

Den 9 april 1940 ockuperades Norge av Nazityskland. Tusentals normän flydde till Sverige, men varken lagstiftning eller flyktingmottagning var utformade för att ta emot en sådan massflykt. De flesta problem som uppstod fick följaktligen lösas direkt när de inträffade. Mot slutet av kriget hade däremot mottagningen utvecklats till en väloljad organisation med gränsbevakning, sjukvård, tolkservice med mera. Flyktingpolitiken hade då också ändrats radikalt, från starkt restriktiv till mer öppen. Utgångspunkterna för denna avhandling är att erfarenheterna av mottagandet utmed den norsk-svenska gränsen blev avgörande såväl för flyktingpolitikens utveckling som för mottagandets uppbyggnad fram till krigets sista år.

I studien beskrivs och förklaras hur detta påverkade utformningen av flyktingpolitiken. Studien vilar bland annat på tidigare ej undersökta uppgifter från närmare 33 000 förhörsprotokoll om flyktingarnas bakgrund och flyktmotiv. Det visas även att Sveriges strikta hållning under de första krigsåren ledde till att många normän avvisades men också hur detta ändrades till att bli ett villkorslöst mottagande. Det var framför allt insatserna för och erfarenheterna av flyktingarna vid norska gränsen som gjorde att Sverige senare kunde hantera de stora flyktingströmmarna till landet vid krigets slut.

Lars Hansson är verksam vid Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Boken *Vid gränsen. Mottagningen av flyktingar från Norge 1940–1945* är hans doktorsavhandling.

Institutionen för historiska studier

ISBN: 978-91-7833-211-3 (TRYCK)

ISBN: 978-91-7833-212-0 (PDF)

Vid gränsen

Mottagningen av flyktingar från Norge 1940–1945

Lars Hansson

GÖTEBORGS
UNIVERSITET

At the Frontier

Sweden's reception of refugees from
Norway 1940-1945

with an English summary

Lars Hansson

Department of Historical Studies

UNIVERSITY OF GOTHENBURG

Ph.D. dissertation at the University of Gothenburg, Sweden, 2019, to be publicly defended with permission from the Dean of the Faculty of Arts on Friday 18th January 2019, at 1.15 p.m. at Eklandagatan 86, Göteborg

Abstract

Ph.D. dissertation at the University of Gothenburg, Sweden, 2019

Title: *Vid gränsen. Mottagningen av flyktingar från Norge 1940-1945*

English title: *At the frontier. Sweden's reception of refugees from Norway 1940-1945*

Author: Lars Hansson

Language: Swedish, with an English summary

Department: Department of Historical Studies, University of Gothenburg, Box 200, SE-405 30 Gothenburg, Sweden

ISBN: 978-91-7833-211-3

ISSN: 978-91-7833-212-0

Norway was occupied by Germany on the 9th April 1940. As a consequence, thousands of Norwegians fled to Sweden, and there are good grounds for asserting that Sweden experienced its first fairly extensive refugee crisis. The country was simultaneously badly equipped to cope with the large numbers of distressed people crossing the frontier. Neither legislation nor the refugee reception organisation was designed for such a scenario, so a more or less chaotic situation resulted. Most problems that arose had therefore to be solved directly when they occurred. Towards the end of the war, refugee reception had on the other hand developed into an effective organisation with frontier guards, healthcare, interpreters etc. Refugee politics had also changed radically, from very restrictive to more open.

Earlier research on how Swedish refugee politics changed during the war has only to a limited extent paid attention to the Norwegian refugee problem. The focus has likewise mostly been on how the central authorities handled the waves of refugees during the war.

This dissertation focuses instead on a local perspective on refugee politics and the theory advanced here is that experiences of refugee reception gained at the Norwegian frontier during the first years of the war were decisive for the development of refugee politics during the final years of the war. The main objective of this dissertation is therefore to explain how these experiences influenced the shaping of refugee politics. This in its turn presupposes a local perspective on how reception took place along the Norwegian frontier. The dissertation's main question is thus how refugee politics developed at the intersection between local and central authorities.

Among other sources, this study builds on previously uninvestigated information from almost 33,000 interrogation protocols about backgrounds and motives for flight. Above all, it was the efforts for the refugees at the Norwegian frontier that transformed Sweden's refugee politics from within, enabling the country to cope with the great waves of refugees into the country at the end of the war.

Keywords: refugee politics, refugee reception, second world war, Norway, Sweden, district police superintendent, Ministry for Foreign Affairs, local history

Vid gränsen

AVHANDLING FRÅN INSTITUTIONEN FÖR HISTORISKA STUDIER

Vid gränsen

Mottagningen av flyktingar från
Norge 1940–1945

Lars Hansson

with a summary in English

GÖTEBORGS
UNIVERSITET

Avhandling för filosofie doktorsexamen i historia
Göteborgs universitet, 18 januari 2019

© Lars Hansson

Omslagsbild: Litografi av Sven X:et Erixson, *Flykten från Norge*

Formgivning: Thomas Ekholm, Repro, Lorensberg

Sättning och tryck: BrandFactory AB, Kålleröd 2018

ISBN: 978-91-7833-211-3 (Tryck)

ISBN: 978-91-7833-212-0 (PDF)

Distribution:

lars.hansson@gu.se

Institutionen för historiska studier

Göteborgs universitet

Box 200, 405 30 Göteborg

Innehåll

1. INLEDNING	11
Den norska krigskatastrofen	11
Syfte och frågor	17
Tidigare forskning	18
Flyktingpolitikens förändringar	18
Från flyktingpolitik till arbetskraftsinriktad invandringspolitik	25
Norsk forskning	27
Metoder och källmaterial	30
Avhandlingens disposition	33
2. RAMVERK OCH OMVÄRLD	35
Lagstiftningen och främlingsrådslan	35
Utlänningslagen 1937.....	36
Begreppet politisk flykting	38
Socialstyrelsens nya centrala roll	40
Kompletteringar till utlänningslagen.....	41
Krigsfallet Norge som ingen räknat med	42
Den oskyddade gränsen	42
Gränsborna och soldaterna.....	47
Polisens organisation på landsbygden	49
Ny indelning av landsfiskalsdistrikten	51
Riksdagsdebatterna om flyktingpolitiken och Norge	55
Mottagningen/avvisningarna av normän vid gränsen	55
Tyska desertörer som flydde till Sverige från Norge	58
Flyktinghjälpen under kriget	60
Befarad massflykt till Sverige vid krigsslutet	61
Parlamentariska undersökningskommissionen efter kriget.....	62
Flyktingen och arbetsmarknaden.....	65
Sammanfattning	67

3. GRÄNSENS VILLKOR OCH FLYKTVÄGARNA.....	69
Fredsgränsen som blev en hotgräns	69
Den gränslösa gränskulturen	73
Flykten fram till gränsen	78
Skogarnas flyktvägar	80
Några väl använda flyktrutter	82
Jämförelse båtflyktingar – skogsflyktingar	85
Den tyska och norska gränsbevakningen	86
Tyska planer att spärra av gränsområdet	88
Sammanfattning	89
4. FLYKTINGMOTTAGNINGEN, ORGANISATION OCH KONTROLL.....	90
Den obefintliga gränsen 1940	91
Ryktessmideriet och spionjakten	93
Den svenska gränsbevakningen fram till 1945	95
Den svenska upprustningen	95
Åren 1941–1942	97
Uppbyggnaden i Värmland.....	98
Motsättningar mellan militära och civila myndigheter	99
Uppbyggnaden i Bohuslän	101
Förutsättningar för gränsbevakningens personal	102
Gränsbevakningen – välkomnande eller motande?	104
Gränsbevakningskungörelsen 1942	105
Gränsövervakningskungörelsen 1 januari 1945	109
Den förstärkta ledningen för gränskontrollen	110
Landsfogdens övervakning av säkerheten.....	112
Gränsöverträdelserna	113
Fogdens uppföljning av gränskontrollen	115
Avlusning – utvidgning av gränskontrollen.....	117
Klädlös bland norska flyktingar.....	117
Avlusningsstationerna	120
Flyktingens möte med avlusningen.....	122
Det nya undergörande medlet.....	124

Flyktmottagandet vid befarad massflykt	125
Kriget i norra Finland – plan och verklighet	126
Beredskapen för större flyktingströmmar från Norge	127
Sammanfattning	128
5. FLYKTINGGRUPPERNAS NUMERÄR OCH KÄNNETECKEN.....	130
De tre undersökta länens representativitet	132
Förhörprotokollens förändrade innehåll	133
Flykten under 1940	134
Det okontrollerade inflödet	134
Flyktingkategorier 1940	136
Interneringen av norska soldater 1940.....	143
Upplösning och flykt.....	144
Avvisning eller avvärjning vid gränsen?.....	144
Borttransporten av norska soldater: Varthän?	146
Internering i Filipstad – med några timmars varsel	148
Arbetsförmedlingen organiseras.....	149
Synen på de norska soldaterna	151
Norska soldaters klagomål	152
Hemtransporten i juli 1940	153
Flyktinggruppernas numerär och kännetecken 1941–1945	154
Norska medborgare som flydde till Sverige	155
Icke norska medborgare, som flydde till Sverige	157
Flyktmotiven hos flyktingarna (norska medborgare)	159
Analyser av de tre huvudmotiven för flykt.....	161
Flyktingkategorier av särskilt tyskt intresse	165
Tyska aktioner i Norge mot särskilda kategorier	171
Övriga flyktmotiv.....	180
Flykten mot Sveriges övriga gränser.....	183
Estlandssvenskarnas flykt över Östersjön	184
Massflykten av baltiska flyktingar 1944–1945	186
Flyktingarna från Danmark under kriget	188
Sammanfattning	189

6. LANDSFISKALERNA OCH FLYKTINGARNA	191
Landsfiskalerna – vilka var de?.....	191
Nödfallsviseringen och begreppet politisk flykting.....	193
Nödfallsviseringen och andra bestämmelser	193
Det flexibla begreppet politisk flykting	195
Vem räknades som politisk flykting?.....	197
De centrala myndigheterna och landsfiskalerna	199
UD:s roll gentemot landsfiskalerna	199
Socialstyrelsens roll gentemot UD och landsfiskalerna	203
Den stora arbetsbördan	206
Flyktingen inför landsfiskalen	208
Förhörsprotokollen	208
De norska klagomålen.....	210
Konfrontationer mellan förhørsledare och förhörd.....	212
Fontells hemliga utredning	217
Avvisningarna	218
Gången vid avvisningar	218
Formell avvisning	220
Informell avvisning	222
Hur utreddes sanningshalten i flyktingarnas uppgivna motiv?	224
Avvisningarnas omfattning 1940.....	225
Avvisningarnas omfattning under 1941 och 1942	227
Undersökningar om avvisningarna i tidigare forskning.....	227
Avvisningarna under 1941 för samtliga distrikt	228
Flyktmotiven hos de avvisade respektive inkommande 1941	229
Avvisningarna per landsfiskalsdistrikt 1941	232
Avvisningarna i Järnskogs distrikt 1941.....	233
Särskilda flyktmotiv och särskilda kategorier.....	235
Vad hände med de avvisade?	249
Sammanfattning	251
7. FÖRBI GRÄNSEN.....	253

Den improviserade mottagningen 1940	254
Gränsstationerna.....	255
Samlings- och evakueringsbaser	257
Inkvarteringsorter inåt landet.....	258
Staten träder in på banan	259
Planer för omhändertagande av flyktingar	260
Evakuering av svensk gränsbefolkning vid tyskt anfall.....	261
Förläggning och arbetsförmedling i Öreeryd	263
Förläggning i Kjesäter.....	267
Övriga förläggningar	275
Sammanfattning	276
8. ARBETSFÖRMEDELINGENS UTVECKLING.....	278
1940 – Norska flyktingar ges särskilt arbetstillstånd	278
Arbetsförmedlingens ständiga omorganisationer	281
9. AVSLUTANDE DISKUSSION.....	285
BILAGA 1. LÄN OCH LANDSFISKALSDISTRIKT SOM GRÄNSADE TILL NORGE.....	301
BILAGA 2. LANDSFISKALERNAS FÖRHÖRS PROTOKOLL.....	302
BILAGA 3. FLYKTINGSTATISTIK.....	305
BILAGA 4. SCHWEIZ FLYKTINGPOLITIK.....	308
SUMMARY IN ENGLISH.....	310
TACK	315
KÄLLOR OCH LITTERATUR	317
Otryckta källor	317

Riksarkivet (RA)	317
Krigsarkivet (KrA).....	317
Landsarkivet i Göteborg (LA).....	317
Värmlandsarkivet, Karlstad (VA)	317
Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG).....	318
Regionarkivet Västra Götaland (RVG)	318
Bundesarchiv (BA)	318
Norska arkiverket, Oslo (NAV).....	318
Tryckta källor	318
Riksdagens propositioner	318
Publikationer	318
Riksdagstrycket med bihang, 1917–1945	319
Statens offentliga utredningar (SOU).....	319
Svensk författningssamling (SFS)	320
Tidningar	320
Tidskrifter	322
Litteratur.....	322
Övriga källor	330
Media	330
Internet	330
Utställning	331
Opublicerat.....	331

1. Inledning

Så stod vi da ved grensen og tok et siste blikk inn i gamle Norge der fjellet lå gnistrende hvitt i sola. Vi skiet østover og inn i Sverige [---] men før vi stod utfor, så vi oss ennu en gang tilbake og fikk et siste glimt av Norge.¹

Den norske krigskatastrofen

Dagarna före invasionen av Danmark och Norge den 9 april 1940 inkom en strid ström av rapporterade iakttagelser om embarkering av trupper i de tyska östersjöhamnarna. Trots detta vidtog Norge i likhet med Sverige inte några direkta mobiliseringsåtgärder. Redan på morgonen samma dag kunde därför den tyska krigsmakten inta samtliga större norska hamnstäder med undantag för Oslo, där aktionen fördröjdes genom sänkningen av den tyska kryssaren Blücher i Oslofjorden. Detta gav den norska regeringen och kungahuset tillfälle att fly från huvudstaden norrut. I det maktvakuum som inträdde utsåg den norske nazistledaren Vidkun Quisling sig själv till regeringschef för en ny nationell regering. I en radioutsändning på morgonen den 9 april uppmanade han den norska befolkningen att lägga ner vapnen och hälsa tyskarna välkomna som vänner.²

Dagen innan hade brittiska fartyg inlett minering av de norska fjordarna. Anledningen var att försvåra transporten av svensk järnmalm från Narvik till Tyskland, men också att hindra att tyskarna skaffade sig marinbaser varifrån Atlantransporterna mellan Storbritannien och Nordamerika kunde försvåras. Det brittiska beslutet hade fattats tillsammans med Frankrike men utan vetskap om de omedelbart förestående tyska invasionsplanerna. Mineringen skulle egentligen ha påbörjats redan den 4 april, men den franska regeringens tveksamhet försenade aktionen. I samband med mineringen avsåg britterna att avvakta de tyska reaktionerna som förväntades innebära en regelrätt tysk invasion av södra Norge. Denna förmodades dock dröja en tid. När så sporadiska rapporter inkom om tyska flottrörelser på morgonen den 9 april bedömdes dessa därför endast vara reaktioner på de första minutsläppen.

¹ Jens-Anton Paulsson, *Tungvannssabotasjen. Kappløpet om atombomben 1942–1945. Antisabotasje 1944–1945*, Oslo 2006, s. 37, 40.

² Wolfgang Wilhelmus, ”Det tyska anfallet mot Skandinavien” i *Urladdning. 1940 Blixtkrigets år*, Bo Hugemark (red), Stockholm, 2002, s. 60–70; Francois Kersaudy, *Slaget om Norge 1940*, Stockholm 2010, s. 68–69; Hans Fredrik Dahl, *Vidkun Quisling. En norsk tragedi*, Stockholm 1993, s. 183–185.

Situationen förändrades emellertid snabbt. Förvirringen hos den brittiska politiska och militära ledningen kvarstod dock om tyskarnas avsikter och om vilka motåtgärder som skulle sättas in.³

Samtidigt som briterna sökte få grepp om vad som hände hade Norges kung Haakon och regeringen undgått att bli tillfångatagna. Den splittrade och illa förberedda norska armén fortsatte emellertid att göra motstånd. Fram till slutet av april rasade hårda strider i södra och sydöstra Norge. Den svenska gränsbefolkningen i Bohuslän, Dalsland och Värmland bevittnade händelserna på andra sidan om den helt obefästa och i stora delar otydliga gränslinjen. I minnesberättelser av svenska gränsboende återges de första svårtolkade mullren och explosionerna från Osloområdet och eldskenen på himlen. En 13-årig pojke berättade att de såg ett sken på kvällshimlen som de äldre visste var efter bombningen av staden Elverum nära gränsen.⁴ *Karlstads Tidning* rapporterade om det första bombangreppet mot Fredrikstad den 12 april:

De första tyska maskinerna visade sig över staden på torsdag förmiddag strax före klockan 12. Invånarna i staden kunde icke tro, att det var fråga om våldsamheter, utan åsågo till att börja med lugnt flygarnas evolutioner. Snart började emellertid de första bomberna falla, och man förstod då, att det var blodigt allvar.⁵

Den 12 april utbröt panik i Halden byggd på rykten från bland annat svensk radio om att staden skulle evakueras inför ett förestående tyskt angrepp. Panikförloppet gick med febril fart. Enligt en rapport i *Smaalenes Amtstidenes* tre dagar senare

grep folk det de hadde for hånden og drog avgårde utover landeveien uten mål. Gamle mennesker kom ruslende utover distriktet og utover natten fikk man melding om at det lå folk i skogene og frøs [...]. På de forskjelligste steder hadde folk søkt hen, bare de kom ut av byen.⁶

³ Michael Tamelander och Niklas Zetterling, *Den nionde april. Nazitysklands invasion av Norge 1940*, Lund 2000, s. 36–41, 66.

⁴ Dialekt-, Ortsnamn- och Folkminnesarkivet i Göteborg (DAG), DAGf nr 620. Elverum bombades kraftigt den 11 april, då den norske kungen och regeringen befann sig i staden.

⁵ "Norska vägar fulla av flyktingar" i *Karlstads Tidning*, 13 april 1940.

⁶ "Den meningslöse evakuering fra Halden i panikken fredag" i *Smaalenes Amtstidene*, 15 april 1940.

Många tusen flydde över gränsen till Sverige och ”noen også over en sprø og vårblek Iddefjordsis”.⁷ *Amtstidene* avslutade sin rapport med uppmaningen att det måste vara varje enskild persons plikt att ta död på dessa rykten innan de hunnit spridas.⁸

I detta skede av kriget inträffade något som länge kom att kasta skuggor över de norsk-svenska förbindelserna. Den 12 april hade kung Haakon nått fram till den jämtländska gränsen. Den svenske utrikesministern kontaktades för att kungen skulle få möjlighet att beträda svenskt territorium. Kungen fick emellertid svaret att han i så fall riskerade bli internerad då han var Norges överbefälhavare och under flykten bar generalsuniform. För att få skydd mot tyskt flygangrepp körde emellertid kungen med följe in två kilometer på svensk mark fram till tullbommen vid Flötningen några mil norr om Storlien. Vid gränsbommen stod bland andra den välkände skidlöparen Mora-Nisse Karlsson:

[J]ust som grabbarna vid kokvagnarna var i färd med att ordna frukostanskaffning, kom fem stycken bilar från norska sidan, vilka givetvis stoppades av vårt folk [...]. Döm om vår förvåning, när vi finner att det är norska kungen och hans närmaste män, som jagats av tyskarna genom de norska skogarna fram till vår bevakning. Jag minns än i dag hur sliten och trött kung Haakon såg ut.⁹

Den svenska regeringen hade att ta ställning till hur Kung Haakon skulle behandlas. Enligt justitieminister Westmans dagboksanteckningar ville statsministern internera honom omedelbart men så blev nu inte fallet. Efter ett par timmar återvände i stället kungen och hans följe till den norska sidan. Haakon glömde emellertid aldrig den svenska regeringens behandling av honom och det blev en livslång missämja mellan honom och hans släkting Gustaf V.¹⁰

I mitten av april intog tyskarna de större städerna Fredriksten, Halden och Sarpsborg i det norska gränslänet Östfold och *Värmlands Folkblad* kunde 15 april rapportera att befälhavaren på Fredrikstens fästning samma

⁷ Arvid Johanson, *Grenseland i ufredsår. Halden og distrikten under den andre verdenskrigen*, Halden 1985, s. 30–31.

⁸ ”Den meningslöse evakuering fra Halden i panikken fredag” i *Smaalenes Amtstidene* 15 april 1940.

⁹ Mora-Nisse Karlsson, *I vita spår*, Stockholm 1953, s. 60–61.

¹⁰ Stig Ekman, ”Förbindelser under krig” i *Goda grannar eller morska motståndare?*, Stockholm 2005, Torbjörn Nilsson och Øystein Sørensen (red), s. 198–200; Krister Wahlbäck, *Regeringen och kriget. Ur statsrådets dagböcker 1930–1941*, Stockholm 1972, s. 73. Se även Anders Johansson, *Den glömda armén. Sverige-Norge 1939–1945*, Stockholm 2008, s. 29–31.

dag flytt till Sverige tillsammans med sina soldater.¹¹ Efter en veckas hårda strider hade tyska förband trängt fram till den del av svensk-norska gränsen som sträcker sig från Bohuslän upp till mellersta Värmland. *Karlstads Tidnings* reporter reste till den utbombade staden Elverum nära gränsen och tidningens korrespondent kunde förmedla rykten från flyktingar att det bland ”civilbefolkningen lär [...] finnas åtskilliga som ha intresse av att förråda landet - ja icke ens bland militärer tycks det vara så helt med sammanhållningen.”¹² Några dagar senare kontrollerade tysk militär hela gränsen mot Värmland som vid denna tid alltså var oklart markerad. Gränsbefolkningen på den svenska sidan kunde nu på plats bevittna den tyska uppmarschen:

Största uppmärksamheten tilldrog sig tyskarnas uppmarsch vid Trosterud, som ligger bara några meter från det svenska Rommenäs. Här uppehåller sig praktiskt taget tyskar, norrmän och svenskar i samma by [...]. Det är dock med stor svårighet som man på vissa ställen här kan upptäcka någon gränsdraging.¹³

Kriget i södra och sydöstra Norge var över vid månadsskiftet april-maj men redan i mitten av april hade striderna i Oslo-området och sydost om huvudstaden kulminerat.¹⁴ Under tiden riktade de allierade in sig på att återta Trondheim vilket ansågs avgörande för krigets utgång i Norge. All tillgänglig norsk trupp skulle samlas i området och samordnas med landsatta allierade trupper. Samordningen ägde dock brister. Bland annat hade britterna förlorat all radioutrustning och sina tunga vapen vid landsättningen, medan de norska trupperna led brist på såväl manskap som vapen och ammunition. Dessutom skaffade sig Luftwaffe snabbt luftherravälde vilket blev avgörande för utgången av striderna. Den 3 maj var slaget i mellersta Norge över när de sista allierade trupperna evakuerades på brittiska krigsfartyg.¹⁵ En av många norskinternerade soldater i Sverige beskrev uppgivenheten bland sina kamrater när de informerades om nederlaget:

Idag er hele Sør-Norge i tyskernes hender. Britenes hjelpeaksjon ble en fiasko, og alle tropper i Sør-Norge er trukket tilbake. Stemningen blant de fleste av gutta er

¹¹ ”Fredrikstad och Halden har nu fallit” i *Värmlands Folkblad*, 15 april 1940.

¹² ”Reportagefärd i Norge med poänger” i *Karlstads Tidning*, 17 april 1940.

¹³ ”Gränsen vid Nordmarken helt i tyska händer” i *Nya Wermlands-Tidningen*, 23 april 1940. Trosterud och Rommenäs som nämns i artikeln låg inom Töcksmarksområdet i mellersta Värmland. Området kom att ta emot huvudströmmen av flyktingarna från Norge in i Värmland.

¹⁴ Göran Andolf, ”Den svenska frivilliga insatsen i Norge 1940” i Hugemark, 2002, s. 272–277.

¹⁵ Tamelander och Zetterling, 2000, s. 114–115, 144–152, 196–197.

närmest blitt engelskfiendtlig, og mange har mistet motet og mener krigen er tapt.¹⁶

I Nordnorge intog tyskarna Narvik den 9 april men striden om staden var inte över. Norska och allierade förband angrep staden intensivt under andra hälften av maj. Samtidigt som striderna rasade möttes den 21 maj vid gränsen den svenske överbefälhavaren general Olof Thörnell och den tyske överbefälhavaren för Norge Nikolaus von Falkenhorst. De båda skulle diskutera praktiska frågor om förhållandena vid gränsen.¹⁷ Enligt den svenske militäre underrättelsechefen Carlos Adlecreutz var tonen mycket hjärtlig.¹⁸ Det enda som väckte tysk irritation var enligt Thörnells adjutant det svenska stödet åt vissa ”frivilligdesperados” samt upprop genom TT till norrmän att i norra Norge samlas till fortsatt kamp.¹⁹ Thörnell tog i gengäld upp de många flygkränkningarna av svenskt territorium men fick till svar att Sverige måste markera gränsen tydligare på grund av svårigheten att skilja svenskt och norskt territorium från luften. Efter en ”braklunch” skildes de båda generalerna åt och enligt den tyske militärattachén von Uthmanns rapport hade mötet gett intryck av ömsesidig vilja till förståelse.²⁰ I von Falkenhorsts minnesberättelse nämnde denne att han vid mötet med Thörnell uttryckt att hans uppdrag var att skydda Norges kust mot britterna och därför placerades aldrig några trupper vid den svenska gränsen. Han uttryckte också att under krigsåren hade, bortsett från några småsaker, inget allvarligt hänt vid gränsen. De båda generalerna hade sedan skilts åt i vänskap och utbytte under alla krigsåren hälsningar vid födelse- och högtidsdagar.²¹

Narvik återerövrades i slutet av maj 1940 men det tyska blixtingreppet på Frankrike, Belgien och Nederländerna den 10 maj tvingade Storbritannien och Frankrike att i början av juni dra tillbaka styrkorna från Norge. Evakueringen var avslutad den 8 juni då också den norska kungafamiljen och den legitima regeringen med brittiskt krigsfartyg fördes till Storbritannien för att där installera en norsk exilregering. Den 10 juni 1940 lade de kvarvarande norska trupperna ned sina vapen och kriget i Norge var

¹⁶ Paulsson, 2006, s. 33.

¹⁷ ”Gränsförhållandena med Norge diskuteras” i *Strömstads Tidning*, 28 maj 1940.

¹⁸ Carlos Adlecreutz var chef för Förvarsstabens underrättelseavdelning under kriget.

¹⁹ Krigsarkivet (KrA), Beredskapsverket, avd 10, FI:4. Börje Furtenbachs dagbok. Furtenbach som var närvarande vid mötet med Falkenhorst var Thörnells adjutant.

²⁰ Krigsarkivet (KrA), Beredskapsverket, avd 10, FI:4. Börje Furtenbachs dagbok.

²¹ Nikolaus von Falkenhorst, *Så erövrade jag Norge 1940*, 2015 (ursprungligen nedtecknat direkt efter krigsslutet). von Falkenhorst var överbefälhavare i Norge fram till 1944 då han pensionerades. En brittisk-norsk domstol dömde honom 1946 till döden för att ha överlämnat brittiska kommandosoldater till SS för avrättning, en dom som omvandlades till 20 års fängelse.

officiellt slut.²² Krigets facit blev 9 500 stupade eller drunknade, varav 3 700 tyskar, 4 800 allierade och närmare 900 norska soldater.²³

När krigshandlingarna upphört återvände de flesta av de tusentals flyktingar som kommit till Sverige under april och maj.²⁴ Flyktingströmmarna till Sverige började emellertid åter öka sedan den tyske rikskommissarien för Norge, Josef Terboven, den 25 september 1940 proklamerat den så kallade nyordningen i Norge. Denna innebar bland annat att samtliga politiska partier förbjöds utom det norska nazistpartiet Nasjonal Samling. Rikskommissarien styrde därefter Norge med direkt underställda statsråd. I februari 1942 utsågs slutligen Quisling till ministerpresident med befogenheter som tidigare tillkom kungen och Stortinget. I realiteten styrdes dock Norge fortfarande av rikskommissarien. Följderna av den tyska repressionen märktes på flyktingantalet som därefter successivt ökade under krigsåren. Totalt beräknas uppemot 60 000 flyktingar ha inkommit till Sverige 1940–1945.²⁵ Inga mer omfattande studier har tidigare dock gjorts inom svensk historieforskning hur dessa flyktingar togs emot vid den svensk-norska gränsen. I synnerhet det lokala perspektivet på vad som kan kallas det moderna Sveriges första större flyktingkris saknas därför nästan helt inom historieforskningen. Det är främst aspekter på denna flyktingkris som studeras i föreliggande avhandling.²⁶

Retrospektivt går det att se att åren 1940–1941 utgjorde skarven mellan 1930-talets då restriktiva flyktingpolitik och utvecklingen mot en allt öppnare flyktingmottagning som följde i kölvattnet på andra världskriget. Det restriktiva förhållningssättet tog sig uttryck i 1937 års utlänningslag där syftet var att förhindra att ”ej önskvärda befolkningselement” bosatte sig i landet samtidigt som lagen öppnade för att politiska flyktingar från Tyskland, främst socialdemokrater, nu gavs möjlighet att resa in i riket undan den nazistiska repressionen mot meningsmotståndare.²⁷

²² Andolf, 2002, s. 272–277.

²³ Tamelander och Zetterling 2000, s. 281.

²⁴ Ole Kristian Grimnes, *Et flyktingesamfunn vokser fram. Nordmenn i Sverige 1940–1945*, Oslo 1969, s. 24–25.

²⁵ Grimnes, 1969, s. 25–26.

²⁶ Grimnes, 1969, s. 83. Även Tor Arne Barstad har undersökt flyktingströmmen i några distrikt i ”Norske flyktinger i Sverige” i *Broderfolk i yfredstid*, Stig Ekman och Ole Kristian Gremnes (red), Oslo 1991.

²⁷ *Utredning angående revision av bestämmelserna om utlänningsars rätt att här i riket vistas och därmed sammanhängande spörsmål/verkställd av tillkallade sakkunniga*, Stockholm 1936, SOU 1936:53, s. 8; *Betänkande med förslag till utlänningslag och lag om omhändertagande av utlännings i anstalt eller förläggning/avgivet av 1943 års sakkunniga*, Stockholm 1945, SOU 1945:1, s. 150; *Svensk Författningssamling*, SFS 1940:94, § 3 mom. 2; Se även Karin Kvist Geverts, *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944*, Uppsala 2008; Tomas Hammar, *Sverige åt svenskarna. Invandrapolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932*, Stockholm 1964.

Som redan konstaterats resulterade tyskarnas invasion av Norge 9 april 1940 i en plötslig och omfattande massflykt in över främst Bohuslän, Dalsland och Värmland. Detta medförde att gränsbevakningen som utgjordes av landsfiskalernas kontroll och registrering, evakueringen inåt landet samt förmedlingen av arbete, befann sig under helt nya villkor. Tillämpningarna av utlänningslag och administrativa bestämmelser fick nu genomföras av landsfiskalerna vid gränsen och inte som tidigare av de centrala myndigheterna. De fick med andra ord stort handlingsutrymme för att kunna möta det nya lägets många komplikationer och svårigheter. I praktiken innebar det således att tillämpningen av svensk flyktinglagstiftning försköts från central myndighetsnivå till lokala tjänstemän.

Under 1940 till sommaren 1943 utgjorde flyktingarna från Norge den huvudsakliga flyktingtillströmningen till Sverige. Från hösten 1943 till krigsslutet tillkom stora flyktingströmmar från Finland, Danmark och de baltiska staterna. Det innebar att flyktingmottagningen under slutet av kriget hade att utgå främst från erfarenheterna av mottagandet utmed den norsk-svenska gränsen under de första krigsåren.

I enlighet med utlänningslagen hade Socialstyrelsen fram till krigsutbrottet i september 1939 det samlade ansvaret för kontroll av utländska medborgare i landet. Kriget ledde dock till att Utrikesdepartementet (UD) fick ett formellt ansvar för större delen av flyktingpolitiken. Men det ökade flyktingtrycket från Norge aktualiserade också problemet med två centrala ämbetsverk som skulle samordna rikets utlänningsärenden.

I avhandlingen argumenteras för att den norska flyktingströmmen över gränsen inte bara utvecklade en ny flyktingmottagning i landet. Den påvisade även bristerna i samordningen på den nationella nivån av flyktingpolitiken.²⁸

Syfte och frågor

Det övergripande syftet med avhandlingen är att pröva vilken påverkan erfarenheterna av de omfattande norska flyktingströmmarna hade på utformningen av flyktingpolitiken och synen på arbetskraftsinvandringen.

²⁸ Historikern Hans Lindberg behandlar i sin avhandling *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941*, Stockholm 1973 ingående UD:s organisation och Kvist Geverts, 2008, analyserar såväl UD:s som Socialstyrelsens organisationer.

Detta förutsätter i sin tur ett lokalt perspektiv på hur mottagningen och evakueringen utformades utmed gränsen mot Norge.

Avhandlingens huvudfråga blir då varför den svenska flyktingpolitiken förändrades under kriget från restriktivitet till en allt större öppenhet, men också varför denna förändring gick så trögt under krigets första år. För att besvara detta skall i studien undersökas hur flyktingmottagningen byggdes upp utmed norska gränsen i spänningsfältet mellan de centrala och lokala myndigheterna samt hur den lokala nivån förhöll sig till lagstiftning och de centrala myndigheternas utfärdande av föreskrifter om flyktingpolitiken.

Som kommer att motiveras tydligare i genomgången av tidigare forskning är svaren på redovisade frågor tänkta att visa på betydelsen av ett lokalt perspektiv samt hur det som hände vid gränsen påverkade den svenska flyktingpolitiken och mottagningens organisation. Viktigt blir därför att kartlägga flyktingarnas bakgrund såsom ålder, kön, etnicitet och nationalitet samt dessas samband med de uppgivna flyktmotiven.

Tidigare forskning

Flyktingpolitikens förändringar

Forskningen om svensk flyktingpolitik under 1930- och 1940-talen har haft en markant inriktning på hur de centrala myndigheterna UD och Socialstyrelsen hanterade ansökningarna om tillstånd att få komma in i Sverige. Dessa gällde främst tyska flyktingar som flydde undan den nazistiska terrorn och omfattade såväl meningsmotståndare till regimen som judiska flyktingar. Inriktningen på de centrala nivåerna och bristen på lokala studier har dock gjort att förklaringsgrunden till flyktingpolitikens förändringar blivit haltande. Att ett lokalt perspektiv på flyktingpolitikens tillämpning vid Sveriges gränser är en förutsättning för att kunna förklara förändringarna som helhet argumenteras för i det följande.

Historikerna Hans Lindberg, Karin Kvist Geverts och Mikael Byström ser den etniska tillhörigheten som avgörande för flyktingpolitikens utveckling. De två förstnämnda fäster stor vikt vid de judiska asylsökande flyktingarna och söker huvudsakligen förklara förändringen av flyktingpolitiken med hur dessa bemöttes av UD och Socialstyrelsen. Byström hävdar å sin sida på basis av den svenska offentliga debatten att det

var ”de nordiska brödernas” och då främst normännens flykt som gjorde att flyktingpolitikens restriktioner började luckras upp.²⁹ Enligt min mening blir emellertid de tre forskarnas slutsatser ofullständiga på grund av att det lokala perspektivet inte beaktats och det gäller såväl tidpunkten för förändringarna som förklaringarna till den ändrade politiken. Min utgångspunkt är att förändringarna från restriktivitet till öppenhet och kommande arbetskraftsinvandring var en följd av flyktingströmmarna från Norge och då menar jag inte att förklaringen avsåg att det speciella var att flyktingarna var norrmän utan i stället det växande flyktingtrycket i sig. Utlänningslagens restriktioner var omöjliga att hävda utmed den 160 mil långa gränsen mot Norge.

Följande genomgång av forskningsläget tar avstamp i försöken att förklara denna omläggning av flyktingpolitiken, men pekar också ut det glapp i forskningen som föreligger när det gäller hur flyktingmottagningen lokalt hanterades samt vilka effekter detta fick. Även om det länge har efterfrågats mer djupgående analyser av de norska flyktingströmmarna på lokal och regional nivå, och i synnerhet de avvísningar som vi vet skedde, har den svenska forskningen ägnat mycket liten uppmärksamhet åt detta. Redan 1991 efterlyste historikern Stig Ekman som var ansvarig för det omfattande SUAV-projektet (Sverige under andra världskriget) ett sådant lokalt och regionalt perspektiv och detta inte minst med avseende på gränsbefolkningens villkor under beredskapen vid svensk-norska gränsen. Bland annat ansåg Ekman att de professionella historikerna inte använt sig av ”den väldiga kunskapsproduktion som emanerar från i god mening amatörforskning på det lokala planet”.³⁰ Riksperspektivet hade enligt Ekman varit genant dominerande.³¹

Ovan nämnde Lindberg undersöker i sin studie om svensk flyktingpolitik 1936–1941 UD:s handläggning av ansökningarna om inresetillstånd från tyska och judiska flyktingar och framhåller att efter sommaren 1941 lättade lagens restriktioner så att judisk börd var möjligt motiv att få inresevisering bifallen. Samtidigt upphörde tyska myndigheter vid den tidpunkten att

²⁹ Mikael Byström, *En broder, gäst och parasit, Uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947*, Stockholm 2006, s. 94–97, 101–103.

³⁰ Stig Ekman, ”Forskningsläget rörande Sverige under andra världskriget” i *Meddelanden från Krigsarkivet XIV. Beredskapen i väst. Sveriges militära beredskap och gränsen i väster 1940–1945*, Lars Ericson, Stockholm, 1991, s. 14–15. SUAV-projektet var i verksamhet 1966–1978 och publicerade ett 20-tal avhandlingar och forskningsprodukter om Sverige under andra världskriget. Publikationerna spände över ett brett perspektiv på Sverige och kriget, men däremot ingen särskild del om relationerna mellan Sverige och Norge.

³¹ Ekman, 1991, s. 14–15.

bevilja utresetillstånd för de judar som ville lämna Tyskland. Ansökningarna skulle då ha avstannat och det växande antalet flyktingar från Norge i stället kommit i förgrunden.³² Lindberg redovisar dock inte att UD:s rättschef Gösta Engzell faktiskt markerade att vantrevnad på grund av judisk börd fortfarande inte konstituerade politiskt flyktingskap. Detta gjordes i en promemoria 24 november 1941 i samband med flyktfrågor kring Norge.³³ Således är uttalandena från UD under 1941 motsägelsefulla när det gäller judiska flyktingar. Kanske hade departementet en uppfattning vid tillämpningen av inreseviseringen och en annan i samband med judiska flyktingar som flydde från Norge? Som kommer att framgå var emellertid i många fall direktiven till den lokala nivån svävande från de centrala myndigheterna och det var väl kanske därför inte helt osannolikt att judiska flyktingar från Norge vid gränsen under 1941 och större delen av 1942 beviljades inträde trots att endast den judiska bakgrunden uppgavs som flyktmotiv. Oavsett vilket förtjänar det att empiriskt undersökas vilka motiv de judiska flyktingarna uppgav när de anlände till gränsen under denna hektiska och kaotiska fas.

Kvist Geverts hävdar i sin studie av Socialstyrelsens och UD:s tillstånds- och viseringsprotokoll för perioden 1938–1944 att myndigheterna genom den praktiska tillämpningen av flyktingpolitiken skapade olika kategorier av flyktingar som också behandlades olika.³⁴ Kvist Geverts samlade in viseringsuppgifter på mer än 32 000 icke-judar och närmare 11 000 judar, som under nämnda period sökt tillstånd för inresa eller uppehåll i landet.³⁵ Hon menar att omsvängningen när det gällde judiska flyktingar var en gradvis process som definitivt skedde först i oktober 1943. Det var då de danska judarna fördes över Öresund genom en svensk-dansk räddningsaktion.³⁶ I hennes studie ingår flyktingar från Norge men dokumenten grundar sig endast på några få personakter och begränsas till ett enda gränsdistrikt och då för hösten 1942. Enligt min mening är det dock inte möjligt att dra några generella slutsatser ur de få dokument om norska flyktingar som Kvist Geverts i detta avseende bygger på. För att besvara den grundläggande frågan vid vilken tidpunkt samtliga judar började beviljas inträde vid norsk-svenska gränsen krävs i stället ett lokalt empiriskt och mer

³² Lindberg, 1973, s. 8–11.

³³ RA, Socialstyrelsens hemliga arkivet E2:3, skrivelse 24 november 1941.

³⁴ Kvist Geverts, 2008, s. 6–9. Se även Hammar, 1964; Ingvar Svanberg och Mattias Tydén, *Nationalismens bakvatten. Om minoritet, etnicitet och rasism*, Lund, 1999.

³⁵ Kvist Geverts, 2008, s. 40, 184.

³⁶ Kvist Geverts, 2008, s. 180.

heltäckande underlag. Hon refererar visserligen till ovan nämnda skrivelse från UD som officiellt gällde fram till början av december 1942, men hur instruktionen i praktiken tillämpades vid gränsen mot Norge har ingen undersökt.³⁷ Omsvängningen måste ses utifrån både centralt och lokalt perspektiv och i slutändan behöver båda nivåerna naturligtvis vägas samman till en helhet.

Som påtalats baserar Lindberg och Kvist Geverts sina studier i huvudsak på de centrala myndigheternas ageranden. Samtidigt medförde det nya flyktingtrycket vid gränsen att det nu var de lokala myndigheterna som hade att möta flyktingarna. Det skedde således inte bara en förändring av kategorier och mängden flyktingar utan också en förskjutning i tillämpningen från de centrala till de lokala myndigheterna. Denna förskjutning förstärktes successivt genom att flyktingströmmarna från Norge ökade fram till krigsslutet. Dessutom tillkom från och med hösten 1943 ytterligare flyktingkategorier från andra länder i Sveriges omnejd och även här låg i stor utsträckning ansvaret för mottagningen och tillämpningen av lagstiftningen på de lokala polismyndigheterna. Hur utlänningslagen och instruktionerna för nödfallsvisering tillämpades på den lokala nivån blir på så sätt en avgörande faktor för att kunna bedöma tidpunkten för omsvängningen av svensk flyktingpolitik. Strängt taget blir den lokala tillämpningen under främst krigets första år också själva drivkraften i svensk flyktingpolitik och dess förändring.

Lindberg studerar flyktingpolitiken genom UD:s skrivelser och uttalanden som följd av att flyktingfrågorna allt mer kom att bli en del av utrikespolitiken. Regeringen delegerade av det skälet i september 1939 större delen av flyktingpolitiken till UD genom att sätta kraft i den så kallade nödparagrafen (§54) i utlänningslagen, som innebar att regeringen i händelse av krig eller fara för krig ägde meddela de bestämmelser som ansågs nödvändiga. Samtidigt gavs inga klara direktiv för uppdraget. Enligt Lindberg innebar detta att UD gavs frihet att kunna tillämpa lagstiftningen genom administrativa bestämmelser efter skiftande förhållanden i omvärlden. Lindberg är förstås klar över att hans fokus på enbart UD utgjorde en begränsning för en mer komplett historisk analys av den svenska

³⁷ Kvist Geverts, 2008, s. 183–191, RA, Socialstyrelsen, hemliga arkivet E2:3, skrivelse 24 november 1941; RA, UD Hp 21 An 1070/II, skrivelser 30 november, 1 december och 3 december 1942; Mats Tangestuen, *”Også jødene kom for övrig over grensen høsten 1942”*. *Jødiske flykninger fra Norge i Sverige 1940–1945*, Bergen 2004, s. 54–55. Läs även Bjarte Bruland, *Holocaust i Norge, registrering deportasjon tillintetgjörande*, Oslo 2017.

flyktingpolitiken. Han framhåller därför, att hans studie lämnar åt sidan ”flyktingarna och deras historia *sedan* de väl kommit in i landet”.³⁸ Det innebar således att själva tillämpningen av flyktingmottagningen för de enskilda individerna aldrig kom att innefattas i Lindbergs studie om den svenska flyktingpolitiken.³⁹ Vad som därför saknas i Lindbergs framställning är en mer kritisk granskning av inte bara hur UD agerade på nationell nivå gentemot de norska och tyska legationerna och i departementets samspel med Socialstyrelsen utan också vad som hände inåt landet gentemot länsstyrelserna och landsfiskalerna. Lindberg är samtidigt klar över detta och medger också att det varit värdefullt om en bild av flyktingpolitiken på gräsrotsnivå hade kunnat ges. Samtidigt förklarar han svårigheten att innefatta såväl asylansökningar som de lokala flyktingströmmarna i undersökningen:

För att sådana tabeller skall kunna framläggas med anspråk på någon som helst tillförlitlighet eller värde fordras dock en genomgång av ett så omfattande material utförd med en så sofistikerad metodik, att en dylik komplettering här ligger helt utanför det rimligas gräns.⁴⁰

Lindbergs kommentar visar också behovet av att få grepp om hur omfattande flyktingströmmarna från Norge var och vilka kategorier som innefattades i dessa. Analysen av flyktingantalet och vilka som inkom kan bland annat öka insikten i de påfrestningar som lokalsamhällena kom att utsättas för. Även den norske historikern Tor Arne Barstad beskriver den svåra uppgiften att få en fullständig beskrivning av flyktingströmmarna från Norge: ”Det mangler vesentlig statistisk materiale, og det som foreligger, gir ikke muligheter for å trengje inn bak tallene for å få tak i motiver og holdinger i forbindelse med flukten.”⁴¹ För sådana analyser krävdes som både Lindberg och Barstad nämner en sofistikerad metodik vilken innefattade både ett tålmodigt och tidsödande sammanställningsarbete i de lokala arkiven och i slutändan en databearbetning som möjliggör strukturering och analyser av de 10 000-tals flyktingarna. I föreliggande studie har ett sådant sammanställningsarbete genomförts för de tre gränslänen Göteborgs och Bohus län, Älvsborgs län (Dalsland) och Värmlands län som mottog cirka 60 procent av flyktingarna från Norge.

³⁸ Lindberg, 1973, s. 10.

³⁹ Lindberg, 1973, s. 10.

⁴⁰ Lindberg, 1973, s. 10.

⁴¹ Barstad, 1991, s. 91.

Vad gäller frågan om flyktingpolitikens förändring hävdar Byström i sin studie att den viktigaste orsaken till flyktingpolitikens förändring var att de tidigare icke-nordiska flyktinggrupperna, det vill säga de judiska flyktingarna, kraftigt minskade 1941. Därtill kom att initiativet i kriget från 1942/1943 alltmer gick över till de allierade och att Sverige samtidigt började agera friare. Därför blev enligt Byström den ”nordiska tanken” ledordet för att motivera en generös flyktingpolitik. Denna avspeglar enligt honom också utrikespolitikens förändringar i början av 1943.⁴²

Byström ser de norska flyktingströmmarna redan från 1941 som orsak till en förändrad hållning till flyktingfrågan från svenska myndigheter vilken enligt Byström hängde samman med att flyktingarna var norrmän. Som redan antytts vill jag däremot hävda att massflykt i sig tvingade fram en förändrad hållning när myndigheternas lokala fotfolk mötte flyktingarna och deras desperata vädjanden om inträde direkt vid gränsen. Den direkta tillämpningen ställde enligt min mening helt andra krav än att administrativt bedöma en flyktings ansökningshandlingar. Min utgångspunkt är därför att det också blev svårare att upprätthålla gränsen mellan norska medborgare av judisk respektive icke judisk bakgrund. För UD var det i sig inget känslomässigt kraftprov att avslå en ansökan från en tysk jude under 1930-talet, men det kan förmodas att för en landsfiskal var det fysiska mötet under krigsåren av ett helt annat krävande slag.

Enligt Byström rådde i det officiella Sverige konsensus om att norska flyktingar utan vidare skulle mottagas i landet. Detta gällde främst ”etniska nordbor” som sades vara överordnade varje annan grupp och som därför utgjorde förklaringsgrund för flyktingpolitikens förändringar under kriget.⁴³ Underförstått kunde emellertid enligt Byström också de nordiska judarna få inträde i riket på samma nordiska biljett. Men samtidigt mottogs villkorslöst även de balter som 1944–1945 flydde till Sverige utan att de för den skull definierades som nordbor.⁴⁴ Hade med andra ord svenska myndigheter, om de så än hade velat, några som helst möjligheter att stänga de långsträckta och svårskyddade gränserna utan att omfattande militära resurser hade satts in? Att nordborna vid norsk-svenska gränsen var kulturellt, språkligt, yrkesmässigt och ibland i släktskap knutna till varandra är förstås ett faktum,

⁴² Byström, 2006, s. 21.

⁴³ Byström, 2006, s. 24.

⁴⁴ Mottagningen av balter tas upp av historikern Claes Göran Andrae, *Sverige och den stora flykten från Estland 1943–44*, Uppsala 2004; Tage Erlander, *1940–1949*, Stockholm 1973, s. 109. Tage Erlander har också visordat Möllers engagemang för flyktingarna från Danmark och Norge, Finland och de baltiska länderna.

men att därmed dra slutsatsen att det var det nordiska som öppnade gränserna för dem ter sig förenklat.⁴⁵

Byström tidfäster omsvängningen mot en öppnare flyktingpolitik till 1942/1943 och förklarar som sagts denna med att det först var då som de ”nordiska bröderna” tvingades fly i större omfattning.⁴⁶ Men redan från och med april 1940 inleddes flykten från Norge och till och med våren 1943 utgjordes i stort sett hela flyktingtrycket mot Sverige av flyktingströmmarna från Norge. Togs de emot speciellt bara för att de var nordbor? Det nordiska respektive flyktingtrycket som sådana borde enligt min mening vara svårt att åtskilja. Oklarheterna gör att det finns anledning att närmare undersöka och analysera flyktingströmmen från Norge för att bland annat pröva om olika kategorier av flyktingar i praktiken bemöttes olika.

När det gällde de norska judarna menar Byström att även om dessa var nordbor så var de samtidigt alltjämt också judar och som sådana hade de ”ingen självklar plats i familjen”. Den judiska delen av flyktingströmmarna 1942 var därför ”näst intill osynlig i [den offentliga] debatten”.⁴⁷ Men den slutsatsen kanske beror på vart söklyset riktas? Det är möjligt att de judiska flyktingarna får en mer framträdande roll om uppmärksamheten flyttas från det mer centralt producerade källmaterialet till de lokala underlagen. Ett lokalt perspektiv är därför viktigt för att fördjupa diskussionen om inte bara hur de judiska flyktingarna bemöttes utan också om hur icke judiska flyktingar mottogs vid gränsen. Detta kräver undersökningar av flyktingarnas bakgrund och i synnerhet uppgivna flyktmotiv samt hur flyktingströmmens sammansättning ändrades över tid.

I likhet med Lindberg framhåller historikern Anders Berge att regeringen de facto delegerade en betydelsefull del av formuleringen av flyktingpolitiken till UD. Härvidlag tar Berge upp UD:s roll i samband med sin studie av repatrieringen av sovjetryska flyktingar i Sverige vid krigsslutet.⁴⁸ Han instämmer i Lindbergs tolkning att frånvaron av skriftliga direktiv från regeringen vid delegeringen till UD av en stor del av flyktingpolitiken gav departementet stor handlingsfrihet att ändra praxis efter skiftande förhållanden.⁴⁹ Det går heller inte enligt Berge att veta vilka skäl

⁴⁵ Byström, 2006, s. 24–25.

⁴⁶ Byström 2006, s. 25.

⁴⁷ Byström, 2006, s. 25, 78, 101–103, 241–243, 253–256.

⁴⁸ Anders Berge, *Flyktingpolitiken i stormakts skugga. Sverige och de sovjetryska flyktingarna under andra världskriget*, Uppsala 1992, s. 95–101. Läs även Marianne Neerland Soleim, *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–45. Antall, organisering og repatriering*, Oslo 2009.

⁴⁹ Lindberg, 1973, s. 281.

för politiskt flyktingskap som nya flyktingar kunde komma att uppge. Hans slutsats är därför att flyktingpolitiken skapades först under dess genomförande, det vill säga under det tillämplande skedet. Det förklarade också ”frånvaron av effektivt styrande skriftliga direktiv”.⁵⁰ Enligt min mening var det dock inte bara regeringens oro för främmande makt, som gjorde direktiven något svävande. De påverkades också av att UD helt enkelt inte visste hur den snabbt föränderliga verkligheten i gränsområdena såg ut från ena dagen till den andra. Anvisningarnas lösa karaktär var helt enkelt nödvändiga för att ge landsfiskalerna möjlighet att bemöta de många flyktingarna och deras varierande bakgrunder. Lösligheten hade samtidigt den baksidan att flyktingarna kunde behandlas olika beroende på vilket landsfiskalsdistrikt de anlände till.

Från flyktingpolitik till arbetskraftsinriktad invandringspolitik

Historikern Lars Olsson studerar mottagandet av de estniska flyktingarna och de polska lägerfångarna från koncentrationslägren som vid krigsslutet anlände till Sverige. Hans perspektiv skiljer sig markant från Kvist Geverts och Lindberg i det att han behandlar den lokala flyktingmottagningen och problematiserar politiken utifrån flyktingens perspektiv. Det gör han genom att föra in kriterier som klass, kön, etnicitet och ålder och relatera kategorierna till deras betydelse som arbetskraftsresurs. Olsson noterar också att inga större studier dessförinnan gjorts av flyktingarnas situation sedan de inkommit till Sverige och hur de lotsats ut på den öppna arbetsmarknaden. Olsson hävdar här att erfarenheterna av flyktingmottagandet av ester var avgörande för utformningen av arbetskraftsinvandringen till Sverige efter kriget.⁵¹ Det bör emellertid än en gång understrykas att flyktingmottagandet och förmedlandet av arbete inte började med de estniska flyktingarna utan i samband med massflykten till Sverige i april 1940. Redan under denna tid inleddes enligt Grimnes rekryteringen av de norska flyktingarna till olika arbeten inom skogs- och jordbruk samt inom den växande svenska industrin.⁵² På så sätt kan man se organisationen för förmedling av arbete åt normän som prototyper för arbetskraftsinvandringen efter kriget vilket analogt också påverkade mottagningen av esterna i Olssons studie. Av det

⁵⁰ Berge, 1992, s. 95.

⁵¹ Lars Olsson, *På tröskeln till folkhemmet. Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånkt jordbruk kring slutet av andra världskriget*, Lund 1995, s. 18–21, 165–166.

⁵² Grimnes, 1969, s. 90–92.

skälet inkluderas i avhandlingen en undersökning hur förmedlingen av arbete organiserades för norska medborgare under kriget. Att det fanns en arbetsmarknad var naturligtvis beroende av att stora delar av den svenska manliga arbetskraften befann sig i beredskapstjänsten.

Även historikern Johan Svanberg behandlar mottagningen underifrån i sin studie om de baltiska flyktingarna och invandrarna som kom till Olofström 1945–1952. I likhet med Olsson studerar han arbetsmöjligheterna ur ett klass- och etnicitetsperspektiv och jämför krigets sista år med efterkrigstidens aktiva invandringspolitik fram till slutet av 1950-talet.⁵³ Svanberg undersöker vilka arbetsuppgifter invandrade arbetare av båda könen sattes att utföra i Sverige och ställer detta i relation till deras egna bakgrunder från hemlandet. Med studien vill Svanberg framförallt betona det starka sambandet mellan krigets flyktingmottagning och efterkrigstidens arbetskraftsinvandring och han visar hur de båda formerna kunde överlappa varandra åren efter andra världskriget. Svanberg utgår från den lokala nivån där svenska och invandrade arbetare möttes i vardagen efter kriget. Samtidigt betonar han att efterkrigstidens arbetsrelaterade migration var en fråga som rörde sig i växelverkan mellan lokal och nationell nivå.⁵⁴

Även växelverkan mellan genus och etnicitet är viktig att undersöka närmare. Det var få kvinnor bland esterna som hade arbetat utanför hemmet när de anlände till Sverige och då oftast i underordnade positioner. En del uppgav sysselsättning som textilarbetare, kontorister och sjukvårdsbiträden. Det var också få kvinnor som kom att få sysselsättning och de som fick hänfördes i regel till typiska kvinnoyrken såsom underordnade kontorsarbeten och ”vid föreställt kvinnliga arbetsuppgifter i produktionen”.⁵⁵ I svensk historisk flykting- och invandringsstatistik finns dock få uppgifter om individernas kön, yrke, klass, ålder och etnicitet. I de förhørsprotokoll som utgör huvudsakligt underlag för denna avhandling kan emellertid sådana uppgifter utvinnas. För att närmare kunna studera mottagningen av flyktingar är det också viktigt att försöka fixera flyktingens bakgrund och motiven bakom en så drastisk åtgärd som att fly från sitt land. Byström framhåller också bristen på flyktingars bakgrundsuppgifter i sina studier. Mycket litet framgår exempelvis om de kvinnliga flyktingarnas

⁵³ Johan Svanberg, *Arbetets relationer och etniska dimensioner. Verstadsföreningen, Metall och esterna vid Svenska Stålprensning AB i Olofström 1945–1952*, Växjö, 2010.

⁵⁴ Johan Svanberg, *Migrationens kontraster. Arbetsmarknadsrelationer, Schleswig-Holstein-aktionen och tyskorna vid Algots i Borås under 1950-talet*, Lund, 2016, s. 10–14, 22–23.

⁵⁵ Svanberg, 2010, s. 78–79, 242–245, 267.

arbetsmarknad i Sverige. Byström efterlyser därför forskning kring andra världskrigets flyktinghistoria utifrån ett genusperspektiv.⁵⁶ Andra forskare hävdar att bristen på empiriska resultat medfört att kunskapen om hur genus och etnicitet samverkade i konkreta sammanhang var och är fragmentarisk och på vissa områden närmast obefintlig.⁵⁷ Här kan denna studie åtminstone ge lite mer underlag för fortsatt forskning kring flyktingproblematiken.

Både Olsson och Svanberg studerar alltså flyktingströmmarna främst från de baltiska staterna. De gör det i ett läge då organisationen för den svenska flyktingmottagningen nått en sådan effektivitet att den kunde klara de nya omfattande och oväntade flyktingkategorier som efter sommaren 1943 anlände till Sverige från i stort sett alla håll i omvärlden. I analogi med tidigare resonemang är därför min utgångspunkt att de tidiga flyktingströmmarna från Norge även utgjorde den första stora impulsen bakom Sveriges förändrade syn på flyktingar som arbetskraft i den växande svenska industrin. Av det följer också att det blir viktigt att utgå från en lokal nivå och dess samspel med den nationella nivån för att förstå flyktingpolitikens betydelse för arbetsmarknadspolitiken åtminstone i en vidare sonderande mening.

Svanbergs och Olssons struktureringar av flyktingars bakgrund visar enligt min mening vikten av sådana redovisningar för att få större insikt i den problematik som uppstod vid mottagandet och förmedlingen av arbete. Jämförelser mellan de norska flyktingarnas uppgivna bakgrund och hur arbete förmedlades efter kön och åldrar kan ge fördjupade perspektiv på inlotsningen i det svenska samhället och den situation de olika kategorierna av flyktingar hamnade i.⁵⁸

Norsk forskning

Den norska forskningen om ockupationen och dess konsekvenser har sedan 1990-talet resulterat i rader av studier av såväl krigsförloppet, terrorn och hur det norska samhället förhöll sig till ockupationsmakten och Quisling-regimen. Här är det självklart de norska perspektiven som står i fokus men många av de redovisade rapporterna har stor relevans även för denna avhandling. Nestorn i detta sammanhang är historikern Ole Kristian Grimnes med sin snart femtio år gamla studie om det norska flyktingsamhällets

⁵⁶ Byström, 2006, s. 61.

⁵⁷ Paulina de los Reyes, "Det problematiska systemskapet. Om "svenskhet" och "invandrarskap" inom svensk genushistorisk forskning", i *Historisk Tidskrift* vol 118 nr 3, 1998, s. 335–343.

⁵⁸ Olsson, 1995, s. 34–38, 66–71, 99, 131; Svanberg, 2010, s. 173–175, 231–233, 240–243, 250.

framväxt i Sverige under kriget. Förhållandet mellan flyktingsamhället och det svenska samhället betecknar han i det stora hela som tämligen gott även om också han framhåller som en mörk sida de många avvisingarna vid gränsen. Det norska exilsamhällets sammanhållning utgår enligt Grimnes främst från de norska flyktingarnas gemensamma erfarenheter av ockupation, motstånd och flykt. Det norska mottagningslägret Kjesäter nära Vingåker i Södermanland ser Grimnes som den sammanbindande enheten för det norska samhällsbygget och inte minst i kopplingen till den arbetsförmedling, som organiserades för de norska flyktingarna.⁵⁹ Grimnes framhåller bland annat de unga norrmännens dominans bland flyktingarna under främst början av kriget.⁶⁰ Han berör dock mycket litet flyktingfrågan ur olika kategoriers perspektiv och om dessa förändrades under krigets gång.

Under de senaste decennierna har emellertid forskningen riktats allt mer på olika grupper i det norska samhället som samarbetade med tyskarna eller föll offer för den tyska repressionen. Historikern Marianne Neeerland Soleim behandlar exempelvis de cirka 100 000 sovjetiska krigsfångarnas öde i fånglägren i Norge. De blev tvångsarbetare i stora infrastrukturprojekt i Nordnorge och i byggandet av järnvägar och militära befästningsanläggningar utmed kusten. 13 000 av dem dog i lägren medan ett par tusen lyckades fly till Sverige varav de flesta som det verkar via de gränsdistrikt som inte ingår i denna avhandling.⁶¹ Ett annat exempel utgör studier kring polisens roll i det norska samhället under ockupationen. Historikern Nils Johan Ringdal och kriminologen Per Ole Johansen tar båda upp det dilemma som den enskilde polisen stod inför och inte minst vid arresteringarna av de norska judarna.⁶²

I sitt omfattande arbete över den antijudiska politiken i Norge behandlar också den norske historikern Bjarte Bruland hur denna växte fram under ockupationen och vilka aktörer som stod bakom förloppet. Frågan om vilka som tog initiativet till den kända aktionen hösten 1942, då Norges judar skulle arresteras, är enligt Bruland knapphändigt behandlat i norsk historieforskning. Fram till 1980-talet låg inriktningen på den tyska ockupationsmaktens agerande men därefter riktades uppmärksamheten allt mer på de norska samarbetsmännen och särskilt då den norska polisen.

⁵⁹ Grimnes, 1969, s. 290, 297.

⁶⁰ Grimnes, 1969, s. 46, 47.

⁶¹ Soleim, 2009, s. 7–10, 43.

⁶² Nils Johan Ringdal, *Mellom barken och veden. Politiet under okkupasjonen*, Oslo 1987 samt Per Ole Johansen, *Oss selv naermost. Norske judarna 1914–1943*, Oslo 1984.

Brulands slutsats är att aktionerna inne i Norge planerades i samförstånd mellan Quisling-regimen och ockupationsmakten och att målet var utstakat, nämligen att judarna i Norge skulle deporteras.⁶³

Historikern Mats Tangestuen tar i sin studie fasta på de norska judarna i Sverige under kriget. Tangestuen menar att den norska historieskrivningen under efterkrigstidens första decennier i stor utsträckning valde att framhäva motståndskampen under ockupationen och bortse från bland annat deportationen av judarna till Nazitysklands dödsläger. Ockupationen är enligt Tangestuen i sig ”traumatisk og preget nasjonens selvбилde”.⁶⁴ Han vill med sin studie synliggöra judarnas särställning under flykten och i det norska flyktingsamhället i Sverige och klargöra hur de behandlades i Sverige av norska myndigheter, institutioner och norska icke judar. En slutsats är enligt Tangestuen att det även bland motståndarna till naziregimen fanns de som förfäktade en anti-judisk hållning och behandlade judar på annat sätt än andra norrmän.⁶⁵ Både Tangestuens och Brulands fokus på de anti-judiska strömningarna ställer också frågan hur de svenska myndigheterna såg på de norska judarnas flykt till Sverige. Som redan sagts kom den svenska utlänningslagen att markera att ”ras” som enda flyktmotiv inte räckte för att individen skulle definieras som politisk flykting.

Ett ännu pågående och omfattande forskningsprojekt avser kriget i främst Nordnorge. Projektet samordnas av historikern Tom Kristiansen vid universitetet i Tromsø - Norges arktiska universitet. Bland annat behandlas frågor där Norges förhållande till Sovjetunionen, Tyskland och Storbritannien under kriget penetreras liksom förhållandet till de nordiska länderna. Flyktingströmmarna vid slutet av kriget från det krigshärjade Finnmark till Sverige är en av de många frågor som berör förhållandet till Sverige.⁶⁶

Den norska forskningen har sammanfattningsvis sedan 1990-talet studerat ockupationsmaktens repressiva åtgärder mot olika grupper i det norska samhället samt flyktvägarna genom Norge fram till den svenska gränsen. För att fullt ut förstå de olika flyktingkategoriernas situation behöver också mottagandet på den svenska sidan studeras och likaså

⁶³ Bruland, 2017, s. 15, 652–657.

⁶⁴ Tangestuen, 2004, s. 116.

⁶⁵ Tangestuen, 2004, s. 4, 5, 116.

⁶⁶ Historisk satsning på krigsforskningen i nord. <https://forskning.no/2016/04/historisk-satsing-pa-krigsforskning-i-nord-samt>
<https://khrono.no/forskning-krigen-trond-mohn/historisk-satsing-pa-krigsforskning-i-nord/157636>. Hämtade senast den 11 november 2018.

inlotsningen i det svenska samhället. Det är också vad denna avhandling handlar om.

Metoder och källmaterial

Med utgångspunkten att det var den lokala nivån som initierade och pressade de centrala myndigheterna att förändra och utveckla flyktingpolitiken öppnas möjligheterna att belysa flyktingpolitiken utifrån olika perspektiv. Det ger också möjlighet att utnyttja olika källmaterial i kombinationer med varandra i syfte att ge en bild av hur mottagningen vid gränsen organiserades för de enskilda flyktingarna och hur den lokala nivån i slutändan påverkade flyktingpolitiken på nationell nivå. Ett viktigt led i att förstå mottagandets förändringar under krigsåren är att belysa de olika flyktingkategorierna med avseende på ålder, kön, yrke, etnicitet och nationalitet. Inte minst blir detta intressant om det relateras till de motiv flyktingen uppgivit vid förhören med landsfiskalen. Källmaterialet ska således läggas upp så att en rekonstruktion kan göras av hur aktörerna lokalt agerade för att utveckla de ad hoc-lösningar som krävdes för att få mottagningen, kontrollen och registreringen av de anländande flyktingarna att fungera. Att visa vilka som kom är därför viktigt att kartlägga.

Jämfört med den nationella nivåns arkiv är emellertid de lokala myndighetsarkiven i regel inte alls lika stringent uppbyggda. Landsfiskalernas arkiv är exempelvis inte sällan uppbyggda efter olika mönster. Därtill kommer att den stora mängden av enskilda aktörer såsom föreningar, kommittéer och kommuner inte alltid arkiverat sina handlingar från de turbulenta krigsåren. För att rekonstruera den lokala utvecklingen behöver därför material ur olika arkiv kombineras med bland annat lokaltidningarnas reportage och minnesberättelser. Går det då att lita på minnesberättelser som nedtecknats många år efter det att händelsen inträffat? Med källkritisk medvetenhet är svaret ja. I avhandlingen används minnen främst från gränsbor, beredskapssoldater och flyktingar i samband med någon dramatisk händelse. Gränsbornas berättelser utgörs främst av ögonvittnesskildringar rörande de svenska beredskapstruppernas yrvakna uppmarsch mot den norska gränsen dagarna efter den 9 april 1940. Det gäller också beredskapssoldaternas upplevelser av de stora bristerna i den svenska militära beredskapen under denna första tid. Den här typen av minnen kan i bästa fall förmedla stämningar som är betydelsefulla för att förstå den miljö

som utvecklades i det norsk-svenska gränsområdet. Ett annat slag av minnesberättelser utgör flyktingars upplevelser av den svenska mottagningen sedan de korsat gränsen. Här är flyktingarna i större utsträckning parter i skeendet och ofta färgade av sina erfarenheter av dramatiken vid själva flykten. Det ledde i många fall till konfrontationer när landsfiskalerna skulle förhöra flyktingen för att få en uppfattning om denne talade sanning eller ljög om sin bakgrund och sina flyktmotiv. Det finns exempel som kommer att redovisas i föreliggande avhandling på att fiskaler kunde beskrivas på diametralt olika sätt utifrån om flyktingen blev avvisad eller beviljad nödfallsvisering. Det är inte heller osannolikt att flyktingar i sina minnesnedteckningar kunde påverkas av andra flyktingars utsagor från mottagningen vid gränsen.⁶⁷

Undersökningen baseras på dels kvantitativa bearbetningar av de närmare 33 000 förhørsprotokoll som landsfiskalerna upprättade vid gränsen i Värmland, Dalsland och Bohuslän dels kvalitativa bearbetningar av såväl protokollen som en rad andra materialgrupper. I den kvantitativa genomgången har ur protokollen valts ut ålder, kön, yrke, etnicitet och nationalitet som relaterats till flyktingarnas uppgivna flyktmotiv (se nedan). Uppgifterna bygger huvudsakligen på flyktingarnas egna utsagor, då identitetshandlingar i många fall saknades hos de anländande personerna. Bakgrundsuppgifterna är enligt min bedömning pålitliga och har också god överensstämmelse med det flyktingregister över norska medborgare som Norges flyktingkontor i Stockholm sammanställt och som efter kriget inskannats av norska riksarkivet och tillgängliggjorts.⁶⁸ Rent metodmässigt har informationen i förhørsprotokollen matats in i statistikpaketet SPSS.⁶⁹ Den uppgjorda förteckningen upptar inte namn på flyktingen. Det går således inte att identifiera individerna i förteckningen. Däremot är egna arkivstudier möjliga, då allt material som avser förhören med flyktingarna från Norge under andra världskriget numera är äldre än 70 år och därför inte längre är omgärdade av restriktioner. En närmare redovisning av förhørsprotokollen och statistikbearbetningen återfinnes i bilaga två.

⁶⁷ Bland annat har använts citat ur Carina Ahlqvist, Annika Nordström och Birgitta Skarin Frykman (red), *Vardagsliv under andra världskriget. Minnen från beredskapstiden i Sverige 1939–1945*, Göteborg 2012 och Birgitta Skarin Frykman, Annika Nordström och Ninni Trossholmen (red), *Västsvenskt vardagsliv under andra världskriget. En tillbakablickande antologi*, Göteborg 2014. Hit ska också räknas Åke Williams, *Krigsmäns erinran. Beredskapen 1939–1945*, Göteborg 1989. Williams har sammanställt cirka 130 minnesberättelser av svenska beredskapssoldater i Västsvrige.

⁶⁸ <https://media.digitalarkivet.no/view/43434>.

⁶⁹ SPSS användes bland annat inom Göteborgs universitet av studerande och anställda. Vidare instruktioner framgår av Göran Djurfeldt, Rolf Larsson och Ola Stjärnhagen, *Statistisk verktygslåda*, Lund 2014.

I den kvalitativa bearbetningen har närmare 1 000 förhørsprotokoll valts ut så att olika bakgrundsvariabler och flyktmotiv finns representerade jämte annan information såsom flyktvägar och konfrontationer med tysk polis. I första hand har använts protokoll med utförliga texter om händelseförloppet vid flykten till Sverige. Flyktmotiven utgörs till allra största delen av flykt på grund av motståndsverksamhet i Norge, flykt undan den obligatoriska arbetstjänsten och undan gisslanhot, vantrivsel med förhållandena i Norge och flykt på grund av judisk börd. Under våren 1941 var ett vanligt motiv också att via svenskt territorium söka ta sig vidare till Storbritannien eller Kanada.

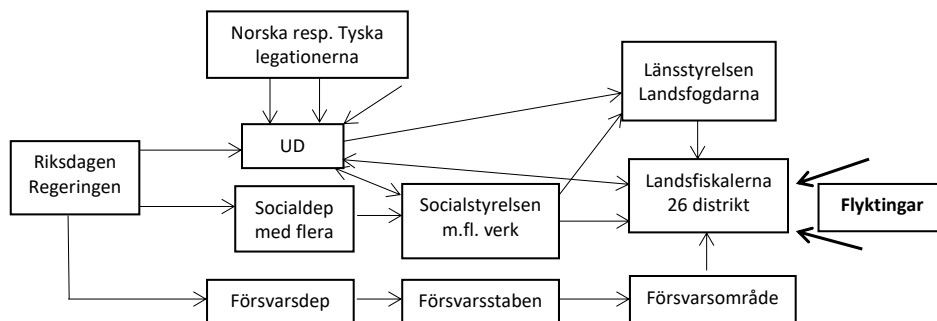
Med förhørsprotokollens uppgifter som grund utnyttjas som komplement också dagböcker, minnesberättelser och intervjusammanställningar i den mån det befunnits lämpligt. Tanken är att på så sätt ge förhørsprotokollets utsagor ett slags ”infärgning” när det gäller enskilda flyktingars många gånger komplexa utsagor i förhørsprotokoll. Den kvalitativa genomgången har också innefattat landsfogdarnas rapporter om händelser i gränsområdet som inte bara gällde flyktingar utan även spioner, tyska och svenska överträdelse av gränsen, fraterniseringar och smuggling av sprit, livsmedel samt illegala tidningar och böcker. För att förstå den miljö som utvecklades i gränsområdet har också direktreportagen i de många dagstidningarna i Bohuslän och Värmland gett ett betydelsefullt tillskott av material, exempelvis intervjuer med flyende och beskrivningar av stämningen hos lokalbefolkningen. Särskilt viktiga har dagstidningarna varit vid händelser där myndighetsmaterial inte funnits att tillgå i full utsträckning vilket gällt den kaotiska perioden april till maj 1940. Även olika frivilligorganisationer gjorde stora men ofta inte arkiverade insatser för flyktingarna. Också här ger tidningarna inblickar i dessa organisationers verksamhet.⁷⁰

För att försöka fånga växelverkan mellan lokalt-centralt har kvalitativa bearbetningar också gjorts av dokument ur arkiven hos Social-, Justitie- och Utrikesdepartementen, Social- och Medicinalstyrelserna, Statens utlännings- och utrymningskommissioner, Arbetsmarknadskommissionen samt Försvarsstaben. Genom att använda exempelvis UD:s skrivelser om flyktingpolitiska överväganden och ställa dessa i förhållande till den lokala tillämpningen kan spänningsförhållandet centralt – lokalt belysas och dess

⁷⁰ För vidare studier om de grå lapparna Göran Andolf, ”De grå lapparna” i *Nya fronter? 1943 – Spänd väntan*, Bo Hugemark (red), Stockholm 2002, s. 304, 349; Kurt Lindal, *Självcensur i stövelns skugga. Den svenska radions roll och hållning under det andra världskriget*, Stockholm 1998.

betydelse för flyktingpolitikens utformning. Det strategiska valet av källor kan åskådliggöras enligt följande figur:

Figur 1.1: Aktörer och institutioner vid formandet av den svenska flyktingpolitiken under kriget.

Som framgår av figuren avser de strategiska myndigheterna på central nivå främst Riksdag, UD, Socialdepartementet och Socialstyrelsen, medan de lokala omfattar länsstyrelserna, landsfogdarna och landsfiskalerna. Material från de militära myndigheterna har kompletterat de civila myndigheternas verksamhet. Sist men inte minst har flyktingarnas minnesberättelser fördjupat bilden av bemötandet vid gränsen.⁷¹

Avhandlingens disposition

Utöver kapitel 1 omfattar avhandlingen ytterligare åtta kapitel. Efter att tidigare forskning redovisats och avhandlingens syfte konkretiserats beskrivs i kapitel 2 de närmare förutsättningarna för flykten till Sverige: riksdagens ställningstaganden till flyktingpolitiken, lagstiftningens förändringar och utvecklandet av landsbygdens myndighetsorganisation. Här tas fasta på hur det lokala perspektivet vid gränsen mot grannländerna uppmärksammades. I kapitel 3 till 8 redogörs för uppbyggnaden av flyktingmottagningens olika funktioner. Kapitel 3 omfattar flykten till Sverige med fokus på gränsens natur- och befolkningsförutsättningar för flykt samt flyktvägarna genom Norge till Sverige. I kapitel 4 redovisas gränsbevakningens uppbyggnad och

⁷¹Figurens rutor ska läsas som en beskrivning av aktörerna. Samtidigt representerar rutorna ett ganska litet antal tjänstemän som behandlade flyktingfrågorna.

i kapitel 5 flyktingens bakgrund och flyktmotiven samt vilka kategorier som ingick i flyktingströmmarna. Det sjätte kapitlet tar upp landsfiskalernas roll och tillämpningen av nödfallsviseringen, det sjunde evakueringen in i landet och det åttonde arbetsförmedlingens uppbyggnad. I slutavsnittet diskuteras avhandlingens frågeställningar och hur erfarenheterna från norska gränsen kan ha påverkat utformningen av den svenska flyktingpolitiken och lagstiftningen under och efter kriget.

2. Ramverk och omvärld

För att bättre förstå det svenska bemötandet av flyktingarna från Norge vid gränsen under de första krigsåren krävs ett historiskt ramverk kring de lagar och bestämmelser, vilka bland annat ledde till en rad avvísningar vid gränsen och som till stor del levde kvar under kriget. Dessa kom också att påverkas av hur landsbygdens polisiära organisation utformades, men även av den svenska militära upprustningen och ockupationsmaktens ökande terror i Norge. Avvísningarna avspeglade sig även i den politiska debatten i den svenska riksdagen varför denna blir viktig att referera till samt förstås i förhållande till tidigare forskning.

Lagstiftningen och främlingsrädslan

Utlänningslagen av år 1937 hade många liknande drag med 1700-talets förordningar om utlänningskontrollen vilket innebar att ”äldre tiders främlingsbilder” fortfarande levde kvar i den svenska lagstiftningen under mellankrigstiden.⁷² Hotet från det främmande har därför gått som en röd tråd genom den svenska lagstiftningen om utlänningskontroll. Såväl i utlänningslagarna av år 1929, 1937 och 1945 levde främlingshotet kvar. Det var som påpekats av bland andra Byström först utlänningslagstiftningen av år 1954 som markerade ”startpunkten för den moderna flykting- och invandringspolitikens början.”⁷³

Före första världskrigets utbrott präglades utlänningskontrollen starkt av hur det svenska och icke-svenska skulle definieras såväl kulturellt som rasbiologiskt. I vissa avseenden avvek emellertid debatten om invandring markant från tidigare århundraden genom att inte fokusera på religion utan på nation, ”ras” och politisk radikalism. Strategin för utlänningskontrollen från sekelskiftet och fram till andra världskriget skulle därför sammanfattningsvis kunna uttryckas som ”uteslutning av dem som definierades som (”rasbiologiskt”) främmande, å andra sidan assimilation av de närstående som tilläts invandra”.⁷⁴ Förutom rädslan att i landet få in anarkister, socialister och utländska spioner var det just invandringen av

⁷² Svanberg och Tydén, 1999, s. 19.

⁷³ Byström, 2006, s. 242; Se även Svanberg och Tydén, 1999 och Hammar, 1964.

⁷⁴ Svanberg och Tydén, 1999, s. 30.

fattiga judar från Östeuropa som var huvudskäl för de bestämmelser som infördes 1906 och 1914.⁷⁵

Lagstiftningen har dock rent historiskt växlat mellan öppenhet och slutenhet. Fram till 1860 måste både svenskar och ”utlänningar” medföra pass vid alla resor inom och utom landet och utländsk medborgare därtill ha beviljats uppehållstillstånd. I likhet med övriga Europa utom Ryssland tillämpade emellertid Sverige under perioden 1860 till 1917 fri rörlighet över gränserna. 1860 avskaffades således passtvangen för inresa i riket men samtidigt infördes restriktioner för lösdrivare, tiggare och förbrytare och 1906 även en generell anmälningsskyldighet för ”utlänningar”. Bestämmelsen föranleddes främst av oroligheterna i Ryssland 1905 då ett stort antal politiska flyktingar sökte sig till Sverige. De hade således ingen ovillkorlig rätt att vistas i landet och särskilt inte om de blandade sig i landets politiska och sociala konflikter. Föreskrifterna tillämpades i flera fall och bland annat för att utvisa armeniska tiggare, syditalienska positivspelare och ryska sågfilare som togs för spioner.⁷⁶ Bestämmelserna samlades i 1914 års utvisningslag som blev den första lagstiftningen inom utlänningskontrollens område. Vid krigsslutet och fram till 1926 tillkom ytterligare en rad administrativa bestämmelser om utökad utlänningskontroll. Pass- och viseringstvång infördes 1917 och övervakningen av ”utlänningar” i riket reglerades i föreskrifter som baserades på bostadsbristen och det besvärliga läget på arbetsmarknaden. Samtidigt hävdades viseringstvånget i olika steg från 1918 till 1926 för medborgare från de nordiska staterna, Västeuropa och Tyskland. De omfattande administrativa bestämmelserna samlades nu i 1927 års utlänningslag. I denna föreskrevs att tillgången på bostäder, ordnings- och säkerhetsintressen, arbetsmarknadsläget samt rassynpunkter skulle beaktas. Lagens giltighetstid gick ut 1932 men förlängdes till 1937 års utgång.⁷⁷

Utlänningslagen 1937

1937 års utlänningslag (UL 37) gällde från 1 januari 1938 och hade samma utgångspunkter som den tidigare gällande lagen av år 1927.⁷⁸ Den skulle

⁷⁵ Svanberg och Tydén, 1999, s. 18–21, 30. Se även Martin Ericsson, *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige*, Stockholm 2016, s. 163–165.

⁷⁶ Lars Hallberg, *Källor till invandringens historia 1840–2000*, Stockholm 2017, s. 16, 29, 32.

⁷⁷ Hallberg, 2017, s. 34–37; *Svensk författningssamling*, SFS 1927:333; *Svensk författningssamling*, SFS 1932:134.

⁷⁸ *Svensk författningssamling*, SFS 1937:344.

skydda den inhemska arbetsmarknaden åt landets egen befolkning. Lagen skulle också förhindra bosättning i Sverige av grupper som inte var önskvärda och förebygga att personer som kunde utgöra fara för allmän ordning inte kom in i landet. Det nazistiska maktövertagandet i Tyskland 1933 kom också att prägla lagstiftningen genom att många sökte asyl undan förföljelserna i hemlandet. Den reviderade lagen tog därför främst sikte på att bereda politiska flyktingar en tryggare ställning, att förstärka besvärsrätten och skapa större enhetlighet vid bedömning av flyktingfrågan.⁷⁹

Grupper som inte var önskvärda och hotet om massflykt till Sverige

Vissa grupper skulle enligt den föreslagna lagen avvisas av polismyndigheten direkt vid gränsen (UL § 19).⁸⁰ Lagen avsåg som tidigare ”zigenare”, ”bettlare” och kringresande som inte ansågs ärligen försörja sig samt kriminella. Avvisning innebar att en person som sökte inresa hejdades redan vid gränsen och ålades återvända till det land varifrån han eller hon kommit. Befogenheten att avvisa sådana kategorier tillkom alltså polismyndigheten och skulle på landsbygden ske genom skriftligt besked av landsfiskalerna. Besvär kunde anföras hos länsstyrelsen, men avvisningen skulle verkställas utan hinder av anförda besvär med utgångspunkten att den avvisade så snart som möjligt skulle föras ut ur riket.⁸¹

Överståthållarämbetet i Stockholm tog i sitt yttrande över förslaget upp frågan om vad som gällde för en person som tillhörde kategorierna ”zigenare” och ”bettlare” om denne samtidigt uppgav sig vara politisk flykting. Var i sådana fall personens bakgrund överordnat ett eventuellt politiskt flyktingskap? Enligt justitieminister Karl Gustaf Westman (bf) fanns det för dessa kategorier skäl att antaga att uppgiften om politiskt flyktingskap var oriktig.⁸² För en person med romsk bakgrund gällde således själva ursprunget som bevis för att personen ljög om sitt hävdande av

⁷⁹ SOU 1936:53, s. 7–9; Hallberg, 2017, s. 37. Se även Gunnar Broberg och Mattias Tydén. *Oönskade i folkhemmet. Raskhygien och sterilisering i Sverige*, Stockholm 2005. Se även Hammar, 1964.

⁸⁰ SOU 1945:1, s. 150.

⁸¹ *Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst*, SOU 1946:36, s. 336.

⁸² Proposition 1937 nr 269, s. 49–50.

politiskt flyktingskap. Till denna kategori räknades även ”asociala” som ofta exemplifierades med det diffusa begreppet ”tattare”.⁸³

I riksdagsdebatten om lagförslaget krävde företrädare för Högerpartiet, Bondeförbundet och Nationella gruppen också skärpta kontroller.⁸⁴ Främst riktade de sig mot de judiska flyktingarna från Tyskland. Det fanns samtidigt också förespråkare inom socialdemokratin och liberalerna som i stället ville utöka Sveriges ansvar för flyktingarna i Europa. Justitieministern framhöll å sin sida att invandringen hade såväl en inrikespolitisk som en utrikespolitisk dimension och reglerna borde därför utformas efter omständigheterna. I dagsläget var dock Sverige ”lyckligtvis [...] förskonade från den hårda press som flyktingmassan utöva på andra länders gränser”, vilket enligt justitieministern utgjorde ett ”beklämmande problem” för andra stater.⁸⁵ Westman var dock medveten om att massflyktproblemet i framtiden kunde bli mer påträngande. Därför ingick en bestämmelse i propositionens lagförslag att regeringen vid krig eller krigsfara kunde revidera eller komplettera lagen med hänsyn till förändringarna i omvärlden, UL §54. Spanska inbördeskriget hade brutit ut 1936 med deltagande från flera europeiska stormakter och regering och riksdag kunde således 1937 ana en politisk och militär utveckling i Europa som kunde eskalera och leda till ett ökat flyktingtryck mot Sveriges gränser. Westman pekade på Frankrike där spanska flyktingar i mängder strömmade in som följd av inbördeskriget och likaså var Österrike översvämmat av flyktingar från Tyskland och inte minst Schweiz som enligt Westman härbärgerade mellan 300 000 och 400 000 ”utlänningar”. Samtidigt rådde för svensk del självfallet osäkerhet om omfattningen och vilka kategorier som kunde tänkas vilja fly till Sverige.⁸⁶

Begreppet politisk flykting

Analysen av den norska flyktingströmmen och reglerna för vilka som fick komma in hänger nära samman med hur begreppet politisk flykting tolkades

⁸³ Se exempelvis Martin Ericsson, *Exkludering, assimilering eller utrotning? ”Tattarfrågan” i svensk politik 1880–1955*, Lund 2015.

⁸⁴ Nationella gruppen var beteckningen på Sveriges nationella förbunds riksdagsgrupp 1935–1936. Tre ledamöter i Högerpartiet övergick till den nationella gruppen sedan högerens ungdomsförbund brutit med moderpartiet.

⁸⁵ AK 1937 nr 34, s. 91.

⁸⁶ FK 1937 nr 34, s. 47–61; AK 1937 nr 34, s. 81–95. Se även Byström, 2006, s. 144–146; Kvist Geverts, 2008, s. 53–56.

i den svenska lagstiftningen.⁸⁷ Det fanns vare sig då eller senare någon enhetlig och internationellt godtagen definition av vem som var politisk flykting. I utlänningslagen avsågs en person, som ”av politiska orsaker flytt från annat land”. Enligt justitieminister Westman inrymde denna formulering en anpassning till skiftande förhållanden och tidslägen. Det ankom på Socialstyrelsen och i sista hand regeringen att uppdra gränserna för begreppet politisk flykting. Utvecklingen i Tyskland medförde att begreppet utvidgades så att de som av politiska skäl riskerade bli intagna i koncentrationsläger också skulle definieras som politiska flyktingar. Tillägget gällde framförallt dem som flydde från Nazityskland för sina åsikters skull och främst då kommunister och socialdemokrater.⁸⁸

I begreppet politisk flykting innefattades inte de som lämnat hemlandet på grund av allmän vantrevnad med förhållandena i det egna landet. Med detta avsågs främst judiska flyktingar. Det har visats av tidigare forskning att de judiska flyktingarnas förhållande till det politiska flyktingskapet var problematiskt. Socialstyrelsens utlänningsbyrå skilde på politisk och judisk flykting och delade därför in flyktingarna från Tyskland under 1930-talet i två kategorier dels de i mer egentlig mening politiska flyktingarna dels de som förföljdes på grund av sin judiska börd. De judiska flyktingarna åtskildes också genom att byrån benämnde dessa ”de judiska utvandrarerna från Tyskland”.⁸⁹ Representanter från hjälporganisationerna hade naturligtvis en annan syn på en sådan uppdelning. De judiska flyktingarna förföljdes av politiska skäl och var därigenom självklart enligt hjälporganisationerna politiska flyktingar. Denna tolkning delades dock inte av Socialstyrelsens utlänningsbyrå.⁹⁰

Enligt utlänningslagen skulle en person som inför polismyndigheten uppgav sig ha flytt från annat land av politiska orsaker omedelbart anmälas till Socialstyrelsen. I sådant fall beslutade myndigheten om eventuell avvisning.⁹¹

Om fiskalen vid förhöret kunde bevisa att flyktingen ljög om sitt politiska motiv skulle emellertid denne avvisas omedelbart vid gränsen. Dock skulle först Socialstyrelsen vidtalats och ha gett besked i frågan. Bevisbördan låg

⁸⁷ Begreppet politisk flykting har problematiserats av flera forskare utifrån olika aspekter, bland annat Kvist Geverts, 2008, s. 73–79; Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan*, Stockholm 2016, s. 504–508; Lindberg, 1973, s. 212–216.

⁸⁸ SOU 1936:53, s. 55–56; *Svensk författningssamling*, SFS 1937:344, § 20 s. 657; Proposition 1937 nr 269, s. 46.

⁸⁹ Kvist Geverts, 2008, s. 75.

⁹⁰ Kvist Geverts, 2008, s. 73–76.

⁹¹ *Svensk författningssamling*, SFS 1937:344, § 22.

således på polismyndigheten. Men hur starkt skydd innebar det för flyktingen? Flera remissinstanser ville ha stränga juridiska beviskrav om avvísning skulle kunna ske. Westman föredrog däremot den lösare formuleringen som också fastställdes av riksdagen. Hårdare juridiska krav kunde enligt justitieministern uppmuntra flyktingar att kalla sig för politisk flykting vilket skulle ge ett ”tillopp av icke önskvärda utläningar”.⁹² Den lösare formuleringen skulle i stället göra tillämpningen mer till en omdömesfråga. I beslutet om avvísning skulle också de skäl innefattas på vilka beslutet grundade sig jämte besvärshänvisning som gav den avvisade tre veckor på sig att inkomma med yttrande. Själva avvísningen skulle dock verkställas omedelbart utan att vänta in besvärbeslutet.⁹³ Under fredstida förhållanden, då en flykting ansökte om uppehållstillstånd, kunde besvärsförfarandet fungera. Men var besvärshänvisningen möjlig att använda vid krig eller krigsfara? Som framgått var det en tungrodd process som inkluderade centralt placerad byråkrati.

Socialstyrelsens nya centrala roll

1937 års utlänningslag innebar att en stor del av handläggningen av utländska ärenden centraliserades till Socialstyrelsen som därför inrättade en utlänningsbyrå med beslutsrätt över uppehålls- och arbetstillstånden.⁹⁴ Andra lagutskottet framhöll som motivering till centraliseringen att åtgärderna skulle skärpa kontrollen över inresande utländska medborgare och att det därför var viktigt att gränskontrollen stod under enhetlig ledning. I myndighetens ansvar låg enligt förslaget prövning av frågor om avvísningar, förlängning av uppehålls- och arbetsviseringar samt utfärdande av främlingspass och identitetscertifikat. En utlänningsnämnd skulle inrättas som hade att yttra sig till Socialstyrelsen i vissa utländska ärenden. Bland annat gällde det ”utlännings” rätt att hos regeringen besvara sig över Socialstyrelsens beslut. I ämbetsverkets ansvar låg också gränskontrollen och den inre uppsikten över utländska medborgare, medan UD hade kvar inreseviseringarna där beskickningar och konsulat var inblandade.⁹⁵

Enligt Westman skulle lagen medföra att övervakningen av gränskontrollen gavs enhetlig hantering vid gränshamnarna i Öresund till

⁹² SOU 1936:53, s. 70.

⁹³ SOU 1936:53, s. 70; *Svensk författningssamling*, SFS 1937:344, s. 23.

⁹⁴ Kvist Geverts, 2008, s. 64–69. Kvist Geverts redovisar en studie över utlänningsbyrån, dess omfattning och tjänstemän.

⁹⁵ SOU 1936: 53, s. 11–15, 27.

vilka huvuddelen av flyktingarna beräknades anlända. Samma beslut gällande avvisning skulle således fattas i såväl Malmö som i Helsingborg. Även om den då rådande passfriheten mellan Danmark och Sverige skulle fortsätta gälla krävde justitieministern också att passagerarna ombord på färjorna granskades. Det gällde särskilt dem som såg ”påfallande utländska ut eller till klädsel eller på annat sätt” avvek från ”skandinaverna”.⁹⁶ Andra scenarier för massflykt än vägen via Danmark togs inte upp i regeringens proposition.⁹⁷ Massflykt över norska gränsen till Sverige ingick således inte ens i föreställningsvärlden i slutet av 1930-talet.

Kompletteringar till utlänningslagen

I en särskild utlänningskungörelse bemyndigades landsfiskaler och passkontrollörer i inreseorter av Justitiedepartementet från och med 1 januari 1938 att vid utlännings ankomst meddela nödfallsvisering under högst 14 dagar om särskilda skäl förelåg. För de tre gränslänen i avhandlingen handlades sådana nödfallsviseringar vid passstationerna Mon i Dalsland respektive Charlottenberg i Värmland.⁹⁸ När de omfattande flyktingströmmarna från Norge korsade den svenska gränsen under april-maj 1940 utvidgades bemyndigandet till länsstyrelser och passkontrollörer vid samtliga landsfiskalsdistrikt som gränsade till Norge. Landsfiskalerna i gränsdistrikten gavs därigenom befogenhet att bevilja nödfallsvisering för norska medborgare som flydde till Sverige.⁹⁹

En särskild utlänningskungörelse infördes från 5 september 1939. I denna utvidgades bestämmelserna för avvisning till att avse även personer som antogs lämna sitt hemland för att inte återvända dit och som inte var önskvärda ur statens intresse och rikets säkerhet. Även om judarna i den särskilda kungörelsen inte nämndes explicit tolkade och tillämpade Socialstyrelsen kungörelsen som om den avsåg den judiska gruppen.¹⁰⁰ Detta hade också tidigare förtydligats i ett hemligt cirkulär 28 oktober 1938, där Socialstyrelsen angav att det fanns skälig anledning att innehavare av tyska och österrikiska pass märkta med bokstaven J var emigranter och således

⁹⁶ AK 22 maj 1937, nr 34, s. 92.

⁹⁷ Proposition 1937 nr 269, s. 44–45; AK 22 maj 1937, nr 34, s. 92; FK 22 maj 1937, nr 34, s. 54.

⁹⁸ *Svensk författningssamling*, SFS 1937:912, 26 november 1937, 19 §; SOU 1945:1, s. 56–57.

⁹⁹ SOU 1936:53, s. 138; RA, UD P 1340, skrivelse 7 juni 1940.

¹⁰⁰ *Svensk författningssamling*, SFS 1939:599; Kvist Geverts, 2008, s. 77.

inte avsåg att återvända till hemlandet. Innehavare av sådana pass skulle därför avvisas.¹⁰¹

Utlänningslagen av år 1937 ersattes 1945 med en ny lag, men först med 1954 års utlänningslag kom lagtexten att rensas från mycket av de stereotypa främlingsbilder som levt kvar sedan 1700-talets förordningar om utlänningskontrollen.¹⁰²

Krigsfallet Norge som ingen räknat med

När de norska flyktingströmmarna efter den 9 april 1940 välldes in över gränsen i Värmland och Bohuslän kom den tungrodda lagstiftningen att hamna i otakt med verkligheten. Flyktingtrycket visade också upp svagheter i den lokala polisiära organisationen vid gränsen när det gällde uppgiften att kontrollera och registrera alla flyktingar. Samtidigt var frånvaron av militära resurser vid gränsen mot Norge påtaglig. Så när som på små grupper av så kallade landstormsmän fanns under första veckan efter den tyska invasionen ingen nämnvärd militär svensk bevakning utmed den norsk-svenska gränsen. Uppbyggandet av det svenska försvaret i Värmland, Bohuslän och Dalsland blev därför ett viktigt led i att också få kontroll över vilka individer som rörde sig i gränsområdet. I praktiken innebar det att den civila gränsbevakningen inte kunde påräkna någon direkt hjälp av den militära administrationen i initialskedet.

Den oskyddade gränsen

Det som präglade den 9 april i Sverige var känslan av utsatthet. Hela södra och mellersta Sverige låg praktiskt taget oförsvarat.¹⁰³

Citatet ovan är från historikern Alf W Johansson och den bristande försvarsberedskapen hade sin utgångspunkt främst i 1920-talets nedrustning av försvaret. Denna innebar bland annat att ett militärt hot från Norge avlägsnades ur försvarsplaneringen. Avsaknaden av befästningar var också en följd av att Sverige och Norge 1905 kom överens om en demilitariserad

¹⁰¹ SOU 1946:36, s. 336–337; Kvist Geverts, 2008, s. 76–79.

¹⁰² *Svensk författningssamling*, SFS 1945:105. Se även SOU 1945:1.

¹⁰³ Alf W Johansson, *Per Albin och kriget. Samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget*, Stockholm 1995, s. 147.

zon längs riksgränsen, inom vilka inga befästningar eller militära förband fick finnas.¹⁰⁴ Det nazistiska maktövertagandet i Tyskland 1933 förändrade dock drastiskt förutsättningarna för svensk försvars- och flyktingpolitik. Förnyelsen av försvaret gick dock trögt och mycket var ogjort vid krigsutbrottet den 3 september 1939.¹⁰⁵ Därtill kom att under finska vinterkriget från november 1939 till mars 1940 hade stora delar av materieleet ur de svenska beredskapsförråden levererats till Finland. Bland annat omfattade stödet till Finland 86 000 handeldvapen, 45 miljoner patroner och 280 000 granater.¹⁰⁶

Även i 1936 års försvarsplan uteslöts möjligheterna för ett militärt angrepp från Norge mot den svenska västgränsen. Som framgått av denna avhandlings introduktion kan emellertid förmodas att den tyska invasionen av Norge inte borde ha kommit helt överraskande. All information veckorna före den 9 april förmedlade att trupper höll på att föras ombord på fartyg i de tyska östersjöhamnarna.¹⁰⁷ Den svenska regeringen valde emellertid att ligga lågt och inte genomföra mobilisering, vilket medförde ett hastigt uppvaknande. I Tysklands framställning till Sverige på morgonen den 9 april 1940 krävdes dessutom att den svenska regeringen skulle iaktta sträng neutralitet och inte mobilisera. Mobiliseringen omskrevs därför av regeringen dagarna efter vid inkallelserna som organisatoriska åtgärder.¹⁰⁸

Den 9 april bestämde regeringen att armén skulle förstärkas utmed gränsen Göteborg-Bohuslän-Dalsland-Värmland genom omgruppering av förband från såväl södra som norra Sverige. Som första mobiliseringsdag sattes den 12 april. Detta innebar att huvuddelen av förbanden var på plats först kring 15–16 april, då kriget i Norge redan pågått en vecka.¹⁰⁹ Exempelvis var därför norra Bohuslänns gränslinje så sent som i mitten av april utan militär bevakning med undantag för Strömstads och Lysekils hamnar. Dessa besattes av ett reservunderofficerskompani från Uddevalla

¹⁰⁴ Proposition 1925 nr 50, s. III. Stämningarna kring 1905 skildras bland annat av Nilsson och Sörensen (red), 2005. Se även proposition 1992/93 nr 164 om Upphävande av 1905 års konvention mellan Sverige och Norge angående neutral zon, befästningars nedläggande m.m.

¹⁰⁵ Stig Ekman, "Beredskap och upprustning – svensk försvarspolitik under andra världskriget" i *Stormaktstryck och småstatspolitik*, Stig Ekman (red), Stockholm 1986, s. 46–47.

¹⁰⁶ Åmark, 2016, s. 82. Åmark refererar till en hemlig sammanställning om hjälpen till Finland i Per Albin Hanssons personarkiv.

¹⁰⁷ Arvid Cronenberg, "Krigsfall Tyskland" i *Urladdning. 1940. Blixtkrigets år*, Bo Hugemark (red), Stockholm 2002, s. 222, 246, 248.

¹⁰⁸ Wahlbäck, 1972, s. 71; Williams, 1989, s. 24; Alf W Johansson (red), *Gösta Bagges minnesanteckningar 1939–41, del I*, Stockholm 2013, s. 70. Regeringens överväganden avseende underrättelseinformationen om de tyska planerna utgick främst från dagboksanteckningar som fördes av statsminister Per Albin Hansson (s), justitieminister Karl Gustaf Westman (bf) och ecklesiastikminister Gösta Bagge (h).

¹⁰⁹ Cronenberg, 2002, s. 248–250.

regemente. I stationsofficerens dagbok 10 april noterades att vid urlastningen i Strömstad hade två tyska plan från havssidan dykt rätt in mot stationen:

Pojkarna tryckte i skrevor och prång. Tysta, stirrande, väntande. Så plötsligt hade allting kommit över dem. Krigets andedräkt kylde och klibbade. Ingenting hände emellertid - jo, en sak hade hänt! Förståelsen för lägets allvar hade väckts. Det gjorde gott att både se och höra.¹¹⁰

Avsaknaden av genomarbetade mobiliseringsplaner för den västra gränsen medförde att även många av de militära lösningarna blev ad hoc-artade. En kvinna i Koppom blev vittne till när Göteborgs ljusblå spårvägsbussar anlände med soldater och ”böskade sig fram på leriga, tjälskadade vägar”.¹¹¹ En annan kvinna i Älgå i norra Värmland beskrev hur ändlösa kolonner passerade timme efter timme dag som natt på väg mot gränsen. Hon mindes hur befolkningen stod nere vid landsvägen och såg på det långa dystra tåget.¹¹²

Ett stort problem vid ankomsten till gränsområdet var anhopningen av flyktingar. Dåvarande regementsombudet Sven Andersson beskrev det kaotiska läget när staben för det omgrupperade Göteborgsregementet A2 nådde Ed vid Dalslandsgränsen kring mitten av april:

När vi kom dit en tidig morgon var samhället översvämmat av norska flyktingar. Varje utrymme var upptaget. Skolor, hotell, församlingslokaler och kyrkor var fyllda av människor, som flytt undan tyskarna och kriget i Norge [...]. Stämningen var tryckt och luften surrade av rykten om att tyskarna var på väg.¹¹³

Enligt den norsk-svenska konventionen från år 1905 skulle den tidigare nämnda neutralitetszonen mellan Norge och Sverige besättas om ett av länderna invecklades i krig med en tredje makt. Först den 23 april gav emellertid den svenske överbefälhavaren general Thörnell tillstånd till befästningsarbeten även inom den neutrala zonen. Arbetena kom dock att

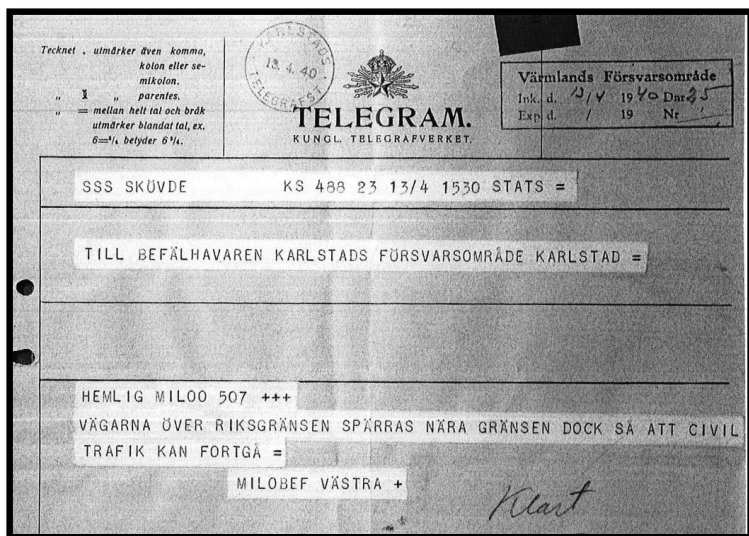
¹¹⁰ Carl Axel Berglund, *Bohusläns regemente och dess hembygd del III*, Uddevalla 1961, s. 259.

¹¹¹ DAG, DAGf nr 1109.

¹¹² DAG, DAGf nr 789.

¹¹³ Sven Andersson, *På Per Albins tid*, Stockholm 1980, s. 175. Sven Andersson var kommunikationsminister 1951–1957, försvarsminister 1957–1973 och utrikesminister 1973–1976. Under början av kriget var han regementsombud vid artilleriregementet A2, vars huvudförläggning var Göteborg.

fördröjas då ingen planläggning tidigare utförts för befästningar vid gränsen vare sig inom eller bakom zonen.¹¹⁴

Den militära telegramtrafiken var omfattande avseende alla de åtgärder som skulle vidtas för att säkra gränsen. KrA, Karlstads försvarsområde, Stabsavdelningen, BI:1, telegram 13 april 1940.

När väl mobiliseringen påbörjats kom den att markant prägla gränsstäderna. Den femtonåriga Åmålsbon Inger Wennergren antecknade i sin dagbok den 14 april att högtalarbilar

ropar ut meddelanden att vi inte skall vara nervösa [...]. Tidigt i morse kom ett 50-tal bilar och bussar med trupptransporter, kulsprutor och kanoner genom staden. Det ser mycket krigiskt ut. Militärmotorcyklar med soldater i hjälmar passerar på väg mot norska gränsen [...]. I kyrkotornet står en soldat på vakt.¹¹⁵

I de officiella svenska uttalandena proklamerades att armén både militärt och moraliskt stod väl förberedd att försvara gränsen mot Norge. Försvarsminister Sköld framhöll i radio den 2 maj att regeringen varit förberedd sedan åtskillig tid på det ”oväder som nu är över oss”.¹¹⁶ Därför hade landets försvarsmakt förunnats möjligheten till förberedelser och hade

¹¹⁴ Klaus-Richard Böhme, ”Från 9 april till transiteringsöverenskommelsen” i Wangel (red), Stockholm 1982, s. 178.

¹¹⁵ Citerat i Williams, 1989, s. 336–337.

¹¹⁶ ”Vårt försvar blir starkare för varje dag” i *Karlstads Tidning* den 3 maj 1940.

utnyttjat detta så att försvaret nu var gott och i ständig tillväxt.¹¹⁷ Major Arvid Eriksson, känd som den så kallade radiomajoren, framhöll också hur förträfflig den svenska beredskapen var och att det svensk-norska gränsområdets svårtillgänglighet gjorde det svårt att angripa vårt land. Han sammanfattade med att om det överhuvud fanns någon trupp som kunde operera i gränsterrängen skulle den nog sammansättas av svenska pojkar.¹¹⁸

Minnesberättelser från beredskapssoldater utmed västgränsen motsade dock bilden av ett stridsberett Sverige vilket inte var underligt med tanke på neddragningarna av försvaret under 1920- och 1930-talet. Avsaknaden under de första veckorna av ammunition och vapen inom flera förband var påtaglig och den korta värnpliktstiden under 1930-talet upplevdes som ett problem.¹¹⁹ En chef för en kulsprutegrupp berättade att de först efter tio dagar fick sina kulsprutor. Under en lång tid gick dessa dock inte att använda för övningsskjutning då ammunition saknades. Det tidigare biståndet till Finland åberopades som förklaring till bristen på material.¹²⁰ En soldat sammanfattade vad de flesta förmodligen kände under de första veckorna i beredskapen med sin fundering om huruvida ”våra beredskapsförband [skulle] förmå stå emot om det plötsligt blev allvar även för oss”.¹²¹

Det fanns således ett stort glapp mellan officiella försäkringar om arméns slagkraft och de värnpliktiga soldaternas syn på beredskapen. Ministrars och generalers proklamationer lär emellertid knappast heller ha lurat den tyska militären. Synen som mötte dem under den första tiden vid gränsen var ofta svenska civilklädda äldre män som agerade hjälppoliser samt landstormsmän i karolinerhattar.¹²² Ett tyskt tidningsreportage från den norska sidan av gränsen var förmodligen nära i linje med vad tyskarna såg:

På andra sidan fjorden börjar Sverige. Där står en svensk landstormsmän, halvt civil, halvt militär, med en toppig bondehatt på huvudet och ett förhistoriskt flintlågeväp i handen. Vid varje avlösning vinkar man kamratligt till varandra.¹²³

¹¹⁷ ”Vårt försvar blir starkare för varje dag” i *Karlstads Tidning* den 3 maj 1940.

¹¹⁸ ”Vår beredskap fullföljes med kraft” i *Karlstads Tidning* den 7 maj 1940. Den så kallade radiomajoren blev något av en galjonsfigur för svensk försvarsvilja genom sina radioföredrag. Han omskrivs i Lindal, 1998, s. 191–196.

¹¹⁹ Williams, 1989, se bland annat s. 159.

¹²⁰ Williams, 1989, s. 130–131.

¹²¹ Citerat i Williams, 1989, s. 100.

¹²² Landstormen omfattade åldersklasserna 33–40 år med uppgifter inom lokalförsvaret.

¹²³ ”Tysk skildring av svensk soldat” i *På Vakt*, julnumret nr 51–52 1940, s. 15. Artikeln i tidskriften är hämtad från den tyska tidningen *Deutsche Allgemeine Zeitung*. Tidningen *På Vakt* var en propagandatidning för den svenska försvarsmakten under kriget.

Den svenska tidningen *På Vakt* upprördes över hur *Deutsche Allgemeine Zeitung* kunde använda en så övermodig ton gentemot den svenske soldaten. Den patriotiska tidningen *På Vakt* slog fast att tyskarna kunde vara övertygade om ”att våra förhistoriska flintläsgevär” kunde bita ifrån sig ganska bra.¹²⁴

Gränsborna och soldaterna

För gränsbon var det mest påtagliga under de första veckorna efter 9 april 1940 att den naturliga samvaron över gränslinjen upphörde. Tidningen *Bohuslänningens* reportageresa in i gränzonen två veckor efter den tyska invasionen belyste de direkt kännbara problem som gränsbefolkningen stod inför. Tidningen rapporterade att gränsbefolkningen kände det som att en familj hade sprängts och att ett förtroligt umgänge mellan två folk på ett nästan ofattbart sätt hade slitits av. Nu hade en klar skiljelinje dragits upp där två svenska vaktposter patrullerade mellan bommarna, som nu var stängda på själva gränslinjen. På andra sidan gick också två vaktposter iförda stålhelmar.¹²⁵

Gränsbornas livssituation förändrades också genom att militären rekvirerade delar av deras boningshus åt soldater och officerare, då såväl baracker som tält saknades under de första veckorna. Åtskilliga minnesberättelser från gränsbor visar hur vardagen plötsligt förändrades när tusentals beredskapssoldater anlände till gränsområdet. I ett boningshus där soldater inkvarterades kunde en kvinna fortfarande flera år efter kriget erinra sig lukten av de naftalindoftande uniformerna som ständigt var påtaglig i trappuppgången.¹²⁶ En bybo i norra Värmland mindes att militären spikade upp bås på golven i bostadsfastighetens övervåning och fyllde dem med halm och gav plats åt 32 man. Efter en tid ersattes soldaterna av stenhuggare som skulle bygga väg- och gränsspärrar mot Norge av stora stenblock.¹²⁷ Förberedelser vidtogs också för evakuering av gränsbefolkningen vid ett eventuellt tyskt anfall. En kvinna erinrade sig att familjens väskor redan stod packade med innehåll som myndigheterna noga angivit.¹²⁸

¹²⁴ *På Vakt*, julnumret nr 51–52 1940, s. 15.

¹²⁵ ”Gränsbefolkningen känner det som en familj hade sprängts” i *Bohuslänningen* 23 april 1940.

¹²⁶ DAG, DAGf nr 1109.

¹²⁷ DAG, DAGf nr 566.

¹²⁸ Birgitta Skarin Frykman, Annika Nordström och Ninni Trossholmen (red), *Västsvenskt vardagsliv under andra världskriget. En tillbakablickande antologi*, Göteborg 2014, s. 114.

Två veckor efter den tyska invasionen kunde så de mobiliserade svenska linjetrupporna börja organisera försvar och gränsbevakning mot Norge. Landskapet i gränsområdena hade nu i snabb takt förändrats och kunde också kännas hotfullt för befolkningen. En skolflicka upplevde resan till skolan som ångestladdad, då delar av skolvägen var minerad. Hon erinrade sig att de ibland kunde se tyska militärer i sina gröna uniformer patrullera nära gränsen, medan deras skolväg endast gick 20 meter från gränsen till Norge.¹²⁹

En resa mellan Karlstad och Årjäng som enligt *Karlstads Tidning* tidigare varit den mest fredliga väg som kunde tänkas, hade nu förvandlats till ett härläger: ”Titt och tätt mötas man av militära posteringar där man har att avge rapport om sina förehavanden, vem man är och vad man har för ärende”.¹³⁰ Gränsborna måste nu ha passerkort för att förflytta sig. De levde nu enligt tidningen ett mycket onormalt liv och journalistens slutsats var att norska flyktingar och svensk neutralitetsvakt helt hade möblerat om livet i glesbygderna.¹³¹

De svenska gränsborna sökte också nya vägar för umgänget med den norska befolkningen vid gränsen. Kunskapen om området ledde till att informella mötesplatser ordnades i gränslinjen som kunde nås från båda sidor. I Värmland rapporterade en landsfiskal att hundratals bofasta personer i gränsområdet sammanträffade om söndagarna utmed gränslinjen och överbringade meddelanden till släkt och vänner. Kontakterna kunde ske genom användandet av obevakade stigar och vägar i skogen. Fiskalen var framför allt oroad över att information om rikets gränsförsvar skulle lämnas ut och varnade för att mötena kunde uppmuntra ”icke önskvärda element” att bege sig över gränsen.¹³² Även vid gränsen till Bohuslän möttes svenska och norska familjer. I ett brev som polisen fångade upp omnämndes att det vid mötena under sommaren regelbundet deltagit ett dussin personer i festerna vid gränslinjen. Brevskrivaren angav samtidigt att mötena inte kunde utannonseras, utan i stället måste meddelas från mun till mun.¹³³

¹²⁹ DAG, DAGf nr 605.

¹³⁰ ”Flyktingströmmen gav dock outplånligt intryck av tragik” i *Karlstads Tidning* den 27 april 1940.

¹³¹ ”Flyktingströmmen gav dock outplånligt intryck av tragik” i *Karlstads Tidning* den 27 april 1940.

¹³² VA, Landsfogden i Värmland, hemliga handlingar HDI:1, skrivelse 14 augusti 1940 dnr 266/40.

¹³³ LA, Landsfogdens i Göteborgs och Bohus län arkiv DVIII:11, brev, odatat.

Polisens organisation på landsbygden

Hur förändrades då polisens organisation ute på landsbygden när den kom att bli ansvarig för en stor del av mottagandet av flyktingar från Norge? Som framgår av följande redovisning blev omvälvningen både omfattande och drastisk. Den utvecklades från en organisation dimensionerad för fredstida förhållanden till en myndighet som hade att ta hand om tusentals flyktingar, ansvara för bevakning mot spioner och förrädare, men också för att handha ordningsfrågor riktade mot alla de beredskapssoldater som var stationerade i de glest befolkade områdena utmed den norska gränsen.

Landsbygdens polis- och rättsväsende byggde traditionellt på den lokala förankringen i bondesamhället samt på tillämpningen av de lagar och bestämmelser som utgick från den centrala statsmakten. Med den växande befolkningen och urbaniseringen ökade statens behov av kontroll och inflytande över de befattningshavare, som tjänstgjorde som poliser på landsbygden.¹³⁴ År 1917 beslöt därför riksdagen om en förändrad civil organisation på landsbygden och främst var det för att möta de växande uppgifterna inom polis- och åklagarväsendet. Verksamheten var organiserad inom länsstyrelsen och baserades enligt beslutet på två statligt anställda tjänstemän: landsfogden och landsfiskalen. Fogden ansvarade för hela länet medan fiskalen hade operativt ansvar för ett distrikt inom länet.¹³⁵ Landsfiskalens uppgifter omfattade tre huvudområden: allmän åklagare, polischef och utmätningsman. Fiskalen skulle också ha uppsikt över att handel och näringsliv, samfärdsel och kommunikationer, brandskydd, fattigvård och byggande följde gällande lagar och regler. Polisuppgifterna gällde såväl ordnings- som kriminalpolisärenden samt en mängd olika polisiära åtaganden. Bland dessa fanns tillsyn över ”utlänningar” samt uppgifter som avsåg försvaret och däribland ansvaret för det civila luftskyddet. Vid krig eller krigsfara skulle således en rad uppgifter aktiveras där fiskalen var den civila myndighetens lokala nav.¹³⁶ Som handräckning åt landsfiskalerna inom socknarna fanns de kommunalt anställda fjärdingsmännen. Deras uppgifter gällde främst ordningens upprätthållande

¹³⁴ Björn Furuhagen, *Från fjärdingsman till närpolis – en kortfattad svensk polishistoria*, Växjö 2009, s. 16–17; *Betänkande med förslag till förstatligande av polisväsendet i riket och åklagarväsendet i rikets städer*, Stockholm 1944, SOU 1944:53, s. 16–18.

¹³⁵ Proposition 1917 nr 239, s. 14–15.

¹³⁶ *Betänkande med förslag till omorganisation av landsfiskal- och stadsfiskalbefattningarna med mera*, Stockholm 1939, SOU 1939:9, s. 18–23.

samt indrivning av skatter och avgifter. I regel utgjordes de av väl betrodda jordbrukare som på deltid upprätthöll tjänsten.¹³⁷

Tablå 2.1: Befattningarna som landsfogde, landsfiskal och fjärdingsman enligt 1917 års organisation.

Befattning	Ansvarsområde	Utsedd av	Organisation	Underställd	Behörighet
Landsfogde	Länet	Regeringen	Länsstyrelsen	Landshövdingen	Jur.kand.
Landsfiskal	Distrikt	Regeringen	Länsstyrelsen	Landsfogden	Landsfiskalexamen
Fjärdingsman	Socken	Kom.fullm.	Kommunen	Landsfiskalen	Polisutbildning

Källa: SOU 1944:53, del I, s. 93, 101 och bearbetad till tablå-format.

Som tablåen visar var både landsfogden och landsfiskalen organiserade inom länsstyrelsen, länets högsta polismyndighet. Båda utsågs av regeringen, fogden efter yttrande av länsstyrelsen och fiskalen efter yttrande av landsfogden. Landsfiskalexamen hade som grund realskola och därefter en särskild kurs som omfattade civil-, straff-, process-, förvaltnings- och finansrätt. Den polistekniska kursen var förlagd till statens polisskola i Stockholm.¹³⁸ Ett län var i regel uppdelat på cirka 20 distrikt och varje distrikt hade i normalfallet fyra till fem deltidsanställda fjärdingsmän vilka utsågs av kommunalfullmäktige. För fjärdingsmännen fordrades viss polisutbildning samt att befattningshavaren skulle vara fri från ”lyten”, något som exempelvis i riktlinjerna för Torsby landsfiskalsdistrikt preciserades till dålig syn eller hörsel, åderbrock, plattfot och stark fotsvett.¹³⁹

Redan vid beslutet om den nya organisationen 1917 fanns kritik mot dess utformning. Distriktsindelningen ansågs inte bygga på enhetliga förutsättningar och anhopningarna av vitt skilda uppgifter bedömdes svåra att förena under en och samma befattningshavare. Under 1922–1940 tillsatte därför regeringen flera utredningar för att se över landsbygdens organisation, däribland befogenheterna och organisationen för lands- och stadsfiskalerna samt landsfogdarna.¹⁴⁰ Från och med 1933 inrättades också en statspolis som skulle förstärka landsbygdens polisverksamhet vid större händelser. Bakgrunden var Ådalskravallerna 1931 då militär för sista gången i Sverige

¹³⁷ Furuhausen, 2009, s. 16.

¹³⁸ *Svensk författningssamling*, SFS 1917:907.

¹³⁹ VA, Landsfiskalens i Torsby arkiv, FII:2, P.M. angående gällande bestämmelser för tillsättande av fjärdingsman inom Ramsäters socken den 3 januari 1940.

¹⁴⁰ SOU 1935:57; SOU 1939:9, s. 7–11; Furuhausen, 2009.

sattes in mot demonstrerande arbetare. Statspolisen stationerades vid polismyndigheten i de större städerna.¹⁴¹

Utredningen om landsfogdarnas ansvar 1934 ledde till att fogden blev överåklagare för länet och underställd justitiekanslern. Samtidigt var fogden knuten till länsstyrelsen då uppgiften som länspolischef låg inom denna organisation. Fogdens roll gentemot landsfiskalerna stärktes genom det ökade ansvaret och denne fick även befogenhet att föra befälet över sammandragna polisstyrkor, att tillkalla statspolis och i akuta lägen mobilisera reservpolis om problem uppstod inom någon del av länet.¹⁴² Så skedde också dagarna efter den tyska invasionen av Norge den 9 april då polisresurserna i Värmland var otillräckliga för att möta flyktingströmmarna.¹⁴³

Under 1937–1939 utarbetade en grupp sakkunniga på regeringens uppdrag ett förslag till ny organisation för landsfiskalsdistrikten. Flera remissinstanser påpekade landsfiskalernas orimliga arbetsbörda och långa handläggningstider. Enligt Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län hade landsfiskalskåren blivit arbetstyngd till bristningsgränsen och Värmlands landsfogde framhöll, att vikarier saknades vid semestrar och sjukdom och att det var svårt att rekrytera landsfiskalsaspiranter som biträde till fiskalerna.¹⁴⁴ Den bristfälliga organisationen på landsbygden stod i skarp kontrast till uppbyggnaden av polismyndigheten i de större städerna.¹⁴⁵

Ny indelning av landsfiskalsdistrikten

År 1939 föreslog regeringen, att landsfiskalernas kompetens skulle förstärkas genom en särskild juridisk kurs och en polisteknisk utbildning. Som inträdesvillkor skulle gälla studentexamen i stället för som dittills realskoleexamen. Fiskalerna skulle löneregleras och finansieras via statliga anslag och tilläts inte längre ha bisysslor. Organisationen skulle också tillföras biträdespersonal.¹⁴⁶

Propositionen föreslog också en ny distriktsindelning från 1 oktober 1941 som skulle bilda grund för finansieringen av den nya organisationen. Antalet

¹⁴¹ SOU 1935:8; *Svensk författningssamling*, SFS 1932:448.

¹⁴² SOU 1939:9, s. 8.

¹⁴³ VA, Landskansliet i Värmlands län EH:1, Berättelse över landsfogdens polisverksamhet under år 1940.

¹⁴⁴ Proposition 1940 nr 219, s. 34–35.

¹⁴⁵ Se exempelvis Göteborgs polisorganisation i Lars Hansson, *Hotet mot den bestående ordningen*, masteruppsats, institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet 2013, s. 33–35.

¹⁴⁶ SOU 1939:9, s. 3, 177, 189, 202–203, 222–227, 288.

landsfiskalsdistrikt föreslogs minskas från 490 till 409 och dimensionerades efter arbetsbörda, folkmängd och befolkningstäthet.¹⁴⁷

Tablå 2.2. Folkmängd 1 januari 1938, befolkningstäthet och flyktingströmmarna 1941–1945 för avhandlingens nio gränsdistrikt

Distrikt	Län	Invånarantal 1938	Inv/kvkm (befolkn täthet)	Antal flyktingar 1941–45
Strömstad	Gbg o Bohus	13 816	30	10 307 ¹⁴⁸
Tanum	Gbg o Bohus	9 770	16	115 ¹⁴⁹
Dals Ed	Älvsborgs	8 896	9	2 357
Bengtstors	Älvsborgs	12 618	15	113 ¹⁵⁰
Årjäng	Värmlands	9 969	9	793
Torsby	Värmlands	12 946	10	1 997
Järnskog	Värmlands	8 170	10	10 374
Charlottenberg	Värmlands	15 018	13	1 713
Finnskoga	Värmlands	7 562	3	4 869
Totalt		98 765	10 ¹⁵¹	32 638

Källor: SOU 1939:9, s. 131, 134–135, 140–141; Sammanställning av förhørsprotokollen 1941–1945 för de tre undersökta länen avseende flyktingtalen.

Som synes av tablå dimensionerades resurserna efter 1938 års befolkningstal vilket innebar en dimensionering utifrån fredliga förhållanden. Däremot beaktades inte flyktingströmmarnas olika tryck på distrikten vilket hängde samman med att organisationen fastställdes av riksdagen redan i juni 1940 strax efter det att kriget i Norge var avslutat. Trycket mot distriktens polis skilde sig dock mycket åt och detta berodde inte bara på hur många flyktingar som anlände utan även på en mängd faktorer som hade med ockupationen av Norge att göra. För att visa den arbetssituation som kom att präglade distrikten under krigsåren har jag därför tillfört en kolumn som visar flyktingströmmarnas omfattning vid de nio distrikten 1941–1945. Skillnaderna är stora mellan distrikten såväl avseende invånarantalet och befolkningstätheten som antalet flyktingar.

¹⁴⁷ SOU 1939:9, s. 99–100, 164.

¹⁴⁸ Inklusive de bohuslänska kustdistrikten vilkas flyktingtal uppgick till närmare 500.

¹⁴⁹ Uppgifterna för Tanums och Bengtstors landsfiskalsdistrikt gällde enbart 1941–1942 respektive 1941. Därefter samordnades de båda distrikten flyktingar genom Strömstads respektive Dals Eds distrikt.

¹⁵⁰ Se föregående not.

¹⁵¹ Genomsnittet för de nio distrikten utgör det totala invånarantalet dividerat med den sammanlagda ytan.

Bortsett från Strömstads stad utgjordes distriktet av utpräglad glesbygd. Resurstilldelningen följde i huvudsak folkmängden. Det innebar de facto, att resursen för ett distrikt som Järnskog, som under kriget mottog flest antal flyktingar av alla distrikt i riket tillhörde de med den lägsta personaldimensioneringen. En fjärdingsman tog 1942 upp att arbetsdagarna i de flesta fall började sju på morgonen och avslutades vid elva på kvällen. Han ville också göra länsstyrelsen uppmärksam på den arbetsbörda som åvilade befattningshavaren i en gränssocken som Töcksmark under rådande förhållanden jämfört med befattningshavare i andra kommuner. Viss assistentresurs tilldelades distriktet efter någon tid och efter flera skrivelser om arbetssituationen. Samtidigt fortsatte flyktingtrycket mot Järnskogs distrikt att öka. Landsfiskal Hiertner begärde förstärkning trots redan tilldelad extra personal. Denna var dock enligt Hiertner helt otillräcklig på grund av den fortsatt stora flyktingströmmen. Klagomål hade även inkommit från de ordinarie polismännen på för stor arbetsbörda till följd av att allt fler flyktingar anlände. Tveklöst var landsfiskalsdistriktet i Järnskog det mest arbetsbelastade av alla distrikt utmed den norsk-svenska gränsen.¹⁵²

När regeringens proposition om den nya distriktsindelningen behandlades av riksdagen i juni 1940 byggde den på huvuddragen i betänkandet från år 1939.¹⁵³ Socialminister Möller framhöll att de påvisade bristerna i landsfiskalernas organisation hade att göra med ökningen av den statliga verksamheten som följde av 1930-talets reformering av det svenska samhället. Den innebar bland annat att det för allt fler offentliga verksamheter tillkom särskilda lokala myndigheter. I linje med betänkandet ville Möller att fiskaltjänsterna även i fortsättningen skulle ha breda arbetsuppgifter och därigenom utgöra den allmänna administrationens lokala utposter. Om befattningen som fiskal i stället delades upp efter uppgifterna som åklagare, utmätningsman och polischef skulle en sådan specialisering nämligen krävt större distrikt. I de mera glest befolkade delarna av riket riskerade enligt Möller i så fall tjänstgöringsområdena bli så stora att fiskalernas lokal- och personkännedom inom distriktet försvagades och tjänsteresorna förlängdes.¹⁵⁴

Vid riksdagsdebatten var Möller tveksam till om studentexamen behövdes för att bli polischef. Enligt honom blev en person en god polischef

¹⁵² VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:2, Skrivelser till länsstyrelsen 15 september 1942 och 25 augusti 1944.

¹⁵³ SOU 1939:9.

¹⁵⁴ Proposition 1940 nr 219, s. 41, 44.

om han ägde de egenskaper som behövdes för att bli en god polischef. Möllers slutsats var därför att det skulle medges dispensrätt för personer som saknade examen men i gengäld på annat sätt kvalificerat sig.¹⁵⁵ Riksdagsledamoten Martin Sandorf (h) krävde däremot att fiskalen i rollen som polischef måste äga språkkunskaper motsvarande studentexamen så att det inte blev ”som i vissa exotiska länder att passkontrollanten inte begriper ett dugg av det som står i passet, men är nöjd om han hittar ett par stora granna stämplars någonstans i papperen”.¹⁵⁶

När riksdagen behandlade propositionen i juni 1940 fanns redan stor erfarenhet av den arbetsbördan som massflykten på grund av kriget i Norge medfört för landsfiskalerna i gränsdistrikten. Enligt Ernst Åqvist (fp) skulle landsfiskalen vara beredd att tjänstgöra varje stund på dygnet utan någon bestämd fritid vilket enligt Åqvist gjorde tjänstgöringen både fysiskt och psykiskt påfrestande.¹⁵⁷ Vice ordföranden i första lagutskottet Natanael Gärde (fp) menade att den gällande organisationen på viktiga punkter helt brutit samman genom den ökade arbetsbördan. Han påpekade också att landsfiskalerna var

rättsordningens yttersta utposter ute i landsbygden. Särskilt i en svår och orolig tid, som den vi nu genomleva, ställes det stora krav på dessa utposter [...]. Det är här fråga om en beredskap i ordets egentliga mening, en beredskap enligt min åsikt i lika hög grad nödvändig som den militära. Det står ju också den militära ganska nära; landsfiskalerna ha åtskilligt att syssla med försvaret.¹⁵⁸

Även ledamoten Sigfrid Linnér (h) kunde utifrån sin erfarenhet som landshövding vitsorda

att den nuvarande organisationen icke håller för de påfrestningar, för vilka den kan bli utsatt. I höstas [hösten 1939] var det verkligen på flera håll så, att det höll på att alldeles gå sönder [...]. Följden var att de [landsfiskalerna] fingo arbeta natt och dag och att det i alla fall var mycket svårt för dem att utträtta allt vad de voro skyldiga till. Den situationen kan ju tänkas upprepad. Den kan också tänkas bli förvärrad, och det är ett läge, i vilket man icke bör försätta sig, när det gäller en så viktig del av administrationen som det här är fråga om.¹⁵⁹

¹⁵⁵ AK 1940 nr 41, s. 6–7.

¹⁵⁶ FK 1940 nr 37, s. 72.

¹⁵⁷ AK 1940 nr 41, s. 12.

¹⁵⁸ FK 1940 nr 37, s. 63.

¹⁵⁹ FK 1940 nr 37, s. 67.

Riksdagsdebatterna om flyktingpolitiken och Norge

Följande redovisning har begränsats till de frågor i riksdagen, som gällde specifikt norska flyktingar och tyska desertörer, som avvisats vid gränsen. Även andra frågor under krigets sista år redovisas, däribland flyktinghjälpen och flyktingens inlotsning på arbetsmarknaden.¹⁶⁰

Mottagningen/avvisningarna av norrmän vid gränsen

Som resultat av den av tyskarna proklamerade nyordningen i Norge den 25 september 1940 började successivt flyktingströmmarna av norrmän öka igen. De som nu kom ville på olika sätt inte godta den repressiva tyska ockupationsmakten och många riskerade att bli arresterade. Den nya situationen vid gränsen 1940–1941 ledde till oklarheter vid tillämpningarna av lagar och bestämmelser. Interpellationerna i riksdagen 1941 rörde sig främst om att Sveriges flyktingpolitik var alltför restriktiv inför massflykten från Norge. Interpellanterna krävde därför en auktoritativ förklaring om vilka direktiv som lämnats den svenska gränskontrollen. Bakgrunden var rapporterna från norska gränsen om upprepade avvisningar av norska flyktingar.¹⁶¹ Interpellanten Erik Brandt (s) hade fått uppgifter om att norska flyktingar först efter upprepade försök lyckats ta sig över gränsen till Sverige. Gränsmyndigheterna hade gång på gång visat dem tillbaka. Brandt fann det otillfredsställande att en underordnad myndighet, alltså landsfiskalerna, kunde avgöra så livsviktiga ting. Han hävdade att misstämning rådde inom den allmänna opinionen inför en till synes godtycklig behandling av de norska flyktingarna och att Möller borde göra något åt det för flyktingarnas väl och ve.¹⁶² Även Bertil von Friesen (fp) tog i sin interpellation upp ryktena att upprepade avvisningar skett och att norrmän först efter fyra eller fem försök fått komma in i landet. Det borde enligt von Friesen ha funnits vanlig mänsklig förståelse och även folkpsykologiska kunskaper, när det gällde de norska flyktingarna. Det var ju enligt interpellanten de som borde stå oss närmare än några andra. Han efterlyste därför mer smidighet hos de lokala myndigheterna.¹⁶³

¹⁶⁰ För en mer fullödlig genomgång av flyktingfrågorna under kriget och de första åren efter kriget hänvisas främst till Mikael Byströms omfattande studie i sin avhandling *En broder, gäst och parasit. Uppfatningar och föreställningar om utlännningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947*.

¹⁶¹ AK 1941 nr 44, s. 13–14; FK 1941, nr 49, s. 13–14.

¹⁶² FK 1941 nr 49, s. 13–14.

¹⁶³ FK 1941 nr 49, s. 4–5.

I sitt svar betonade Möller att flyktingfrågan självfallet skulle handläggas i överensstämmelse med humanitetens grundsatser och att inga politiska flyktingar avvisades. Det kunde emellertid smyga sig in tvivelaktiga fall på grund av att den långa gränsen mot Norge omöjliggjorde en fullt effektiv kontroll. Även Möller själv hade hört klagomål om att politiska flyktingar avvisades vid gränsen. Detta hade dock inte kunnat undersökas då de avvisade ”ju gått tillbaka till sitt land igen” och att en sådan utredning enbart skulle ha varit hänvisad till de myndigheter som hade verkställt avvisningen.¹⁶⁴ Samtidigt framhöll han att förhållandena i Norge var sådana att ett nästan obegränsat antal norrmän skulle vilja bege sig till Sverige på grund av vantrivsel med situationen i hemlandet. Sådana anspråk var emellertid inte möjliga att tillmötesgå enligt socialministern. Vissa restriktioner var nödvändiga med hänsyn till de fullkomligt ohållbara situationer och de olösliga problem som skulle skapas om regeringen tillät en fullkomligt obegränsad ström av flyktingar från Norge till vårt land.¹⁶⁵

Möller deklarerade således både en humanitär syn och en rädsla för obegränsade flyktingströmmar. Samtidigt uttryckte också han en viss misstro huruvida han fick sanningsenliga svar från UD om avvisningarna. Vid ungefär samma tidpunkt framförde utrikesminister Günther i sin redogörelse inför utrikesnämnden för året 1941 att nästan alla norska flyktingar beviljades tillstånd att stanna i riket. Även norrmän som via Sverige ville fortsätta till Storbritannien eller Kanada hade enligt Günther under 1940–1941 kunnat göra detta fram till att kriget mellan Tyskland och Sovjet bröt ut i slutet av juni 1941. De fall då avvisningar ändå förekommit var då flyktingarna inte kunnat redovisa lagenliga motiv för flykten. Detta gällde arbetssökande, kriminella och minderåriga och de sistnämnda flydde enligt Günther av ren äventyrslystnad.¹⁶⁶ Günther upprepade sedan samma påståenden inför utrikesutskottet. Några hade avvisats som inte kunde betraktas som flyktingar, medan andra ur säkerhetssynpunkt ansågs vara ”icke önskvärda element”.¹⁶⁷

Medan socialministern efterlyste bättre underlag från UD för att kunna bilda sig en uppfattning om avvisningarnas omfattning deklarerade således

¹⁶⁴ AK 1941 nr 50, s. 6.

¹⁶⁵ AK 1941 nr 50, s. 1–7.

¹⁶⁶ *Sveriges förhållande till Danmark och Norge under krigsåren. Redogörelser avgivna till utrikesnämnden av ministern för utrikes ärenden 1941–45*, Stockholm 1945, s. 89–91.

¹⁶⁷ Lars Frykholm och Margareta Brundin (red), *Samråd i krigstid. Utrikesutskottets memorialprotokoll 1940–1945*, Stockholm 2007, s. 45. En närmare beskrivning av Günther som person, se Henrik Arnstad, *Spelaren Günther. Sverige under andra världskriget*, Stockholm 2006.

utrikesministern att endast några få avvisningar skett och att dessa fall gällde de som inte var önskvärda. De bådas delvis motstridiga svar tyder på att de centrala myndigheterna hade bristande underlag om vad som hände vid gränsen under 1941 och hur händelserna skulle tolkas. I slutet av året begärde därför UD in uppgifter från gränslänen om antalet flyktingar som avvisats under 1941. Sammanställningen som visade på nära 800 avvisningar redovisades aldrig under krigsåren utan först i Grimnes studie 1969. Uppgifterna kan dock starkt ifrågasättas vilket tas upp i kapitel sex.

De norska flyktingarna fick också mycket utrymme i riksdagsdebatterna 1943. Åke Holmbäck (fp) ställde i riksdagen frågor om principerna för norska flyktingars behandling i Sverige. Möller framhöll i sitt svar i maj 1943 att de politiska omvälvningarna i Norge hade medfört ett flyktingproblem av helt andra dimensioner än situationen under 1930-talet. Huvuddelen av flyktingarna hade visserligen varit norrmän, men även medborgare från andra nationer hade flytt från Norge och omhändertagits i Sverige. När det gällde de norska flyktingarna medgav emellertid Möller att

i ett tidigare skede i enstaka fall avvisning skett, då polismyndighet ansett sig finna, att ett politiskt flyktingskap i egentlig mening icke förelegat [...]. I den mån avvisning skett under senare tid, har det gällt minderåriga [...] samt av svenska gränsmyndigheter kända asociala element, exempelvis tattare. Flyktingbegreppet har sålunda den vidaste tolkning, något som redan därav är motiverat, att flyktingen begår ett politiskt brott genom att lämna Norge.¹⁶⁸

Möller medgav således, att själva flykten renderade politiskt flyktingskap vilket i förlängningen innebar att alla flyktingar från Norge oavsett flyktmotiv skulle mottas. En sådan utvidgning gjorde politiskt flyktingskap meningslöst som begrepp, eftersom samtliga flyktingar nu skulle tas emot. Undantag gällde dock fortfarande dem som enligt utlänningslagen tillhörde kategorin ”icke önskvärda element”. Utvidgningen av begreppet politiskt flyktingskap innebar att Möller därigenom tillgodosåg ett stående krav som framförts av Norska legationen sedan 1940. Det hade således tagit cirka tre år att infria legationens önskemål.¹⁶⁹

Under debatten riktades också kritik mot landsfiskalernas ingående frågor vid förhören av norska flyktingar. Det gällde bland annat krav som ställdes på att uppge flyktvägar och namn på norrmän som hjälpt dem över

¹⁶⁸ AK 1943 nr 18, s. 9.

¹⁶⁹ AK 1943 nr 18, s. 9.

gränsen. Enligt Möllner var dock uppgifterna viktiga för att fiskalerna redan vid gränsen skulle kunna ”avskilja asociala element, som icke bör inkomma i riket”.¹⁷⁰ Av Tage Erlanders memoarer framgår att många norrmän misstänkte att dessa uppgifter förmedlades vidare från den svenska polisen till den tyska, men när enligt Erlander ”socialdepartementet fick kännedom om dessa förhör sammankallade vi gränslänens landsfogdar till en överläggning och klargjorde att sådana förhör i fortsättningen icke fick äga rum”.¹⁷¹

Östen Undén (s) sammanfattade under debatten i riksdagen att norrmän togs emot med stor glädje av Sveriges befolkning och ambitionen var att de inte skulle känna sig som främlingar.¹⁷² Erfarenheterna av den norska flyktingströmmen som i inledningen skapat så stora praktiska svårigheter hade nu successivt enligt Undén medfört en allt effektivare organisation för mottagningen i Sverige.¹⁷³

Våren 1945 framhöll Möllner i riksdagen att inget land i världen fört en mer human politik än Sverige. Dock medgav han att några individer på felaktiga grunder avvisats, men vid en tidpunkt då polisen utan vidare kunde avvisa flyktingar. Ingripanden hade emellertid skett mot landsfiskaler om sådana missförhållanden uppdragats. Av Möllners uttalande framgår således att de för relationerna till Norge så känsliga avvisningarna under 1940–1941 hade gjorts direkt av de lokala polismyndigheterna och underförstått utan högre myndigheters vetskap. Han transporterade således ansvarsfrågan ned till den lokala nivån trots att både UD och Socialstyrelsen enligt utlänningslagen och de administrativa föreskrifterna var involverade i avvisningarna.¹⁷⁴

Tyska desertörer som flydde till Sverige från Norge

Under kriget internerades också utländska soldater i Sverige och det gällde såväl tyska som allierade. Till Sverige flydde även de som deserterat från tyska krigsmakten i Norge. Mottagandet av dessa ledde till kraftiga reaktioner från tyskt håll vilket fick Sverige att från och med 1 november

¹⁷⁰ AK 1943 nr 18, s. 10.

¹⁷¹ Erlander, 1973, s. 113. Sådana informella möten ägde förmodligen rum åtskilliga gånger. Bland annat skedde det i samband med hur avvisning av tyska desertörer skulle tolkas. Tage Erlander var Sveriges statsminister 1946–1969, men under kriget statssekreterare i Socialdepartementet och i den egenskapen ansvarig för de polisiära säkerhetsfrågorna i landet.

¹⁷² Östen Undén var bland annat utrikesminister 1924–1926 samt 1945–1962.

¹⁷³ AK 1943 nr 18, s. 21.

¹⁷⁴ FK 1945 nr 3, s. 86.

1940 införa en hemlig bestämmelse. Enligt denna skulle tyska desertörer avvisas tillbaka till Norge.¹⁷⁵ Innan bestämmelsen slopades i april 1943 blev följden en rad dramatiska avvisingar utmed gränsen. Vid ett par tillfällen under november 1941 och januari 1943 togs därför frågan om desertörerna upp i riksdagen av Knut Petersson (fp).¹⁷⁶

Det första tillfället i november 1941 gällde en österrikisk soldat som rymt från den tyska krigsmakten genom Finland. Han återfördes omedelbart av den svenska polisen till tysk polis och arkebuserades.¹⁷⁷ Petersson ställde en fråga i riksdagen om det var med regeringens vetskap som avvisingen skett och vilka bestämmelser som då hade tillämpats. Peterssons fråga bemöttes aldrig i riksdagen av statsminister Hansson som inofficiellt enbart hänvisade till särskilda omständigheter. Dessa redovisades inte, men gällde den ovan nämnda hemliga bestämmelsen.¹⁷⁸ Däremot medgav Günther i utrikesutskottet i december 1941 att hemliga föreskrifter utfärdats om att återsända desertörer, men en desertör skulle dock bli föremål för en human avvising. Det innebar att de obemärkt skulle få korsa gränsen på en plats där inga tyska soldater uppehöll sig. Utskottsledamöternas frågor till utrikesministern visade att bestämmelsens hemlighållande lett till en mängd olika rykten om vilka kriterier som gällde vid avvising. Albert Larsson (h) hade enligt inhämtade uppgifter hört att den ovan nämnde österrikiske desertören stannat i Sverige ett par dagar innan han utlämnats. Om det stämde var Larsson inte förvånad att en vidsträckt opinion reagerat. Günther trodde sig dock veta att mannen mycket snart skickats tillbaka. Axel Lindqvist (s) hade samtidigt fått uppgiften att desertörer generellt inte blev avvisade om de tagit av sig uniformen innan de kommit in på svenskt område. Denna uppgift sade sig emellertid utrikesministern inte känna till. Östen Undén (s) slog slutligen fast att avvisingen av den österrikiske soldaten inte hade hanterats omdömesgillt av den underordnade myndigheten, då direktiven om human avvising inte hade iakttagits.¹⁷⁹ Felaktigheterna i hanteringen låg således enligt Undén på den lokala polisen och inte på de svårtolkade bestämmelser som Socialdepartementet och UD

¹⁷⁵ LA, Landsfiskalens i Tanum arkiv, EXIV:1, Skrivelse 4 november 1940.

¹⁷⁶ FK 1943 nr 3; "Rymning sändes åter" i *Dagens Nyheter* 20 november 1941.

¹⁷⁷ "Den österrikiske rymmare arkebuserades" i *Sundsvalls Tidning*, 7 januari 1942. Genom att Österrike annekterades av Tyskland 1938 kom österrikare i värnpliktsåldern att inkallas för tjänstgöring i den tyska krigsmakten.

¹⁷⁸ "Rymning sändes åter" i *Dagens Nyheter* 20 november 1941; "Mänskligt minimum" i *Dagens Nyheter* 23 november 1941.

¹⁷⁹ Frykholm och Brundin, 2007, s. 89–92.

utfärdad. I likhet med avvisade norska medborgare transporterades således ansvarsfrågan även här ned till den lokala nivån.

I samband med statsverkspropositionen i januari 1943 återkom Knut Petersson till riksdagen om ytterligare en avvisning av en desertör från Wehrmacht. Denne hade av landsfiskalen i Dals Ed avvisats och av en militärpatrull återförts till den norska sidan om gränsen. Enligt uppgifter som Petersson fått grät och bönföll desertören den svenska bevakningspatrullen om att inte bli återsänd, men militären hade sina order. Det var enligt interpellanten ”inte på det sättet, som man skulle vilja se humanitetens oskrivna lagar tillämpade i detta land”.¹⁸⁰ Petersson hänvisade till sin tidigare fråga i riksdagen i november 1941 och undrade hur ofta liknande avvisningar gjorts. Han avslutade med frågan på vilken laglig grund den myndighet handlade som på detta sätt utlämnade människor åt en säker död. Statsminister Hansson beklagade om förfarandet varit så som det sagts, men han var inte beredd att diskutera frågan. Det fanns enligt Hansson vissa ting som inte utan vidare kunde diskuteras i det offentliga. Samtidigt framhöll han att det faktiskt var nödvändigt med avvisningar så att inte ”vårt land plötsligt utan kontroll översvämmas av massor av desertörer”.¹⁸¹

En kategori som tyskarna sökte jämställa med desertering var utländska sjömän som rymde från tyska fartyg. Günther rapporterade denna fråga i utrikesutskottet 1941 och framhöll att rymningarna skapade irritationsmoment i förhållande till Tyskland. Polisen hade enligt utrikesministern instruerats att återsända förrymda sjömän till sina fartyg eller till sina hemländer om båten lämnat Sverige. Emellertid hade hittills norska sjömän fått stanna kvar och betraktats som flyktingar, men skulle ett stort antal norska rymningar inträffa fick enligt utrikesministern andra åtgärder tillgripas även för dessa. Vilka dessa åtgärder var nämnde Günther inte och likaså inget om hur övriga nationers sjömän som rymde från tyska fartyg skulle behandlas.¹⁸²

Flyktinghjälpen under kriget

I en interpellation en månad efter krigsslutet krävde Ivar Sefve (h) en översikt över de åtgärder som vidtagits av Sverige till förmån för Danmarks

¹⁸⁰ FK 1943 nr 3, s. 27.

¹⁸¹ FK 1943 nr 3, s. 26–28, 31, 58. Med sitt svar menade statsministern den hemliga bestämmelse som utfärdats om att avvisa tyska desertörer.

¹⁸² Frykholm och Brundin, 2007, s. 89.

och Norges befrielsekamp. Statsministern svarade att Sveriges insatser utgjort naturliga förpliktelser och han radade upp alla de områden där landet bistått Norge och Danmark. Det svenska agerandet gentemot Tyskland hösten 1943 hade enligt statsministern underlättat de danska judarnas flykt över Öresund i oktober detta år. Det hade även mildrat deportationen av de studerande vid Oslo universitet som tyskarna inlett i november 1943. Han beskrev likaså förberedelserna att få tyskt tillstånd att föra ut samtliga internerade skandinaver från Tyskland och för den illegala båttrafiken över Öresund. I interpellationen tog Sefve också upp kurirverksamheten vid norska gränsen, förläggning av vapendepåer för norska motståndsrörelsen utmed gränsen, den norska polisutbildningen i Sverige och Norgehjälps verksamhet 1942–1945. Den senare hade vid krigsslutet omfattat bespisning för 157 000 skolelever, 23 500 ungdomar och 100 000 äldre. Hansson gick inte in på dessa frågor och erkände att hans redovisning gjordes med viss tveksamhet, då den kunde uppfattas som att regeringen för sin egen berömmelse ville framhäva vissa svenska åtgöranden.¹⁸³

Tiden var således enligt statsministern ännu inte mogen att ta upp den svenska flyktingpolitiken i sin helhet utan i det då gällande läget bara de positiva sidorna av politiken. Under krigsåren kom tiden dock aldrig att bli mogen för att föra en samlad diskussion om den svenska flyktingpolitiken.

Befarad massflykt till Sverige vid krigsslutet

Flyktingfrågorna väckte mot slutet av kriget allt större debatt i riksdagen och gällde framförallt hur mottagandet av eventuellt ännu större flyktinggrupper skulle organiseras. Ingen ledamot ifrågasatte längre nödvändigheten att ta emot flyktingar. I juni 1944 var oron särskilt stor inför en eventuell massflykt från Finland. Statssekreterare Erlander förklarade att inför en något så när normal flyktinginvasion hade landet en tämligen god beredskap. Men om det uppstod en verklig folkvandring skulle denna

ställa Sverige inför problem av sådan storleksordning, att själva mottagningsbekymren te sig ganska bagatellartade inför de ingrepp på praktiskt taget hela vår livsföring, som i en sådan situation skulle komma att inträda [...]. Det är givet, att inför en sådan historia kan man icke skrivbordsmässigt spekulera i vad som kan hända [...]. Jag kan bara säga, att jag vet, att de ansvariga myndigheterna fundera på även en sådan situation.¹⁸⁴

¹⁸³ AK 1945, nr 29, s. 3–14.

¹⁸⁴ Slutet riksdagssammanträde AK 29 juni 1944, s. 615.

I slutet av april 1945 citerades ett norskt memorandum som beskrev följderna om långvariga strider skulle bryta ut i Norge i samband med krigsslutet. Då skulle flyktingströmmen till Sverige och behovet av materiell hjälp enligt Erlander antaga helt andra proportioner än hittills och därigenom också skapa vissa svårigheter i Sverige.¹⁸⁵

I propositionen till förslaget om 1945 års utlänningslag framhölls att Sverige måste bereda sig på ett markant ökat flyktingtryck, då Sverige för miljoner tvångsflyttade och hemlösa i Europa framstod som ett mönsterland. Inte bara flyktingomfattningen utan hela invandringsfrågan befann sig enligt socialminister Möller i ett svävande läge och han framhöll att flyktingar som i Norge och Danmark samarbetat med ockupationsregimen och nu sökte fly till Sverige inte skulle betraktas som politiska flyktingar. Dessa fick ingen fristad i Sverige då de enligt Möller i sin gärning utmanat den civiliserade världens samvete eller uppträtt som förrädare mot sitt eget land.¹⁸⁶ Statsminister Hansson hade redan i slutet av 1944 meddelat riksdagen att överenskommelse träffats med den norska legala myndigheten att norska quislingar som sökte sig över gränsen inte skulle sändas tillbaka till Norge. De skulle i stället omhändertas i en särskild förläggning i Hälsingemo.¹⁸⁷

Parlamentariska undersökningskommissionen efter kriget

Regeringen tillsatte 1945 en Parlamentarisk undersökningskommission för att granska hanteringen av flyktingärendena under kriget. Den benämndes i regel ”Sandlerska kommissionen” efter dess ordförande landshövding Rickard Sandler. Den kommer närmare diskuteras i kapitel 6 men här bör nämnas de kommentarer denna föranledde i riksdagen. Kommissionens resultat redovisades i tre betänkanden 1946–1948 och en stor mängd skrivelser togs upp från flyktingar vilka ansåg sig illa behandlade av svenska myndigheter.¹⁸⁸ Några av de 428 skrivelserna avsåg också hur norska flyktingar bemötts vid gränsen av polisen. För föreliggande studie är dessa intressanta, då kommissionen gav ifrån sig officiella bedömningar relaterade

¹⁸⁵ Slutet riksdagssammanträde AK 29 juni 1944, s. 608, 615; Slutet riksdagssammanträde AK 27 april 1945, s. 631.

¹⁸⁶ Proposition 1945 nr 259, s. 51, 120–121.

¹⁸⁷ AK 1944 nr 34, s. 3.

¹⁸⁸ *Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst*. SOU 1946:36, 1946:93; SOU 1948:7.

till lagstiftning och administrativa bestämmelser som utfärdades under krigsåren. Det viktiga här är att påpeka att de tre betänkandena emellertid inte ledde till några politiska beslut, då de aldrig i sin helhet togs upp i riksdagen. Den helhetsdiskussion om den svenska flyktingpolitiken som statsministern året innan ännu inte bedömt vara mogen för riksdagsbehandling blev det inte heller framöver.

Flyktingpolitiken väckte dock kritiska frågor i båda kamrarna i samband med andra ärenden. Bland annat kommenterade Hilding Hagberg (k), vars parti inte ingått i samlingsregeringen, den förda politiken under kriget. Han ansåg betänkandena vara ett skakande dokument över krigsårens svenska flyktingpolitik avseende de frihetsberövande åtgärderna mot flyktingar. Här syftade han på skrivelserna från enskilda flyktingar som hade tagits upp av kommissionen. Statsminister Hansson försvarade som tidigare den förda politiken och framhöll att Sverige vid krigets början ställts inför en helt ny situation och att det därför var förstaeligt om några, förvisso beklagliga, misstag gjorts. I det sammanhanget lyfte Hansson fram de 428 klagomålsbrev som till kommissionen inkommit från flyktingar och som behandlades i de tre betänkandena. Han framhöll att Sverige mottog 183 000 flyktingar fram till krigsslutet och huvudmassan hade blivit mycket generöst behandlad och att han hade rätt att ge det bästa omdöme om den svenska flyktingpolitiken.¹⁸⁹ Samtidigt medgav Hansson, att i ett efterhandsperspektiv skulle en rad åtgärder vidtagits på ett annat sätt. Men var det egentligen så märkvärdigt frågade statsministern retoriskt

att sådana saker kunnat hända även hos oss? Man bör erinra sig, att detta var första gången vi ha stått inför problem av denna art [...]. Det är därför förklarligt, om lagsstiftningen på detta för oss nya område blev otillfredsställande och tillämpningen därav från myndigheternas sida inte alltid var som man kunde ha önskat.¹⁹⁰

Klagomålsbrevens omfattade ett brett spektrum av den svenska flyktingpolitiken, såsom UD:s behandling av asylärenden, flyktingars hållande i förvar samt utvisningar och avvisningar vid gränserna. De befattningshavare från de centrala myndigheterna som omnämns i betänkandet från Parlamentariska undersökningskommissionen fick också tillfälle att yttra sig. Rättschef Gösta Engzell vid UD var den inom

¹⁸⁹ AK 1946 nr 25, s. 19, 22, 23.

¹⁹⁰ AK 1946 nr 25, s. 22.

departementet som främst svarade för flyktingfrågornas hantering. Han försvarade bristerna med att myndigheten ställdes inför helt nya problem av ömtålig karaktär och att Sveriges flyktingpolitik ändå varit liberalare än i de flesta andra länder. Sverige kunde emellertid enligt Engzell utan större svårigheter ha mottagit ett större antal judar. Genom att så gott som alla länder stängde sina gränser för dessa blev emellertid Sveriges legationer och konsulat överfyllda av besökande personer som önskade inresetillstånd till Sverige och därför tvingades Sverige också bli restriktiva. Regeringen intog därför enligt Engzell ståndpunkten att en lösning av frågan endast kunde nås genom internationell reglering. Det var dock enligt rättschefen något som efter krigsutbrottet i september 1939 framstod som ouppnåeligt så länge kriget varade.¹⁹¹ Slutsatsen var enligt rättschefen att Sveriges restriktiva hållning således framtingats som ett resultat av de andra europeiska staternas restriktioner.

Engzell tog också upp klagomålen mot avvisningar av norska flyktingar. Enligt rättschefen ställdes Sverige efter händelserna 1940 inför nya och ömtåliga problem som medförde att en viss tveksamhet rådde inför den politik som borde följas. Det fanns också olika kategorier bland de norska flyktingarna och därför var det nödvändigt att söka stoppa strömmen av sådana som icke hade särskild grund för sin flykt. En viss oro fanns att flyktingströmmen snabbt skulle växa till stora dimensioner. Myndigheten ställdes därför enligt Engzell inför svåra avgöranden. Här tog han också upp att begreppet politisk flykting aldrig heller var närmare definierat, vilket lämnat utrymme för olika tolkningar av olika myndigheter.

*

Den svenska flyktingpolitiken under kriget diskuterades aldrig i sin helhet i riksdagen. När vissa specifika konsekvenser av politiken vid olika tillfällen behandlades var det heller aldrig på regeringens initiativ utan i form av interpellationer från riksdagsledamöter av varierande politiska kulörer såsom ovan nämnda Knut Petersson (fp), Erik Brandt (s) och Hilding Hagberg (k). Trots att tre betänkanden tog upp kritiska frågor kring flyktingpolitiken ledde dess analyser aldrig till större debatt i landets högsta politiska forum. Kanske var det just så som statsministern ovan antydde att han inte fann tiden lämplig att i offentlighetens ljus föra fram även de göranden som kritiserats

¹⁹¹ Proposition 1947 nr 270, Bilaga C, s. 93.

från olika håll under kriget. Officiellt har efter det heller inte mycket sagts om flyktingpolitiken under kriget. Fortfarande har exempelvis ingen diskussion förts om de många avvisningarna av normmän vid gränsen och vad de i många fall ledde till för de enskilda individerna. Det har heller inte gjorts ansatser att få fram underlag för att beräkna omfattningen av flyktingtrafiken, flyktingkategorier och avvisningar. Forskningen om flyktingpolitiken har också, som framgått av avsnittet om tidigare forskning, främst haft fokus på de centrala myndigheternas agerande. Det gör att föreliggande studie om de lokala myndigheternas hantering kan ge nya insikter om flyktingpolitiken under kriget. Det tryck den lokala organisationen utsattes för måste studeras för att kunna förstå den stress, som framförallt landsfiskalerna utsattes för.

Flyktingen och arbetsmarknaden

Som framkommit av avsnittet om tidigare forskning var förmedlingen av arbete i Sverige ett viktigt led i flyktingens inlotsning i det svenska samhället. Flyktingen som en resurs på arbetsmarknaden uppmärksammades under krigsåren vid olika tillfällen i riksdagen. I samband med en interpellation i maj 1943 om norska flyktingars arbetstillstånd berörde Möller arbetsanskaffningen åt norska flyktingar. Tillströmningen av de som Möller nu benämnde norska emigranterna krävde dock en omfattande organisation som lyckligtvis sammanföll med en period av stor brist på arbetskraft inom näringslivet. Möller framhöll att emigranterna nu behövdes som arbetskraftsresurs i ett läge där industrin gick för högvarv samtidigt som en stor del av svenska arbetsföra män befann sig i militär beredskap.¹⁹²

Inte alla i riksdagen delade dock den positiva synen på flyktingen som arbetskraft. Förste vice talman Karl Magnusson (h) krävde i en interpellation en kraftigare kontroll av flyktingar på svensk arbetsmarknad med uttalanden om dålig arbetsvilja, ”en dagdrivande flyktingskara” och underförstått att det norska flyktingkontoret i Stockholm ställt sig ”gynnande till dylik obeständighet”.¹⁹³ Magnusson ingick i den stora minoritet som 1939 hade röstat mot att Sverige skulle ta emot några judiska läkare från Tyskland. Den stora minoritetsgrupp som i riksdagen 1939 delade Magnussons uppfattningar om särskilt de judiska flyktingarna från Centraleuropa lyste denna gång i debatten med sin frånvaro. Möller framhöll i sitt svar de norska

¹⁹² AK 1943 nr 15, s. 29.

¹⁹³ AK 1944 nr 18, s. 71.

flyktingarnas betydelse för områden med stor brist på arbetskraft och betonade att flyktingarna i regel visat god arbetsvillighet och anpassningsförmåga. Interpellantens beskyllningar kunde enligt Möller ”skada vårt anseende som folk”, inte minst inför de utmaningar som Sverige hade att möta med ännu större flyktingproblem än hittills. Av debatten att döma var Magnusson tämligen ensam i riksdagen om att företräda kritiska uppfattningar om de norska flyktingarna.¹⁹⁴

En viktig faktor till att Magnusson inte fick något större gehör var industrins ökade behov av arbetskraft under de två sista krigsåren. Successivt förändrade detta flyktingfrågorna till frågor om arbetskraftsinvandring. Samtidigt finns indikationer på att frågan blev känsligare när kriget tagit slut. Statsministern markerade som svar på en interpellation att först sedan alla andra utvägar prövats skulle invandring av arbetskraft övervägas och biträdande jordbruksminister Gunnar Sträng (s) hävdade dessutom, som svar på en interpellation 1946 om bristen på arbetskraft inom jordbruket, att möjligheterna att anskaffa arbetskraft från andra länder var tämligen små.¹⁹⁵ Även biträdande socialminister Eije Mossberg (s) markerade som svar på en interpellation 1947 att i första hand skulle arbetskraftsresurserna mobiliseras i form av icke yrkesverksamma kvinnor och partiellt arbetsföra. Först om detta visade sig otillräckligt skulle rekrytering av utländska arbetare övervägas. Samtidigt var oron stor att motsättningar skulle uppstå på arbetsplatserna mellan den utländska arbetskraften och befolkningen. Det var därför viktigt enligt Mossberg att stat, näringsliv och fackliga organisationer i samverkan planerade en sådan rekrytering. I annat fall kunde lätt samma konflikter uppstå som påminde om importen av galizisk arbetskraft före det första världskriget.¹⁹⁶ Socialminister Gustav Möller (s) framhöll att det fanns föreställningar om en stor reserv i form av inhemsk kvinnlig arbetskraft. En undersökning visade emellertid att detta enligt socialministern var en överdriven föreställning. I själva verket var tillgången ganska ringa. Det fanns också enligt Möller en misstro mot import av italiensk arbetskraft från tidningspressen. Pressen tvivlade på italienarnas yrkesskicklighet och ”man undrade vad det kunde vara för människor”.¹⁹⁷ I och med att metallindustriarbetarförbundet emellertid nu medverkade i diskussionerna hade detta psykologiska hinder mot italienska arbetare minskat. Även om

¹⁹⁴ AK 1944 nr 26, s. 93, 99.

¹⁹⁵ FK 1946 nr 25, s. 5.

¹⁹⁶ FK 1946 nr 20, s. 13; FK 1947 nr 24, s. 2, 3, 11.

¹⁹⁷ AK 1947 nr 24, s. 14.

Möller inte kunde gå i god för att det var prima arbetskraft var det ändå en fullt användbar arbetskraft.¹⁹⁸

Sammanfattning

Som tidigare forskning påvisat var folkhemsbygget under 1930-talet ett nationellt prioriterat projekt som krävde en restriktiv migrations- och flyktinglagstiftning. Uppbyggandet av den förstärkta statliga organisationen för polis och rättsväsende på landsbygden var också, såsom socialminister Möller framhöll i riksdagen, till stor del en följd av den framväxande välfärdsstaten där kommunerna verksamhetsmässigt fick en allt mer omfattande roll. Fiskalsdistrikten i gränsområdet hade därtill en ytterligare roll, nämligen att kontrollera utländska medborgares inresa i riket och vid behov avvisa de ”främmande element” som inte fick ingå i det nationella välfärdsprojektet.¹⁹⁹ Som framgår av såväl Günthers som Möllers uttalanden i utrikesutskott och riksdag utgjordes dessa element som skulle avvisas av ”asociala” exemplifierade med ”tattare”, ”utländska zigenare”, ”resande” och ”kriminella”. Framförallt framhöll justitieminister Karl Gustaf Westman i riksdagens debatt 1936 att det var med färja över Öresund som flyktingarna i första hand förväntades söka sig till Sverige. Viktigt för den här studien är att dimensioneringen av den polisiära organisationen inte var anpassad för den lokala statliga organisationen på landsbygden i gränsområdena mot Norge. Den uppmärksammades de facto inte som gränsskydd så länge fredstida förhållanden gällde. Inte heller vid beslutet om organisationen i juni 1940 var de svenska myndigheterna klara över vilka stora flyktingströmmar som under de närmaste åren skulle komma över den norsk-svenska gränsen. Därför ingick inte heller en hypotetisk krigstida dimensionering av polismyndigheten i gränsdistrikten mot Norge.

Genom sin omfattning och totala dominans bland flyktinggrupperna 1940–1943 kom flyktingarna från Norge att stå i blickfånget mer än andra flyktinggrupper under kriget vilket också märktes i riksdagsdebatterna. Gradvis förändrades frågorna i riksdagen från hur flyktingarna från Norge bemöttes och orsakerna till att en stor mängd 1940–1941 avvisades till hur de togs emot som arbetskraft på den svenska arbetsmarknaden. På så sätt blev de norska flyktingarna mycket av en katalysator för förändringarna av

¹⁹⁸ AK 1947 nr 24, s. 13–14.

¹⁹⁹ AK 1940 nr 41.

den svenska flyktingpolitiken från avoghet och misstänksamhet till en alltmer arbetskraftsinriktad invandringspolitik.

Samtidigt uppstod problemet att den norska och danska arbetskraften vid krigsslutet återvände till sina hemländer och att de svenska män som nu frigjordes från beredskapstjänsten inte räckte till för att täcka industrins växande behov. Behovet av arbetskraft måste således sökas i länder utanför Norden. Så sent som 1947 kan man av riksdagsdebatten avläsa att det fanns mycket misstro mot vilken kapacitet sådan arbetskraft hade.

3. Gränsens villkor och flyktvägarna

Förutsättningarna för den svenska flyktingmottagningen redovisades i förra kapitlet men ett villkor för det lokala flyktingmottagandet var att flyktingen hade möjlighet att nå fram till gränsområdena på den norska sidan och därefter passera gränslinjens tysk-norska bevakning. Såväl de geografiska förutsättningarna, gränsbefolkningens nätverk som själva flyktens organisering i Norge spelade således en avgörande roll för möjligheterna att ta sig in i Sverige. Innan flyktingens möte med den svenska polisen ska därför i detta kapitel gränsmötets beskaffenhet och gränsbarnas engagemang belysas.

Fredsgränsen som blev en hotgräns

Det handlar också om den 160 mil långa landgränsen mellan länderna, en fredsgräns sedan 1905, den 9 april 1940 förvandlad till en hotgräns.²⁰⁰

Den 163 mil långa svensk-norska gränsen sträcker sig ur svensk synvinkel längs norra Bohuslän, Dalsland, Värmland, Dalarna samt Jämtlands, Västerbottens och Norrbottens län. Den reglerades flera gånger under 1600- och 1700-talens krig mellan Sverige, Danmark och Norge och slutligen genom Strömstadstraktatet 1751. Gränsen var dock inte helt uppmätt förrän 1898 då Tretriksroset mellan Norge, Sverige och Finland stod klart. Gränslinjen utmärks genom mer än 200 nummerade riksrösen i sten som började uppföras omedelbart efter Strömstadstraktatet. Så sent som 1928–1930 gjordes emellertid en förnyad översyn då ytterligare stenrösen utplacerades utmed linjen. Trots det stora antalet rösen var ändå delar av gränsen 1940 inte helt utmärkta.²⁰¹

I samband med unionens upplösning i september 1905 enades Sverige och Norge om en demilitariserad zon längs riksgränsen inom vilken inga befästningar eller militära förband fick finnas. Den neutrala zonen utgjordes av ett 30 kilometer brett område med 15 kilometer på vardera sidan om gränslinjen. Zonen löpte från Nordkoster i söder till 61:a breddgraden i norr

²⁰⁰ Stig Ekman, "Förbindelser under krig" i Nilsson och Sörensen (red), 2005, s. 197.

²⁰¹ Roald Berg, "Fra den norsk-svenska grenselinjens historie 1814–1914" i Nilsson och Sörensen (2005), s. 178–179.

vilket i stort motsvarade Värmlands nordvästra gräns mot Dalarna i Finnskogaområdet. Det militära förbudet gällde dock inte om Sverige och Norge kom i krig mot en gemensam fiende eller om ett av länderna invecklades i krig mot tredje makt. Åtgärder för att besätta den neutrala zonen fick således vidtas endast i dessa fall.²⁰²

För både svenska och tyska/norska myndigheter var gränsen svår att kontrollera på grund av naturförhållandena med oändliga fjällvidder i norr, djupa skogar och många vattendrag söderut samt en örik skärgård mellan södra Norge och norra Bohuslän. Förutsättningarna för flyktingen att ta sig igenom den tyska/norska bevakningen och komma in i Sverige kunde därför skilja sig åt beroende på var flyktingen sökte korsa gränsen.

De stora skogsbälten som täckte östra Norge och Värmland-Dalsland innebar att flyktingen i många fall kunde ta sig fram nattetid på skogsstigar till gränslinjen och därefter korsa gränsen när tillfälle gavs. Gränsen gick i regel genom stora obebodda skogar där ett flertal mindre vägar ledde över riksgränsen. Sedan gammalt var såväl den legala som den illegala gränstrafiken mycket livlig. Flyktingströmmen över riksgränsen i Värmland var därför enligt landsfogden mer omfattande än i något annat län.²⁰³ Främst gällde det de många stigarna genom skogsbältet in i Järnskögs distrikt dit närmare 11 000 flyktingar sökte sig under kriget. Gränlandet i såväl Värmland som Bohuslän och Dalsland var samtidigt avfolkningsbygd. En fjärdingsman i Östmark kommun inom Torsby landsfiskalsdistrikt i Värmland beskrev den stora arbetsbördan vid skatteindrivningen genom att framhålla problemet med de stora avstånden mellan gårdarna och vägnars urusla skick. Särskilt under vintern var enligt fjärdingsmannen de mindre skogsvägarna oframkomliga med motorfordon eller cykel.²⁰⁴ Även för den tyska militären utgjorde gränsen ett problem då gränsskogarna var så stora och djupa att tyskarna helt enkelt inte kunde ordna någon effektiv gränspärrning.²⁰⁵

Gränslinjens tydlighet försvårades också av att gränsgatan genom skogarna före kriget inte underhållits på många år. Den hade därför delvis vuxit igen. I samband med en rapport om flera överträdelser av gränsen i

²⁰² Proposition 1992/93 nr 164 m.m., s. 2–3.

²⁰³ VA, Landsfogdens hemliga arkiv i Värmland, HB:4, Yttrande 14 augusti 1944 från Landsfogden i Värmlands län till länsstyrelsen i länet över förslag angående övervakandet av samfärdseln över rikets gränser vid krig eller krigsfara m.m.

²⁰⁴ VA, Landsfiskalens i Torsby arkiv, FI:2, Rapport 30.8.1943 från fjärdingsmannen i Östmarks polisdistrikt.

²⁰⁵ Börje Furtenbach, "Värmländsk beredskap i vår tid" i *Värmland förr och nu 1974, Meddelanden från Värmlands museum årgång 1972*, s. 156.

Töcksmark i sydvästra Värmland, då bland annat svenska skogshuggare beskötts av tyska soldater på svenskt territorium, medgav också de ansvariga för gränsområdet att gränslinjen var ganska svår att observera och att

terrängen är sådan att man mycket lätt kan överskrida gränsen utan att märka det. [...]. Genom att gränslinjen icke rensats på över tjugo år, har en gående svårt att observera en gräns i form av ”gata” i skogen.²⁰⁶

Av såväl landsfogdens rapporter som minnesberättelser framgår att det närmast hörde till vardagen att tyska soldater av misstag överträdde gränsen. Gränsbon Vera Johansson i västra Fågelvik alldeles invid gränsen i sydvästra Värmland mindes att vid ett tillfälle

kom två stycken tyskar i full mundering gående på backen hemma. Jag gick ut på trappan och pekade nedåt och sa ”Schweden”, sedan pekade jag västerut och sa ”Norway”. Jag fick upprepa detta flera gånger innan de förstod, då gjorde de honnör och vände. [...] Jag tror att de helt enkelt hade gått vilse.²⁰⁷

Även flyktingar kunde naturligtvis bli desorienterade. En flykting hade gått till fots österut mot den norska staden Magnor nära gränsen. Plötsligt hade han mött en svensk soldat. Vid landsfiskalens förhör kunde han bara konstatera att han inte förstått att han överskridit riksgränsen förrän han anhållits av gränsvakten.²⁰⁸

Vid de enstaka vägarna i skogsbältena utgjorde därför ofta de tyska gränsvakterna den enda kontakten. De befann sig helt nära på andra sidan gränsen. Den svenska sidans försvarsåtgärder var därigenom inte heller alltid lätta att dölja. Det hektiska arbetet med att uppföra försvarsverk på svensk sida veckorna efter 9 april fick exempelvis ibland ske helt öppet. En soldat beskrev situationen 1940 när svenska militärer skulle uppföra en vägspärr. Arbetet hade beskådats av en grupp beväpnade tyska soldater på bara några meters avstånd under ironiska kommentarer.²⁰⁹

I norra Bohuslän och Dalsland bröts skogarna upp av de många vattendragen. Gränsen gick ofta genom sjöar och kärr och mitt i Idefjorden.

²⁰⁶ VA, Brottmålsakt nr 30, 1945. Gränskränkning av tysk militär vid Dalen, Töcksmarks socken, den 8 mars 1945, s. 4.

http://www.arjang.se/Documents/Uppleva_gora/Maries%20mapp/Brottsm%C3%A5l.pdf?eplanguage=sv

²⁰⁷ DAG, DAGF 575, Folkminnesarkivet, Nordmarks härad under beredskapstiden, s. 8.

<http://web.telia.com/~u55205618/ uppsats.htm>. Hämtad senast 9 november 2018.

²⁰⁸ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:7, P.M. 25 september 1943.

²⁰⁹ Williams, 1989, s. 225.

Vattendragen var för den tyska bevakningen svåra att patrullera genom den skogstätta terrängen runt sjöarna. Exempelvis tog sig en tysk desertör i augusti 1944 simmande över Kornsjön till den svenska sidan.²¹⁰ Däremot var det omöjligt att ta sig över de enstaka och välbevakade broarna som korsade åtskilliga sjöar.

Enligt förhörsprotokollen var det kring Idefjorden och utloppet genom Svinesund som flykt genomfördes med båt och då i det närmaste enbart med roddbåtar vilka stals i hamnarna på den norska sidan. Tillgripandet av roddbåtar utmed den norska kusten mot Strömstad fick efterhand en sådan omfattning att norska myndigheter 1943 krävde att den svenska polisen skulle återställa båtarna. Landsfiskalen i Strömstad medgav att flyktingar visserligen tillgripit roddbåtar utan lov men att en del sedan regelbundet hämtades tillbaka till Norge av norsk tullpersonal. Fiskalen bedömde att det kvarlåg närmare 50 båtar men ett exakt antal kunde inte uppges. Det varierade nästan varje dag på grund av nya inkommande flyktingar över sundet.²¹¹ I dokumentärfilmen *Fläcken* 1992 intervjuades svensk och norsk tullpersonal om båtflyktingarna. Roddbåtarna ingick enligt dessa i en samverkan mellan norska och svenska tullare för att hjälpa flyktingar över till Sverige och med största sannolikhet var Landsfiskalen i Strömstad införstådd med tillvägagångssättet. Norska tullare hade fått tyska specialtillstånd att på den svenska sidan hämta tillbaka alla stulna roddbåtar. Innan flyktingarna anlände till Idefjorden på den norska sidan kontrollerade därför norskt motståndsfolk att båtarna fanns på plats. Därefter roddes flyktingarna eller rodde själva över fjorden till den svenska sidan. Då och då omflyttade den tyska polisledningen den norska tullpersonalen för att på så sätt undvika fraterniseringar. En svensk tullare kommenterade att ”dom som var i Idefjorden hamnade kanske långt upp mot Värmlandsgränsen så det var obekant folk, men vi lärde oss snart känna dom”.²¹²

Under de stränga krigsvintrarna kunde Idefjordens is bära ända till april. Många flyktingar tog då vägen över isen. Vanlig rutt var tåg från Oslo till Halden och sedan till fots över isen till Sverige. Även när fjorden var isbelagd var det således svårt för den tyska bevakningen att ha uppsikt över vilka som tog sig över. Det var dessutom i likhet med skogsområdena lätt att hamna på fel sida om gränslinjen som gick i mitten av Idefjorden. I mars

²¹⁰ Landsarkivet i Göteborg (LA), Landsfiskalens i Dals-Ed arkiv FIV:2, P.M. 22 augusti 1944.

²¹¹ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv EXIII:3, skrivelse 20 augusti 1943.

²¹² Produktionsbolaget Sotfilm 1992, dokumentärfilmen *Fläcken*, sändt i TV2 14 december 1992.

1942 bestämde sig en 18-åring från en by utanför Halden att gena över isen. I mörkret hade han inte kunnat orientera sig men gått tills han påträffade land. Omedelbart hade han mött en gränsbevakningsman som meddelade honom att han kommit in på svensk mark och måste följa med för förhör.²¹³

I nordöstra området av Bohuslän vid Vassbotten utgjordes gränsen av en bäck. På vissa ställen var denna så smal att det gick med ett hopp passera gränslinjen. En flykting hade med reguljär buss färdats till området. Chauffören hade enligt förhørsprotokollet anvisat honom den lättaste vägen att korsa gränsen, men när han passerat en bäck hade en militär anropat honom. Mannen förstod inte att han så enkelt hade överträtt gränsen utan uppfattade soldaten som tysk. Han flydde därför tillbaka över bäcken, men vid en gård på norska sidan blev han upplyst om att bäcken utgjorde gränsen mot Sverige. Han hade då åter hoppat över bäcken och efter en vandring genom det svenska skyddsområdet ännu en gång anropats av en militär med frågan om han kom från Norge.²¹⁴

De oändliga fjällvidderna i norr som ofta sträckte sig miltals in på svenskt territorium i länen Jämtland, Västerbotten och Norrbotten var i det närmaste omöjliga för tysk militär att effektivt bevaka. Samtidigt var fjällvärlden ytterst riskabel för de flyktingar som var ovana vid sådana områden och dåligt förberedda och då särskilt för vintriga strapatser. Sammanlagt dog minst ett 30-tal flyktingar i snöstorm och kyla i fjällen på väg mot de svenska vaktstationerna och de flesta sedan de passerat gränsen.²¹⁵

Havet var också en flyktväg som utnyttjades av tusentals flyktingar från Norge. Båtar avgick från Sydnorges kustorter direkt över till Kosteröarna, men även till hamnar utmed den bohuslänska kusten.²¹⁶

Den gränslösa gränskulturen

Gränsområdena i norra Bohuslän, Dalsland och västra Värmland hade sedan 1800-talet växt samman med de norska områdena utmed gränsen. När Tyskland ockuperade Norge och gränsen därigenom blev avspärrad startade snart en mängd informella verksamheter mellan norska och svenska gränsbor

²¹³ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, FII:3, P.M. 23 mars 1942.

²¹⁴ LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län arkiv DIX:1, P.M. 21 maj 1940.

²¹⁵ Ragnar Ulstein, *Svensketrafikken, 3. Flyktinger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–1945*, Oslo 1977, s. 407.

²¹⁶ Heidi Björk Johannessen, *Sivil motstand i Sandedfjord under okkupasjonen 1940–1945 med hovedvikt på flyktingstransporter til Sverige*, Masteroppgave i historie, universitetet i Oslo 2007.

med syftet att framförallt säkra vägarna för flyktingar att ta sig in i Sverige. De speciella nätverken i gränsområdena blev på så sätt en viktig förutsättning för att få flyktingarna till Sverige. Landsfiskal Åke Hiertners beskrivning av Järnskogs distrikt åskådliggör på ett träffande sätt banden mellan norska och svenska gränsbor:

Inom distriktet, som har en cirka 7 mils gräns mot Norge, är bebyggelsen vid några platser sådan, att riksgränsen så att säga delar byar i två hälfter. Detta är framförallt fallet vid Rommenäs i Östervallskogs socken, där bebyggelsen är relativt tät på ömse sidor av gränsen. Folket på sådana trakter är ofta släkt alltsedan unionstidens dagar och har vant sig vid att få röra sig fritt fram och åter över gränsen.²¹⁷

Landsfiskalens beskrivning gällde i stort sett även för gränsborna i Bohuslän och Dalsland. Det svensk-norska gränsområdet hade sedan mitten av 1800-talet allt mer sammanvävts genom omflyttningar, giftermål och en betydande gränshandel. I slutet av 1800-talet skedde en omfattande arbetskraftsinvandring från Sverige till Norge. 1865 fanns 16 000 svenskfödda i Norge, medan antalet år 1900 uppgick till 50 000. Det kan jämföras med att de norskfödda i Sverige endast uppgick till 2 600 respektive 8 000 för dessa år. 80 procent av utvandringen till Norge härrörde från landskapen Värmland, Dalsland och Bohuslän och den allra största delen av de invandrade svenskarna slog sig ner i områdena kring Oslofjorden. Det var trakter som i många fall direkt gränsade till de landskap från vilka svenskarna ursprungligen emigrerat.²¹⁸

Den omfattande invandringen av svenskar till Norges östra områden hängde samman med att östområdet med Oslo som nav utgjorde Norges ekonomiska centrum som under slutet av 1800-talet genomgick en snabb industrialisering. Samtidigt rådde lågkonjunktur och brist på arbetsmöjligheter för svenska bönder och särskilt hårt drabbade var utkanterna av det svenska riket som innefattade landskapen Värmland, Dalsland och Bohuslän. Svensk arbetskraft lockades framförallt av arbetsmöjligheterna inom den växande granitindustrin samt det ökande antalet sågverk och tegelbruk i de norska gränsområdena till Sverige.²¹⁹

²¹⁷P.M. 30 nov 1941 angående gränsbefolkningens resor, Landsfiskalens i Järnskog arkiv BI:4.

²¹⁸Jan Eivind Myhre, "Kajsa, Sven og hundre tusen svensker – innvandring fra Sverige til Norge pa 1800-talet" i Nilsson och Sörensen (red), 2005, s. 90–93.

²¹⁹Arne Bugge Amundsen, "Svenskefaen og hvite vester. Svensk arbeidsinnvandring på 1800-tallet – eksempler fra Østfold" i *Kirke, protestantisme og samfunn*, Roger Jensen, Dag Thorkildsen och Aud V

Historikern Jan Eivind Myhre benämnde den svenska invandringen som massinvandring och drog slutsatsen att denna fram till 1905 ”begannte som integrasjon og endte som nesten full assimilasjon. Men bare nesten”.²²⁰ Samtidigt framhöll Myhre att svenskgrupperna aldrig organiserade sig politiskt inför unionskrisen 1905 utan accepterade den norska staten och samhället och anpassade sig till båda.²²¹ Massinvandring gjorde således svenskarna till nästan normmän vilket blir än tydligare i de direkta gränssocknarna. I exempelvis Idd och Fredrikshald i Östfolds fylke invid gränsen utgjorde år 1900 den svenskfödda andelen av befolkningen 30 respektive 18 procent.²²² I socknarna Borge och Torsnes i samma fylke hade 29 respektive 44 procent av alla hushåll/familjer minst en svenskfödd medlem.²²³ Den sociala sammansättningen av befolkningen förändrades sålunda radikalt i dessa områden genom svenskinvandringen.

Samhörigheten i gränsområdet sågs av olika grupper som viktigare än riksgrensens nationella markeringar. Idefjorden betraktades av stenhuggarna som strömmade till från båda sidor av fjorden som ett litet Klondyke. För de som bodde och arbetade runt fjorden utgjorde denna heller ingen gränslinje utan i stället den sammanbindande länken mellan Norge och Sverige.²²⁴ Bland den stora gruppen stenhuggare som flyttade sig mellan norra Bohusläns och södra Norges granitindustrier tog sig den sociala markeringen uttryck i rader av blandäktenskap inom stenhuggarskråets sociala sammanhang. En stenhuggare som var född 1897 mindes att inför unionskrisen 1905 var den ömsesidiga önskan bland yrkeskamraterna på båda sidor om gränsen att inte gå i krig med varandra.²²⁵ Stenhuggarnas betydelse i gränsområdet stärktes också ytterligare under andra världskriget då äldre stenhuggare i norra Bohuslän anlätades som extra poliser.²²⁶ Även yrkesgruppen fiskare uttryckte samma samhörighet som stenhuggarskrået vilket i deras fall utvecklats genom närheten på havet och i kusthamnarna.²²⁷

Törnessen (red), Trondheim 2006, s. 171–173; Lennart K Persson, *Arbete, politik, arbetarrörelse. En studie av stenindustrins Bohuslän 1860–1910*, Göteborg 1984, s. 169.

²²⁰ Nilsson och Sörensen, 2005, s. 102.

²²¹ Nilsson och Sörensen, 2005, s. 90–94, 102–103.

²²² Östfolds fylke var det län, som direkt gränsade till Bohuslän, Dalsland och större delen Värmland.

²²³ Amundsen, 2006, s. 172–173.

²²⁴ Persson, 1984, s. 75, 185.

²²⁵ Anders Gustavsson, ”Flöden över gränser. Kulturkontakter längs svensk-norska gränsen under 1900-talet” i Rolf Danielsson och Anders Gustavsson (red), *Gränsmöten. Kulturhistorisk antologi för Bohuslän, Dalsland och Östfold*, Strömstad 1999, s. 37.

²²⁶ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv BI:1, skrivelse 15 augusti 1941.

²²⁷ Gustavsson, 1999, s. 34.

De båda staternas företrädare vid gränsen, tulltjänstemännen, hade som nämnts ovan också under unionstiden byggt upp kontaktnät med kollegor på den andra sidan av gränsen. Samhörigheten förstärktes dessutom över tid genom att yrket i stor utsträckning gick i arv inom samma familjer i flera generationer. En tulltjänsteman mindes oron de kände inför det hotade krigsutbrottet 1905:

Vi stod här och såg på varandra och undrade när befallningen skulle komma, att vi skulle skjuta på varandra. Det var förskräckligt. Det var som om man blev kommenderad till brodermord. Vi kände varandra så väl.²²⁸

En ytterligare grupp med ett omfattande nätverk som kom att betyda mycket för flyktningmottagandet under kriget utgjordes av frikyrkorörelsen. De olika förbunden hade byggt upp kontaktnät mellan de närboende vilka gick på tvärs mot riksgränsen och de rikspolitiska motsättningarna. Massmöten med bön för fredens bevarande mellan den norska och svenska befolkningen hölls under sommaren 1905 och Metodisterna arrangerade fram till 1940 årliga gränsstämmor vartannat år i Norge och vartannat i Sverige.²²⁹

Järnvägspersonalen i Charlottenberg fick också stor betydelse för flyktningvägarna. Enligt järnvägstjänstemannen och riksdagsledamoten August Spångberg (s) fanns det vänskapsband före 1940 mellan järnvägsfolket på båda sidor om gränsen. Charlottenberg var nyckelort för järnvägen till och från Norge under kriget och den norska tågpersonalen var enligt Spångberg pålitligt folk för norska hemmafronten. Järnvägen och dess yrkesfolk på båda sidor om gränsen blev därför en viktig kommunikationsled för den norska motståndsrörelsens kurirer som bland annat fördes över gränsen gömda i ånglokens vattentankar. Ibland kom också hela familjer dolda i tysklomberade vagnar in i Sverige. I Charlottenberg bröts plomberna för kontroll och därmed kunde de illegala passagerarna släppas fria.²³⁰ En studerande fördes jämte sin far en natt i maj 1944 av en okänd man till en godsbanestation i Oslo och anvisades plats i en godsvagn. Vagnen hade plomberats och öppnades först i Charlottenberg.²³¹

Även vid den andra tågbanan mellan Sverige och Norge som gick över Korsjö med första stopp i Mellerud fanns järnvägspersonal söder om Oslo som hjälpte norrmän att fly. Bland annat placerades tre personer i en vagn

²²⁸ Gustavsson 1999, s. 34–36.

²²⁹ Citerat i Gustavsson 1999, s. 33–34.

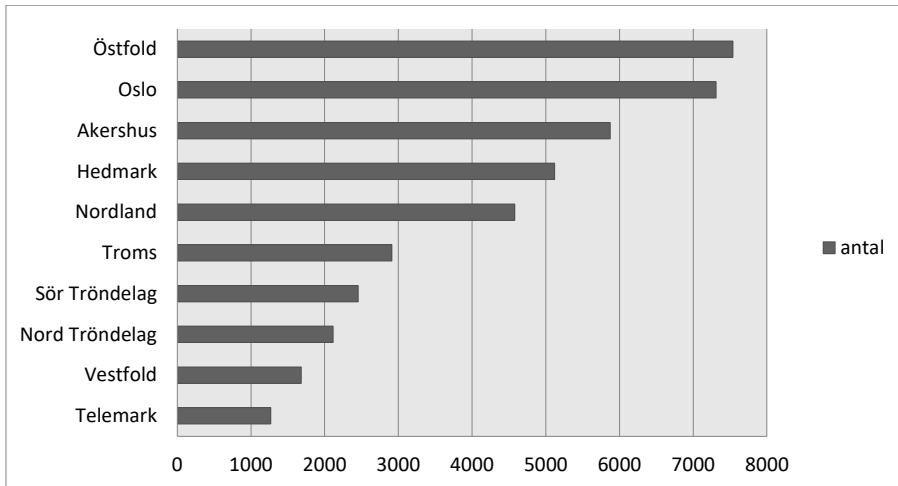
²³⁰ August Spångberg, *I tidens ström*, Stockholm 1966, s. 217, 225–226.

²³¹ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv, FV:9, P.M. 12 maj 1944.

lastad med beslagtagna norska radioapparater som skulle till Tyskland. Vagnen plomberades men plomben sattes på så sätt att den med avbitartång kunde öppnas inifrån. Efter ett dygns resa kunde flyktingarna lämna järnvägsområdet och anmäla sig hos landsfiskalen i Mellerud.²³²

Ett mått på den betydelse närheten till svenska gränsen hade för benägenheten att fly är de norska flyktingarnas hemmatillhörighet i Norge.²³³

Diagram 3.1: Norska flyktingars hemmalän (fylken).

Källa: Norska flyktingkontorets statistiksammanställningar under kriget med viss bearbetning. Kontoret redovisade aldrig till vilket distrikt, som flyktingarna anlände till Sverige. Norska Arkivverket/Riksarkivet (NAV), Flyktingkontoret S-6753, serie D11 nr 1991 mapp 2, rapport 30 augusti 1945.

Diagrammet visar att cirka 7 500 flyktingar eller 16 procent av samtliga flyktingar uppgav Östfolds fylke som hemmatillhörighet i Norge, medan endast sex procent av Norges befolkning var boende i detta fylke. Östfold täckte gränsen mot norra Bohuslän, Dalsland och upp till mellersta Värmland i nivå med Järnskogs distrikt. Norra Värmland gränsade i sin tur mot Hedmarks fylke som sträckte sig norrut mot gränsen till Dalarna. Från de tre sydöstra fylkena Oslo, Akershus och Östfold som utgjorde de största invandringsområdena för svenskar i slutet av 1800-talet härrörde nära hälften av alla flyktingar, medan befolkningsandelen utgjorde en fjärdedel av Norges invånare. En urval av 320 normän som flydde över gränsen mot Strömstads landsfiskalsdistrikt under mars till maj 1941 visar att närmare 90

²³² LA, Landsfiskalens i Nodal arkiv, FI:6, P.M. 6 maj 1943.

²³³ Norska Arkivverket/Riksarkivet (NAV), Flyktingkontoret S-6753, serie D11 nr 1991 mapp 2, rapport 30 augusti 1945.

procent härrörde från södra delen av Östfolds fylke och de övriga från kustbygderna nära Oslofjorden i Vestfolds fylke och Oslo-området. 40 procent var under 20 år och fem individer av de 320 utgjordes av kvinnor. Även om ingen statistik finns tillgänglig för flyktingarnas samband till Sverige bör rimligen många av dessa ha varit svenskättade. Bara från Halden-Berg-Idd nära gränsen flydde cirka 2 000 personer till Strömstadsområdet under kriget.²³⁴ Benägenheten att fly över till Sverige hade självfallet främst med närheten till gränsen att göra jämte kunskapen om de många skogsstigar som ledde in till Sverige. Men vetskapen att det fanns släktingar på svenska sidan spelade förmodligen också en viss roll. I en del förhørsprotokoll anges att anförvanter invandrat till Norge eller att släktingar fanns på den svenska sidan. På standardfrågan ”senaste besöket i Sverige” i förhørsprotokollen uppgav de flesta besöken i gränslänens olika orter och i många fall besök hos svenska släktingar.²³⁵

Flykten fram till gränsen

Den organiserade norska flyktingtrafiken skedde huvudsakligen genom fyra motståndorganisationer. De två största samordnade sig successivt under 1941 i en civil och en militär organisation, Sivorg respektive Milorg. Den civila bildade länk till exilregeringen i London medan den militära kom att inordnas i det norska försvarets överkommando i London. Underrättelsetjänsten XU var direkt underställd det norska överkommandot i London och ombesörjde bland annat en stor del av kurirtrafiken mellan motståndsrörelserna och London. Skriftväxlingen mellan London och motståndsrörelsen gick mestadels via kurirer som korsade den svensk-norska gränsen med Norska legationen i Stockholm som knutpunkt. Slutligen fanns också en organisation med nära band till Norges kommunistiska parti, Komorg, som till stor del bedrev eget motståndarbete. Samtliga dessa organisationer organiserade också under kriget särskilda flyktrutter till Sverige.²³⁶ Vid sidan av dessa opererade under kortare perioder mindre grupper kopplade till enskilda personers engagemang. Dessa upplöstes när tysk och norsk polis var dem på spåren och de ansvariga för flyktingorganisationerna arresterades om de inte redan hunnit fly till Sverige.

²³⁴ Johansson, 1985, s. 105.

²³⁵ Förhørsrapporter från olika landsfiskalsdistrikt. Grimnes refererar i sin avhandling till statistiken men en mer ingående norsk forskning kring underlagen för flyktingkontorets rapporter verkar inte ha företagits.

²³⁶ *Norge och den norska exilregeringen under andra världskriget*, Stockholm 1972, SOU 1972:18, s. 135–142.

De flesta flyktrutterna hade Oslo som utgångspunkt. Från orter i västra, norra och södra Norge anvisades flyktingar först med tåg till huvudstaden för att därefter gå under jorden i avvaktan på vidare transport genom de olika lokala rutterna i Sydnorge. Ett barn mindes långt senare väntan som det mest pressande: ”Vi måtte være helt stille [...]. Vi kunne ikke trekke ned på do, vi skulle ikke tappe vann, ikke ha på lys, vi kunne ikke gjøre noe. Vi ventet og ventet”.²³⁷ Cirka 60 flyktingvägar fanns under kortare eller längre perioder under ockupationen men ytterst få var i bruk under alla krigsåren. De flesta rutterna gick till lands genom skogsområdena men några organiserades sjövägen från Sydnorge till Bohusläns kusthamnar och detta framförallt under krigets sista år.²³⁸

Flyktvägarna var således många och ställde olika krav på de enskilda individerna. Många tog sig själva över till Sverige. Så gjorde exempelvis en 29-åring som ingick i en motståndsorganisation vilken avslöjats av tyskarna. Han hade först hållit sig gömd i skogen under fyra veckor medan klappjakten pågick och därefter via tåg och slutligen på skidor tagit sig över gränsen till Charlottenbergs distrikt.²³⁹ Det gällde även den 23-årige Ivar Frøystad som i februari 1941 flydde över de fjällområdena som vetter mot norra Värmland och Finnskoga distrikt. Frøystad och hans färdkamrat hade valt en för tysk gränsbevakning svårtillgänglig plats där det var tre mil fågelvägen mellan den norska järnvägen och gränsen. Området var ödebygd som saknade vägar och utomhus var det trettio grader kallt men de båda var unga och vana skidåkare.²⁴⁰ Andra flyktingar som var mer ovana vid skogen fördes till gränsen genom upplagda flyktrutter i organiserade grupper under ledning av lotsar. Dessa bodde vanligen inom områdena och kände till alla framkomliga vägar och stigar.²⁴¹ Exempelvis lotsades en grupp på elva personer, varav en 3-åring och ett par över 70 år, i 18 graders kyla i oländig skogsterräng och i kolmörker. Först efter mer än tre timmars vandring nådde de den svenska gränsen i Järnskogs distrikt sedan treåringen sövts ned då hennes gråt kunde dra till sig tysk polis.²⁴²

²³⁷ Citerat i Birgit Rimstad, *Unge tidsvitner. Jødiske barn og unge på flukt fra den norske Holocaust*, Oslo, 2016, s. 136.

²³⁸ Ragnar Ulstein, *Svensketrafikken 2. Flyktinger til Sverige 1943–1945*, Oslo 1975 s. 327–329.

²³⁹ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:11, P.M. 10 februari 1945 nr 108/45.

²⁴⁰ Ivar Frøystad, *Fra hesterygg til stridsvogn*, Oslo 1979, s. 44–46.

²⁴¹ I boken *Grenselos i grenseland. Samisk og norsk losvirksomhet i nordre Nordland og Sør-Troms 1940–1945*, Stamsund 2015, tar forskarna Marianne Neerland Soleim, Jens-Ivar Nergård och Oddmund Andersen upp gränslotternas verksamhet i Nordnorge och bland annat flykten till Sverige och den svenska mottagningen.

²⁴² Mona Levin, *Mors historie, En familiesaga*, Oslo 2015, s. 167–170.

Skogarnas flyktvägar

För enstaka flyktingar med god lokal kännedom erbjöd de stora skogarna in mot gränsen i södra Norge ett skydd för att ta sig in på svenskt territorium. Exempelvis bodde två norrmän i Sörpeböl nära gränsen vid Eda i mellersta Värmland och kände gränsområdet väl. På några timmar tog de sig nattetid in i Sverige och hade sedan kunnat vila ut i en skogshuggarkoja där de värmt sig och torkat sina kläder.²⁴³ Andra hade hos norska myndigheter anmält sig till skogsarbete som ofta låg nära gränsområdena. En norrman anvisades huggplats vid Skarnes nära Kongsvinger vid gränsen och väl på plats hade han därefter fortsatt direkt över till Sverige.²⁴⁴ För dem som inte kände till gränsområdet var det emellertid lätt att irra bort sig i de stora skogarna. Det erfor en grupp av flyktingar sedan de tagit sig in i ett stort skogsbälte nära svenska gränsen. De hade därefter fortsatt till fots mot gränsen, men under två nätter irrat omkring i skogarna. Sedan hade de mött några skogsarbetare som upplyst dem om att de befann sig på svenskt område”.²⁴⁵

Många flyktingar var alltså ovana vid skogarna och för dem var en viktig förutsättning att de lotsades fram till gränsen av personer som hade kunskap om såväl skogsstigar som tyskarnas bevakningsrutiner. Från Oslo kördes flyktingarna mot gränsen med last- eller droskbil. Efter flera timmars turer på småvägar nådde billasten med flyktingar till slut de skogsområden som vette in mot den svenska gränsen i främst Värmland. Utmed vägarna fanns i regel spanare stationerade som höll uppsikt över om tyska soldater fanns i området. Trots de omfattande försiktighetsåtgärderna inträffade ibland våldsamma sammanstötningar där också flyktorganisatorerna hals över huvud tvingades fly till Sverige. Chauffören Sverre Arntzen var en av dessa som drabbades. Med fyra flyktingar i bilen besköts han av en norsk gränspatrull i januari 1944 och vid den efterföljande biljakten anslöt sig även polis från Gestapo. Hela gruppen hann dock i mörkret rusa in i ett skogsområde och ta sig till Töcksmark i Värmland dit de anlände oskadda.²⁴⁶ Mötet med tysk polis och militär slutade dock inte alltid lyckligt. Vid en sammanstötning i gränsområdet i november 1944 mellan två lastbilar med flyktingar och en tysk postering uppstod strid, varvid två tyska poliser och en flykting dödades, medan en av chaufförerna i den ena bilen tillfångatogs. Den andra lastbilens två förare hann emellertid ta sig in i skogsområdet och

²⁴³ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:7, P.M. 25 februari 1943.

²⁴⁴ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:7, P.M. 1 juni 1943.

²⁴⁵ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:6, P.M. 13 november 1942.

²⁴⁶ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FI:16, P.M. 30 januari 1944.

över till den svenska sidan. Den arresterade chauffören frisläpptes efter flera förhör på villkor att han skulle bistå tyskarna i utredningen av händelsen. I stället flydde emellertid också han genom skogsområdet till Sverige och in i Charlottenbergs landsfiskalsdistrikt.²⁴⁷

Så långt det gick körde lastbilarnas chaufförer in på mindre skogsvägar innan de till slut i kvällsmörkret stannade och släppte av sin last med flyktingar. I regel väntade en lots som i nattens mörker förde flyktingarna vidare genom skogen fram till gränsen. Den tyskjudiske författaren Max Tau beskrev stämningen när de vandrade om natten genom Töcksmarks skogsområde i mellersta Värmland:

Været blev bare verre. Det kalde, våte snødrevet tiltok, novemberstormen gikk over skogen. De hadde laget seg noen praktiske lykter som også kunne brukes under stormværet i skogen. [...] Det flakkende skjæret fra lyktene viste vei. Så forsvant vi i mørket. Regn og mørke, mørke og regn. Snart måtte vi klatre i ur, snart vasse i myr.²⁴⁸

Lotsarna var ofta boende i gränsområdet och flera gårdar ingick i flyktorganisationerna vilka ständigt stod under hot om razzior av tysk och norsk polis. Gårdsägaren Tholf Fjeld hade hållit nära 200 unga norrmän gömda i skogen runt sin gård vilket tysk polis fått vetskap om. I augusti 1944 anlände därför soldater till gården, men Fjeld lyckades fly i bil och därefter till fots till Sverige vid Östervallskog i Värmland.²⁴⁹

Även för lantbrukaren Oskar Jörgensen blev flykten dramatisk. Han arrenderade en gård i Eidskog 300 meter från gränsen och skulle arresteras misstänkt för att ha hjälpt flyktingar fly till Sverige. Jörgensen fick enligt förhørsprotokollet före avresan av polisen

tillstånd byta kläder och under det polismannen uppsökt granngården hade Jörgensen tillsagt tre av de minderåriga barnen ”springa till Sverige”. Kort tid härefter hade han och hustrun och de övriga barnen lämnat bostaden. De hade upptäckts av polismannen och under att denne förföljt dem mot gränsen, hade han avlossat ett flertal pistolskott. Samtliga hade oskadda nått svenskt område och här omhändertagits av gränsbevakningen.²⁵⁰

²⁴⁷ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:11, P.M. 18 november 1944.

²⁴⁸ Max Tau, *En flykting finner sitt land*, Oslo, 1965, s. 149.

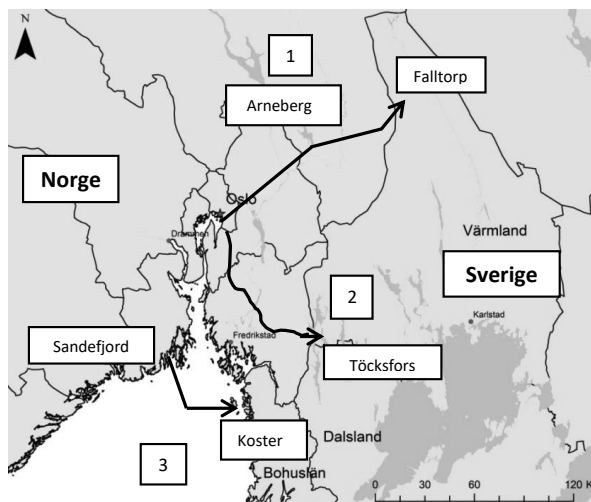
²⁴⁹ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FI:22, P.M. 21 september 1944.

²⁵⁰ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:6, P.M. 8 oktober 1943.

Många lotsar i samma belägenhet som de nämnda lastbilschaufförerna och gårdsägarna hann aldrig fly. Ett 30-tal lotsar beräknades ha fått sätta livet till under kriget. Antingen stupade de i eldstrid, avrättades eller avled i fångenskap. Därtill kommer att närmare hundra flyktingar förlorade sina liv på grund av flyktt försök varav cirka femtio avrättades sedan de arresterats under flykt.²⁵¹

Några väl använda flyktrutter

Karta 3.1: Tre exempel på flyktingrutter från Östfold och Hedmark till Sverige

1. *Från Oslo över Arneberg till Falltorp i norra Värmland*

Flyktrutten startade i Oslo och gick norrut mot Arneberg i Hedmarks fylke vilket var ett län som gränsade till norra Värmland. Transporterna skedde med droskbil, lastbil eller tåg till Arnebergsområdet och därefter till fots mot svenska gränsen i Finnskoga landsfiskalsdistrikt. Till den svenska gränsposteringen i Falltorp anlände genom rutten mellan 25 november och 3 december 1942 en rad grupper med totalt 25–30 personer. Bland dessa fanns 13 barn från det judiska Wienerbarnhemmet i Oslo. En av ledarna för barngruppen var Stefi Pedersen som mindes i en återblick den sista strapatsen innan de korsade den norsk-svenska gränsen:

²⁵¹ Ulstein, 1977, s. 420.

En vinterdag under kriget gick vi över fjället till Sverige. Under oss låg det norska landet, solbelyst och klart i den iskalla luften. [...] Framför oss låg de mörka åsarna. Där började Sverige. Vi var i ingenmansland.²⁵²

För barnen från barnhemmet hade flykten börjat några dagar tidigare då de undangömts i en lägenhet i huvudstaden i avvaktan på att transporten kunde genomföras. Efter tre dagars väntan hämtades barnen av droskbil den 29 november och anlände till en gård öster om Arneberg. Efter en natt i en undangömd timmerkoja nära gården lotsades de via en nyupplagd rutt de sista tretton kilometrarna eftersom tysk polis hade sprängt den ursprungliga resvägen. När de skulle över fjällmassivet Breisjöberget invid gränsen rådde stark kyla och snöstorm. En ny lots förde dem över fjällets branta stigningar och djupa snötäcke fram till den kalhuggna gränsgatan. De hade då gått i åtta timmar. Övergången av gränsen blev odramatisk och vid gränsstationen fick barnen varm choklad och nybakade vetebullar.²⁵³

2. *Från Oslo över Fetsund och Römungsnäset till Töcksfors socken i Värmland*

Carl Fredriksens Transport hann under november 1942 till början av 1943 överföra cirka 1 000 flyktingar från Norge till Sverige innan organisationen sprängdes av tysk polis genom en angivare.²⁵⁴ Organisationen kunde utnyttja Oslo Transportförmedlingskontors 180 bilar genom att flera av dess chefer ingick i flyktorganisationen jämte ett stort antal av företagets chaufförer. Uppsamlingsplatsen i Oslo utgjordes av ett trädgårdsmästeri vars ägare ingick i flyktorganisationen. Även här hämtades flyktingarna upp från sina gömställen och fördes till trädgårdsmästeriet. För att varna för tyska vägspärrar varskoddes därifrån per telefon de personer vilka bevakade den färdväg som lastbilarna med flyktingarna skulle ta. I regel bestod transporten av två lastbilar med vardera 20 flyktingar. Bilarna körde så nära gränsen de kunde innan vägen övergick i skogsstigar. Den sista sträckan fram till gränslinjen vid Römungsnäset företogs därefter till fots i nattmörkret under ledning av en lots.²⁵⁵ En då tolvårig flicka mindes att det till gömstället i Oslo

²⁵² Stefi Pedersen, *Psykoanalys i vår tid*, Stockholm 1986, s. 25–26. Pedersen var psykoanalytiker av tysk-judisk härkomst. Hon var en av ledarna för barnen i det judiska barnhemmet i Oslo som flydde över Hedmarks fylke in Finnskoga landsfiskalsdistrikt.

²⁵³ VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv AXI:2, P.M. 25 november till 3 december 1942; Citerat i Rimstad, 2016, s. 211–220; Citerat i Vera Kommissar, *Nådetid. Norske jøder på flukt 1942*, Oslo 1992, s. 149–151.

²⁵⁴ Organisationens namn var en hyllning till Norges monark i exil, Kung Håkon, vars namn innan han blev kung i Norge var prins Carl. Håkons far var dessutom kung Fredrik av Danmark.

²⁵⁵ Ragnar Ulstein, *Svensketrafikken I. Flyktinger til Sverige 1940–1943*, Oslo 1974, s. 237–247.

kom to lastebiler, og vi ble plassert tett i tett på lasteplanet under grønne presenninger. Vi fikk beskjed om å være helt stille [...]. Utfallet var fullstendig uvisst. Vi visste det var langt til grenseområdene, og vi kunne bli stoppet når som helst.²⁵⁶

Då och då blev också bilen stoppad och tyska kommandoord hördes men till slut stannade bilen för gott och en lots följde dem den sista sträckan till fots. Plötsligt mitt i skogen efter en stunds gående mindes flickan att de befann sig i öppen terräng utan träd som utgjorde gränsgatan.²⁵⁷ Flickan ingick i en grupp på 30 personer som passerade gränsen den 4 december 1942. Så när som på tre personer utgjordes gruppen av kvinnor och barn med judisk bakgrund som alla kunde korsa gränsen. I januari 1943 sprängde tysk polis flyktorganisationen men ledningen hann fly och anlände i droska den 15 januari till Håns tullstation i Järnskogs landsfiskalsdistrikt. Polisen skulle ha fått tips av en angivare men en polisman vid kontoret hann varna dem vad som var på färde.²⁵⁸

3. Flyktrutterna från Sandefjord i Sydnorge till Bohusläns kustområden

Genom att många av flyktrutterna genom Östfolds fylke sprängdes av tyskarna ökade behovet av alternativa flyktvägar. Under våren 1944 upprättades därför båttrutter från bland annat Sandefjord vid norska sydkusten. Reserutten inleddes i regel med tåg från Oslo till Sandefjord med sju till åtta flyktingar som var utspridda i olika tågvagnar för att inte väcka uppmärksamhet. Från stationen fördes flyktingarna i drosk- eller lastbil till privatbostäder i staden i väntan på båttransport. Överfarten till Sverige sköttes av två båtlag. Flyktbåtarna kamouflerades som fiskebåtar med garn och redskap, medan flyktingarna hölls gömda under presenningar. Överfarten till Koster tog cirka fem timmar i hyggligt väder. Efterhand anskaffades allt större skutor som kunde ta stora grupper av flyktingar i slutet av kriget. I mars 1945 transporterades 80 flyktingar på en och samma gång med en skuta. Båtfärderna var ofta svåra med hög sjögång i kyla och snö. En flykting berättade att de efter en stormig seglats släpptes iland mitt i natten på Nordkoster där snön låg djup och det var bitande kallt. Efter mycket letande upptäckte de ett helt mörklagt hus där de knackade på ett

²⁵⁶ Citerat i Rimstad, 2016, s. 110.

²⁵⁷ Citerat i Rimstad 2016, s. 110; Komissar, 1992, s. 44–45.

²⁵⁸ VA, Landsfiskalens i Järnsfog arkiv FI:10, 15 januari 1943.

fönster. Ljuset tändes och tre unga män som utgjorde lots- och fyrpersonalen släppte snabbt in dem.²⁵⁹

Jämförelse båtflyktingar – skogsflyktingar

Mellan maj 1944 och maj 1945 överfördes enligt landsfiskalens förhållningsprotokoll närmare 3 600 flyktingar från Sydnorge till Bohusläns kusthamnar. Antalet överensstämmer väl med norska uppgifter om antalet avresta från hamnarna på västsidan av Oslofjorden. De flesta anlände till Kosteröarna inom Strömstads landsfiskalsdistrikt men en del anlände också till hamnar söderut och bland annat till Hunnebostrand och Lysekil.

Tabell 3.1: Flykt med båt eller genom skogarna 1944–1945.

Flyktform	Man	Kvinna	Summa	Barn	Totalt
Båtflykt, antal	2268	911	3179	396	3575
Andel, %	71	29	100	-	-
Skogsflykt, antal	3929	652	4581	189	4770
Andel, %	86	14	100	-	-

Källa: LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, FIII för 1944–1945; VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI för 1944–1945.

Av tabell 3.1 framgår att andelen kvinnor bland båtflyktingarna var avsevärt högre än för de som flydde genom skogarna under 1944–1945. Samma gällde för barn. Vid båtflykten gick det åtta vuxna på varje barn medan motsvarande vid skogsflykten var 24 vuxna på varje barn. Bland båtflyktingarna dominerade kvinnor som var gifta medan motsatt förhållande gällde skogsflyktingarna. Åldersmässigt var de som flydde genom skogarna betydligt yngre än de som for med båt. 62 procent av skogsflyktingarna utgjordes av gruppen 15-24 år medan motsvarande för båtflyktingarna var 43 procent. Flyktbenägenheten ökade således bland kvinnor, barn och äldre beroende på flyktvägen.

En fördel med båtfärderna var att stora lager av förnödenheter kunde lagras inför återfärden. Särskilt gällde det mat, kläder och mediciner som Norge var i stort behov av under krigets sista år.²⁶⁰ Ett skäl till bristen på livsmedel var att det norska samhället skulle föda ockupationsmaktens uppemot 300 000 soldater. Matbristen ledde också till bristsjukdomar och i

²⁵⁹ Johannessen, 2007, s. 84–90, 107; Odd Larsen, *Kosterbladet* 2006, Flykten till Sverige. Se även LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv FII:5, P.M. 2 december 1942; LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län arkiv DIX:17, P.M. 27–28 mars 1945.

²⁶⁰ Johannessen, 2007, s. 88.

de omfattande krigsfängelägren grasserade olika slag av epidemier bland annat tyfus.

Den tyska och norska gränsbevakningen

Fram till 1942 svarade tysk polis och militär för gränsbevakningen mot Sverige. Gränsvakten var dock inte dimensionerad för att effektivt hålla vakt vid den långa norsk-svenska gränsen. Bland lotsar och kurirer var uppfattningen att den svenska bevakningen var mer omfattande än den tyska. Medan Sverige koncentrerade sin beredskap till den norska gränsen lade nämligen den tyska ockupationsmakten mer tonvikt på vakthållningen mot Nordsjön och det allierade hotet om invasion. Efterhand utvecklade emellertid tyskarna ett gränsvaktssystem med patruller som fick ansvaret för var sin sektor. Det var emellertid svårt att utföra uppgiften effektivt ty gränsborna visste det mesta om de tyska militärpatrullernas vaktscheman och att dessa helst inte ville ge sig ut om nätterna. De kände också till de tyska soldaternas vanor, vem som var nitisk och vem som inte brydde sig.²⁶¹

Gränsbon Vera Johansson mindes att kontakterna var många med de tyska soldaterna i området Västra Fågelvik i sydvästra Värmland. Ibland spelade till och med de tyska soldaterna från baracken på andra sidan gränsen fotboll med de svenska ungdomarna. Enligt Johansson lade de då av sig sina vapen och hjälmar på norska sidan innan de kom över till den svenska sidan. Kontakterna blev enligt kvinnan allt vanligare ju längre tid soldaterna var stationerade vid gränsen. Med jämna mellanrum bytte därför tyska militärledningen ut gränsvakterna. Då tog det enligt Johansson alltid viss tid att få igång kontakterna med det nya manskapet.²⁶²

Kunskapen om tyska vanor, rutiner och soldaternas karaktärer spred sig bland befolkningen och förmedlades därefter till motståndsrörelsen och till dem som svarade för lotsningen genom gränsområdet. Informationen var ovärderlig för de ansvariga för flyktrutterna och för kurirerna när de organiserade sina färdscheman genom skogarna.²⁶³

Gränspolisen utgjordes främst av tysk polis, tullare och personal från olika grenar av SS. Bland gränsstyrkorna ingick två tyska polisbataljoner. Båda lämnade 1941–1942 Norge för att ingå i de polistrupper på östfronten som svarade för massmorden på främst judar. Polisbataljon 91 med cirka 600

²⁶¹ Ulstein, 1944, s. 407–408.

²⁶² DAG, DAGf 575 Folkminnesarkivet. Nordmarks härad under beredskapstiden, Ulla Hansson. Uppsats vid Axevalla folkhögskola vårterminen 2001, s. 10.

²⁶³ DAG, DAGf 575, s. 10; Ulstein, 1977, s. 407–408.

man återvände i juni 1942 till Norge med tjänstgöring utmed gränsen till Värmland fram till krigsslutet.²⁶⁴ För att ytterligare förstärka gränsbevakningen inrättades som komplement till den tyska polisen en norsk gränspolisstyrka från och med 1942. Den var organiserad inom den norska statspolisen och samarbetade nära den tyska gränspolisen. För att bli gränspolis krävdes medlemskap i Nasjonal Samling och många av poliserna var före detta frontkämpar i främst Norska legionen och några få i Waffen-SS, medan en stor grupp tillhörde hirden. Gränspolisen var indelad i 16 gränsstationer i kombination med mobila grupper. Den omfattade som mest 183 polismän sommaren 1943. Dess huvuduppgift var att förhindra flyktförsök till Sverige och annan illegal verksamhet i samband med olaglig utresa. Verksamheten omfattade i gränsområdet passkontroller på tåg och bussar, skid- och fotpatrullering i skogsområden och husundersökningar i gårdar där flyktingar misstänktes gömma sig.²⁶⁵

En norsk gränspolis som sedan 1934 varit medlem i Nasjonal Samling flydde till Sverige samma dag som Tyskland kapitulerade i Norge. Han hade tjänstgjort inom Haldens gränspolisdistrikt och vid förhöret på landsfiskalskontoret i Strömstad redovisade han mer konkret vad som förväntades av en norsk gränsvakt. Han hade haft i uppdrag att

verkställa efterforskningar av normän, som misstänktes hava flytt till Sverige. I samband med avgivandet av en dylik rapport hade han inlämnat uppgift på de personer, som med anledning av försvinnandet vore lämpade att taga som gisslan [och det hade] vid ett flertal tillfällen förekommit, att gisslan tagits efter de av honom lämnade uppgifterna.²⁶⁶

En polis hade anställts genom referenser av en partikamrat inom Nasjonal Samling. Han hade haft i uppdrag att rapportera till polismästaren vilka personer inom distriktet som på illegal väg flytt, vart de tagit vägen och orsaken till flykten. Polisen hade även lämnat uppgifter till polisedningen över närstående till den försvunne. Om denne inte anträffades hade gisslan sedan uttagits enligt hans förteckning. Polismannen uppgav sig vara övertygad nazist och såg den tyska krigsmakten som en bundsförvant som skulle skydda Norge för intrång från de allierades sida.²⁶⁷

²⁶⁴ Lars Gyllenhaal, *Tyskar och allierade i Sverige – Svensk krigshistoria i nytt ljus*, Stockholm 2014, s. 43–46. Bland annat anger Gyllenhaal som källa Christopher Browning, *Helt vanliga män*, Stockholm 1998.

²⁶⁵ Eirik Veum, *Nådelöse nordmenn. Statspolitiet 1941–1945*, Oslo 2012, s. 647–648, 650–651.

²⁶⁶ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv FII:19, P.M. 8 maj 1945.

²⁶⁷ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv FII:17, rapport 24 februari 1945.

Tyska planer att spärra av gränsområdet

Trots att såväl tysk som norsk gränspolis organiserades i gränsområdet fortsatte antalet flyktingar till Sverige att öka. Det fanns därför tyska planer på att upprätta en flera kilometer bred död zon utmed gränsen till Värmland. Befolkningen i zonen skulle evakueras, skogen huggas ned och bevakningen ske med fotpatruller och flyg. Personer som påträffades i zonen skulle omedelbart skjutas. Även i Haldenområdet ville den tyska säkerhetstjänsten införa en två kilometer bred obebyggd zon längs gränsen. Zonen hade medfört att flera av öarna mellan Halden och Strömstad hade tömts på befolkningen och att en ort som Kornsjö vid gränsen mot Dalsland raserats med följd att stora grupper av invånare tvångsevakuerats. Ockupationsmaktens ledning i Norge motsatte sig dock planen då en sådan aktion kunde ha fått oanade följder bland annat i förhållandet till Sverige.²⁶⁸ Sådana radikala förändringar utmed den långa och kuperade gränsen skulle dessutom krävt stora polisiära och militära insatser. I stället infördes därför en rad restriktioner för gränstrafiken i syfte att begränsa flyktingars rörlighet. Det krävdes skriftliga resetillstånd och speciella pass för att få uppehålla sig i de norska gränsområdena och de gränsboende inom en zon på 30–50 kilometers bredd måste ha ett så kallat grenseboerbevis. En särskild spärrzon på hundra meters bredd inrättades också närmast gränsen där inte grenseboerbeviset gällde. Här krävdes i stället en särskild passersedel.²⁶⁹ Flera händelser visade att tyska soldater även förföljde flyktingar in på den svenska sidan. Försvarets hemliga underrättelsetjänst hade bland annat fått information om att tysk polis instruerats om att svenska gränsen fick överskridas om tjänsten så fordrade.²⁷⁰

Under kriget utvecklade i gengäld den norska motståndsrörelsen tekniker för att förfalska identitetshandlingar. Ofta var det personer i nyckelpositioner inom polisen som tillverkade sådana dokument. Exempelvis hade Arne Kristiansen vid polisens passavdelning i Halden tillsammans med tre arbetskamrater utställt falska pass åt studenter som tvingades fly i samband med de tyska aktionerna mot Oslo universitet hösten 1943. När detta

²⁶⁸ Johanson, 1985, s. 131–132, 266. Redovisningen baserades på arkivmaterial hos Hjemmefrontmuséet. Tvangsevakuerte på grensen samt Veum, 2012, s. 652. Veum baserar sin redovisning på rättegångarna efter kriget.

²⁶⁹ Jan Christensen och Arnfinn Moland, *Myter om krigen i Norge 1940–1945*, Oslo 2011, s. 65; Ulstein, 1975, s. 157.

²⁷⁰ Krigsarkivet (KrA), Försvarsstaben, C-byrån, B2:3, Förtroligt meddelande 2 april 1943.

avslöjades hade de genast flytt till Sverige.²⁷¹ En annan polis, Knut Trydal, satt arresterad i Halden fem månader 1942 efter att ha utfärdat falska pass och när den tyska polisen ett år senare åter eftersökte honom flydde han till Sverige.²⁷²

Det var också förbundet med stränga straff för dem som försökt fly till Sverige. Exempelvis korsade den 26-årige mekanikern Sidney Gulbrandsen gränsen i november 1944 till Järnskogs landsfiskalsdistrikt och uppgav för fiskalen att han 1941 gjort ett misslyckat försök att fly. På grund av detta hade han suttit arresterad under åtta månader.²⁷³ Många av de flyktingar som arresterades av den norska gränspolisen blev också misshandlade, torterade och i en del fall dödade. Deras egendom kom i många fall att tas över av medlemmar ur gränspolisen.²⁷⁴

Sammanfattning

Förutsättningarna att korsa gränsen mot Sverige under kriget växlade beroende på naturförhållandena och flyktingarnas fysiska förmåga och erfarenheter av skogar, hav och fjäll. Flykten över gränsen berodde också i framförallt Bohuslän, Dalsland och Värmland på de nätverk bland gränsbefolkningen som stödde lotsningen och gav husrum åt flyktingarna. Liksom mottagningen av flyktingar på den svenska sidan var beroende av den svenska gränsbefolkningens stöd gällde samma på den norska sidan som förutsättning att nå fram till gränsen. Olika lokala nätverk i form av yrkes-, släktskaps- och föreningsband samverkade över gränslinjen för att få över de flyende. I mycket var det således gränsbornas initiativ till ad hoc-lösningar som bildade grunden för att de flesta flyende nådde över till den svenska sidan.

²⁷¹ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv FII:10, P.M. 18 mars 1944.

²⁷² VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv AXI:4, P.M. 28 juni 1943.

²⁷³ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FII:3, P.M. 6 november 1944.

²⁷⁴ Veum, 2012, s. 760–787, som behandlar gränspolisen i Östfold. Veum baserar redovisningen på de norska rättegångshandlingarna mot enskilda gränspoliser efter kriget.

4. Flyktningmottagningen, organisation och kontroll

I detta avsnitt undersöks hur de lokala myndigheterna organiserade gränsbevakningen 1940–1942 i avsaknad av centrala bestämmelser samt i vilken mån lokala lösningar bildade grund för de centrala gränskungörelser som utfärdades 1942 och 1945.²⁷⁵ Gränsbevakningen hade tidigare inget samlat regelverk att utgå från. I skydds- och bevakningsbestämmelserna som utfärdades 1940 fanns endast riktpunkter för bevakningen. Bestämmelsen stadgade att där förpassning eller avvisning inte kunnat verkställas skulle den utländske medborgaren omhändertas i förläggning och i avvaktan på Socialstyrelsens beslut tas i förvar. Militär trupp hade rätt att gripa personer som misstänktes vara spioner eller sabotörer och om det gällde civila personer skulle dessa omedelbart överlämnas till den lokala polismyndigheten.²⁷⁶ Det markerades således klart redan två månader innan den 9 april att det var polisen och inte militären som hade ansvar för förhör och registrering av civila personer som sökte ta sig över gränsen.

Hur gränsens bevakning organiserades och hur samverkan mellan polis och militär skulle ske berördes inte i de båda kungörelserna.²⁷⁷ Erfarenheterna av ad hoc-lösningarna under 1940 och 1941 vid främst den värmländska gränsen torde därför ha fått stor betydelse för rikets samlade bestämmelser av år 1942. Dessa föreskrifter var emellertid mer av ramkaraktär inom vilka fortsatta lokala lösningar kunde utvecklas. Det var först med gränskungörelsen 1945 som gränsövervakningen formaliserades. Bland annat skedde detta genom att befogenheterna för länsstyrelse och landsfogde samt förhållandet mellan de civila och militära myndigheterna preciserades.

Under hösten 1942 utvidgades gränsbevakningens uppgifter i samband med att sanitets- och avlusningsanstalter byggdes upp vid gränsen mot Norge. Gränsbevakningen fick ansvaret för transporter och kontroller av flyktingar till och från de olika funktionerna innan dessa fördes till landsfiskalen för registrering och förhör. Sanitetsfunktionen integrerades successivt med gränsbevakningen men grundade sig på särskilda kungörelser utfärdade under mellankrigstiden.

²⁷⁵ *Svensk författningssamling*, SFS 1942:59; *Svensk författningssamling*, SFS 1944:728.

²⁷⁶ *Svensk författningssamling*, SFS 1940:92.

²⁷⁷ *Svensk författningssamling*, SFS 1940:92; *Svensk författningssamling*, SFS 1940:383.

Den obefintliga gränsen 1940

Under den tid, då södra och centrala Norge successivt ockuperades av tyska trupper, trädde den svenska inresekontrollen praktiskt taget ur funktion. Alla anländande norska medborgare mottogs som bekant och omhändertogs efter bästa förmåga.²⁷⁸

Som UD:s citat visar var bristen på militär närvaro vid gränsen i april 1940 sådan att ansvaret för gränskontrollen helt föll på civilsamhällets främsta företrädare landsfiskalerna, som under april organiserade provisoriska bevakningar vid gränsvägar och broar. Strömstads landsfiskalsdistrikt rekryterade i all hast 70 extra poliser. Inriktningen vid rekryteringen var att bereda sysselsättning åt arbetslösa stenhuggare från norra Bohuslän men att dessa då inte skulle vara i värnpliktsåldern. Lönen fastställdes därför till samma nivå som gällde för stenhuggare i området. De extra poliserna utrustades med overall, skärmmössa samt beväpning i form av revolver, träbatong och signalpipa.²⁷⁹ Landsfogden i Värmland rekryterade också dagarna efter 9 april ytterligare poliser. Statspoliser från fem städer i landet överfördes för att förstärka tullstationerna i Värmland. Dessutom rekvirerades 160 extra poliser från boende i gränsbygden, främst bönder och arbetare.²⁸⁰ Hemmansägaren Nils Magnusson berättade många år senare med viss ironi att de stod vid gränsen i vindtygskavajer och snörkängor och med gamla bössor och tomma patronbälten inför hotet av en armédivisions eldstorm. Landsfiskal Valfrid Johansson i Dals Eds distrikt lär enligt vittnen själv ha gått ut i gränsgatan och hängt upp svenska flaggor för att för tyskarna markera den i långa sträckor omärkta gränsen.²⁸¹

Huvuddelen av år 1940 ägnades åt att steg för steg täppa till luckorna i den svenska gränsbevakningen. Även behoven av fler bevakningstrupper togs upp. Vid exempelvis Vängs tullstation i södra Värmland låg stationen och bebyggelsen tre kilometer från gränsen. Kontrollen kunde därför bara uppehållas genom patruller, men posteringen vid tullstationen bestod endast av två gränsuppsyningsmän vilka förutom stationstjänst och luftbevakning skulle svara för patrulleringen. Den militära bevakningen i samma område

²⁷⁸ RA, UD p 1340, P.M. från UD angående mottagande av norska flyktingar den 30 maj 1940.

²⁷⁹ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, BI:1, skrivelse från landsfiskalen 15 augusti 1941; LA, Landsfogdens i Göteborgs och Bohus län arkiv, DVIII:2, odaterad skrivelse 1940.

²⁸⁰ VA, Landsfogdens i Värmland hemliga arkiv HDI:1, skrivelse från Landsfogden 10 april 1940, dnr 60/1940.

²⁸¹ Williams 1989, s. 302, 400–401.

omfattade nio landstormsmän som hade att patrullera ett omfattande område dygnet runt. Följden av den underdimensionerade personalstyrkan blev att en stor mängd ortsbor under helgerna begav sig till den obevakade gränsen och samtalade med de tyska posteringarna. De tyska soldaterna var enligt landsfiskalen i Årjäng utrustade med parlörlexikon på olika språk och risk fanns att olämpliga upplysningar kunde utlämnas av befolkningen till tysk militär om befästningar och truppörläggningar på den svenska sidan. Ofta bestod kontakterna mellan tyska och svenska soldater i försäljning eller smuggling av sprit och snus. En tysk postering bestående av SA-män invid gränsen bedrev enligt en av de svenska gränsuppsyningsmännen försäljning såväl i hela flaskor som supvis och denne misstänkte att soldater ur de svenska linjetruppena terrängledes tagit sig fram till den tyska posteringen. Tullmannen hade nämligen noterat att många linjesoldater periodvis varit svårt ankomna av sprit som knappast kommits över på legalt sätt. Även norska gränsbor ville byta sprit mot snus med de svenska soldaterna och ofta inleddes kontakten enligt en lantstormsofficer med att norrmännen låtsades vara ute i skogen för att plocka bär eller för att söka efter bortkomna kreatur. Polisen vid landsfiskalskontoret i Järnskogs distrikt sökte få fram uppgifter om den påstådda gränstrafiken genom förfrågan hos olika gränsbor men konstaterade uppgivet att ingen kunnat lämna några upplysningar.²⁸² Gränsbevakningen skulle således inte bara skydda gränsen mot flyktingar utan även förhindra smuggling och fraterniseringar mellan svenska och tyska soldater.²⁸³

För gränskontrollen i Värmland under april och maj 1940 utfärdade landsfogden successivt instruktioner anpassade till det hastigt uppkomna läget. I riktlinjerna som utfärdades ett par veckor efter den 9 april frångick länsmyndigheten de dittills stränga visumkontrollerna för att komma in i Sverige. Nu angavs att civila flyktingar endast behövde redovisa intyg om namn och födelseår. För dem som inte ägde ett sådant intyg var det tillräckligt om personen kunde uppge en bostadsadress i Sverige och att flyktingen i övrigt befanns förtroendegivande. De som inte föll inom dessa kriterier skulle inhysas på orten och ställas under uppsikt av polismyndigheterna medan de som uppgav sig vara politiska flyktingar skulle tas i förvar. De lokalt utfärdade bestämmelserna var främst skrivna för att så smidigt som möjligt kunna ta emot den stora grupp som flydde hals

²⁸² KrA, Karlstads försvarsområde, stabsavdelning I, B:1, skrivelse 30 augusti 1940 från tullstationen i Hån.

²⁸³ KrA, Karlstads försvarsområdet, stabsavdelning I, B:1, skrivelse 27 augusti 1940 från Gränstullkammaren i Karlstad.

över huvud undan krigshändelserna i Norge. ”Icke önskvärda element” avvisas vid gränsen och det var landsfiskalens och gränsbevakningens uppgift att avgöra vilka dessa var. Som tidigare nämnts dolde sig i begreppet bland annat de grupper som enligt utlänningslagen skulle avvisas oavsett om de var flyktingar eller inte. Detta gällde främst ”tattare” och ”zigenare”.²⁸⁴

Ryktessmideriet och spionjakten

Att gränskontrollen satts ur spel genom de omfattande flyktingströmmarna resulterade i att ryktesspridning och främlingsskräck fick god näring hos en orolig befolkning. Exempelvis varnade *Strömstads Tidning* för ”falsa” flyktingar som ”lockades att fiska i grumligt vatten”.²⁸⁵ Särskilt framhölls att ”tattare” utgav sig för att vara norska flyktingar för att få allmänhetens välvilja. Tidningen avslutade med att påminna läsarna om att inga äkta norska flyktingar någonsin bettlade eller drev ”nasarehandel”. Såväl hos myndigheterna som på tidningarnas redaktioner var vissa grupper uttalat inte välkomna.²⁸⁶ Rädslan för den inre fienden var samtidigt stor vilket i rådande läge avsåg nazisympatisörerna. Bland annat tog det sig uttryck i anmälningar om landsförräderi mot polis, militär och ämbetsmän i länet. Tre polischefer utpekades som femtekolonnare.²⁸⁷

Ett rykte under de första veckorna gick ut på att Tyskland stod i begrepp att anfalla Sverige genom Värmland. I ett telegram från militärbefälhavaren för västra Sverige till Karlstads försvarsområde vidarebefordrades rykten från privatpersoner i Oslo att tyskarna avsåg skruda sig i norska uniformer och därefter utföra kupp försök mot Sverige.²⁸⁸ Stabschefen hade därefter skickat meddelandet vidare till gränstrupperna i Årjäng och Töcksfors.²⁸⁹ Landshövdingen i Värmland manade nu i de lokala dagstidningarna att detta hysteriska ryktessmideri måste få ett slut. Också *Karlstads Tidning* krävde moralisk samling mot ryktesspridningen och att nervkrigare måste hållas kort för att befolkningen inte skulle hemfalla åt klenmodighet och defaitism. Samtidigt spädde tidningen på oron hos befolkningen genom att antyda att dunkla krafter ville skapa misstro mot landets ledning.²⁹⁰

²⁸⁴ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv, F III:1, P.M. ang. gränsövervakning i Värmland 27 april 1940.

²⁸⁵ ”Flyktingströmmen har ännu ej sinat” i *Strömstads Tidning* 25 april 1940.

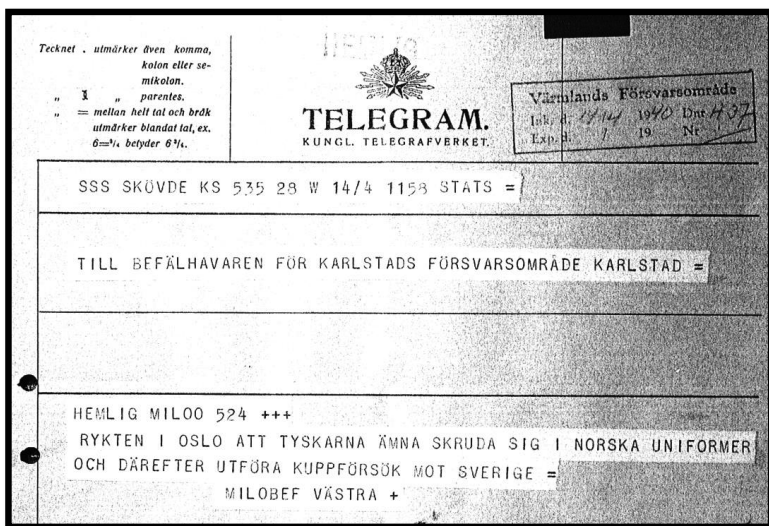
²⁸⁶ ”Flyktingströmmen har ännu ej sinat” i *Strömstads Tidning* 25 april 1940.

²⁸⁷ VA, Landskansliet i Värmlands län, EH:1, landsfogdens verksamhetsberättelse för 1940.

²⁸⁸ KrA, Karlstads försvarsområde, stabsavdelning I, B:1, Telegram 14 april 1940.

²⁸⁹ Kaijser p. 36, s. 7.

²⁹⁰ ”Moralisk samling mot ryktessmidare” i *Karlstads Tidning* 18 april 1940.

Ett av många telegram byggt på rykten om förestående tyska kuppförsök. KrA, Karlstads försvarsområde, Stabsavdelning I, B:1, telegram 14 april 1940.

Årsrapporterna från Värmlands och Älvsborgs län visade dock att det fanns visst fog för vaksamhet. Sammanlagt anhölls eller kvarhölls 42 personer under 1940 i de båda länen för spioneri och misstänkt förräderi. Nära 340 personer var föremål för post-, telefon- och telegramkontroll och cirka 100 för husrannsakan.²⁹¹ Såväl nazister, kommunister som så kallade Englandsvänner var i gränsområdena kartlagda för att kunna omhändertaras beroende på från vilket land ett angrepp skulle komma och det bedömdes således inte som helt uteslutet att ett anfall även kunde komma från de allierade. I Älvsborgs och Göteborgs och Bohus län fanns 1942 cirka 230 nationalsocialister registrerade som skulle tas omhand vid ett tyskt angrepp. De flesta skulle föras till Mässhallen i Göteborg i avvaktan på mer stadigvarande förläggningar inåt landet.²⁹²

²⁹¹ LA, Landsfogdens arkiv Älvsborg, koncept, hemliga arkivet, CIV, rapporter 15 och 16 december 1940; VA, Landsfogden i Värmlands län, hemliga arkivet HD:1.

²⁹² LA, Landsfogdens arkiv i Älvsborgs län, CIV, koncept till hemliga handlingar, skrivelse 7 april 1942; LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län, DVIII:2, skrivelse 10 november 1943.

Den svenska gränsbevakningen fram till 1945

Den svenska upprustningen

Upprustningen av det svenska försvaret var efter det kaotiska läget i april 1940 en högprioriterad fråga. Framförallt koncentrerades stora militärresurser till Värmland där hotet om tysk offensiv mot Karlstad - Filipstad bedömdes som störst vid ett krigsutbrott. Både militära myndigheter och landsfiskaler fick uppdrag att genom förhör med flyktingar söka få fram så mycket information som möjligt om de tyska trupprörelserna i Norge. De sammanställdes regelbundet som underlag för den svenska underrättelsetjänsten. Vid förhören skulle tonvikt läggas på var trupprörelser iakttagits, övningar, vägnätet och olika vägars framkomlighet, broar och bevakningen på dessa.²⁹³ En flyende norsk polis berättade att han varit vägvisare åt tyska polisbefäl invid gränsen som ville undersöka vägar och broar mot Sverige och deras bärkraft. Han kunde också omtala att tyska enheter nära en tullstation i Finnskoga landsfiskalsdistrikt fick speciell undervisning kring svenska förhållanden och att planscher över svenska uniformer fanns upphängda på väggarna.²⁹⁴ I februari 1942 bidrog iakttagelserna till hotbilden om ett nära förestående tyskt angrepp. I det läget genomförde Sverige en i det närmaste total mobilisering som innebar att antalet inkallade i slutet av februari uppgick till 300 000 man med tyngdpunkt i det inre av södra och mellersta Sverige och Värmland.²⁹⁵

I takt med att kriget vände till de allierades fördel ökade de allierades press på Sverige att förändra förhållningssättet till Tyskland. Vid pansarslaget utanför Kursk i södra Ryssland i början av juli 1943 bröt sovjetiska förband igenom den tyska fronten och under samma tid invaderade de västallierade Sicilien. Krigets vändpunkt hade definitivt kommit och det var bland annat mot den bakgrunden som Sverige i juli 1943 sade upp avtalet om tågtransporter av tyska soldater över svenskt territorium. De för eftervärlden ökända permittenttågen hade då tämligen friktionsfritt rullat på svenska järnvägar sedan juni 1940. Under permittenttrafikens tre år hade cirka två miljoner tyska soldater samt omfattande krigsmateriel förts

²⁹³ KrA, Karlstads försvarsområde, VI gränsförsvarsbataljonens stab, F:1, Instruktioner vid förhör med flyktingar 17 maj 1943.

²⁹⁴ VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv AX:1, P.M. 3 augusti 1942, nr 197-199.

²⁹⁵ Kent Zetterberg, "1942 - Stormaktskriget vänder. Sveriges utsatta läge består" i *Vindkantring 1942*, Bo Hugenmark (red), Luleå 2002, s. 126.

fram och åter mellan Tyskland och Norge.²⁹⁶ Övervakningen av tågtrafiken hade inneburit att tusentals svenska soldater engagerats för att skydda transporterna av tyska soldater under resan genom Sverige. Försvarsmoraleen blev inte direkt starkare av att se tysk militär resa genom landet. Om detta vittnade en svensk soldat som ingick i en vaktstyrka bestående av långa och blonda soldater som noga valts ut för sitt typiska nordiska utseende. De skulle bevaka permittenttågen vid Mons station i Dalsland invid gränsen under de tyska soldaternas utspisning. Soldaten mindes att de patrullerade på båda sidor om det stillastående tåget fram och tillbaka medan de tyska militärerna nyfiket granskade dem. Soldaten och hans kamrater ”fann spektaklet obehagligt”.²⁹⁷

För att ge eftertryck åt uppsägningen av avtalet om permittenttrafiken genomfördes en totalmobilisering i maj 1943 av de svenska försvarskrafterna. Den totala kapaciteten hade nu utökats till cirka 370 000 militär personal. Av dessa var närmare två tredjedelar förlagda i Värmland och Dalarna där den svenska försvarsstaben räknade med att ett eventuellt tyskt huvudangrepp skulle ske.²⁹⁸

Även förhållningssättet till Norge förändrades successivt. Från och med sommaren 1943 inleddes med socialminister Möllers goda minne uppbyggandet av en norsk hemlig armé i Sverige som skulle sättas in i slutskedet av kriget. Eftersom ett sådant samarbete stod i strid med den svenska neutraliteten sades avsikten vara att samtliga norska manliga flyktingar i värnpliktsåldern skulle inkallas för hälsoundersökning till ett 40-tal så kallade hälsoläger. Dessa finansierades av den norska exilregeringen och administrerades av Norska legationen samtidigt som Sverige via Statens kriminaltekniska anstalt lät lägren rekvirera utrustning ur svenska arméförråd. Totalt utbildades 13 000 man inom reservpolisen som var täcknamnet för att dölja vad det var fråga om. Närmare 25 000 norrmän fick olika slag av militär utbildning i Sverige av vilka 2 300 man med amerikanska plan fördes till de norska styrkorna i Storbritannien och ett tusental utbildades till kommandosoldater.²⁹⁹

²⁹⁶ Åmark 2016, s. 113–114; Beredningsperioden ur ett värmländskt perspektiv:

<http://docplayer.se/18374162-Foredrag-i-oslo-militaere-samfund-mandag-5-februar-2007-ved-oversteingvar-klang-oversteloytnant-sven-ake-modin-og-major-carl-henrik-dyegard.html>, s. 7. Hämtad senast 9 november 2018.

²⁹⁷ Citerat i Williams 1989, s. 163.

²⁹⁸ Beredningsperioden ur ett värmländskt perspektiv, s. 9.

²⁹⁹ Johansson 2008, s. 8, 10, 531–532. Anders Johansson hämtar sina uppgifter från förordet till Harry Södermans norska utgåva 1946 av *Skandinaviskt mellanspel* samt från *Norges krig 1940–1945, band II*, 1948. Se även Grimmes 1969, s. 248–251, 263–265.

I takt med de allierades framgångar uppstod för svensk del frågan om hur den tyska ockupationen av Norge skulle kunna avvecklas på ett tillfredsställande sätt. Enligt historikern Kersti Blidberg var operation Rädde Norge dels en militär plan inom den svenska krigsplanläggningen, dels en politisk fråga. Den militära planen ingick i 1943 års krigsplanläggning – krigsfall I mot Tyskland. Den innebar ett offensivt tillslag mot Norge som en reaktion på ett tyskt anfall där huvuddelen av den svenska fälthären, cirka 200 000 man, skulle samlas i södra Värmland för ett motanfall i riktning mot Oslo. Anfallet förutsatte en allierad invasion av Norge som skulle kräva att Sverige tvingades att ingripa. Det politiska perspektivet blev brännande genom den norska exilregeringens propåer till den svenska regeringen i februari och april 1945. De önskade garantier för svensk militär hjälp inför katastrofalalternativet att de tyska trupperna i Norge skulle fortsätta kriget sedan Tyskland kapitulerat. De svenska svaren var undanflyktiga. Regeringen utslöt inte ett framtida svenskt ingripande men reellt gav den ett avvisande svar. Samtidigt började Försvarsstaben att oroa sig för att de tyska trupperna var långt mycket starkare än vad planeringen förutsatt. Tveksamhet hade uppstått om de egna styrkorna hade kapacitet att genomföra en framgångsrik offensiv in i Norge. Därför började både regeringen och den militära ledningen att i stället arbeta genom de diplomatiska kanalerna för en tysk kapitulation i Norge vilken ju också som historien visade inträffade samtidigt som Tyskland i sin helhet kapitulerade.³⁰⁰

Åren 1941–1942

I regnet hade vi strävat fram i gränsgatan, där små bäckar rinner och varifrån man på höjderna har vidsträckt utsikt över Norge. Ingen avundas de svenska beredskapare som dag efter dag skall avverka långa pass i dessa gränsgator. Det röjs i dem vart 25:e år, och det skulle skett 1940, men blev uppskjutet. Gatan är tämligen igenväxt, och man förstår så väl när man kämpar sig fram att här kan många oavsiktliga gränskränkningar ske, och här räcker heller inga tyska patruller för att stoppa flyende norska patrioter.³⁰¹

³⁰⁰ Kersti Blidberg, "Operation "Rädde Norge" – Militär plan och politisk vända" i Ericson, 1991, s. 205–220.

³⁰¹ "Himmels aktion. Tyskarna i Norge ber om lots över gränsen" i *Dagens Nyheter* 5 maj 1945, s. 10.

Uppbyggnaden i Värmland

Under senhösten 1940 gick Socialstyrelsen ut med meddelandet om att den ökade repressionen i Norge kunde befaras leda till en kraftig ökning av flyktingströmmarna till Sverige. Samtidigt redovisade Landsfogden i Värmland att gränskontrollen uppvisade stora brister utmed den värmländska gränsen. Enligt fogden var oron stor bland befolkningen i gränsområdena över detta förhållande. Bland annat hade en tysk desertör osedd tagit sig in flera mil på svenskt territorium och när landsfiskalen skulle anhålla honom riktade soldaten en pistol mot denne. Händelsen hade upprört ortsbefolkningen i Charlottenberg och en deputation hade uppvakat landsfogden med krav på åtgärder för att förstärka bevakningen vid gränsen. En extra polisbevakning på tolv man hade som följd inkallats för den utökade kontrollen i området.³⁰² För polisen vid gränsen gavs anvisningar om hur patrulltjänsten skulle gå till. Den skulle ske

företrädesvis å skogsvägar och stigar vid gränsen, där obehöriga kunde tänkas inkomma. Vintertid bör särskild uppmärksamhet ägnas åt misstänkta fotspår i snön eller skidspår. Tillfrusna gränssjöar eller vattendrag böra bevakas i görligaste mån.³⁰³

Om en utländsk medborgare uppehöll sig i gränsområdet och saknade uppehållstillstånd skulle denne omedelbart överlämnas till närmaste tull- eller polisbefäl. Påträffades tysk eller annan nations militär som utan tillstånd inkommit i landet skulle de emellertid omhändertaras och föras till närmaste militära myndighet. Den militära personalen inom gränsbevakningspatrullerna skulle föra dagbok över sina bevakningsrutter.

Den ökade arbetsbelastningen för polisen blev inte bättre genom att poliser samtidigt inkallades till militärtjänst. Under 1940 var en fjärdedel av polisstyrkan i Värmland inkallad under en stor del av året och det var närmast omöjligt att få fram vikarier för de inkallade. Landsfogden krävde därför att polisen helt skulle frikallas från militärtjänst, vilket dock stötte på svårigheter då en stor del av dessa utgjordes av före detta militära befäl som det under början av beredskapen var stor brist på.³⁰⁴

³⁰² KrA, Karlstads försvarsområde, stabsavd I, B:1, skrivelse 7 oktober 1940.

³⁰³ LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län arkiv, D XIII:2, promemoria november 1940 upprättad av Landsfogden i Värmlands län.

³⁰⁴ VA, Landsfogdens i Värmland hemliga arkiv HD:1, skrivelse från landsfogden 1 oktober 1940.

Motsättningar mellan militära och civila myndigheter

I en rapport direkt efter kriget om beredskapen vid krigets början framhöll Länsstyrelsen i Värmland att samverkan mellan militära och civila myndigheter inte var tillfredsställande. Många militära befälhavare hade enligt myndigheten felaktigt uppfattat att ordern om försvarsberedskap var lika med att flera civila lagar och förordningar sattes ur funktion. Samtidigt insåg länsstyrelsen att det akuta läge i vilket förbanden längs den värmländska gränsen befunnit sig hade tvingat fram en ny praxis för en rad bestämmelser.³⁰⁵

Vilka uttryck tog sig då motsättningarna mellan civila och militära myndigheter i praktiken? Samverkan brast framförallt under de första krigsåren och gällde främst hur patrulltjänsten skulle organiseras.³⁰⁶ Förändringar i den militära organisationen i Värmland hade medfört att förband stationerade vid gränsen förflyttats inåt landet för upprättandet av en mer tillbakadragen front utan att närmare diskussioner förts med de civila myndigheterna. För hela den långa värmlandsgränsen fanns förutom polisen därför endast 150 man militär fördelade på fyra plutoner och bevakningen utövades av cykelpatruller med ett befäl och tre soldater. Flera landsfiskaler larmade därför om att stora delar av gränsen saknade militär bevakning och att detsamma gällde för större delen av befästningsverken i gränsområdet. Exempelvis ifrågasatte Landsfiskalen i Finnskoga om cykelpatrullering överhuvudtaget var möjlig på de sörjiga vägarna i norra Värmland och varnade för att samtliga befästningsverk låg öppna. Även Landsfiskalen i Årjäng framhöll i oktober 1940 att befästningarna i distriktet var obevakade och att personer okontrollerat kunde ta sig in i Sverige. Med fiskalens uppgifter som grund hemställde därför landsfogden hos landshövdingen att den militära närvaron vid gränsen måste utökas och trupper flyttas fram närmare riksgränsen.³⁰⁷

Oklarheterna mellan de militära och civila myndigheterna om vem som hade det samlade ansvaret för gränsbevakningen medförde olikheter i hur gränspatrullerna bemötte flyktingar. Bland flyktingarna grasserade därför rykten om vilka patrullområden dessa skulle undvika. En norsk bonde varnade vintern 1941 två unga norrmän att gå in i Sverige i de södra delarna av Finnskoga landsfiskalsdistrikt, då gränsbevakningen där stod under

³⁰⁵ VA, Landskansliet i Värmlands län, EH:1, rapport 27 mars 1946 från länsstyrelsen.

³⁰⁶ RA, Socialdepartementet, hemliga arkivet, konseljaktens EI:44, Yttrande från landsfogden i Värmlands län 14 augusti 1944.

³⁰⁷ KrA, Karlstads försvarsområde, stabsavd.I, B:1, skrivelse 7 oktober 1940 från Landsfogden i Värmland.

kommando av en fänrik som sades vara nazist.³⁰⁸ Vid ett annat tillfälle, då två norrmän avvisades bad förbandets chef, de båda att ”hils til Norge, at det ikke nyttet å forsøke å komme over på dette sted mere for flyktinger, for ’de kunne ikke huse halve Norge’.”³⁰⁹

En del militärer ifrågasatte landsfiskalernas ansvar för registreringen och förhören med flyktingar. Ett exempel på olikheter i synen på flyktingar mellan militära och civila myndigheter var en framställning från skyddsområdesbefälhavaren i Dalsland om ökad registrering av flyktingar. En del av dessa var enligt befälhavaren spioner som efter landsfiskalernas förhör utan bevakning sändes vidare till olika läger i landet och därigenom hade obegränsade möjligheter att utöva illegal verksamhet. En del norrmän hade dessutom rymt från de svenska lägren och återvänt till Norge för att sedan åter ta sig in i Sverige. Registreringen av flyktingar borde därför enligt skyddsområdeschefen inte bara innefatta personalia utan också fotografering och eventuellt tagande av fingeravtryck. Landsfogde Curt d’Orchimont i Älvsborgs län förkastade förslaget som enligt honom alltför mycket liknade det som brottslingar underkastades vilket inte var önskvärt. Polisintendent Westlin vid Göteborgs poliskammare framhöll emellertid vikten av att stävja den illegala trafiken från och till Norge, innan den åstadkom allvarliga klagomål från tysk sida över att Sverige utnyttjades som bas för sabotage och spioneri. Westlin föreslog att flyktingar som missbrukat sin frihet i öppna läger skulle överföras till interneringsläger med effektiv avspärning.³¹⁰ Sådana läger kom också att successivt inrättas för olika kategorier av obekväma flyktingar.

I ett förtroligt yttrande som den så kallade C-byrån upprättade i december 1941 pläderade en del militärer för att förhör av flyktingar skulle utföras av gränsmilitären i den stund flyktingen korsade gränsen.³¹¹ C-byrån framhöll dock att utfrågning vid själva gränsen skulle ge ett dåligt resultat på grund av ”frågeobjektets nervositet”.³¹² De kunde också utgöra en säkerhetsrisk då många flyktingar enligt C-byrån var provokatörer som gärna tog tillfället att få en inblick i de militära dispositionerna. I stället skulle enligt gällande

³⁰⁸ Fröystad 1979, s. 40, 51.

³⁰⁹ NAV, RA/RAFA-1924/D/L0001, Notat 14 juli 1944 till Norska legationens chef.

³¹⁰ LA, Landsfogden i Älvsborgs arkiv, DVIII:16, skrivelser 27 november samt 7 och 9 januari 1942.

³¹¹ C-byrån var en hemlig underrättelseorganisation under andra världskriget inom det svenska försvaret. Byrån skickade bland annat i hemlighet agenter till Norge för informationsinhämtning. Byråns namn var fram till 1942 G-byrån (gränsbyrån). Därefter benämndes den C-byrån efter chefen Carl Peterséns förnamn. Byrån avvecklades 1946 och återuppstod som T-kontoret. Benämningen byggde på den nye chefen Thede Palms förnamn.

³¹² KrA, Försvarsstaben, BI:5, C-byrån, förtroligt yttrande 18 december 1941.

bestämmelser flyktingen omedelbart vidarebefordras till närmaste landsfiskal, som ägde förmåga och erfarenhet att leda ett förhör.³¹³

Sedan en samordningslösning nåtts mellan de civila och militära myndigheterna upprättade Landsfogden i Värmland i november 1940 en promemoria som utgjorde den första planen för övervakningen av gränstrafiken i Värmland. Övervakningen skulle nu ske genom stationär tullpersonal underställda tullmyndigheten, militära patruller under befäl av militär chef samt polispersonal som kommenderats till bevakningstjänst och var underställda landsfiskalen. Det påpekades särskilt i ingressen att de tre personalkategorierna skulle sträva efter ett gott samarbete sinsemellan. Eftersom det goda samarbetet betonades ännu en gång i slutet av promemorian kan anas att det var en lång och tålamodsprövande process att samordna tre myndigheter med skilda kulturer och synsätt.

Uppbyggnaden i Bohuslän

I instruktionerna för Göteborgs och Bohus län skulle gränspatrullerna avvisa civila som inte antogs vara bosatta i området eller kunde uppvisa identitetskort. Om den avvisade inte följde uppmaningen skulle denne föras till närmaste polismyndighet. Detta förmodades gälla flyktingar som åberopade politiska motiv för sin flykt. Instruktionerna är i detta avseende inte särskilt tydliga. Fråga kvarstår därför hur de politiska flyktingarna bemöttes.³¹⁴

Rapportjournalerna för gränspatrullerna i norra Bohuslän visar att patrulleringen av gränsen fungerade allt mer heltäckande från och med 1941. Den skedde dygnet runt. Patrullerna rapporterade om omhändertagna flyktingar med angivande av namn, födelseår och ankomsttid. De som av patrullerna hindrats inkomma och därmed avhysts från svenskt territorium redovisades i journalen med ett siffertal och en knapphändig kommentar. För Värmland och Dalsland har dock journalerna utan resultat sökts i landsfiskalernas arkiv. De har inte gått att finna.³¹⁵

För norra Bohuslän nedskrev emellertid landsfiskalerna för Strömstads och Tanums distrikt mer utförliga kommentarer under vintermånaderna 1942. Av 47 redovisade personer motiverade hälften sina överträdelser av gränsen med att de tänkt besöka släkt och vänner på den svenska sidan,

³¹³ KrA, Försvarsstaben, BI:5, C-byrån, förtroligt yttrande 18 december 1941.

³¹⁴ LA, Landsfogdens i Göteborgs och Bohus län arkiv, DVIII:2, Plan 31 mars 1942 jämte instruktioner samt Order 22 april 1942.

³¹⁵ LA, Landsfiskalen i Strömstad, DII:1–3, Gränsbevakningsliggaren.

medan tio uppgav sig ha gått vilse. Däri ingick flera tyska patruller som sade sig av misstag ha kommit in på svenskt territorium. Övriga avhysta förklarade sig med att de smugglat snus och brännvin, plockat bär, inhandlat mat och förnödenheter i svenska handelsbodas invid gränsen eller tiggat mat i Sverige. En person hade osedd korsat gränsen och i skyddsområdet vid en militärförläggning erhållit mat för att sedan vid hemfärden mötas av gränsbevakningen. Tre flyktingar åberopade politiskt flyktingskap, men hade av gränspatrullen fått klart för sig att de saknade bärande skäl. Därför hade de samma dag på egen begäran återförts över gränsen. Men enligt bestämmelserna skulle politiska flyktingar omedelbart föras till landsfiskalen för förhör. Hur instruktionerna tillämpades var således inte helt fritt från variationer.³¹⁶

Gränspatrullernas avvisningar 1941–1942 gällde i regel normmän som inte såg sig vara flyktingar. Som tidigare nämnts fanns det dock undantag. Att döma av en rad förhørsprotokoll verkar gränsbevakningen under de sista krigsåren även ha överlämnat normmän med oskyldiga motiv till landsfiskalen för förhör. Exempelvis hade tre norska skogsarbetare av misstag passerat riksgränsen och mött en svensk gränspatrull. De tre hade förklarat att de direkt tänkte återvända till Norge men i stället anhölls de av vakterna. Efter visitering och förhör fick de till slut återvända samma väg som de kommit.³¹⁷

Förutsättningar för gränsbevakningens personal

Rapporterna från gränslänen påvisade att mycket var bra inom gränsbevakningen men att det också fanns brister inte minst i personalens kompetens. Ofta och främst under de första krigsåren bestod de extra poliserna av äldre män vilket ibland föranledde kritik. Landsfiskalen i Charlottenberg framhöll dock i en skrivelse 1941 att sådana ifrågasättanden var orättvisa. Poliserna som var i åldern 52–65 år var präktiga och redbara män vid god vigör. De såg seriöst på sin uppgift att sköta bevakningen så effektivt som möjligt och deras arbetssituation vid Eda tullstation var enligt fiskalen ytterst pressad. Patrulleringen verkställdes från klockan 6 på morgonen till 12 på natten och omfattade således 18 timmar per dygn i pass om fyra timmar. Poliserna stod ständigt på post och gjorde det även under

³¹⁶ LA, Landsfogdens i Göteborgs och Bohus län arkiv, DVIII:16, skrivelser daterade januari till mars 1942 från Landsfiskalen i Strömstad.

³¹⁷ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FI:19, P.M. 18 juni 1944.

den extrema kylan under januari och februari 1941. Mellan midnatt och klockan 6 på morgonen verkställdes bevakningen av en landsstormspatrull men den var bättre dimensionerad med 23 soldater och en sergent.³¹⁸

Bevakningen av stora och farbara vägar gjordes vanligen av svensk polis och soldater. Det var mindre angenämt att patrullera utmed den skogstäta gränsen särskilt nattetid. Känslan av att på nåd och onåd vara utelämnad åt en mörk och främmande natur var påtaglig för de svenska värnpliktiga soldaterna och speciellt för dem som kom från de större städerna. I ett brev hem till hustrun skrev en soldat från Göteborg att ”det enda jag önskar mej nu är att få komma hem. Där jag sitter nu kan jag bara se stammar, det är skog överallt, vi har kommit till själva enslighetens bygd”.³¹⁹ Samtidigt framhöll riksdagsledamoten August Spångberg (s) som tillika var järnvägstjänsteman i Charlottenberg under kriget att det för gränsborna stod klart att tysk militär under nattmörkret helt enkelt inte kunde bemästra bevakningen effektivt. Natten i skogen var enligt Spångberg lika skräckfylld för den tyska vakten som den var välkommen för den norska hemmafronten och den svenske medhjälparen.³²⁰

I de dalsländska sjöområdena uppstod nära och regelbundna möten med de tyska gränsvakterna. Här gick gränsen ofta mitt i flera sjöar. På broarna stod vanligen svenska och tyska posteringar öga mot öga, ibland endast skilda åt av en bom eller ett stängsel. En soldat som vaktade gränsbron i Kornsjö vid dalsländska gränsen mindes att de gick vakt på järnvägsbron med ett hönsnät mellan sig.³²¹ En annan soldat på den avspärrade Svinesundsbron i Idefjorden berättade att svenska och tyska soldater stod och betraktade varandra på var sin sida av bron. Tyskarna ville enligt de svenska vakterna gärna samtala och då fick ”vi reda på att de visste en hel del om oss [...] De visste mer än vi.”³²² När fjorden var isbelagd kunde gränsbevakningen lätt hamna på fel sida om gränslinjen och det hände då och då att den svenska gränsbevakningen fick avvisa tyska patruller som råkat komma in på svenskt territorium. I en rapport till landsfogden iakttog gränsvakter vintern 1941 en fullt utrustad tysk patrull som på skidor färdades på den svenska sidan om fjorden. Patrullen återvände omedelbart till den norska sidan efter gränsvakternas anmodan. Av rapporten om händelsen

³¹⁸ VA, Landsfogden i Värmlands län, hemliga arkivet HBI:4, skrivelse 30 maj 1941.

³¹⁹ Citerat i Williams, 1989, s. 311.

³²⁰ Spångberg, 1966, s. 217–218.

³²¹ Williams, 1989, s. 188–189.

³²² Citerat i Williams, 1989, s. 225.

framgick att befolkningen i trakten upprörts av överträdelserna och att dubbelpostering skulle placeras vid platsen till dess Idefjorden blivit fri från is.³²³

Gränsbevakningen – välkomnande eller motande?

Vi følger mor som skygger over dødens åker. Og blir tatt imot av det nærmeste vi kan komme engler: svenske grensesoldater.³²⁴

Den svenska gränsbevakningen var i regel flyktingens första möte med svensk myndighet. I flera minnesberättelser beskrivs det ögonblick då flyktingen mötte uniformerade soldater. Gränslinjen var ofta så otydlig att oron fanns att de flyende fortfarande befann sig på norskt område. Gestalterna i uniform kunde vara tyska soldater. Det förlösande uttrycket från soldaterna vilket närmast upprepas som ett mantra i en rad minnesberättelser, var utropet ”Välkommen till Sverige!”. En flykting som korsade gränsen i slutet av 1942 berättade att de

gick över isen, det var ungefär 28 grader kallt. [...] Så såg vi några vita gestalter, som rörde sig långt bort, någon ropade: ”Det är tyskar!” Vi trodde att det var slutet. De här vita liksom reste sig upp och sprang emot oss, plötsligt ropade de ”Välkomna till Sverige!” Vi var över gränsen vid Östervalls skog [i Töcksmark i Värmland].³²⁵

Den välkände motståndsmannen Max Manus som flera gånger korsade den svensk-norska gränsen mindes med välbehag de svenska vaktstugorna, som i regel var de första byggnaderna flyktingen mötte: ”Det var hyggelig på den lille vaktstasjonen; det var en egen stemning der med den lille rödglödene ovnen og vinden som pep i blikkplatene som var taket.”³²⁶ En annan flykting beskrev mottagandet vid gränsen i april 1944 i närmast euforiska ordalag:

Trettheten efter den 6 mil lange skituren på umulig, råttent aprilføre var overvunnet på ferden fra den svenske grensestasjonen [...]. Vi var blitt mottatt

³²³ LA, Landsfiskalen i Strömstads distrikt arkiv BI:1, skrivelse till Landsfogden i Göteborgs och Bohus län 4 mars 1941.

³²⁴ Citerat i Komissar 1992, s. 89.

³²⁵ Judiska museet i samarbete med Forum för levande historia, Utställningen Broderfolk – om räddningen av de norska och danska judarna 2005–2006, ur De räddades berättelser: Rosa Tankus.

³²⁶ Max Manus, *Mitt liv*, Oslo 2004, s. 235–236.

som grever da vi kom inn på svensk territorium. Militærpersonell bragte oss med ekspeditthøflighet ut av den sterkt bevoktede grensesone og til nærmeste landsfiskal. Her ble vi innlosjert i et hyggelig soverom efter at vi uten seremoni ble sendt gjennom et dusjrom - til vår norske forferdelse - administrert av kvinnelig betjening.³²⁷

Som framgått i tidligere avsnitt finns det också mindre goda erfaringer av gränsbevakningen då svensk militär i stället för att anmäla de utländska medborgarna till landsfiskalen avhyste dem från svenskt territorium på oklara grunder. Till exempel var fyra norrmän i åldern 22 till 28 år vid två tillfällen i maj 1940 över gränsen på den svenska sidan, varvid de hade mött militärpatruller som visat dem tillbaka. Först vid tredje tillfället fördes de av en fjärdingsman till landsfiskalen.³²⁸ Även under våren 1941 beskrevs skillnader mellan patrullchefer utmed den värmländska gränsen i uppträdandet mot flyktingar vilket delvis kan ha berott på oklarheter i befogenheterna mellan militära och civila myndigheter.³²⁹

Gränsbevakningen utvecklades stegvis från den kaotiska situationen i april 1940 till att under 1941 på lokala myndigheters initiativ nå en allt bättre samverkan av resurserna mellan de militära och civila myndigheterna.

Gränsbevakningskungörelsen 1942

I februari 1942 fastställde regeringen för första gången övergripande riktlinjer för hur övervakningen av landsgränsen mot Finland och Norge skulle utformas. Dessa avspeglade till stor del de lokala utformningar som tagits fram ad hoc av länsstyrelserna i Värmland och Bohuslän under 1940–1941. Kungörelsens övergripande riktlinjer gav ramar för den fortsatta lokala utformningen. Länsstyrelsen i varje gränslän skulle fastställa en plan jämte instruktioner för gränsbevakningen. Samråd skulle ske med Socialstyrelsen, Generaltullstyrelsen och befälhavaren för respektive militärområde.³³⁰

I planen för Göteborgs och Bohus län respektive Värmlands län angav länsstyrelsen att det som nu benämndes gränsmyndigheten fullgjordes av polis- tull- och passkontrollmyndigheterna samt militära förband. Gränsmyndigheten skulle underrätta landsfogde och landsfiskal om allt av

³²⁷ Flykting 26271, ”En flykting minnes Kjesäter”, i *Boken om Kjesäter – Svenskt scoutliv*, Stockholm 1964, s. 79.

³²⁸ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv, FV:4, P.M. 31 maj 1940.

³²⁹ NAV, RA/RAFA-1924/D/L001, Notat 14 juli 1944 till Norska legationen. Förhöret och avvisningen som uppgavs i notatet var daterad 25 oktober 1941, Järnskogs landsfiskalsdistrikt.

³³⁰ *Svensk författningssamling*, SFS 1942:59.

vikt som inträffade i fråga om gränskontrollen. All samfärdsel över gränsen skulle övervakas, men gränsmyndigheten skulle också se till att krigsunderrättelser inte överlämnades till obehöriga.

Tablå 4.1: Gränskontrollens organisation 1942. Värmland som exempel.

Militär myndighet	Civil myndighet - tullstation	Civil myndighet - polisen
Gränspatrull, fyra till tio personer under en patrullchef	Gränsuppsyningsmän, en till fyra per station, varav några gränsöveruppsyningsmän	Passkontrollörer och poliser vid vissa stationer
Tre till åtta gränspatruller bildade en bevakningspluton under en plutonchef	Värmlands 30 stationer var underställda gränsbevakningschefen i Karlstad	Poliser underställda respektive landsfiskal
Värmlands fem plutonchefer var underställda Karlstads försvarsområde	Gränsbevakningschefen var underställd landsfogden	Landsfiskalen var underställd landsfogden

Källor: Tablå är utformad efter bestämmelserna i planen för gränskontrollen i Värmlands län.³³¹

Som tablå 4.1 visar utövades den omedelbara gränskontrollen i Värmland i samverkan mellan militära och civila myndigheter. De militära gränspatrullerna var stationerade vid olika tullposter där i enstaka fall också passkontrollörer och eventuellt extra polis fanns. Varje gränspatrull leddes av en patrullchef medan tre till åtta gränspatruller bildade en bevakningspluton. Värmlands fem plutonchefer sorterades i sin tur under befälhavaren för Karlstads försvarsområde. Tullpersonalen benämndes gränsuppsyningsmän vilka leddes av gränsöveruppsyningsmän. De 30 tullstationerna i Värmland var i sin tur underställda gränsbevakningschefen i Karlstad som lydde under landsfogden. Passkontrollörer och extra poliser inom gränskontrollen lydde vidare under landsfiskalen som i sin tur hade att svara inför landsfogden. Passkontrollörerna var främst knutna till Eda tullstation inom Charlottenbergs landsfiskalsdistrikt. De tre personalstyrkorna för gränskontrollen uppgick totalt till cirka 200 personer vilka skulle kontrollera den 14 mil långa värmländska gränsen samt delar av Dalsland.³³²

De allmänna instruktionerna för Värmlands och Göteborgs och Bohus län av år 1942 angav hur gränsmyndigheten skulle bemöta de tusentals flyktingarna från Norge. Om en utländsk medborgare som inte utgav sig för

³³¹ VA, Landskansliets i Värmlands län arkiv (hemligt) HD:8, Hemlig plan 12 augusti 1942.

³³² VA, Landskansliet i Värmlands län, HD:8, skrivelse 12 augusti 1942.

att vara flykting vid tillsägelse inte genast återvände till Norge skulle denne enligt instruktionerna omhändertas och föras till landsfiskalen. Jämfört med den övergripande kungörelsen hade därefter länsstyrelserna i de två länen lagt till en bestämmelse om hur gränsbevakningen skulle bemöta den som hävdade politiskt flyktingskap. Här gav länsstyrelsen gränsvakterna instruktioner att redan vid det första mötet avgöra om flyktingen ljög om sitt uppgivna politiska flyktingskap. Men för att utröna detta krävdes ingående förhör, vilket enligt utlänningslagen var en uppgift för landsfiskalen.³³³ Som redovisats tidigare i detta kapitel rapporterade gränsbevakningen redan 1941–1942 ett fall då tre norrmän som hävdade politiskt flyktingskap avvisades av gränsmilitär. Att det inte var en enstaka händelse verkar klart, annars hade sannolikt inte texttillägget gjorts. Men även om förekomsten skulle visa sig vara av liten omfattning visar exemplet hur lagarna tillämpades lokalt under 1941–1942. Det gällde inte bara tillämpningen av landsfiskalerna utan också den militära hanteringen.

I § 7 i instruktionerna för Värmlands län fastslogs tillvägagångssättet när tyska desertörer från Norge påträffades i Sverige. Förfarandet byggde på en hemlig bestämmelse till landsfogdarna 1 november 1940 som innebar att desertörer skulle avvisas omedelbart av landsfiskalerna vid gränsen efter instruktioner av UD. Socialstyrelsen som fick yttra sig över förslaget hade invändningar, men fogden framhöll att det hade hänt att utländska militärpersoner förts genom områden med militära anläggningar flera mil in i landet för att sedan av fiskalen avvisas och återföras till Norge. Också återtransporten skedde genom områden som ur militär synpunkt skulle hållas skyddade för obehörig insyn.³³⁴

I gränsbygden reglerades också utfärdandet av gränskort för norska medborgare för att beträda svenskt territorium. Gränsmyndigheten skulle se till att den utländske medborgaren var försedd med något slag av legitimationshandling. För den norska gränsbefolkningen gällde särskilt gränskort som utfärdades av landsfiskalen och som möjliggjorde för den norske gränsbönan att vistas utan uppehållsvisering i det svenska gränsområdet högst tre dagar.³³⁵ Landsfogden i varje län preciserade vad som gällde för utfärdandet av gränskortet i länets gränsområden. I de tre här undersökta gränslänen gällde samma regler. Den norske gränsböns bostad fick ligga högst 10 kilometer från riksgränsen och vistelsen i svenskt gränsområde var

³³³ *Svensk författningssamling*, SFS 1942:59, § 7.

³³⁴ VA, Landsfogden i Värmlands län, hemliga arkivet, HBI:4, skrivelse 25 mars 1942.

³³⁵ *Svensk författningssamling*, SFS 1942:59, §§ 1, 2, 10.

också begränsad till 10 kilometer vilket innebar en gränsson på 20 kilometers bredd.³³⁶

Vid ett möte med landsfiskalerna, gränsbevakningschefen och de militära befälhavarna i Värmland framhöll landsfogden att tidsläget krävde skärpta bestämmelser för att begränsa norrmännens besök hos släktingar i det svenska gränsområdet. Karlstads gränsbevakningschef fann det dock svårt att förmena norrmän att komma över till sina släktingar för att få en kopp kaffe och litet nyheter ”då de leva i mörkläggnings”.³³⁷ Samtidigt ironiserade han om att släktkärleken aldrig varit så stor sedan 1940. Personer som inte besökt sin släkt på tio år hade nu blivit rörande ivriga att få komma in och avlägga besök. Ett problem var förstås hur strikt landsfiskalerna skulle tolka giltigt skäl för släktbesök. På flera platser i Värmland gick gränsen rätt igenom byarna med anförvanter boende på ögonavstånd på var sin sida. Det stora problemet var enligt landsfogden att besöken hos svenska släktingar ofta var en förevändning för att kunna smugla brev och varor till Norge. Som giltiga skäl gällde tillsyn över egna brukade fastigheter som låg på den svenska sidan, läkarbesök, skogsskötsel och timmerkörning, vid vilken ofta slingor in på svenskt område behövde göras. Däremot gällde stor restriktivitet för besök hos släktingar och bekanta på den svenska sidan.³³⁸

För svenska gränsbor som tog sig in i Norge gällde inget särskilt tillstånd men de rigorösa bestämmelserna i Norge lade hinder i vägen. Trots detta förekom en viss illegal trafik genom skogarna. Ett särskilt bekymmer var svenska militärer som värvats i tysk tjänst och som skogsledes lyckats ta sig in i Norge för att anmäla sig för tysk tjänstgöring. Flera av dessa hade dock anhållits i skogsmarken av svensk gränsbevakning, när de natttid var på hemfärd från Norge efter avslutad tjänst i den tyska krigsmakten. De medförde såväl pistoler som handgranater.³³⁹

³³⁶ LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län, DVIII:2, Order 22 april 1942.

³³⁷ VA, Landsfogdens i Värmland arkiv, HBI:4, protokoll 17 mars 1942 vid möte med landsfogde, landsfiskaler, gränsbevakningschef och militära kontaktpersoner.

³³⁸ VA, Landsfogdens i Värmland arkiv, HBI:4, protokoll 17 mars 1942 vid möte med landsfogde, landsfiskaler, gränsbevakningschef och militära kontaktpersoner; LA, Landsfogdens i Göteborgs och Bohus län arkiv, DVIII:2, Order 22 april 1942.

³³⁹ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv, FIII:1, P.M. angående gränstrafiken inom Charlottenbergs distrikt.

Gränsövervakningskungörelsen 1 januari 1945

Den 1 januari 1945 infördes en ny organisation för gränsövervakningen för hela landet. Den skulle gälla vid krig eller krigsfara.³⁴⁰ Nu var det inte längre enbart fokus på flyktingströmmarna från Norge utan från i stort sett alla länder som gränsade till Sverige. Under utredningens gång hade en rad brister i gränsorganisationen 1942–1944 framkommit. Det fanns ingen enhetlig organisation; berörda personalgrupper för olika myndigheter som polis, passkontroll, tullpersonal och militär personal, arbetade helt fristående från varandra. Gemensam ledning saknades. Länsstyrelsen skulle övervaka gränsen men hade inte haft befogenhet att utöva ledningen av verksamheten. Inte heller landsfogden hade någon ledande ställning utan endast tillsynsskyldighet över verksamheten. När det gällde övervakningen av sjögränsen visade denna överhuvudtaget stora brister i regleringen.³⁴¹

I yttrandena över utredningens förslag framgår de skilda förutsättningarna för gränsövervakningen i Värmland, Bohuslän och Dalsland. Landsfogde Anders Holmström i Värmland framhöll att det fortfarande var svårt att effektivt övervaka gränsförhållandena i länet med hänsyn till att flera vägar ledde över riksgränsen. Gränstrafiken var sedan gammalt mycket livlig och möjligheterna var större än i något annat län att illegalt korsa gränsen. Det gällde enligt Holmström inte enbart det ökade flyktingantalet utan också den omfattande spioneri- och smuglingsverksamhet som skedde över gränsen. Ytterligare resurser för gränsbevakningen hade tillförts 1943, men gränsens längd och det faktum att den i regel gick genom stora obebodda skogar hade gjort att en effektiv bevakning inte kunnat ordnas.³⁴²

Resurserna för gränskontrollen var inte det enda problemet. Alltför många myndigheter var involverade i bevakningen. Holmström tog som ett exempel att han begärt en omedelbar uppsättning av spärrar vid vissa vägar utmed gränsen som var helt obevakade. Framställningen gjordes till försvarområdesansvarige i Karlstad som dock inte kunde beordra trupper som var förlagda vid gränsen, eftersom de inte lydde under denne. Holmström hade först efter flera veckors korrespondens förmått ett förband att avvara folk för spärren. Under tiden hade platsen varit obevakad och

³⁴⁰ SFS 728/1944, gränsövervakningskungörelse.

³⁴¹ RA, Socialdepartementet, hemlig del, konseljakt, EI:44, Utredarens förslag, s. 28–43.

³⁴² RA, Socialdepartementet, hemlig del, konseljakt, EI:44, yttrande 14 augusti 1944.

enligt fogden hade med all säkerhet en hel del misstänkta personer oantastade kommit igenom.³⁴³

Landsfogden betonade särskilt militärens bristande förståelse för gränsbevakningen. Täta ombyten av militär personal minskade effektiviteten och utifrån sina inspektioner kunde han påvisa att direkt olämplig personal användes. Helst ville fogden utesluta militären helt från gränsbevakningen. Samtidigt var han medveten om att tillräcklig personal för uppgiften inte gick att rekrytera från polis- och tullkåreerna. Holmström uttalade sig därför starkt för utredarens förslag att landsfogdarna i respektive län skulle anförtros ledningen av gränsövervakningen. Han betonade att landsfogdens inspektionsrätt över gränsövervakningen var synnerligen betydelsefull för att få en effektiv gränsbevakning.³⁴⁴

Även Landsfogden i Älvsborgs län tillstyrkte utredarens förslag, men fann det mest önskvärt om gränsbevakningen kunnat utföras enbart av polis och militär. Han ifrågasatte också om inte personal från järnvägen kunde engageras för bevakningen med hänsyn till att det genom Dalsland gick en av de två huvudtåglinjerna till Norge. Som exempel framhöll han konduktörerna på tågen som passerade riksgränsen.

Landsfogden i Göteborgs och Bohus län tog utifrån Bohusläns kustområden upp behovet av bestämmelser för rikets kuster och samverkan mellan marinen och marinpolisen inom marindistriktet. För Strömstads gränsdistrikt som utgjordes av såväl land- som sjögränser såg han helst att landsfiskalsdistriktet sammanslogs med Västkustens marindistrikt.

Sammanfattningsvis visar yttrandena från de tre länen att landsfogdarna var överens beträffande länsstyrelsens och landsfogdens ställning som ledare för gränsövervakningen, men att skillnaderna i geografi och infrastruktur skapade behov av olika organisatoriska lösningar av övervakningen.³⁴⁵

Den förstärkta ledningen för gränskontrollen

De nya gränskungörelserna som beskrivits ovan byggde till stora delar på lokala erfarenheter av gränsbevakningen 1942–1944 där mobila patruller kombinerades med stationära posteringar. Bestämmelserna angav ramarna för verksamheten och inom dessa skulle länsstyrelserna i varje län fastställa

³⁴³ RA, Socialdepartementet, hemlig del, konseljakt, EI:44, yttrande 14 augusti 1944.

³⁴⁴ VA, Landsfogdens i Värmland hemliga arkiv HDI:4, yttrande 14 augusti 1944.

³⁴⁵ RA, Socialdepartementet hemlig del konseljakt EI:44, yttrande 19 augusti 1944 av Landsfogden i Älvsborgs län; RA, Socialdepartementet, hemlig del konseljakt EI:44, yttrande 10 och 24 augusti 1944 av Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län.

en organisationsplan för gränskontrollens uppbyggnad i länet. Upplägget gav på så sätt utrymme för olika lokala lösningar byggt på skilda geografiska förutsättningar.

En central del i bestämmelserna var att landsfogdens roll som samordnare av övervakningen tydliggjordes. Landsfogden var nu gränsövervakningschef för länet. I planen för Värmland markerades att landsfiskalerna var gränsövervakningschefer inom sina landsfiskalsdistrikt. Det innebar att såväl den militära som civila gränsbevakningen i de värmländska distrikten var underställd respektive landsfiskal.³⁴⁶ Medan länsstyrelsen skulle svara för den administrativa ledningen hade fogden ansvaret för den operativa ledningen av verksamheten. Länsstyrelsens ledande roll gällde fredstida förhållanden, men då krigshandlingar inträtt skulle enligt bestämmelserna ansvaret för gränsövervakningen övergå till militär myndighet.³⁴⁷

En stor skillnad jämfört med den tidigare kungörelsen för gränsbevakningen var den markant ökade materielsatsningen i gränsförsvaret. Bland annat skulle rikstelefonförbindelse finnas med så kallad nattkoppling för såväl militärer som för tullpersonal. Den ökade satsningen på materiel speglade också den pågående upprustningen av den svenska krigsorganisationen där fokus låg på de värmländska försvarslinjerna. Beväpningen för militär personal följde gällande fältinstruktioner, medan övrig personal skulle ha pistoler. Personalen skulle därtill vara utrustade med cykel eller skidor, elektrisk handlykta och vid gränssjöar skulle roddbåtar finnas tillgängliga. För den militära patrulleringen skulle vidare bil och motorcykel finnas att tillgå.³⁴⁸

Den organisationsplan som Länsstyrelsen i Värmland fastställde utifrån den nya kungörelsen innebar en kraftig utökning av gränsbevakningen 1945 jämfört med tidigare år. Antalet bevakningspatruller utökades och den totala bevakningsstyrkan mer än fördubblades från tidigare 200 till cirka 440 personer. Den militära uppgick till 375 soldater, tullpersonalen till 44 och polisen till 18. Ökningen ska främst ses mot bakgrunden att flyktingströmmarna till de värmländska gränsdistrikten markant ökade under 1944. Jämfört med exempelvis andra halvåret 1941 då 1 040 flyktingar

³⁴⁶ *Svensk författningssamling*, SFS 1944:728.

³⁴⁷ RA, Socialdepartementet, hemlig del, konseljakt, EI:44, Utredarens förslag, s. 38–43.

³⁴⁸ VA, Landsfogden i Värmland arkiv, hemliga arkivet Hd 4–40, 1945, Värmlands organisationsplan för gränsövervakningen.

passerade gränsen i Värmland, uppgick antalet andra halvåret 1944 till 5 200 flyktingar.³⁴⁹

I den nya gränskungörelsen skulle utländska medborgare som inte kunde motivera sitt uppehälle i gränsområdet inte längre avvisas av gränsbevakningen. I stället skulle de omhändertas i avvaktan på polismyndighetens beslut. I den organisationsplan, som Värmlands länsstyrelse fastställde utifrån kungörelsen togs heller inte upp några lokala tillämpningar som avvek från kungörelsen. Däremot gav den instruktioner att för omhändertagande av flykting skulle finnas så kallade flyktinghärbärgen för visitation av flyktingarna, men också för landsfiskalernas förhör. Såväl kungörelsen som länets organisationsplan hade därmed lett till en renodling av gränsbevakningens roll vid mötet med flyktingen. Gränsbevakningen skulle enbart omhänderta flyktingen i avvaktan på fiskalens förhör.³⁵⁰

Landsfogdens övervakning av säkerheten

Förutom att leda och samordna länets polisverksamhet ägnade landsfogdarna i gränslänen en stor del av sin tid under kriget åt spioner, smugglare, gränskränkningar och kontroll av gränsbevakningen. Det gällde att inte synas mer än nödvändigt i säkerhetsarbetet. Landsfogdens kontor i Värmland var därför inhyst i oansenliga lokaler som först efter krigsslutet visades upp i offentlighetens ljus. Reportern i *Nya Wermlands Tidning* rapporterade om besöket i lokalerna

i vad som skulle motsvara gestapohögkvarteret i Karlstad, ett större stenhus vid Kungsgatan 4, som ser helt alldagligt ut. En oansenlig skylt på fjärde våningen berättar, att här residerar landsfogden i Värmlands län och längre in tar landsfogden emot på ett tjänsterum, som saknar alla de uppseendeväckande attribut polishögkvarteret brukar ha i våra detektivromaner. I motsats till de monokelprydda och guldsmidda gestapocheferna [...] skrudar han sig sällan i uniform. Den hemliga svenska polisen är mycket diskret både i klädsel och uppträdande utan att därför förfalla till någon ”Hemliga-Svensson”-mentalitet.³⁵¹

Anhopningen av stora militära resurser i de värmländska gränsområdena innebar att området var intensivt utsatt för tyskt spionage. Cirka 200

³⁴⁹ VA, Landsfogden i Värmlands län, hemliga arkivet, P.M. 40/1945 HB I:4, Värmlands organisationsplan för gränsövervakningen 14 mars 1945.

³⁵⁰ *Svensk författningssamling*, SFS 1944:728, § 13; VA, Landsfogdens i Värmland hemliga arkiv, HBI:4, organisationsplanen, p.9, s. 3.

³⁵¹ ”Vapentransporter till Norge gick via Köla” i *Nya Wermlands Tidning* 26 juni 1945.

personer anhölls under kriget i Värmland för spioneri och olovlig underrättelseverksamhet. I en skrivelse från 1944 framhöll landsfogde Holmström att den tyska underrättelseverksamheten i Norge engagerat en stor mängd svenska medborgare för att införskaffa uppgifter om det svenska gränsförsvaret. Det gällde bland annat förlagda trupper, beväpning och fasta försvarsanläggningar. Holmström var också på det klara med att illegal kurirverksamhet gick över riksgränsen mot Värmland för tysk räkning.³⁵²

Parallellt med landsfogdens verksamhet rapporterade Försvarsstabens underrättelsetjänst, C-byrån om misstänkta spioner i gränsområdet. Byrån fann bland annat att uppgifter om militära förhållanden inom skyddsområdet Ed-Kornsjö anmärkningsvärt snabbt kom till tyskarnas kännedom. Slutsatsen var att det fanns upplysningskällor på olika orter utmed den dalsländska gränsen. Bland de misstänkta fanns flera före detta gränsuppsyningsmän och en telefonföreståndare. En sades vara opålitlig och lättvärvad, en annan en svag natur som gärna fraterniserade med folk och en tredje sågs som exalterad typ. Alla hade det gemensamt att de uttalat sympatier för nazismen.³⁵³

Enligt Holmström visade sig många av spionerna inför domstol vara ömkliga, stundom imbecilla varelser, som för en spottstyver sålt sitt land. En skogsarbetare dömdes till straffarbete i över tre år för att ha lämnat uppgifter om det svenska gränsförsvaret till en norrmän som han förstått var anställd i tysk underrättelseverksamhet. Norrmannen i sin tur var en småbrukare i gränsområdet och fick också tre års straffarbete. Av tyskarna hade han belönats med 230 kronor i ersättning för sina lämnade uppgifter.³⁵⁴

Gränsöverträdelserna

Gränsens otydliga markeringar och det faktum att svensk och tysk trupp i långa sträckor utmed gränsen låg förlagda nära varandra, innebar förstås att gränsöverträdelserna var vanliga. Många minnesberättelser från beredskapssoldater vittnar om frestelsen att pröva några steg på andra sidan.³⁵⁵ För svensk militärledning var detta ett bekymmer. I ett meddelande till samtliga befäl i Bohuslän, Dalsland och Värmland klargjorde chefen för

³⁵² VA, Landsfogdens i Värmland hemliga diarium, hemliga handlingar 1444/44, skrivelse 17 oktober 1944. En del forskning har gjorts när det gäller säkerhetstjänsten i Västsverige under kriget, bland annat av Heléne Lööv, Bohuslän under beredskapen i Ericson (red) Västervik 1991.

³⁵³ KrA, Försvarsstabens, C-byrån, B2:1, rapport 23 oktober 1941.

³⁵⁴ *Nya Wermlands Tidning* 10 januari och 26 juni 1945.

³⁵⁵ Williams, 1989, s. 172.

III:e arméfördelningen att fraterniseringar ägt rum mellan svensk militär personal och norsk civilbefolkning samt tysk bevakningspersonal.³⁵⁶ Det hade enligt fördelningschefen även förekommit att svensk militär beträtt norskt område. Sammanträffanden fick enligt fördelningschefen endast ske då det ur svensk synpunkt befanns nödvändigt eller begärdes från tysk sida i auktoritativ form. All fraternisering var förbjuden vilket också inkluderade kontakter med norsk civilbefolkning.³⁵⁷

I slutet av kriget inträffade några gränskränkningar som kunde ha krävt liv. Den 8 mars 1945 attackerades svenska skogsarbetare av två tyska soldater i Töcksmark i Värmland. De sköt skarpt med automatvapen när svenskarna sökte fly, men dock utan att träffa. Gränsen var otydlig och tyskarna som var ute efter att kontrollera norska skogsarbetare uppfattade sig vara på norskt område.³⁵⁸ Vid ett annat tillfälle den 1 maj samma år omringade en tysk patrull en lantgård långt inne på svenskt område. Lantbrukaren beordrades under pistolhot ut på gårdsplanen, men hann varsko svensk militär som grep soldaterna innan de lyckades ta sig över på den norska sidan av gränsen. Den tyske patrullchefen förklarade att de gått vilse och fortfarande trott sig vara i Norge. De förpassades dagen efter ut ur riket, men tidigt morgonen därpå överskred de åter gränsen för att denna gång frivilligt överlämna sig åt svensk militär. Av rädsla för represalier från Gestapo önskade de bli internerade vilket också skedde.³⁵⁹

Det var inte ovanligt att tyska soldater besökte svenska handelsbodas invid gränsen för att köpa mat och cigaretter. Två tyska soldater avslöjades när de var på väg tillbaka med varor från en affär invid gränsen till Posåsen i norra Värmland.³⁶⁰ Vid ett annat tillfälle den 1 januari 1942 knackade en grupp tyska soldater strax efter tolvslaget på dörren till ålderdomshemmet i Väng där de trodde de svenska tulltjänstemännen bodde. De ville fira nyåret tillsammans med tullpersonalen och blev förvånade när tillkallad gränsuppsyningsman förklarade att de inte hade rätt att överskrida gränsen för att önska gott nytt år.³⁶¹ Två andra tyska soldater greps av svensk gränsbevakning, när också de tänkt besöka svensk tullpersonal. De hade

³⁵⁶ III:e arméfördelningen organiserade försvaret i Västsverige och var underställt Västra militärområdet i Skövde.

³⁵⁷ LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län, DVIII:11, skrivelse 20 december 1941.

³⁵⁸ VA, Landsfogdens i Järnskog arkiv, Brottmålsakt nummer 30/1945:
http://www.arjang.se/Documents/Uppleva_gora/Maries%20mapp/Brottsm%C3%A51.pdf?eplanguage=sv.
Hämtad senast 9 november 2018.

³⁵⁹ ”Tysk patrull gör husundersökning i svensk lantgård” i *Karlstads Tidning* 3 maj 1945.

³⁶⁰ KrA, Karlstads försvarsområde, stabsavdelning I, BI:1, skrivelse 27 februari 1941.

³⁶¹ VA, Landsfogdens i Värmland arkiv, hemliga HDI:1, rapport 3 januari 1942.

uppfattat att området mellan svenska och norska tullstationer som ingenmansland och hade vid tidigare tjänstgöringar ofta umgåtts med svensk militär.³⁶²

Ett flertal fall uppdagades också då svenska soldater i uniform rymde över till Norge för att i Oslo enrollera sig som frivilliga i Waffen-SS.³⁶³ Totalt skedde ett 60-tal avvikningar till utlandet av svensk militär, varav huvuddelen till Finland och ett fåtal till Norge och Tyskland.³⁶⁴ I en del fall fick den svenska underrättelsetjänsten information från motståndsmän inom norsk polis i Norge. Den 24 augusti 1942 hade två svenska soldater i uniform flytt till Norge och vid förhöret med norsk polis uppgett att de rymt från sitt förband för att ansluta sig till den norska legionen som frivilliga. De hade dessutom uppgett att fler soldater kunde tänkas komma efter.³⁶⁵ Några rymlingar greps av svensk gränsbevakning på återvägen från tjänstgöring i tysk tjänst. Två sergeanter hade rymt genom skogarna till Norge, vistats i tysk krigstjänst och återkommit samma väg men då upptäckts av gränsbevakningen. Detsamma gällde en svensk fänrik på hemväg. Samtliga var beväpnade med pistol och handgranater.³⁶⁶ Det hände också att svensk militär tog upp jakten på rymlingar in på norskt område. En värnpliktig fänrik beskrev att han och en soldat beordrades att till varje pris återföra två korporaler till förbandet döda eller levande. Det fanns nämligen risk att rymlingarna kunde avslöja försvarsställningarna vid den del av gränsen där de hade tjänstgjort.³⁶⁷

Fogdens uppföljning av gränskontrollen

Enligt gränskungörelselerna både av 1942 och 1945 hade landsfogden ansvaret att utöva uppsikt över gränskontrollen vilket skedde genom inspektionsresor på oregelbundna tider dygnet runt. Samtidigt skedde den reguljära gränspatrulleringen med viss regelbundenhet, vilket enligt Landsfiskalen i Strömstad var nödvändigt då gränspolismännen i bevakningskedjan måste hålla noggrann kontakt med varandra. På det sättet skulle de militära myndigheternas önskemål om rapportering varje dag rörande iakttagelser under patrulleringen tillgodoses. Inspektionernas oregelbundenhet gjorde det

³⁶² LA, Landsfogdens i Göteborgs och Bohus län DVIII, ab, skrivelse 9 januari 1943.

³⁶³ Se bland annat Lars Ericson Wolke, ”Svenskar i Waffen-SS” i *Andra världskriget. Dramatiska händelser 1939–1945*, Lars Ericson Wolke (red), Lund, 2003.

³⁶⁴ Riksdagstrycket AK nr 27/1943, s. 124–129; *Dagens Nyheter* 1 november 1945.

³⁶⁵ KrA, Försvarsstaben, C-byrån, B2:2.

³⁶⁶ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv, FIII:1, P.M. 29 november 1941.

³⁶⁷ Williams 1989, s. 244–249.

svårt för dem som olovligen ville ta sig över till Sverige att avgöra vid vilken tidpunkt och på vilken plats de lättast kunde passera gränsen.³⁶⁸

Inspektionsrapporterna visade att bevakningspersonalen inte alltid följde de direktiv de fått. Landsfogden i Bohuslän hävdade bland annat att han en natt färdats med roddbåt utefter Idefjordens stränder utan att upptäcka några svenska gränsvakter. I en vaktstuga påträffade han gränsvakten sömnig och yrvaken i en säng. Landsfogden i Värmland redovisade också flera fall, där bevakningspersonalen brustit i tystnadsplikt och vid en station hade personal låtit sig fotograferas tillsammans med norska gränsvakter och flyktingar från Norge. I ett annat fall hade fogden färdats med bil genom samtliga patrullområden utan att bevakningspersonalen hejdat bilen för att kontrollera. Alla sådana incidenter anmäldes enligt instruktionerna till länsstyrelsen för åtgärd.³⁶⁹

Holmström genomförde en rad inspektioner av gränsbevakningspatruller och bevakningsplutoner under 1944–1945. Anteckningarna ger en bild av gränsbevakningens kvalitet i slutet av kriget. Större delen av förläggningarna föranledde inga anmärkningar och bevakningspersonalen var ofta väl insatt i vad som gällde. En patrull hejdade reglementsenligt landsfogdens bil på en skogsväg och begärde att få se passersedeln. De verkade enligt fogden i övrigt kunniga. Men i en del fall var patrullerna dåligt orienterade om sina uppgifter. En patrull satt exempelvis och spelade kort under den tid de skulle ha patrullerat och en annan var försenad på grund av måltidstjänst. De flesta patrullchefer uppvisade god ordning, men undantag fanns. En patrullchef var så närsynt att han varken kunde läsa karta eller skjuta. En annan

hade ett synnerligen dåligt uppträdande: stod med händerna i byxfickorna [och] var dåligt orienterad om patrullens uppgifter. På min begäran att utpeka patrullvägarna på karta upplyste han att han icke kunde läsa karta. Han uppgav, att han var sjuk [...]. Samtliga patrullmän som tillfrågades uppgåvo, att de icke fått några order om gränsövervakningstjänstens bedrivande [...] de kände ej till, att landsfogden hade med gränsövervakningen att göra. Tillfrågad om patrullens uppgifter svarade en man ”att försvara gränsen”.³⁷⁰

³⁶⁸ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv EXVIII:2, skrivelse 24 maj 1943.

³⁶⁹ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, EXIII, skrivelse 23 december 1941 från Landsfogden i Göteborgs och Bohus län; VA, Landsfogdens i Värmland hemliga arkiv HBI:1, skrivelse 23 september 1942 från Landsfogden i Värmlands län.

³⁷⁰ VA, Landsfogden i Värmland, hemliga arkivet, HBI:4, protokoll 10 april 1945.

Lokalerna uppvisade på många platser brister. Rummen för en patrull var infekterade av vägglöss och en annan var dragig och ohygienisk. Hos vissa patruller saknades telefonförbindelser och lastbilarna var inte av sådan kvalitet att de klarade de svårframkomliga vägarna i gränsdistrikten. Även roddbåtar behövde anskaffas vid patrullering av vissa sjöar.³⁷¹

Avlusning – utvidgning av gränskontrollen

Hälsokontrollens uppbyggnad som i första hand gällde avlusnings- och sanitetsbehandlingen följde i stort samma förlopp som den övriga flyktingmottagningen gjort sedan 1940. Det innebar att de svenska myndigheterna även här reagerade först när problemet uppstått, i detta fall när förekomst av klädlöss upptäckts hos några flyktingar från Norge. Det fanns visserligen två äldre förordningar som skulle förhindra smittspridning. I anvisningarna till 1919 års epidemilag redovisades hur avlusning vid fläckfeber skulle ske med förordande av cyanvätesmetoden, medan 1934 års karantänkungörelse angav hur bevakningen vid gränsen skulle ordnas för att förhindra smittspridning. Karantänstationer skulle uppföras för behandling av smittad person och Medicinalstyrelsen utövade högsta tillsynen. Polis, tull, lots och hamnpersonal hade att vaka över efterlevnaden av kungörelsen och som besiktningsman angavs provinsialläkaren för hälsoområdet. Om ett norskt territorium förklarats smittat skulle länsstyrelsen anordna bevakning och underrätta flyktingar vart de skulle bege sig för hälsokontroll.³⁷² Fram till sommaren 1942 hade emellertid inga förebyggande åtgärder vidtagits av Socialstyrelsen och Medicinalstyrelsen utmed den norsk-svenska gränsen.³⁷³

Klädlöss bland norska flyktingar

Det första larmet om att flyktingar från Norge var behäftade med klädlöss kom från ledningen för det nystartade mottagningslägret Kjesäter dit alla norska medborgare fördes från gränsdistrikten. I en skrivelse till Socialstyrelsen i juli 1942 meddelade den svenske representanten i lägret,

³⁷¹ VA, Landsfogdens i Värmland hemliga arkiv, HBI:4, protokoll avseende inspektioner av gränsbevakningen 11–12 maj, 12–17 augusti och 12 september 1944 samt 3–11 april 1945.

³⁷² *Svensk författningssamling*, SFS 1920:251, bil II, s. 594–595; *Svensk författningssamling*, SFS 1934:142, s. 201, 202, 213, 214.

³⁷³ Fläcktyfusens spridning i olika tider har bland annat Berndt Tallerud skrivit om i *Farsoter genom tiderna*, Stockholm 1991.

Harry Horndahl att två flyktingar vid ankomsten haft klädlöss och att flyktingar berättat att fläcktyfus utbrutit i några distrikt i Nordnorge. Socialstyrelsen reagerade snabbt och anmodade två dagar senare Horndahl att skyndsamt undersöka samtliga omhändertagna i lägret om de företedde ”märken efter klåda å kroppen, särskilt vid halslinningen och i vecka livet”.³⁷⁴ Två dagar senare meddelade Horndahl att ytterligare en flykting hade upptäckts med klädlöss och isolerats, medan kläderna skickats till en avlusningsstation. Samtidigt nåddes landsfiskalerna vid gränsen av information från flyktingar att fläcktyfus utbrutit i krigsfängelägren för ryssar i främst Nordnorge. Sjukdomen hade även börjat sprida sig bland civilbefolkningen. De fall som upptäcktes i Kjesäter bland norska medborgare kom också från Nordnorge.³⁷⁵

Förekomsten av smittsamma sjukdomar bland flyktingarna från Norge innebar att gränsbevakningen som under 1940–1942 organiserats som en militär och polisiär säkerhetsåtgärd nu successivt inordnades i de hälsoförebyggande insatserna. Forskarna Malin Thor och Norma Montesino har studerat sambanden mellan migration och folkhälsa. De menar att fokus i det förebyggande hälsoarbetet oftast låg på att minska rörligheten som antogs underlätta spridningen av epidemiska sjukdomar. Under den extremt rörliga period som andra världskriget innebar orsakades den allt mer omfattande gränskontrollen i rädslan för militära angrepp men även i hotet från pandemiska sjukdomar som befarades i samband med krigshändelserna.³⁷⁶

I likhet med gränsbevakningens upplägg byggdes sanitetsfunktionen upp som en resurs under kriget när händelserna inträffade. Olika lokala lösningar utvecklades i växelverkan mellan lokala myndigheter, Kjesäter, Socialstyrelsen och Medicinalstyrelsen. Erfarenheterna från slutet av första världskriget och Spanska sjukans pandemi med miljoner döda gjorde att myndigheterna insåg vikten av att sätta in effektiva skyddsåtgärder.³⁷⁷

Som första åtgärd bestämde Socialstyrelsen i början av augusti 1942 att polisen vid gränsen skulle vara uppmärksam på om en flykting visade symtom på att vara smittad eller om klädlöss kunde misstänkas. I det läget

³⁷⁴ RA, Statens utlänningskommission, lägerarkiv, Kjesäter, BI:3, skrivelse 25 juli 1942.

³⁷⁵ RA, Statens utlänningskommission, lägerarkiv, Kjesäter, BI:3, skrivelser 23, 25 och 27 juli samt 13 augusti 1942.

³⁷⁶ Norma Montesino och Malin Thor, ”Migration och folkhälsa. Hälsovårdspolitiska bedömningar i den svenska flyktingmottagningen under 1940-talets första hälft” i *Historisk Tidskrift* 2009 nr 1, s. 32–33.

³⁷⁷ Spanska sjukan varade mellan mars 1918 och juni 1920 och mellan 50 och 100 miljoner människor dog, varav 37 000 svenska medborgare. Om epidemins spridning i Sverige se avhandling av Margareta Åman, *Spanska sjukan. Den svenska epidemin 1918–1920 och dess internationella bakgrund*, Uppsala 1990.

skulle landsfiskalen enligt karantänsbestämmelserna sända flyktingen till närmaste besiktningsman, det vill säga provinsialläkaren.³⁷⁸ Redan en månad senare konstaterade emellertid Socialstyrelsen att åtgärderna vid gränsen varit otillräckliga. En del av de norska flyktingar som hade dirigerats till Kjesäters mottagningsförläggning bar fortfarande klädlöss vid ankomsten. Kjesäters ledning krävde därför att ytterligare instruktioner lämnades till gränsstationerna om vikten av hårklippning. Även truppavdelningar vid norska gränsen fick order att iakta försiktighet vid umgänget med ankommande flyktingar. Förekomsten av löss vid ankomsten till förläggningen tydde på att desinficeringen av kläderna hade varit undermålig och det fanns också anmärkningar från flyktingarna mot renligheten i vissa uppsamlingslokaler.³⁷⁹ I Strömstads landsfiskalsdistrikt rapporterades att vare sig kontroll eller behandling utövades.³⁸⁰ De flesta smittade under 1943 hade dock anlänt till Sverige genom Kiruna landsfiskalsdistrikt, där avlusningen vid gränsen varit direkt undermålig. Horndahl anmodade därför rakning när lus eller lusägg konstaterats och desinficering av overaller och sovlokal.³⁸¹

Fläcktyfusen hade kommit att breda ut sig särskilt i Nordnorge och en flykting norrifrån sade sig ha sett ett femtiotal lik efter sovjetiska krigsfångar som var behäftade med röda fläckar. Det ryktades även att 600 sovjetiska krigsfångar under september och oktober 1942 hade avlidit i fläcktyfus. Situationen förvärrades av bristen på sängar i Kjesäters förläggning. Det gjorde att några flyktingar tvingades sova i samma säng med risk för smittöverföring.³⁸² Förekomsten av löss vid ankomsten till Kjesäter innebar att flyktingar med klädlöss måste ha rest långa sträckor från gränsen på svenska järnvägar vilket riskerade en ökad spridning av tyfus till svenska medborgare. Slutsatsen var tydlig. Avlusning måste ske så nära den norska gränsen som möjligt. Gränsbevakningen skulle därför i stället för att direkt föra flyktingen till landsfiskalen för förhör först transportera denne till en uppsamlingsstation i avvaktan på läkarundersökning och avlusning vid

³⁷⁸ VA, Landskansliet i Värmlands län, HD:8, cirkulär till polismyndigheten i Värmlands län 6 augusti 1942.

³⁷⁹ RA, Statens utlänningskommission, avdelningen för utlänningsförläggningar BII:18, skrivelse 25 oktober 1942; KrA, Försvarsstaben, C-byrån, B2:2, strängt förtroligt 15 september 1942.

³⁸⁰ RA, Statens utlänningskommission, avdelningen för utlänningsförläggningar BII:18, skrivelse 4 oktober 1942.

³⁸¹ RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar Flj:2, mapp Kjesäter, skrivelse till Socialstyrelsen 28 mars 1943.

³⁸² RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar Flj:2, mapp Kjesäter, skrivelser 16 augusti, 19 augusti och 3 oktober 1942 samt 10 december och 28 mars 1943.

speciella sanitetsanläggningar. Ansvar för transporten lades på landsfiskalen i gränsdistriktet. De som var fria från ohyra skulle först förhöras av fiskalen. Även flyktingar som haft sällskap med en nedlusad flykting måste genomgå samma avlusningsprocedur som den smittade. I proceduren ingick klädernas behandling samt klippning, rakning och badning allt efter den form av ohyra som flyktingen var behäftad med.³⁸³

Avlusningsstationerna

Medicinalstyrelsens instruktioner om klädlöss avsåg att förhindra spridning av fläcktyfus, men även allmänhygieniska aspekter ingick såsom avlägsnande av huvudlöss och flatlöss. Avlusningslokalen skulle uppdelas i en oren och en ren sida. Från avklädningsrummet fördes kläderna in i ett rum för cyanvätegasbehandling, medan den nakna själv fördes till ett tvättrum och noggrant rengjordes genom behandling med tvål och såpa. I påklädningsrummet erhöles nya kläder i väntan på de egna klädernas färdigställande. Utrustningen utgjordes bland annat av skyddsdräkter, mekaniska hårsaxar, gräsälva, gasmask och förstoringsglas. Stationerna skulle enligt Socialstyrelsen ligga så nära gränsen som möjligt, helst vid flyktingstråken där det redan fanns tillgång till badhus eller badstuga eller anordning för avlusning, exempelvis vid epidemisjukhus. Valet av lämpliga avlusningsstationer var enligt Socialstyrelsen en fråga för de lokala myndigheterna främst länsstyrelsen, landsfiskalen och provinsialläkaren.³⁸⁴

För Värmland anordnade länsstyrelsen fem avlusningsstationer varav två var kopplade till epidemisjukhus, två till badhus och en var fristående. Det fanns också ytterligare anläggningar i reserv ifall flyktingströmmen skulle öka.³⁸⁵ För Bohuslän och Dalsland organiserades vardera en station i Strömstad och Ed. Gången var att gränsbevakningen först förde flyktingen till ett så kallat härbärke invid gränsen i väntan på transport till sanitetsstationen. Inom Strömstads landsfiskalsdistrikt anordnades en rad sådana inkvarteringsställen fördelade efter bevakningsområdena invid gränsen. I Hogdals polisområde hade fjärdingsmannen anskaffat lokaler för 500 platser i sjöbodar och logar och i Skee polisområde stod nära 250 platser

³⁸³ VA, Landskansliet i Värmlands län, HD:8, V.P.M. 25 september 1942 till socialministern.

³⁸⁴ VA, Landskansliet i Värmlands län, HD:8, V.P.M. 25 september 1942 från Socialstyrelsen till Socialdepartementet; LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, EXIII:1, Instruktion från Medicinalstyrelsen 28 september 1942.

³⁸⁵ VA, Landskansliet i Värmlands län, HD:8, V.P.M. 25 september 1942 samt skrivelse 10 oktober 1942.

klara i Folkets hus, bilgarage och tullbodrar. Husen ägdes av hemmansägare, fiskare och gränspoliser men även tullverket ställde upp med lokal. Gemensamt för byggnaderna var att de låg vid allmän landsväg så att transport snabbt kunde ske till sanitetsstationen för avlusning. För transporterarna användes trafik- eller lastbilar som också desinficerades efter varje åktur med flyktingar.³⁸⁶ En gränsbo mindes att de ofta blev ögonvittnen till när den speciella bilen kom farande. Den utgjordes av en lastbil med en masonithytt på lastflaket. När den anlände visste de boende att norska flyktingar hade kommit över Idefjorden under natten.³⁸⁷

I norra Finnskogas glesbygdsområden var vägarna vid gränsen i så dåligt skick att flyktingarna fick gå långa sträckor innan de kunde hämtas och transporteras till avlusning vid epidemisjukhuset i Dalby. Transporten skedde med överbyggd militärlastbil. Vintertid ersattes de kalla och dragiga lastbilarna med uppvärmda personbilar på grund av den stränga kylan. Efter avlusning fortsatte färden med bil till tingshuset i Likenäs, där flyktingarna förhördes och sedan fick stanna i avvaktan på landsfiskalens beslut. För flera sovjetiska krigsfångar antecknades att de omhändertagits och försetts med nya kläder sedan de behandlats vid sanitetsstationen i Värmlands Dalby.³⁸⁸ Endast i en del förhørsprotokoll noterade fiskalerna avlusningen. Exempelvis antecknade Landsfiskalen i Strömstad att tre holländska sjömän rymt från ett fartyg utanför Fjällbacka och att en av dem undergått avlusning vid avlusningsanstalten samt att difteriprova tagits på honom av tjänsteläkaren.³⁸⁹

Resultatet av flyktingarnas läkarundersökning fördes in i journaler. För de flesta angavs ”ej haft tuberkulos, malaria, difteri, gulst”.³⁹⁰ Det antecknades också huruvida flyktingen varit vaccinerad mot difteri och om difteriprovet var negativt eller positivt. För varje flykting registrerades också ohyra eller ingen ohyra. Under januari 1943 till maj 1945 genomgick i distriktet Finnskoga 4 115 flyktingar läkarundersökning och sanitetsbehandling. Av dessa befanns 23 ha varierande slag av löss och för några få antecknades också loppor. Från och med 1944 togs även difteriprova och ett tiotal visade positiva utslag. Det kan tyckas vara få, men kontakter med svenska medborgare kunde snabbt leda till en pandemi. Med få

³⁸⁶ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, EXIII:2, P.M. angående åtgärder för att förhindra spridning av sjukdomar, förteckning 20 september 1943 och rapport 20 september 1943.

³⁸⁷ Carina Ahlqvist, Birgit Skarin Frykman och Annika Nordström (red), *Vardagsliv under andra världskriget. Minnen från beredskapstiden i Sverige 1939–1945*, Göteborg 2012, s. 441.

³⁸⁸ VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv, EXIIb:1, Skrivelse 20 november 1942; VA, Landskansliet, HD:8, Skrivelse 10 oktober 1942.

³⁸⁹ LA, Landsfiskalen i Strömstad, FII:11 och FII:19, P.M. 13 juni 1944 respektive 31 april 1945.

³⁹⁰ VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv, DXX:1, journal nr 2098, 4 september 1944.

undantag utgjordes de smittade av sovjetiska krigsfångar. Genomsnittsåldern låg på cirka 30 år och bland yrkena fanns främst arbetare men också några studenter, lärare och tjänstemän.³⁹¹

Vid ett tillfälle hade fem flyktingar rymt från ett fångläger i Våler nära gränsen till Dalarna och norra Värmland. De hade gått genom skogar rakt österut, passerat gränsen till Finnskoga landsfiskalsdistrikt och omedelbart omhändertagits av svensk militär. Under vägen till Sverige hade de övernattat i övergivna bostäder och kommit över civila kläder som ersatt de slitna tyska uniformer de burit i lägret. En av de fem lussmittade visade sig vid undersökningen ha ett positivt difteriproov. Efter avlusningen fick de nya kläder. Var och en erhöll en kostym, underkläder, ytterskjorta, ett par skor och strumpor, hängslen, mössa, näsduk och kam. Avlusningsproceduren för varje flykting tog ungefär sex timmar.³⁹²

Utöver löss och olika åkommor var allmäntillståndet dåligt hos samtliga sovjetiska krigsfångar. En fånge ägde ”mycket dåliga kläder (endast trasor), uppbrända. Endast skorna användbara.”³⁹³

Flyktingens möte med avlusningen

Hur uppfattade flyktingen mottagningen och den intima kontrollen? Ytterst få beskrev avlusningen i minnesberättelser och brev. Kanske sågs det som självklart för alla de nordbor som hade erfarenhet av karantän efter första världskriget och de följande epidemierna främst Spanska sjukan. Karantänsystem under denna tid var inget ovanligt i Sverige. En kvinna, som anlände som barn till Finnskoga gränsdistrikt kommenterade dock proceduren:

Svenskene fryktet at de norske flyktingene hadde med seg skadedyr, særlig var de redde for lus [...]. Fra Likenäs ble vi derfor kjørt videre til et lite sykehus eller lasarett i Dalby. Vi skulle avluses. Noe så flaut!³⁹⁴

³⁹¹ VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv, DXX:1, journalerna från januari 1943 till maj 1945. Se bland annat nr 1510, 1536 och 1539.

³⁹² VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv, AXI:2, P.M. 27 november 1942 och P.M. nr 264–268, 5 maj 1944.

³⁹³ VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv, DXX:1, journal nr 1525, 9 maj 1944.

³⁹⁴ Citerat i Rimstad 2016, s. 138.

En 12-årig pojke från det judiska barnhemmet i Oslo berättade att sedan barngruppen korsat gränsen vid Finnskoga landsfiskalsdistrikt och omhändertagits av gränssoldater blev de

kjört til lasarettet i Dalby med militærbil. Vi kom fram sent på kvelden. Der visste de ansatte ikke hva godt de kunne gjøre for oss. [...] Deretter ble vi kommandert til å kle av oss, alt tøy skulle vaskes. Svenskene var redde for lus.³⁹⁵

Avlusningsproceduren inklusive transport till sanitetsstationen och vilostunden efteråt tog som nämnts åtskilliga timmar. För de som utsattes för avlusningen kunde den utdragna proceduren te sig oändlig och inte minst efter de dramatiska upplevelser som själva flykten inneburit. En dotter och mor gav i en minnesberättelse uttryck för detta:

Noen timer gikk før vi ble hentet og kjørt til avlusning. Det foregikk på et lasteplan. Alle flyktninger måtte aller først avluses - svenskene ville ikke ha norske lus. Ingen i gruppen hadde lus [...]. Klokken 15 gikk ferden videre til en skole i Töksfors der det var køyesenger overalt med hestedekken og en pute til hver, og hvor alle ble stablet inn [...]. Etter endeløse timer ble gruppen hentet og avlevert på et hotell samme kveld.³⁹⁶

Av förhørsprotokoll framgår att även andra sjukdomar fanns bland flyktingarna. Vid en läkarundersökning i Charlottenberg konstaterades exempelvis scharlakansfeber hos ett lantbrukarpar vilka genast remitterades till epidemisjukhuset i Årjäng.³⁹⁷ Hos en flykting konstaterades tbc och hos en annan krävdes en skabbkur. I sanitetsjournalerna framkommer också enstaka andra sjukdomar som krävde omedelbar behandling eller uppsikt.³⁹⁸

Förekomsten av klädlöss i Kjesäter var som störst 1942. Under september detta år behandlades 470 flyktingar för klädlöss medan under hela 1943 antalet sjönk till 280. Trots de allt större skarorna av krigsfångar som under 1944–1945 flydde över gränsen minskade successivt antalet fall med klädlöss. Detta ska ses i samband med att sanerings- och avlusningsstationerna vid gränsen hade blivit allt mer rigorösa där efter hand samtliga flyktingar fick genomgå behandling. I Kjesäter konstaterades också

³⁹⁵ Citerat i Rimstad 2016, s. 218–219.

³⁹⁶ Levin 2015, s. 171.

³⁹⁷ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:9, P.M. 16 augusti 1944.

³⁹⁸ VA, Landsfiskalen i Finnskoga arkiv, DXX:1–2, sanitetsjournalerna.

förekomsten av andra sjukdomar hos de anländande flyktingarna såsom tbc, skabb, huvud- och flatlöss. Antalet fall som härrörde från gränsdistrikten i Värmland, Dalsland och Bohuslän var påfallande få jämfört med distrikten längre norrut. Exempelvis härrörde under fyra veckor i augusti-september 1942 20 klädlössfall av 328 från dessa tre gränslän.³⁹⁹

Det nya undergörande medlet

Under det sista krigsåret prövades ett nytt medel i kriget i Stilla havet där fläcktyfus och malaria plågade de amerikanska soldaterna i stor utsträckning. En docent utsänd av svenska staten för att studera den medicinska forskningen i USA beskrev entusiastiskt vad som varit mest betydelsefullt för att rädda liv undan krigets härjningar:

Svaret kan nog ges utan tvekan. Insektspulvret DDT, som kan sprutas ned under kläderna och dödar alla klädlöss, vilka är den viktigaste överbringaren av sjukdomen fläcktyfus. Avlusningen som förut varit ett nästan olösligt problem, när det gäller stora människomassor, har nu blivit förhållandevis enkel. Även i kampen mot malariamyggan, som betytt så mycket för amerikanska armén i Stilla havet och medelhavstrakterna, är DDT av stor betydelse.⁴⁰⁰

Citatet visar med vilket allvar de militära myndigheterna såg på de båda sjukdomarnas effekt på stridsviljan bland soldaterna. Idag är det känt att DDT har allvarliga effekter på växter, människor och djur.

Redan under hösten 1944 planerade den svenska staten att använda DDT för att utrota klädlöss. I samband med beredskapsplaneringen för evakuering av flyktingar från Nordnorge in till norra Sverige planerade man för fullständig sanering av flyktingar med bad, hetluftsbehandling och efterföljande DDT-besprutning. Även personal på de tåg som medföljde de icke-sanitetsbehandlade flyktingarna skulle i förebyggande syfte inpudra sina underkläder med DDT-pulver.⁴⁰¹

³⁹⁹ Statens utlänningskommission, avdelningen för utlänningsförläggningar mapp Kjesäter BII:18 och BI:3, statistiksammanställningar 1942–1945.

⁴⁰⁰ ”Kriget och medicinen” i *Social-Medicinsk Tidskrift* nr 10 1945.

⁴⁰¹ V.P.M. från civilförsvarsstyrelsen 24 november 1944, Socialdepartementet, hemlig del, konseljakt, EI:47.

Flyktingmottagandet vid befarad massflykt

Under 1944 och 1945 började Sverige planera för att kunna motta omfattande flyktingströmmar när krigsslutet närmade sig. Främst gällde det flyktinginvasioner över landgränsen i norr, över Östersjön och söderifrån. Men oron över vad som skulle hända om ockupationsmakten i Norge inte gav upp kriget var också stor. I oktober 1943 fick därför en rad myndigheter i hemlighet uppdrag av socialminister Möller att planera för omhändertagandet av eventuella flyktingströmmar från Sveriges grannländer. En särskild planläggning behövdes för de särskilda åtgärder krävdes vid befarad massflykt. För samordningen av utredningsinsatserna bildades en grupp med representanter för Försvarsstaben, Medicinalstyrelsen, Sjukvårdsstyrelsen, Socialstyrelsen, statspolisen och Statens utrymningskommission under ledning av Folke Bernadotte vid Försvarsstaben.⁴⁰² Främst befarades en flyktinginvasion från grannländerna. Massflykten från Norge beräknades i första hand utgöras av tusentals krigsfångar och flyende tyska soldater. Från Danmark och de baltiska områdena uppskattades dock flyktingströmmarna anta måttliga dimensioner med hänsyn till de begränsade transportmöjligheterna över Öresund och Östersjön. Kommissionen gjorde också antaganden om den troliga storleken på flyktingtillströmningen. Över landgränsen från Finland beräknades ”100 000 eller t o m flera hundratusen flyktingar” med en invasionsström som kunde omfatta 10 000 personer eller mer per dygn.⁴⁰³

I planeringen beskrivs omhändertagandet vid stora flyktingströmmar: Vid gränsen skulle flyktingarna mottas av militära myndigheter som dirigerade dem till uppsamlingsplatser. Dessa skulle ligga så nära gränsen som läget tillät och helst ihop med sanitetsstationen. Flyktingarna skulle inrymmas i militärbaracker. Polisundersökningar, registreringar och framtagningen av ID-bevis skulle genomföras på platsen och likaså en summarisk läkarundersökning samt avlusning vid sanitetsstationer. Efter vistelsen på uppsamlingsplatsen transporterades flyktingarna till karantänläger där de skulle stanna i cirka fjorton dagar och där närmare läkarundersökningar vidtogs. Från karantänlägren skedde sedan transport till mer permanenta förläggningar.⁴⁰⁴

⁴⁰² RA, Statens utrymningskommission, hemliga arkivet BI:1, V.P.M. december 1943.

⁴⁰³ RA, Statens utrymningskommission, hemliga arkivet, BI:1, s. 14–15, V.P.M. oktober 1943.

⁴⁰⁴ RA, Statens utrymningskommission, hemliga arkivet, BI:1, s. 3–14, V.P.M. oktober 1943.

I juni 1944 behandlades frågan om massflykt i riksdagen där den dåvarande statssekreteraren Tage Erlander i socialdepartementet förklarade att Sverige kunde stå inför problem av sådan storlek att det kunde innebära ingrepp på praktiskt taget hela landets livsföring.⁴⁰⁵ I september 1944 utfärdade regeringen föreskrifter som byggde på det utarbetade förslaget. Här betonades särskilt de civila myndigheternas ansvar för civila flyktingars mottagande inklusive desertörer och krigsfångar. De militära myndigheterna skulle svara för militära flyktingar. Åtgärder inom varje län samordnades av länsstyrelsen som initierade samarbete med lokala myndigheter och med frivilliga organisationer såsom Röda korset och Lottakåren.⁴⁰⁶

Kriget i norra Finland – plan och verklighet

Under kriget i norra Finland från september till oktober 1944 prövades för första gången den upprättade evakueringsplanen vid massflykt. Cirka 60 000 personer samt tusentals kreatur evakuerades över Torne älv under några få dagar. Problem uppstod emellertid mellan plan och verklighet. Den snabba tillströmningen innebar att befolkningen tog sig över gränsälven på en mängd ställen mellan uppsamlingsplatserna vilket gav upphov till som det uttrycktes av den grupp som utvärderade evakueringen ett flertal friktionsanledningar. Avsikten var att flyktingarna skulle ta sig till fots till uppsamlingsplatserna sedan de korsat gränsälven men då flyktingarna främst bestod av kvinnor, barn och äldre var detta svårt att genomföra. Dessutom befanns de flesta vara i dålig kondition och anlände i sådana mängder att de snabbt behövde föras undan från gränsoområdet. En följd blev, att sanitetsbehandlingen inte gick att genomföra omedelbart vid gränsen utan blev förskjuten inåt landet. Vid ett särskilt möte mellan olika militära och civila myndigheter framhöll generalläkaren att de civila myndigheterna inte

varit rustade för att taga emot dem [flyktingarna] från medicinsk synpunkt. [...] Man bör ha en medicinsk spärr. Men var skall den sättas in? Vid de av militären bevakade gränserna, som fallet var nu i Norrland eller så snart flyktingen kommer in på civila anstalter.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ Slutet riksdagssammanträde protokoll AK 29 juni 1944, s. 615. Se även kapitel två.

⁴⁰⁶ RA, Statens utrymningskommission, hemliga arkivet BI:1, skrivelse 1 september 1944.

⁴⁰⁷ RA, Medicinalstyrelsen, lasarettbyrån, beredskapsavdelningen, FIC:2, protokoll den 7 november 1944 angående tillgodogörande av erfarenheter från omhändertagande av flyktingar vid svensk-finska gränsen, s. 2.

Evakueringsplanen byggde på en medicinsk spärr vid gränsen men mötesdeltagarna var klara över att en sådan organisation inte gick att genomföra vid stor tillströmning. Generalläkaren efterlyste därför behovet av bestämda föreskrifter om hur organisationen skulle utformas utifrån erfarenheterna av evakueringen av befolkningen i norra Finland.⁴⁰⁸

Beredskapen för större flyktingströmmar från Norge

I slutet av 1944 befarades omfattande flyktingströmmar som följd av den tyska reträtten i Nordnorge. Uppemot 250 000 personer beräknades komma att överskrida landgränsen mot Norrbottens och Västerbottens län.⁴⁰⁹ När krigsslutet närmade sig ökade också oron om ockupationsmakten i Norge skulle fortsätta striden även efter en tysk kapitulation. Tysk trupp och polis befarades i det läget hålla sig kvar i Osloområdet då alla dalgångar och förbindelser ledde dit. Flyktingströmmen från det tätbebyggda området mellan Oslo och Trondheim hotade i det fallet välla in i Dalarna.⁴¹⁰ Den 23 mars 1945 utsände därför Civilförsvarsstyrelsen riktlinjer för en eventuell massflykt från Norge. Riktlinjerna byggde på de nämnda direktiven från Socialdepartementet men också erfarenheterna av flyktingströmmarna till Sverige från norra Finland och norra Norge. Civilförsvarsstyrelsen betonade de civila myndigheternas ansvar för flyktingarnas mottagande och framhöll att de militära myndigheterna endast i samband med en allierad invasion av Norge skulle åläggas det direkta ansvaret. En sådan invasion var emellertid enligt styrelsen inte trolig med hänsyn till krigsutvecklingen på kontinenten. Däremot kunde massiva flyktingströmmar uppstå till följd av livsmedelsbrist i Norge eller ett ökat tryck på befolkningen från ockupanternas sida.

Vissa uppdelningar mellan militära och civila myndigheter planerades om delar av de tyska stridskrafterna i Norge sökte sig till Sverige för att bli internerade eftersom internering av soldater var ett militärt ansvar. De polisiära uppgifterna låg däremot helt på polisen. Då flyktingströmmen i ett extremläge kunde vara mycket heterogen, behövde flyktingarna enligt civilförsvarsstyrelsen uppdelas direkt vid uppsamlingsplatserna utmed

⁴⁰⁸ RA, Medicinalstyrelsen, lasarettbyrån, beredskapsavdelningen, FIC:2, protokoll den 7 november 1944; RA, Medicinalstyrelsen, lasarettbyrån, beredskapsavdelningen FIC:1, skrivelse den 12 november 1944 angående redogörelse för evakuerings tjänsten vid svensk-finska gränsen 10 september – 12 november 1944.

⁴⁰⁹ KrA, Beredskapsverket, avd. 6:1, VI, V.P.M. 21 november 1944 ang. mottagandet av flyktingar från norra Norge; RA, Socialdepartementet, konseljakt, hemlig del EI:47, hemlig skrivelse 24 november 1944.

⁴¹⁰ RA, Medicinalstyrelsen, lasarettbyrån, beredskapsavdelningen, FIC:2, protokoll den 7 november 1944, s. 9.

gränsen. Det gällde främst tysk militärpersonal, tyska civila flyktingar och förrymda sovjetiska krigsfångar. Det var också viktigt att hålla isär quislingar från norska patrioter och därför betonades samarbetet med de norska legala myndigheterna.⁴¹¹ Planer utarbetades för att kunna ta emot omfattande flyktingströmmar från Danmark och Tyskland. Också denna behövde summariskt fördelas på kategorier efter ankomsten till Sverige.⁴¹²

Sammanfattning

Tablå 4.2: Sammanfattning av den organisatoriska uppbyggnaden av gränsområdets vakthållning 1940–1945

År, bestämmelse	Händelse
16 februari 1940	SFS 1940:92, Skyddskungörelse.
April-maj 1940	Första preliminära organisationen: Landsfiskalen rekryterade grännsbor som hjälppolis för gränsbevakningen. Militär linjetrupp biträdde från och med maj 1940.
24 maj 1940	SFS 1940:383, Bevakningskungörelse. Militär bevakningspersonal hade rätt att gripa misstänkta personer vid gränsen. Civila personer överlämnades till polismyndigheten.
Hösten 1940	Stora luckor i bevakningen. De militära grännsförbanden drogs bort från gränsen utan samråd med de civila myndigheterna. Oklart ansvar militär-civila.
Årsskiftet 1940/1941	Första lokala gränsplanen för Värmland upprättad. Fokus på samordning polis, tull och militär. Även för Dalsland och Bohuslän upprättades planer.
17 februari 1942	SFS 1942:59, Gränsbevakningskungörelse: Ramar inom vilka varje län fastställde lokal plan för gränsbevakningen. I Värmland kombinerades rörliga militärpatruller med stationär tull och polis. Varje myndighet hade dock sin egen befälsordning.
Under 1944	Polis, tull, militär och passpolis arbetade fristående från varandra och länsstyrelse och landsfogde saknade formella befogenheter att utöva den samlade ledningen. Övervakningen av flyktingar från sjön var ofullständig.
1 januari 1945	SFS 1944: 728–732: Gränsövervakningskungörelse: Länsstyrelse och landsfogde svarade för formell ledning i fredstid, medan militär myndighet tog över, när krigshandlingar inträtt.

Av tablå 4.2 framgår hur gränsbevakningen byggdes upp av de lokala myndigheterna för att sedan i växelverkan med Socialstyrelsen och Medicinalstyrelsen formas till 1945 års gränsövervakning för alla flyktingströmmar till riket. Under 1940 och 1941 härskade ännu ett

⁴¹¹ LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län DVIII:28, skrivelse 23 mars 1945 från Civilförsvarsstyrelsen.

⁴¹² RA, Justitiedepartementet, hemlig konseljakt nr 6, V.P.M. 11 april 1945.

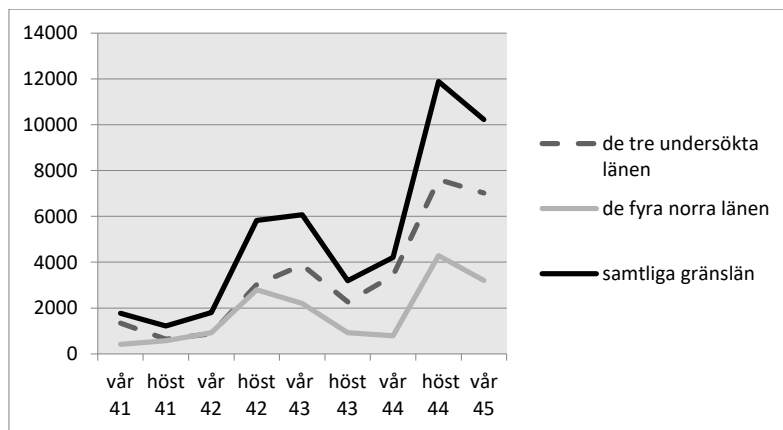
sektoriellt tänkande hos gränsens olika myndigheter. Landsfogdens samordning av gränsbevakningen begränsades av att tull, passpolis och militär var underställda olika centrala myndigheter. Gränskungörelsen i februari 1942 avspeglade detta förhållande. Länsstyrelsen skulle visserligen svara för en plan för gränsbevakningen men gavs inga befogenheter för samordningen. Först i den nya gränskungörelsen i januari 1945 gavs länsstyrelse och landsfogde den samlade formella ledningen i fredstid och den militära när krigshandlingar inträtt.

Under de första krigsåren utgick bevakningen från vakthållning mot ”främmande element” men steg för steg utvidgades den till att också förhindra smittspridning genom de ankommande flyktingarna. Även här utarbetades olika lokala lösningar utifrån mellankrigstidens kungörelser om smittskydd och karantänstationer. Utfallet vid norska gränsen kunde utläsas av Kjesäters ledning där efterkontroll av folkhälsan gjordes hos alla nya flyktingar. De lokala lösningarna vid gränsen utvecklades alltså i samverkan med Kjesäter och Medicinalstyrelsen.

5. Flyktinggruppernas numerär och kännetecken

Under de fredstida förhållandena i slutet av 1930-talet och fram till april 1940 kunde ännu Socialstyrelsen och UD avgöra vilka flyktingkategorier som skulle mottagas. När flyktingströmmarna från Norge vällde in över gränsen var det som tidigare nämnts emellertid inte längre möjligt att noga undersöka flyktingens bakgrund och därmed välja ut vilka som skulle omhändertas. I de allra flesta fall mottogs flyktingar oavsett bakgrund. Men det var inte en homogen grupp som sökte skydd och kategorierna kom att växla markant under olika tidpunkter under kriget vilket satte press på hur mottagningen skulle organiseras. Följande genomgång vill ge en bild av flyktingarnas bakgrund och flyktmotiv som hade betydelse för hur de skulle bemötas i Sverige. År 1940 redovisas separat mot bakgrund av att den omfattande och hastigt uppkomna flyktingströmmen under april och maj ledde till att ytterst få flyktingar registrerades. För 1941–1945 upprättades däremot ett registreringssystem med förhørsprotokoll för varje flykting där flyktingens bakgrund och flyktmotiv framgick.

Diagram 5.1: Norska medborgare, som 1941–1945 mottogs i de svenska gränslänen.⁴¹³

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhørsprotokoll 1941–1945; NAV, Flyktingkontoret, S-6753, serie D 11 nr 1991 mapp 2 och nr 1989 mapp nr 1, rapport 30 augusti 1945.

Anm. De tre undersökta länen avser Göteborgs och Bohus län, Älvsborgs län och Värmlands län.

⁴¹³ Förutom de tre länen i undersökningen hade Kopparbergs, Jämtlands, Västerbottens och Norrbottens län gräns till Norge.

Totalt registrerade Norges flyktingkontor i Stockholm cirka 46 200 norska medborgare som flyktingar till Sverige under 1941–1945. Omkring 30 100 av dessa inkom i de tre undersökta länen (Göteborgs och Bohus, Älvsborgs och Värmlands län). Det resterande antalet 16 100 gällde således de fyra nordliga länen. Som diagrammet visar var utvecklingen likartad för både de södra och norra gränslänen samtidigt som antalet varje år var högre för de tre undersökta länen jämfört med de fyra norra.⁴¹⁴

Utöver de norska medborgarna inkom från Norge även några tusen icke norska medborgare vilka aldrig tidigare tagits med i beräkningarna av flyktingströmmarnas omfattning från Norge. För de tre undersökta länen uppgick antalet till cirka 1 900 medan för de övriga fyra länen antalet är oklart. Det torde dock röra sig om åtskilliga tusen individer med hänsyn till att främst sovjetiska krigsfångar flydde från de olidliga förhållandena i Nordnorge och att de intensiva striderna i norra Finland och Nordnorge ledde till omfattande deserteringar av tyska soldater som sökte fly till Sverige.⁴¹⁵ En mer preciserad beräkning av dessa kategorier kräver emellertid genomgångar av landsfiskalernas och landsfogdarnas arkiv i de berörda länen vilket ligger utanför denna avhandlings ramar. Det totala antalet flyktingar som korsade den norsk-svenska gränsen 1941–1945 kan således sammanfattningsvis inte helt preciseras men torde röra sig om minst 50 000 till 52 000 personer. För 1940 beräknades cirka 10 000–15 000 flyktingar ha inkommit, men underlag för en mer precis omfattning saknas. Totalt innebär det att antalet civila flyktingar från Norge 1940–1945 därigenom bör ha uppgått till mellan 60 000 och 67 000 individer.

De militära flyktingarna rörde sig om mycket små grupper som överskred gränsen till Sverige. Det kunde exempelvis gälla nödländande flygare av tyskt, brittiskt eller amerikanskt ursprung. Även en del besättningar i allierade plan som nödländade i Norge lyckades fly över gränsen till Sverige. Vid ett bombanfall över Norge blev exempelvis ett amerikanskt plan nedskjutet. Besättningen tillfångatogs utom en löjtnant som tog sig till Sverige sedan normän hjälpt honom med mat och kläder.⁴¹⁶ Det mest omfattande överskridandet av den svenska gränsen företogs emellertid i april 1940, då en norsk division på uppemot 5 000 man flydde över gränsen till

⁴¹⁴ NAV, Flyktingekontoret, S-6753, serie D 11 nr 1991 mapp 2 och nr 1989 mapp nr 1, Rapport 30 augusti 1945. Se även Grimnes, 1969, s. 31, 53, 55, 300–303.

⁴¹⁵ Se bland annat Soleim, 2009.

⁴¹⁶ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FI:17, P.M.18 februari 1944. En liknande händelse framgår av LA, Landsfiskalens i Strömstads arkiv, FI:19, P.M.5 maj 1945.

Värmland. Tillsammans med andra spridda norska soldatgrupper internerades totalt cirka 6 000 norska soldater i Sverige så länge kriget i Nordnorge 1940 varade.⁴¹⁷ Antalet flyktingar under hela kriget 1940–1945 från Norge till Sverige – civila som militära – bör därför snarare ha uppgått till minst 70 000 individer.

De tre undersökta länens representativitet

De tre undersökta länen utgjorde cirka 60 procent av alla som flydde från Norge till Sverige. I de fyra norra länen var som nämnts i föregående avsnitt andelen icke norska medborgare långt mycket högre än för de tre undersökta länen. I ”Kiruna - Karesuando” landsfiskalsdistrikt uppgick andelen icke norska medborgare 1944 till närmare 40 procent av alla flyktingar och huvuddelen utgjordes av ryssar, polacker och tyskar. Antalet flyktingar till de nordligaste länen ökade framförallt 1944–1945 som resultat av krigsutvecklingen i norra Finland och Nordnorge. Främst ökade antalet flyktingar från Finnmarksområdet i Nordnorge mot slutet av 1944 och dessa utgjordes främst av familjer med kvinnor och barn som flydde för att slippa tvångsevakueras vid tyskarnas reträtt söderut genom Norge.⁴¹⁸ Till detta ska också läggas de 40 000 finska medborgare som flydde över Torne älv för att undgå den retirerande tyska arméns skövling av norra Finland. I krigens spår följde också soldater från de stridande arméerna som internerades i norra Sverige och då främst desertörer från den tyska krigsmakten samt flyende krigsfångar.

Av dessa fragmentariska bilder framgår att klara skillnader rörande flyktingkategorierna fanns mellan de undersökta länen och de norra vilket med stor sannolikhet också har påverkat utformningen av flyktingmottagningen i dessa gränslän. Det är därför högst troligt att en liknande studie som den nu gjorda för de södra gränslänen skulle ge nya och fördjupade perspektiv på den svenska flyktingpolitiken under kriget.

⁴¹⁷ Denna exceptionella händelse behandlas mer ingående längre fram i kapitlet.

⁴¹⁸ Biträdande landsfiskalen i Kiruna-Karesuando distrikt Walter Ericson tar upp olika aspekter på flyktingtrafiken i Norrbottens län under kriget i boken *Över gränsen*, Luleå, 1981. Se särskilt s. 92, 97–98. Viss översiktlig men bristfällig statistik finns också i UD:s arkiv, P 1340 och 1341.

Förhörsprotokollens förändrade innehåll

Landsfiskalernas förhörsprotokoll förändrades innehållsmässigt under krigsåren. Under 1940–1942 stod flyktingarnas redovisade motståndaktiviteter i fokus. Flyktingen hade utfört någon form av motståndshandling som grund för flykten. Successivt från och med hösten 1942 ökade allt mer flykt undan hot och tvångsåtgärder. Det var således åtgärder som befarades drabba en individ även om denne inte aktivt utövade motstånd. För landsfiskalerna måste denna utvidgning av ockupationsmaktens repression ha framstått allt tydligare vid förhören med de många flyktingkategorierna. Under 1943–1944 tillkom också allt mer utförliga beskrivningar om den tyska repressionen i Norge från de som förhördes eller genom rapporter från flyktingar. Inte minst kom många protokoll att handla om de våldsamma konfrontationerna mellan flyktingsorganisatörer, motståndsmän och tysk polis vid själva flykten. I en omfattande rapport i april 1942 från en svensk polis som av misstag råkat korsa gränsen och därefter förts till Grini, framgick med all tydlighet vad en sådan vistelse innebar. Svensken hade bland annat assisterat en norsk läkare som själv var fånge och hade därigenom mött många grova misshandelsfall. En fånge hade undersökts av läkaren efter ett förhör varvid det framkommit att båda ”nyckelbenen vore avslagna, vänstra armen avslagen på flera ställen, vänstra handens fingrar vore bräckta, alla tårna på vänster fot likaså, vänstra benet omvridet, så att det blivit knäckt i höften.”⁴¹⁹

Ändå var det enligt läkaren endast de lindrigaste fallen som togs om hand på Grini. De grävsta hölls kvar i Gestapos fängelse på Möllergade i Oslo då endast tyska betrodda läkare fick granska deras skador. Många norrmän som fick uppleva Grini inifrån hade tidsbegränsade straff för bagatellartade brott. Tre norrmän hade exempelvis vislat Marseljäsen och dömts till fem månader på Grini och en student hade dömts till en månads mörkarrest för att offentligt ha uttryckt att Quisling var en förrädare.⁴²⁰ Som kommer att framgå av kapitel sex hamnade många av de norrmän som avvisades av landsfiskalerna vid gränsen också på Grini.

Terrorns följder för de enskilda individerna beskrevs också detaljerat vid vissa av de förhör med flyktingar som fiskalerna höll vid gränsen. Den 44-åriga sprängningsförmannen Rolf Svendsen gav exempelvis en ingående skildring av den tortyr han utsattes för i syfte att få honom att erkänna

⁴¹⁹ VA, Landsfogdens arkiv i Värmland, hemliga arkivet HD:1, P.M. 1 april 1942.

⁴²⁰ VA, Landsfogdens arkiv i Värmland, hemliga arkivet HD:1, P.M. 2 april 1942.

delaktighet i illegal verksamhet. Han hade anmodats lägga sig på rygg på golvet och sedan hade SS-män ”iklädda grova skodon hoppat upp och ned på Svendsens mage”. Han hade därigenom ådragit sig svåra skador i underlivet. Till Grini dit Svendsen sedan fördes hade han slagits i huvudet med ett långt vedträ och därefter beordrats lägga upp sina händer på ett bord

varefter en synnerligen stark belysning placerats så att ljuset bländat hans ögon. Härefter hade en SS-man befallt Svendsen att se SS-mannen i ögonen samtidigt som SS-mannen med en plattång nupit ihop yttersta leden av Svendsens vänstra långfinger så att detta blivit fullständigt platt.⁴²¹

Svendsen hade efter den svenske landsfiskalens förhör omedelbart förts till Årjängs sjukhus där flera operationer hade genomförts för att så långt möjligt återställa honom.

Redovisningen visar att fiskalerna tidigare än de flesta svenskar fick information om vad terrorn i Norge i praktiken innebar för de drabbade. Kanske är det en förklaring till att svensk gränspolis och militär under krigets gång tog allt mer markant ställning mot den tyska ockupationsmakten. Det framgår på olika sätt i avhandlingen och särskilt i detta och de två följande kapitlen.

Flykten under 1940

Det okontrollerade inflödet

Flyktingströmmarna under april till juni 1940 skiljde sig i flera avseenden från de övriga krigsåren. För det första rådde visumfrihet för norska medborgare att resa till Sverige i likhet med vad som gällde också för övriga nordiska medborgare och i det plötsligt uppkomna krisläget fanns varken beslutsbefogenheter eller kontrolladministration upprättad vid gränsen för registrering av de inkomna. Visumtvång infördes först i slutet av maj och åtföljdes några dagar därefter av att landsfiskalerna bemyndigades utfärda nödfallsvisering. För det andra utgjordes flyktingarna av såväl civil som militär personal och flykten föranleddes till största delen av de direkta tyska krigshandlingarna. Ett fåtal civila omhändertogs förvisso och förhöordes av landsfiskalerna, men de flesta strömmade obehindrat över gränslinjen.

⁴²¹ VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv AXI:4, P.M. 16 februari 1944.

Huvuddelen evakuerades efter några dagar till olika inkvarteringar längre in i landet såvida de inte redan efter en tid vände tillbaka till Norge.⁴²²

Antalet flyktingar från Norge som passerade den svenska gränsen april till maj 1940 har aldrig kunnat preciseras. Den norske historikern Grimnes uppgav att 10 000–15 000 flyktingar anlände till Sverige under dessa två månader. Uppgifterna byggde på vad norska flyktingkontoret i Stockholm angav i sin verksamhetsrapport för 1940–1941, men kontoret hade i sin tur fått uppgifterna av den svenska Socialstyrelsen.⁴²³ Det statistiska underlag för 1940 som finns arkiverat är dock utomordentligt bristfälligt. Det tycks bara ha varit Landsfogden i Göteborgs och Bohus län som redovisade ett mer precist underlag. Detta avsåg emellertid enbart perioden från mitten av maj till december 1940, då det över norra Bohuslän skulle ha inkommit cirka 1 800 flyktingar. För perioden april till mitten av maj framhöll däremot fogden att inga preciserade beräkningar kunnat göras med hänsyn till att gränskontrollen då inte klarade av att registrera de inkommande.⁴²⁴ Fogden nämnde dock i annat sammanhang att cirka 2 000 flyktingar inkommit i Bohuslän fram till 10 maj 1940. Av dessa hade 1 200 valt att stanna i Sverige medan 800 redan efter en kort tid återvänt till Norge.⁴²⁵ Tillsammans med uppgiften om 1 800 inkommande från och med mitten av maj till årets slut skulle således i storleksordningen 4 000 flyktingar ha korsat gränsen i norra Bohuslän under 1940. Det stora antalet styrks också av Frälsningsarméns uppgift om att enbart denna organisation registrerade över 1 000 flyktingar under april och maj i norra Bohuslän.⁴²⁶

För Värmland föreligger en uppgift att 2 200 flyktingar under 10 till 24 april inkom till Järnskögs distrikt.⁴²⁷ Med tillägg för övriga Värmland och Dalsland borde för hela 1940 ytterligare flera tusen individer ha inkommit. Totalt för de sju gränslänen är Socialstyrelsens uppgifter om uppemot 15 000 flyktingar närmast i underkant. Till Värmland ska också inräknas de närmare 5 000 norska soldater som under ett dygn i april 1940 flydde över gränsen och internerades i Sverige jämte ytterligare ett tusental soldater som i mindre grupper korsade gränsen och internerades under april. Hur kom då

⁴²² RA, UD, HP 1108, Skrivelse 14 maj 1940 från Överbefälhavaren till bland annat chefen för interneringsdetaljen vid Försvarsstabten.

⁴²³ Grimnes, 1969, s. 11.

⁴²⁴ LA, Landsfogdens i Göteborgs och Bohus län arkiv, DVIII:2, Rapport till Socialstyrelsen 8 december 1941; Grimnes, 1969, s. 11.

⁴²⁵ RA, Socialstyrelsen, hemliga arkivet, utlänningsars ärenden E4:1, Uppgift från Landsfogden i Göteborgs och Bohus län cirka 10 maj 1940.

⁴²⁶ Nils Modig, *Strömstad i ofred och krig*, Sävedalen 2013, s. 269.

⁴²⁷ VA, Landsfiskalens i Järnskög arkiv, BI:4, Skrivelse 24 april 1940 till länsstyrelsen.

Socialstyrelsen fram till sina uppgifter och fanns det överhuvudtaget några underlag från gränslänen norr om Värmland? Möjligtvis gjorde Socialstyrelsen en kvalificerad gissning byggd på fingertoppskänsla. Detta var förmodligen så nära sanningen som det gick att komma.

Flyktingkategorier 1940

April och maj 1940. Flykt undan kriget i sydöstra Norge

Den tyska invasionens snabba och för norska regeringen överraskande förlopp medförde att södra och sydöstra Norge utsattes för krigets härjningar från den 9 april och två till tre veckor framöver. Försöken att improvisera fram ett norskt försvar stäcktes också av förvirringen över den överraskande invasionen och sjabbel kring den norska mobiliseringen. Följden blev omfattande flyktingströmmar som korsade gränsen mot Sverige på alla upptänkliga platser dagarna efter den 9 april. Enligt Grimnes var flyktingströmmarna under april till juni ”som en tidevannsbølge. Den vellet inover Sverige på kort tid. Deretter trakk den seg nesten like raskt tilbake og etterlot bare mindre innsjøer etter sig”.⁴²⁸

Flyktingvågen under veckorna efter den 9 april dominerades av civila flyktingar som flydde undan krigshändelserna i södra Norge. Den var som Grimnes uttryckte det som en tidvattenvåg, en omfattande men kortvarig flyktström där enligt Åmark politisk och etnisk tillhörighet spelade mindre roll som flyktskäl. En del normmän stannade bara en kort tid i Sverige sedan de korsat gränsen. Ofta tog de in hos släktingar och vänner i gränstrakten tills krigshandlingarna lagt sig och återvände till Norge utan att ha registrerats av landsfiskalen. Huvuddelen av de civila flyktingarna reste dock tillbaka till Norge senast i juli några veckor efter det att striderna helt upphört. Redan i slutet av maj ska emellertid Norge ha ordnat egna flyktingtåg innan den svenska järnvägen under juni till juli 1940 anordnade hemresetåg för de normmän, som fortfarande var kvar i Sverige.⁴²⁹ Barstad sammanfattade den första flyktingvågen med att den så snabbt hade vänt om:

Det var krigen som hadde drevet flyktingene over grensen. Hjemme var forholdene i ferd med å bli normalisert innenfor okkupasjonens rammer [...].

⁴²⁸ Grimnes, 1969, s. 24.

⁴²⁹ Grimnes, 1969, s. 15, 24; Åmark, 2016, s. 537.

Flyktingens hemreise falt inn i dette bildet. Denne første flyktingestrømmen ble en episode.⁴³⁰

Av reportagen i de lokale dagstidningarna i gränslänen framgår att de som flydde undan krigshandlingarna i första hand omfattade kvinnor, barn och åldringar. *Dala-Demokraten*s reporter rapporterade exempelvis från Oslo den 10 april om den allt tätare strömmen av kvinnor, barn och bylten på väg från huvudstaden. Vid centralstationen stormade människomassor bangården och alla tåg från Oslo var enligt tidningen fullproppade till bristningsgränsen.⁴³¹ De värmländska lokaltidningarna rapporterade dagarna därpå om stora skaror på vägarna in till Sverige av hemlösa flyktingar vilka utgjordes av ”kvinnor, barn och åldringar som bära med sig så mycket de orka av allt bohag.”⁴³² Lördagen den 13 april flydde enligt flera bohüsländska dagstidningar närmare 300 personer från Östfold över Idefjordens is till Strömstad och de flesta hade knappt mer med sig än det som de bar på. På söndagen tog sig ytterligare närmare 400 personer över den svaga isen trots uppenbar livsfara.⁴³³

I takt med att tyska trupper trängde norrut genom Östfold tätnade dagarna därpå också flyktingströmmarna över Dalsland och Värmland. Måndagen den 12 april anlände ett stort antal flyktingar till mellersta Värmland. De hade tillbringat nätterna i bondgårdar och sina medförda barn hade de enligt rapporterna måst bära.⁴³⁴ Särskilt i området Töcksmark steg flyktingantalet under de närmaste dagarna. Ett ögonvittne mindes särskilt lastbilarna, som kom med lastflaken fyllda med småbarn från Norge.⁴³⁵ *Karlstads Tidning* rapporterade samtidigt direkt på plats:

Dygnet runt komma bilar fullastade med åldringar och barn. De sitta sammankrupna på lastbilarnas flak, under täcken och filter. Många äro ytterst dåligt klädda och lida svårt av kölden.⁴³⁶

Kvinnor, barn och åldringar på flykt från krigets våld var således återkommande uppgifter om de flyende under de första aprilveckorna 1940. En stor del av flyktingarna kom från områden som gränsade till Sverige och i

⁴³⁰ Barstad, 1991, s. 69.

⁴³¹ ”Dramatiska händelser vid anfallet mot Oslo” i *Dala-Demokraten* 11 april 1940.

⁴³² ”Norska vägar fulla av flyktingar” i *Karlstads Tidning* 13 april 1940.

⁴³³ ”Flyende norrmän riskerade livet på Idefjordens is” i *Bohüslänningen* 15 april 1940.

⁴³⁴ ”Flyktingströmmen i Dals-Ed växer” i *Nya Wermlandstidningen* 16 april 1940.

⁴³⁵ DAG, DAGf nr 566.

⁴³⁶ ”Stor mängd flyktingar över Hån” i *Karlstads Tidning* 16 april 1940.

många fall med släktkopplingar till svenskar i gränsområdet. I Mossviken vid Idefjorden härbärgerades i några gårdar ett 20-tal flyktingar. Dessa var alla gränsbor, som hade släktförbindelser med svenskar i området.⁴³⁷ Massflykten blev på så sätt en närmast oemotståndlig ström av människor som i det närmaste sågs som svenskar vilket i sin tur hade det positiva med sig att omfattande frivilliga insatser kunde mobiliseras i det svenska gränsområdet.

Som nämnts ovan registrerades bara en bråkdel av flyktingarna under april 1940 av den svenska polisen vid gränsen. Däremot registrerade norska flyktingkontoret i Stockholm uppskattningsvis cirka 550 norska medborgare som flydde till Sverige från och med dagarna kring den 9 april till början av maj. En sammanställning av 528 av dessa kan ge en viss antydning om kön och åldrar på den stora gruppen oregistrerade flyktingar. Bland de 528 dominerade yngre män, men andelen äldre över 34 år (29 procent) var långt högre än för samma åldersgrupp under de kommande krigsåren (19 procent). En fjärdedel utgjordes av kvinnor vilket var något högre än för de kommande åren. Kvinnorna var avsevärt äldre än männen. 38 procent var över 34 år gentemot männens 26 procent.⁴³⁸

Flyktingar 1940, som åtnjutit asylrätt i Norge

Den nazistiska terrorn i Tyskland och i de annekterade områdena Österrike och Tjeckoslovakien medförde en omfattande flyktingström till de europeiska grannländerna. I såväl Sverige som Norge och Danmark beviljades asyl åt flyktingar från de tyska områdena under 1930-talet. I samband med den tyska ockupationen av de båda länderna flydde därför en stor del av dessa till Sverige. Det gällde såväl politiska flyktingar som ett antal statslösa judar.⁴³⁹ Redan den 10 april 1940 angav Socialstyrelsen i telegram till länsstyrelserna att utländsk medborgare som vistades i Norge som politisk flykting inte skulle avvisas av Sverige utan tas i förvar i avvaktan på styrelsens beslut.⁴⁴⁰ Förvar kunde i Charlottenbergs landsfiskalsdistrikt betyda inkvartering i ett överliggningsrum på polisstationen eller som för en annan flykting logi i polisstationen och

⁴³⁷ ”4–500 flyktingar i Nord-Bohuslän” i *Strömstads Tidning* 20 april 1940.

⁴³⁸ Norska flyktingregistret, <https://media.digitalarkivet.no/view/43434>.

⁴³⁹ SOU 1945:1, Betänkande med förslag till utlänningslag och lag angående omhändertagande av utlänningsanstalt eller förläggning, Stockholm 1945, s. 51–52.

⁴⁴⁰ RA, Socialstyrelsen, hemliga arkivet, utlänningsars ärenden, E4:1, Telegram till länsstyrelserna 10 april 1940.

därefter överflyttning till ålderdomshemmet i Eda socken. I Strömstads fiskalsdistrikt togs en av asylflyktingarna i förvar genom att transporteras till Göteborg och införpassas till centralfängelset i Härlanda.⁴⁴¹

Stora delar av de icke norska asylflyktingarna korsade gränsen över Värmland och Bohuslän redan 10–13 april. En stor del av dessa registrerades, men inte alla. De lokala tidningarna nämnde bland annat flera tyska flyktingar över norra Bohuslän som inte ingick i landsfiskalens register. Polisen i Göteborg respektive Karlstad, Årjäng och Charlottenberg registrerade och förhörde under 1940 cirka 170 tyska flyktingar, som uppgav politiska motiv eller sin judiska bakgrund som flyktmotiv. 16 var av judisk börd, varav nio uppgav terrorism mot judar som motiv för flykten och de övriga sitt medlemskap i Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD).⁴⁴² De allra flesta av flyktingarna hade varit funktionärer i detta parti och bland de 170 fanns tre före detta ledamöter av tyska riksdagen, en före detta ledamot av tjeckoslovakiska riksdagen och flera blivande ledare i DDR och Förbundsrepubliken.⁴⁴³

Arbetarrörelsens roll vid flykten

Många av de tyska flyktingarna hade vid flykten hjälp av arbetarrörelsens omfattande nätverk som också sträckte sig in i de nordiska länderna. Flera uppgav vid förhören att de i Norge fått hjälp genom Arbetarrörelsens flyktinghjälp och Nansenhjälpen. Den tyska socialdemokraten Anna Vennerland hade ingått skengifte med en norrmän för att bli norsk medborgare. Inför flykten till Sverige hade hon av partikamrater i Oslo fått meddelande om att hon skulle sammanträffa med en okänd man i Halden som skulle lotsa henne över till Sverige. Hon tog sig till den uppgivna platsen och på natten roddes hon över Idefjorden till den svenska sidan. Av källorna framgår att ett flertal flyktingar med socialdemokratisk bakgrund

⁴⁴¹ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:1, P.M. 11 april 1940; LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län DVIII:17 ac, P.M. 12 augusti 1940.

⁴⁴² VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:1–4, förhörprotokoll 1940; VA, Landsfiskalens i Årjäng arkiv AI:4, förhörprotokoll 1940; LA, Poliskammaren i Göteborg, Göteborgs Statspolis, kriminalavdelningen FIII:1, förhörprotokoll 1940.

⁴⁴³ Före detta tyska riksdagen: Anna Zemmert och Max Seydewitz, SPD samt Hanna Sandtner, KPD (Kommunistische Partei Deutschland) och Ignac Schultz, före detta tjeckoslovakiska riksdagen. Bland blivande ledare inom BDR återfanns Willy Brandt, utrikesminister och förbundskansler samt inom DDR Ernst Wollweber, chef för Stasi, Max Seydewitz, ministerpresident Sachsen, Paul Peschke statssekreterare. Uppgifterna hämtade ur Wikipedia.

uppgav samma flyktväg. Detta tyder på en välorganiserad flyktingorganisation.⁴⁴⁴

Arbetarrörelsens nätverk innebar också att ledande socialdemokrater i Sverige gick i god för tyska flyktingar med framförallt socialdemokratisk bakgrund. Den före detta riksdagsledamoten för SPD, Anna Zemmert, angav vid förhöret flera referenser från Grov- och Fabriksarbetarnas förbund i Stockholm och att hon även erbjudits bo hemma hos en av funktionärerna. Kriminalpolisens förhørsledare vid Göteborgs poliskammare konstaterade därvid att makarna Zemmert ”lära åtnjuta mycket gott anseende”.⁴⁴⁵ Den österrikiske redaktören Holowatyj uppgav sig vidare enligt protokollet vara vän med både den socialdemokratiska riksdagsmannen och redaktören Zeth Höglund och LO:s ordförande August Lindberg.⁴⁴⁶ Även flera av de kommunistiska flyktingarna uppgav referenspersoner inom den fackliga rörelsen.

Den tyske socialdemokraten Herbert Frahm är ett exempel på hur nätverket kunde fungera genom flera länder.⁴⁴⁷ I mars 1933 hade han flytt från Tyskland via Danmark till Norge. Enligt protokollet hade Frahm

landstigit i Oslo, där han satt sig i förbindelse med Arbeiderbladets redaktör Finn Moe, vilken redan före Frahms ankomst till Norge genom Frahms partivänner i Tyskland underrättats om att Frahm vore att vänta till Norge. Redaktör Moe hade skaffat Frahm norskt uppehållstillstånd samt ordnat så att Frahm erhållit understöd från en arbetarorganisation i Norge.⁴⁴⁸

Frahm hade därefter successivt börjat skriva artiklar för socialdemokratiska tidningar. Efter den tyska invasionen av Norge hade han hållit sig gömd en tid med hjälp av partikamrater innan han fått en flyktväg angiven för sig genom skogarna till Sverige.⁴⁴⁹ I Charlottenberg blev han först internerad, men den socialdemokratiska riksdagsmannen August Spångberg gick i borgen för honom. Frahm, vars agentnamn var Willy Brandt, konstaterade i sina nedtecknade minnen att utan goda rekommendationer skulle han

⁴⁴⁴ LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län DVIII:17, P.M.12 augusti 1940 och 25 juni 1940.

⁴⁴⁵ LA, Poliskammaren i Göteborg, Göteborgs statspolis, kriminalavdelningen FIII:1, P.M.6 juni 1940. Anna Zemmert var tysk riksdagsledamot 1930–1933 för SPD.

⁴⁴⁶ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:1, P.M. 11 april 1940.

⁴⁴⁷ Herbert Frahms täcknamn var Willy Brandt, det namn han också efter kriget kom att bli känd för. Brandt var 1957 till 1966 borgmästare i Berlin, 1966–1969 Västtysklands utrikesminister och 1969–1974 förbundskansler. Han tillbringade exilen under 1930-talet i Norge och krigsåren i Sverige. Han återvände till Tyskland 1946.

⁴⁴⁸ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:4, P.M.2 juli 1940.

⁴⁴⁹ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:4, P.M.2 juli 1940.

antagligen först fått arbeta som skogsarbetare.⁴⁵⁰ Hans referenspersoner utgjordes av såväl socialdemokratiska riksdagsmän och ombudsmän som partiets flyktingkommitté.

Ett annat exempel på betydelsen av arbetarrörelsens internationella nätverk utgjordes av en grupp på 19 flyktingar som anlände den 12 april till Charlottenberg. De var ursprungligen från Sudetområdet i Tjeckoslovakien och aktiva socialdemokrater. Deras yrkeserfarenhet låg till stor del inom glasbruksbranschen och flera hade via kontakter fått arbete vid Eda glasbruk på den svenska sidan om gränsen. Samtidigt hade de fram till den tyska invasionen valt att bo på norska sidan. Enligt protokollet hade därför gruppen vid flykten kommit åkande i lastbilar med en del lösegendom, såsom sängkläder, kläder och dylikt. Bostad hade de redan ordnat genom svenska arbetskamrater.⁴⁵¹

Bland de 170 anländande asylflyktingarna befann sig också Erich Wollweber, ledare för den antifascistiska sabotagegruppen Wollweberligan. Ligan hade sprängt ett 20-tal tyska fartyg med militär utrustning och var därför efterlyst av Gestapo. Wollweber sökte ta sig förbi den svenska gränskontrollen med falsk identitet, men fastnade i en militärkontroll i en liten svensk by utanför Charlottenberg. Så snart hans rätta identitet blev känd internerades han i Sverige trots flera påstötningar från tysk sida att få honom utlämnad.⁴⁵² 1944 blev han frisläppt och reste genast vidare till Moskva. I DDR blev han efter folkupproret 1953 under några år chef för säkerhetstjänsten Stasi i DDR.⁴⁵³

En del av asylflyktingarna fördes vidare till ett nyupprättat mottagningsläger i Loka gyttjebads- och brunnsanstalt i Örebro län. Valet av Loka som samlingsplats för närmare kontroll av individerna skedde i all hast för att få bort de utländska medborgarna från de skyddsklassade gränsområdena. Det gällde enligt Socialstyrelsen för svenska myndigheter obekanta personer, vars närvaro i landet kunde innebära betydande faromoment.⁴⁵⁴ Sammantaget mottogs i Loka 258 utländska medborgare under april till juli. De flyktingar som anlant till Årjängs distrikt fördes redan efter en dag vidare till Loka med instruktionen till bevakningspersonalen att dessa absolut inte fick föra samtal eller på annat sätt träda i förbindelse med

⁴⁵⁰ Willy Brandt, *Minnen*, Solna 1990, s. 251.

⁴⁵¹ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:1, P.M.13 april 1940.

⁴⁵² VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:4, P.M. 18 maj 1940.

⁴⁵³ Se bland annat John Koehler, "East Germany. The Stasi and De-Stasification" i *Demokratizatsiya*, 2004.

⁴⁵⁴ RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar, mapp Loka Flj:2, Skrivelse till socialdepartementet 18 april 1940.

utomstående.⁴⁵⁵ Genom medverkan av Örebro läns arbetsförmedling kunde de flesta av flyktingarna placeras i olika arbeten. Efter den stora anstormningen avvecklades lägret i mitten av juli 1940.⁴⁵⁶ Loka var det första öppna mottagningslägret som anordnades under krigsåren för flyktingar till Sverige.

En problematik som skulle återkomma i de svenska förläggningarna under kriget var de motsättningar som uppstod när olika kategorier av flyktingar fördes samman. I Loka blev det högst påtagligt. Den tillförordnade provinsialläkaren pekade på detta i skrivelse till Länsstyrelsen i Örebro län:

Då flyktingarna, de flesta utblottade och ytterligt själsligt upprivna efter oftast flera resor från det ena landet till det andra samt dessutom av olika politiska åskådningar och olika raser, vore flyktingarna de mest svårhanterliga och oftast motbjudande patienter man kan tänka sig.⁴⁵⁷

Ordningsproblem fanns också men det gick att hålla isär de ”element som voro intresserade av att det blev mera liv i luckan”.⁴⁵⁸ Endast en gång behövde dock polis anlitas men då gällde det den egna personalen. Det handlade om en löjtnant och en furir som kom i slagsmål om vem av dem som hade ansvaret för att upprätthålla disciplinen inom förläggningen.⁴⁵⁹

De inskrivna i Loka befann sig under kortare tider i förläggningen. Till lägret fördes ett 100-tal av dem som anlände till Charlottenberg och Årjäng medan däremot ingen av de registrerade i Strömstad evakuerades till detta läger. En del av flyktingarna i Loka anlände över Öresund till Skåne. Möjligtvis fanns även där en del som inte fördes till Loka.⁴⁶⁰ Vart tog då dessa vägen? Som redovisats ovan var det åtskilliga som genom rekommendationer inom arbetarrörelsen i Sverige slapp kontrollstationen i Loka och kunde placeras i enskilda hem i främst Stockholmsområdet.

⁴⁵⁵ VA, Landsfiskalens i Årjäng arkiv AI:4, Förpassning 18 april 1940.

⁴⁵⁶ RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar, Flj:4.

⁴⁵⁷ RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar, mapp Loka Flj:2, Skrivelse 7 september 1940.

⁴⁵⁸ RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar mapp Loka vol Flj:2, Brev 12 juli 1940.

⁴⁵⁹ RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar mapp Loka vol Flj:2, Brev 12 juli 1940.

⁴⁶⁰ RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar Flj:2, Jämförelse av förhørsprotokoll 1940 mot inskrivningslistan vid Loka.

Interneringen av norska soldater 1940

Interneringen av de norska soldaterna i mitten av april 1940 utgjorde en så specifik händelse att den i sin helhet redovisas i följande avsnitt. Det gäller såväl omhändertagandet vid gränsen, evakueringen inåt landet till mottagningsläger, förmedlingen av arbete och slutligen den frivilliga återresan till Norge i juni till juli 1940. Arkivarien Britt-Marie Lundbäck vid Krigsarkivet beskrev 1991 interneringen av de norska soldaterna i *Meddelanden från Krigsarkivet XIV*. En del av hennes arkivunderlag har använts och kompletterats med annat material: tidningar, minnesskrifter och minnesberättelser.⁴⁶¹

De 5 000 norska soldater som flydde in på svenskt område inom loppet av ett par dagar i april, den så kallade Östfolddivisionen, var den enskilt största flyktinggruppen under hela krigsperioden utmed den norsk-svenska gränsen. Ambitionen hos divisionschefen var att via svenskt territorium föra divisionen till stridsfronten i Nordnorge. Om Sverige hade gett vika för de norska kraven är frågan om inte detta kunde ha orsakat större direkta militära tyska krigshandlingar mot Sverige. Oavsett vilket innebar den redan från början av förloppet en extremt stor utmaning för det svenska samhället, där tidigare erfarenhet av en sådan omfattning av flyktingar saknades. Det mesta av mottagandet kom därför att präglas av ad hoc-lösningar och det gällde inte minst logistiken vid transporterna från de värmländska skyddsområdena. Samtidigt som de norska soldaterna med tåg fördes bort från gränsområdet möttes de av andra tåg, lastbilar och bussar som fraktade tusentals beredskapssoldater till samma gränsområden. Därtill kom även de åtskilliga tusen norska civila flyktingar som strömmade in i Värmland under samma tid och som också behövde evakueras från de känsliga militära områdena. Utmaningen för den lokala organisationen kunde knappast ha varit större och detta samtidigt som de centrala myndigheterna hade svårt att sätta sig in i vad som hände utmed den norsk-svenska gränsen.

För omhändertagandet av militära flyktingar skulle de militära myndigheterna ansvara, men under en period då inte ens militär trupp ännu hunnit fram till gränsområdena i någon större utsträckning kom stora krav att ställas på samverkan lokalt mellan det civila samhället och de militära myndigheterna. I praktiken kom det stora trycket att ligga på några små orter

⁴⁶¹ Britt-Marie Lundbäck, ”Problematiska gäster. Norsk militär inmarsch i Värmland 1940” i *Beredskap i väst. Sveriges militära beredskap och gränsen i väster 1940–1945*, Meddelanden från Krigsarkivet XIV, Lars Ericson, Stockholm 1991, s. 147–168.

vid gränsen samt på Karlstad och Filipstad att ordna alla praktiska arrangemang för interneringen av militären och dessas fortsatta sysselsättning. På så sätt blev det ad hoc-liknande mottagandet av de 5 000 soldaterna ett första utkast för den modell som under kriget skulle utvecklas till en slags svensk arbetskraftsmodell vid krigsslutet.

Upplösning och flykt

Under de första veckorna av kriget i Norge sökte tyskarna snabbt besätta sydöstra Norge, Östfold fylke, för att på så sätt säkra gränsen mot Sverige. Området försvarades av en norsk division, men den tyska blixttaktionen och den förvirrade norska mobiliseringen gjorde att divisionen snabbt kom i upplösning. Under 13–15 april flydde nära 5 000 norska soldater in i området Töcksmark i södra Värmland.⁴⁶² I de värmländska dagstidningarna intervjuades många av soldaterna. Några norska militärer uppgav att flykten till Sverige gått med bilar med en hastighet upp till 70 à 80 km i timmen.⁴⁶³ Tidningarna återgav också soldaters uttalanden om förrädiska befäl och sabotage och soldater sade sig ha fått en bitter känsla av att de gick i döden om de upptog strid med fienden.⁴⁶⁴ General Erichsen som åtföljde sina trupper in i Sverige bestred emellertid talet om förräderi och konstaterade i stället att divisionens kollaps utgjorde de sorgliga följderna av bristfällig utbildning och bristande soldatanda.⁴⁶⁵

Avvisning eller avväpning vid gränsen?

Den 13 april anhöll Erichsen hos landsfogden i Värmland om svensk myndighets tillstånd att passera genom Värmland för att på så sätt lämna förstärkning åt norska trupper längre norrut vid Kongsvinger. Enligt generalen handlade han på uppdrag av den norska regeringen. Anhållan vidarebefordrades till överbefälhavaren general Thörnell och hans svar var entydigt: Norsk militär som överskred gränsen skulle tas i förvar och omedelbart avväpnas.⁴⁶⁶ Överbefälhavarens order utgick från

⁴⁶² ”Vad hände i Norge. Östfolddivisionens öde” i *På Vakt* nr 41, 1940.

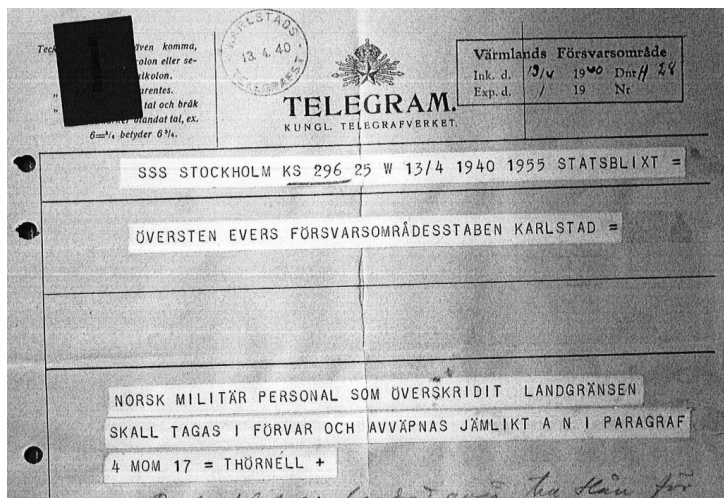
⁴⁶³ ”Norska soldater på 7-milamarsch från Askim till Årjäng” i *Nya Wermlandstidningen* 18 april 1940.

⁴⁶⁴ ”Internerad general bemöter talet om förräderi i Askim och Mysen” i *Nya Wermlandstidningen* 20 april 1940.

⁴⁶⁵ ”Internerad general bemöter talet om förräderi i Askim och Mysen” i *Nya Wermlandstidningen* 20 april 1940; ”Vad hände i Norge. Östfolddivisionens öde” i *På Vakt* nr 41, 1940.

⁴⁶⁶ VA, Landsfogdens för Värmlands län verksamhetsberättelse för 1940; KrA, Beredskapsverket, avdelning 11, Fl:4, stabschefen vid Karlstads försvarsområde, Carl Kaijers upprättade officiella stridsberättelse, daterad den 9 maj 1940, not 12, s. 4.

Haagkonventionen av år 1907 och försvarsledningens instruktioner att en krigförande militär trupp som sökte ta sig in i landet skulle hindras, avväpnas och interneras.⁴⁶⁷

Telegramordern som sändes från försvarsstabens chef general Thörnell som följd av den norske divisionschefens, general Erichsens anhållan om att få överskrida gränsen. KrA, Karlstads försvarsområde, Stabsavdelning I, BI:1, telegram 13 april 1940.

Hur hanterades då Thörnells order i praktiken vid gränsen? I området Töcksmark utgjordes den 13 april försvaret endast av lokal hjälppolis förstärkt med en handfull landstormsmän. Till de platser utmed gränsen där norska soldater samlades för att gå in i Sverige sändes i all hast de enda två färdigmobiliserade kompanier som fanns tillgängliga i västra Värmland. Den norske befälhavaren godtog därefter genast det svenska kravet på avväpning. Försvarsledningens hemliga instruktioner gav inget svar på hur en avväpning skulle ha gått till om de norska trupperna marscherat in utan att bry sig om den fåtaliga svenska bevakningen. En värmländsk soldat ställde sig just den frågan som förmodligen de flesta av de svenska soldaterna grubblade på, nämligen om de i det läget skulle ha öppnat eld ”mot de norska bröderna, som stod där med tyskarna i ryggen”?⁴⁶⁸ Under de närmaste dagarna fortsatte enstaka grupper av soldater att strömma in över gränsen på flera olika ställen. *Nya Wermlands-Tidningen* bevittnade ankomsten av en trupp på 70

⁴⁶⁷ Carl Axel Wangel, ”Neutralitetsrätt – regler och tillämpning” i *Sveriges militära beredskap 1939–1945*, Carl Axel Wangel (red), Stockholm, 1982, s. 61.

⁴⁶⁸ Citerat i Williams, 1989, s. 141.

soldater där striderna tagit så hårt på dem att de sjönk ihop, då de anlände till utspisningen och några måste föras till sjukhus.⁴⁶⁹

Borttransporten av norska soldater: Varthän?

Den norska militären fördes som första etapp med tåg, bussar och bilar till Årjäng som var närmaste gränsstad.⁴⁷⁰ Skolor, föreningslokaler och kyrkor togs i anspråk för att härbärgera soldaterna och en hjälpstation upprättades för skadade soldater, bemannad med personal från den lokala lottarörelsen. De svårast sårade fördes till Årjängs lasarett, främst de med granatskador. En del soldater tvingades undergå amputationer och flera hade enligt tidningarna avlidit under transporten från gränsen till Årjäng.⁴⁷¹ En mobiliserad lotta ur Arvika lottakår gav följande mörka lägesbild:

Framåt kvällningen och under svensk eskort anlände så de norska soldaterna jämte befäl. Det var en skakande upplevelse att se dessa trötta, genomvåta, hungriga och desillusionerade män. En del hade otäcka skavsår, som Rödakorsmän fick behandla, andra åter fick lugnande sprutor och annan akut hjälp av tillkallad läkarpersonal.⁴⁷²

Enligt stridsberättelsen samma dag konstaterade den värmländske stabschefen Kaijser att den norska militärledningen ”förlorat greppet över det hela och allt är ett enda virrvarr (en ’fårskock’) av trupper ur alla vapenslag, utan ledning av befäl. Tröstlöst det hela att se, alla modlösa”.⁴⁷³ Det fanns en underton av storebrorsattityd hos många svenska officerare vilket olika uttalanden visade. Exempelvis fastslog redaktören för tidskriften *Flyglarm*, överstelöjtnant Alf Meyerhöffer att

[å]rtiondens militära försummelser hämmade sig nu [...] Sorglöshet präglade in i det sista förberedelsearbetet i stället för militär beredskap. Moralisk förslappning i vida kretsar föranledde ett oförsvarligt svagt motstånd mot tyskarna.⁴⁷⁴

⁴⁶⁹ *Nya Wermlandstidningen* 18 april 1940.

⁴⁷⁰ KrA, Beredskapsverket, avdelning 11, FI:4, Kaijser, not 26, s. 5.

⁴⁷¹ ”Flyktinghjälpen i Årjäng alltså lika storlagen” i *Nya Wermlandstidningen* 19 april 1940.

⁴⁷² DAG, DAG nr 650.

⁴⁷³ KrA, Beredskapsverket, avdelning 11, FI:4, Kaijser, not 31, s. 6.

⁴⁷⁴ ”Utrikeskrönika” i *Flyglarm* nr 5/1940, s. 193. Meyerhöffer var stationerad vid Jämtlands fältjägarregemente 1940 som överstelöjtnant. Han tillhörde i riksdagen utbrytargruppen ur Högerpartiet, den högerradikala Nationella gruppen. Han lämnade riksdagen 1936 sedan Nationella förbundet där han stod på riksdagslistan misslyckats med att komma in i riksdagen.

Var det ren självgodhet från Meyerhöffer eller låg det ett infamt inslag av kritik mot Sveriges egen föga imponerande beredskap? Inte minst hos regeringen fanns i denna fråga ett drag av att sticka huvudet i sanden - åtminstone att döma av vissa statsråds dagboksnoteringar som redovisats ovan. Det fanns otvivelaktigt en viss nonchalans inför de inkommande rapporterna dagarna före den 9 april om tyska sammandragningar av trupper i östersjöhamnarna.⁴⁷⁵

Redan samma kväll, den 13 april, lämnade successivt de norska soldaterna Årjäng i flera tågsätt om vardera 700 till 1 000 man, eftersom Årjäng enligt stabschefen endast under kort tid klarade att föda dem.⁴⁷⁶ Transporternas mål var Karlstad, där staden med några timmars varsel skulle utspisa de över 4 000 soldaterna och ta hand om sjuka och skadade för vård. Det akuta läget ledde till drastiska beslut. Tåg efter tåg med stora grupper av norska soldater inkom under söndagen den 14 april då blott restauranger, kaféer, hotell och matsalar var öppna. Trots försök att hemlighålla transporterna spred sig ryktet om de norska soldaternas ankomst. På söndag kväll när ett tåg med nära 1 000 man anlände fanns därför en stor folksamling på plats vid järnvägsstationen. Centrala Karlstad avspärrades av polis medan soldaterna avmarscherade under svensk bevakning till stadens olika matställen.⁴⁷⁷ Enligt stabschefens anteckningar verkade de norska soldaterna

mycket ”nere” och påstodo sig ej ha fått ordentlig mat, knappast heller sömn på två dygn och däröver. Uppehållet i Karlstad skedde [dock] i god ordning och utan det minsta gnissel eller obehag (allmänheten höll sig tyst och stilla). Vid tågets avgång [...] hurrade normännen för Sverige m.m. och humöret var tydligen bättre.⁴⁷⁸

För ytterligare anländande tåg senare på kvällen skulle utspisning ske på samma sätt som det första men dock under den svårigheten att mörkläggning nu anbefallts i hela Värmland. Från överbefälhavaren gavs samtidigt order om att ytterligare ett par tåg under morgonen den 15 april skulle utspisas i Karlstad. Ordern var emellertid enligt stabschefen en central pappersprodukt

⁴⁷⁵ Flera av statsråden i samlingsregeringen förde dagbok, främst statsminister Per Albin Hansson, högerledaren och ecklesiastikministern Gösta Bagge och justitieminister Karl Gustav Westman. Dagboksnoteringarna har samordnats dag för dag under krigsåren av Krister Wahlbäck, *Regeringen och kriget*, Stockholm 1972.

⁴⁷⁶ KrA, Beredskapsverket, avdelning 11, FI:4, Kaijser, not 27–29.

⁴⁷⁷ KrA, Beredskapsverket, avdelning 11, FI:4, Kaijser, not 38.

⁴⁷⁸ KrA, Beredskapsverket, avdelning 11, FI:4, Kaijser, not 40–42, s. 7.

utan förankring i verkligheten. All mat i staden var nämligen slut, köks- och serveringspersonalen utarbetade och Värmlandsregementet kunde inte bidra med personal och lokaler, då regementet var upptaget med sin egen fulla mobilisering. Tågen fick därför passera Karlstad utan stopp fram till slutdestinationen som en stund tidigare fastställdes vara Filipstad.⁴⁷⁹ Sammantaget avväpnades och bortfördes från Årjäng via Karlstad under den 14 till 20 april över 4 600 norska soldater och 400 hästar jämte omfattande materiel, bland annat 5 000 gevär, 10 ton artilleriammunition samt ett komplett fältlasarett.⁴⁸⁰

Internering i Filipstad – med några timmars varsel

I ett långt led [...] stod mellan 800 och 900 norska soldater uppställda. Det var snöglopp och kallt regn, hostan ekade mellan husraderna. Några lyktor voro tända i gatukorsningar för att soldaterna skulle kunna vägleda sig. I det svaga lyktskenet såg det hela än mer spöklikt och tröstlöst ut.⁴⁸¹

Till Filipstad förlades interneringsstaben samt i första steget soldaterna. Efter några dagar fördes en del av dessa vidare till läger i Dalarna. En granskning av tre troppar om 112 man visar att i stort sett alla soldaterna härrörde från Östfolds fylke som angränsar till Bohuslän, Dalsland och Värmland. Soldaternas medelålder låg på 35 år medan de värnpliktiga officerarna i snitt var nära tio år yngre. De allra flesta av soldaterna hade i det civila ett arbetaryrke. Utöver dem som flydde från striderna i sydöstra Norge svarade interneringsstaben också för de cirka 1 200 norska soldater som fanns i läger i Sveg och Vansbro i Dalarna och som flytt över gränsen vid striderna i mellersta Norge. Den totala internerade styrkan uppgick därför till cirka 5 700 soldater. Därtill kom att 500 norska militärfordon också fördes till Filipstad.⁴⁸²

Stadens ledning i Filipstad hade endast några timmar på sig att hinna organisera mottagandet av de norska soldaterna.⁴⁸³ Skolorna, missionshuset, frälsningsarméns lokaler och Betelkapellet utrymdes av den anledningen för

⁴⁷⁹ KrA, Beredskapsverket, avdelning 11, FI:4, Kaijser, not 15 april, s. 8.

⁴⁸⁰ KrA, Beredskapsverket avd 11 FI:4, Skrivelse 20 april 1940.

⁴⁸¹ ”När de norska soldaterna kommo till Värmland” i *Karlstads Tidning* 21 december 1940.

⁴⁸² KrA, Beredskapsverket, Avdelning 1, A 29, flik D, s. 5, Interneringschefens rapport 14 juni 1940.

⁴⁸³ Carl Axelsson (red), *En bok om Filipstad. Minnesskrift med anledning av Filipstads 350-årsjubileum*, Filipstad 1961, s. 641.

att härbärgera soldaterna, högtalarbilar uppmanade barnen att hämta sina tillhörigheter och lärarna fick första tiden undervisa i sina egna hem.⁴⁸⁴ Förläggningslokalerna var enligt interneringschefen ett bekymmer, då möjligheterna att isolera de internerade var begränsade. Lokalerna låg mitt i staden och därför hade taggtrådsstängsel satts upp kring förläggningslokalerna och enskilda gårdsplaner. Dessa typer av åtgärder möttes emellertid med stor misstro av de internerade.⁴⁸⁵

Lottakårens insatser verkar ha varit avgörande för att de norska soldaterna under den första tiden kunde mottagas med utspisning och få stöd vid behov av sjukvård och vid andra problem.⁴⁸⁶ I sin slutrapport uppgav lottakårens ansvarige i Filipstad att de med fyra timmars varsel skulle ha fram mat till 3 000 anländande normän vilket kom att upprepas flera gånger under de närmaste veckorna i och med att nya civila flyktingkontingenter gjorde uppehåll i staden. Denna frivilliga arbetskraft om 12–15 lottor ska ha arbetat i skift 16 timmar per dygn.⁴⁸⁷

Arbetsförmedlingen organiseras

Det viktigaste för den svenska interneringsstaben var att få de internerade soldaterna i sysselsättning i såväl fritidsaktiviteter som arbete. De internerade norska officerarna framhöll vikten av att få igång sysselsättningar, då soldaterna annars skulle gräva ner sig i tanken på hemlandet och på de anhöriga som de inte på länge hört något ifrån.⁴⁸⁸ Gymnastik, idrott och fotbollsmatcher mot lokala lag stod på programmet och för de själavårdande insatserna svarade fältpastorerna genom gudstjänster, föredrag, studiekurser och filmföreställningar. Musikinstrument införskaffades, en revy sattes upp och sångkörer bildades. Lägerchefen major Tage Lundberg konstaterade dock krasst i sin inspektionsrapport att de norska soldaterna visserligen marscherade till och från de olika övningarna och programmen, men de hade behövt ”disciplinerande fotexercis och hälsningsövningar” med hänsyn till deras ”oförmåga att hålla ordning kring sig”.⁴⁸⁹

⁴⁸⁴ ”När de norska soldaterna kommo till Värmland” i *Karlstads Tidning* 21 december 1940.

⁴⁸⁵ KrA, Beredskapsverket, avd 1 A29 flik D, Interneringschefens rapport 14 juni 1940.

⁴⁸⁶ Axelsson (1961), s. 641; KrA, Beredskapsverket, avd 1 A29 flik D, rapport 5 augusti 1940.

⁴⁸⁷ KrA, Försvarsstaben, interneringsdetaljen, första avdelningen, F1:1, Rapport 25 juli 1940 från Föreningen Försvarets Landstormskvinnor.

⁴⁸⁸ KrA, Försvarsstaben, interneringsdetaljen, första avdelningen, F1:1, Rapport april 1940.

⁴⁸⁹ KrA, Försvarsstaben, interneringsdetaljen, första avdelningen EI:3, Inspektionsrapport 5 augusti 1940.

Även om kultur, fysisk utlevelse och själavård innebar god sysselsättningsterapi var det till syvende och sist möjligheterna att förmedla och ordna arbete som utgjorde den viktigaste insatsen för de tusentals internerade soldaterna. Interneringschefen Herman Levin var också helt på det klara med att arbetsanskaffningen måste organiseras för de internerade. Ordningsproblem skulle annars uppstå vilket i sin tur kunde leda till rymningar och allmän misstämning. De omfattande inkallelserna av värnpliktiga i Sverige hade samtidigt skapat ett stort behov av arbetskraft i skogen och inom jordbruket medan det bland de internerade i Filipstad fanns exempelvis 600 skogsarbetare. Militärens behov av ordning och näringslivets behov av arbetskraft ledde därför till krav på de centrala myndigheterna att anpassa lagar och bestämmelser för den nya situationen. Socialstyrelsen tog också till sig kraven från de lokala organisationerna att gällande lagstiftning på arbetsmarknaden måste anpassas till de nu uppkomna förhållandena. Interneringschefens tolkning var därför att allt som kunde borde göras och han fick omedelbart medhåll av landshövdingarna i Värmlands och Kopparbergs län.⁴⁹⁰

Socialstyrelsen begärde därför hos regeringen redan två dagar efter den norska truppens ankomst att bestämmelserna om arbetstillstånd skulle ändras så att normmän som inkommit till riket under april 1940 fick ta anställning utan tillstånd. Enda förbehållet var att detta inte fick inkräkta på områden där svensk arbetskraft fanns att tillgå samt att säkerhetskraven beaktades.⁴⁹¹ Innan beslutet var fattat startade emellertid interneringsstaben med landshövdingarnas goda minne ett eget arbetsförmedlingskontor i Filipstad. Arbetsgivare uppmanades att vända sig till kontoret vid behov av arbetskraft och redan direkt efter starten kunde nära 1 000 arbetstillfällen erbjudas de internerade. När den nya bestämmelsen trädde i kraft den 26 april gick sedan den statliga arbetsförmedlingen in med arbetsförmedlare. På initiativ av de båda landshövdingarna i Kopparbergs respektive Värmlands län enades interneringschefen, länets skogsbolag och arbetsförmedlingen om principer för att ordna arbete åt normmännen inom länet. Arbetsgivaren skulle enligt överenskommelsen anmäla till arbetsförmedlingen sina behov av arbetskraft och ställa bostad jämte halm till förfogande för arbetarna, medan interneringslägret skulle stå för transporten till arbetsplatsen. Vid olycksfall gällde samma regler som för svenska arbetare och dagsersättningen skulle

⁴⁹⁰ KrA, Beredskapsverket avd. 1 A29, flik D, Interneringschefens rapport 14 juni 1940, s. 7, 19.

⁴⁹¹ KrA, Försvarsstaben, interneringsdetaljen, första avdelningen, F1:1, Skrivelse 8 maj 1940 från interneringschefen till ÖB; *Svensk författningssamling*, SFS 1940:274.

motsvara vad en svensk arbetare erhöll.⁴⁹² I juni var nära 70 procent av cirka 4 400 soldater i civilt arbete och i stort sett samtliga av de arbetande bodde utom förläggningen.⁴⁹³ Särskilda skogshuggarläger med norsk arbetskraft hade då av Domänstyrelsen startat på flera orter. Samtidigt poängterades behovet av övervakning av lägren för att rymningar inte skulle ske. Denna utgjordes av två befäl och 20 svenska soldater per plats.⁴⁹⁴

Baserat på bland annat erfarenheterna av arbetsförmedling för de norska soldaterna slog regeringen fast att all utplacering till arbete av civila och militära norska flyktingar skulle ske genom den offentliga arbetsförmedlingen. Vid utplaceringen av de internerade soldaterna skulle militär myndighet lämna uppgifter om vilka som var lämpliga för arbete inom skilda yrken. Gällde det industri eller placering i en ort där arbetsförmedlingen kunde ifrågasätta lämpligheten av att ”utlänningar” vistades krävdes alltid länsstyrelsens tillstånd före beslut om placering.⁴⁹⁵

Synen på de norska soldaterna

Även om arbetsanskaffningen gjorde att huvuddelen av de internerade kom i sysselsättning kunde inte spänningar undvikas mellan de svenska representanternas myndighetsroll och den norska känslan att vara påtvingad gäst och beroende av svensk välvilja. Enligt inspektionsrapporterna såg därför de högsta cheferna för interneringen med starkt kritiska ögon på de internerade och kritiken var främst riktad mot det värnpliktiga befälet. Enligt major Lundberg brast befälet i ledarförmåga och högste chefen för Försvarsstabens interneringsdetalj greve Folke Bernadotte rapporterade att befälet inte ens vågade besöka de norska manskapsförläggningarna. Herman Levin hade dessutom fått den uppfattningen att de norska befälen såg interneringsmyndigheten ”som pensionatsvärdar, som uteslutande skulle ägna sig åt gästernas behov av trevnad och bekvämlighet”. Soldaterna däremot var enligt de tre cheferna i och för sig illa disciplinerade, men sågs närmast som offer på grund av det värnpliktiga befälets ointresse att handleda dem. Samtidigt framhöll Levin som ett förmildrande skäl att såväl soldater som befäl betraktade överskridandet av gränsen till Sverige som en

⁴⁹² KrA, Försvarsstabens interneringstjänsten, första avdelningen E I:1, P.M. rörande beredandet av arbete åt internerad norsk militär personal, daterad 14 maj 1940.

⁴⁹³ KrA, Försvarsstabens interneringsdetaljen, första avdelningen, F2:1, s. 3, Interneringschefens rapport 14 juni 1940, s. 10 och inspektionsrapport av chefen för interneringsdetaljen.

⁴⁹⁴ KrA, Försvarsstabens interneringsdetaljen, första avdelningen, F2:1, P.M. 13 maj 1940 om att bevilja civila arbetsanställningar åt internerade.

⁴⁹⁵ RA, Socialstyrelsen, hemliga arkivet, utlänningsärenden, vol E4:1, Regeringsbeslut 31 maj 1940.

neslig kapitulation.⁴⁹⁶ Det florerade också rykten om att många befäl och soldater visat feighet och ovilja att bekämpa tyskarna.

Svensk storebrorsmentalitet gentemot Norge eller kanske oläkta sår efter unionsupplösningen 1905 framkom bland annat när Bernadotte påstod att det taktiska läget i Norge i april 1940 inte motiverade militärens flykt över gränsen till Sverige. Medan Bernadotte slog fast att förbandet över huvud taget inte deltagit i några som helst strider fanns tidningsuppgifter om sårade som omhändertagits i Årjäng och Karlstad och om stupade.⁴⁹⁷ För att förklara disciplinupplösningen bland de internerade luftade också Filipstads lägerchef major Lundberg sina föreställningar om norrmän. Han slog helt sonika fast att det norska folklynnat enligt erfarenhet var synnerligen individuellt betonat vilket även kunde ses under interneringen.⁴⁹⁸ Samtidigt fördes diskussioner mellan cheferna om att organisera ett fältdugligt förband av de internerade under framförallt svenskt befäl och efter utgallring av de norska värnpliktsbefälen. Om ett akut krigsläge skulle uppstå skulle enligt Bernadotte det norska tillvaratagna krigsmaterielet snabbt kunna ställas till förfogande för truppens utrustning. Var det bara spekulationer mellan cheferna om att sätta upp ett norskt-svenskt förband eller fanns det vidare planer redan under 1940 inom Försvarsstaben på ett sådant svenskt-norskt förband ifall Tyskland skulle anfalla?⁴⁹⁹

Norska soldaters klagomål

Några norska soldater klagade också på hur interneringsmyndigheten hanterade olika frågor. Det gällde främst i lägret Rommehed som hastigt färdigställt i maj 1940. I en skrivelse framfördes klagomål över förplägnad, mat, hygien, taggtrådsstängsel, antal vakter och ersättningen.⁵⁰⁰ Norska officerare i samma läger bestred å sin sida det mesta av soldaternas klagomål och framhöll att samma mat och ersättning gällde såväl norska som svenska soldater.⁵⁰¹ Skrivelsen bildade dock grund för en kampanj från Quislingpressen i Norge om att Sverige skulle ha behandlat de norska soldaterna dåligt. Quisling själv skulle också ha uttryckt att norrmännen utsatts för kränkande och sårande hållning från den svenska befolkningen. I den norska

⁴⁹⁶ KrA, Beredskapsverket avd. 1 A29 flik D, Interneringschefens rapport 14 juni 1940.

⁴⁹⁷ KrA, Försvarsstaben, interneringsdetaljen, första avdelningen, F2:1.

⁴⁹⁸ KrA, Försvarsstaben, interneringsdetaljen, första avdelningen, E1:3, Rapport 5 augusti 1940.

⁴⁹⁹ KrA, Försvarsstaben, interneringsdetaljen, första avdelningen, F2:1, Inspektionsrapport 25 april 1940.

⁵⁰⁰ Norge, Utenrikesdepartementet (red) not 324, 1947–1950, s. 135–137.

⁵⁰¹ Norge Utenrikesdepartementet (red) not 331–340, 1947–1950, s. 143–146.

dagstidningen *Tidens Tegn* visades en otydlig bild som sades vara en svensk förläggning där norska soldater tycktes stå i oändliga matköer mitt bland strövis med halm på golvet som skulle utgöra sovplatser för de norska soldaterna. Den svenska mottagningen beskrevs av tidningen som värre än vilket fängelse som helst. Artikelns fick emellertid kraftigt mothugg i såväl norsk som svensk press av norska soldater och befäl som varit internerade.⁵⁰² En norsk officer som haft förplägnad i flera av lägren framhävde de svenska insatserna och inte minst

de omfattande transporter fram och tillbaka [av de norska soldaterna], som försiggick under en tid då järnvägarna vore toppbelastade med svenska trupper. Varje officer med erfarenhet av transporter måste vara enig med mig om att allt gick anmärkningsvärt friktionsfritt.⁵⁰³

Hemtransporten i juli 1940

Efter kapitulationen i början av juli 1940 upphävdes slutligen interneringen och de norska soldaterna kunde transporteras med tåg tillbaka till Norge. Samtidigt behövde ingen återvända till Norge om han därigenom skulle riskera liv eller egendom. De som stannade erhöll en till två månaders arbetstillstånd och arbetet utgjordes av jord- och skogsarbete eller specialarbete inom industrin. Av cirka 4 400 soldater reste 1 400 normän hem med åtta tågtransporter i juli, medan övriga var kvar ytterligare en tid i Sverige. I augusti uppskattade UD att 400–500 av de norska soldaterna fanns kvar i Sverige.⁵⁰⁴

Hemtransporten av normännen genomfördes i etapper med tåg via Charlottenberg respektive Ed-Kornsjö och skedde under bevakning av svensk militär och polis. Vid Kornsjö överlämnades regelmässigt den norska truppen till tysk militärmyndighet för fortsatt transport till Halden. Två svenska poliser som medföljde en transport konstaterade att den svenska bevakningen uppträdde på sådant sätt att deras uppträdande väckte det tyska militärbefällets beundran och gillande.⁵⁰⁵

⁵⁰² Ole Kluge, ”De internerte norske soldater i Sverige” i *Tidens Tegn* 27 juli 1940; ”God behandling i de svenske interneringsleirer” i *Aftenposten* 19 juni 1940; ”Quislings beskyllningar tillbakavisas med indignation av militär och civila” i *Social-Demokraten* 7; ”Norske officerer mot Quislings lögnaktion” i 9 november 1940.

⁵⁰³ ”Norske officerer mot Quislings lögnaktion” i *Social-Demokraten* 9 november 1940.

⁵⁰⁴ RA, UD P 1340, mapp II, Interneringschefens rapport 14 juni 1940, s. 11 och skrivelse 10 augusti 1940.

⁵⁰⁵ KrA, Försvarsstaben, interneringsdetaljen, första avdelningen, El:2, P.M. 26 juli 1940.

Vid ankomsten till Halden fick soldaterna ett storslaget mottagande av stadens befolkning med stadsfullmäktiges ordförande och polismästaren i spetsen. *Aftonbladet* rapporterade att pojarna var friska och solbrända och i gott humör.⁵⁰⁶ Mottagningen i Sverige berömdes och från befolkningen i Filipstad hade de norska soldaterna bara mött den största vänlighet och de förde med sig goda minnen från Sverige och av det svenska folkets hållning och förståelse.⁵⁰⁷

*

Som en röd tråd i förloppet med de norska truppernas transport genom Värmland till interneringsläger och arbetsplatser löper det svenska lokalsamhällets snabbhet och flexibilitet när det gällde att hitta lösningar som övervann de organisatoriska bristerna i mottagningen. I detta avseende prövades mottagningsorganisationen till det yttersta och gav viktiga erfarenheter för den fortsatta utformningen av den svenska flyktingmottagningen. Härigenom blev interneringen av de norska soldaterna en slags förövning inför de kommande krigsårens successivt ökade flyktingströmmar från i stort sett alla omkringliggande stater.

Flyktinggruppernas numerär och kännetecken 1941–1945

Till undersökningens tre län, Värmlands, Älvsborgs (Dalsland) och Göteborgs och Bohus län, inregistrerades 32 044 flyktingar, varav cirka 30 120 norska medborgare och cirka 1 920 individer av annan nationalitet.⁵⁰⁸

Tabell 5.1: Flyktingar till de tre undersökta länen 1941–1945 utom de som avvisades.

Län	Bohuslän	Dalsland	Värmland	Totalt
Norska medborgare	9 675	2 274	18 172	30 121
Icke-norska medborgare	699	105	1 119	1 923
Totalt antal	10 374	2 379	19 291	32 044

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhørsprotokoll 1941–1945.

⁵⁰⁶ ”Norske soldater vittna gott om behandlingen i Sverige” i *Aftonbladet* 14 juli 1940.

⁵⁰⁷ ”Norske soldater vittna gott om behandlingen i Sverige” i *Aftonbladet* 14 juli 1940.

⁵⁰⁸ I den följande redovisningen skiljer sig antalet åt jämfört med totalantalet beroende på att vissa distrikt under vissa år saknar förhørsprotokoll. Bortfallet utgör 2–5 procent av totalen.

Tabell 5.1 visar att till Värmlands län ankom cirka 60 procent av samtliga flyktingar avseende de tre undersökta länen. Järnskogs distrikt inom Värmlands län svarade för något mer än hälften av antalet flyktingar som ankom till Värmland, eftersom flera flyktvägar ledde genom de stora skogsbältena in i distriktet. Även med hänsyn tagen till de fyra norra gränslänens distrikt var Järnskog det distrikt som tog emot flest flyktingar under kriget. Som tidigare nämnts var samtidigt Järnskog mindre bemannat än de mer folkrika gränsdistrikten i Bohuslän och Värmland.

Norska medborgare som flydde till Sverige

De norska flyktingarna uppgick för 1941–1945 till 29 430, varav 21 370 män, 5 770 kvinnor och 2 300 minderåriga barn (under 15 år).

Tabell 5.2: Flyktingar, norska medborgare, per halvår 1941–1945.

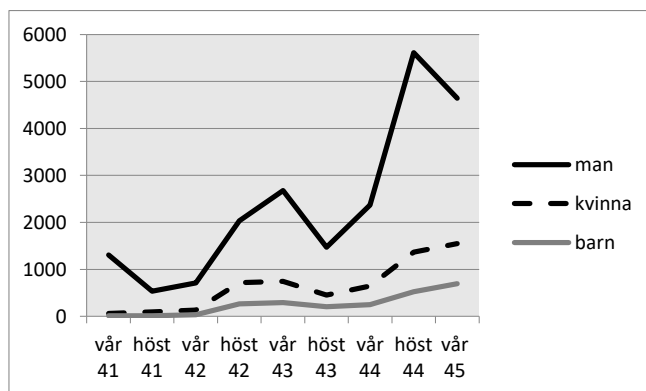
Halvår	Våren 41	Höst-en 41	Våren 42	Höst-en 42	Våren 43	Höst-en 43	Våren 44	Höst-en 44	Våren 45	Totalt
Män	1 305	538	714	2 033	2 679	1 474	2 368	5 611	4 645	21 367
Kvinnor	65	94	132	719	746	453	644	1 366	1 550	5 769
Barn	12	15	36	267	294	204	252	523	695	2 298
Totalt	1 382	647	882	3 019	3 719	2 131	3 264	7 500	6 890	29 434

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhørsprotokoll 1941–1945.

Anm. Skillnaden jämfört med tabellen ovan beror på att uppgifter om kön saknas för cirka 700 personer.

Ökningen av flyktingströmmen från Norge tog fart från hösten 1942 på grund av den omfattande flykten av de norska judarna undan deportation. Därefter fortsatte successivt flyktingarna att öka fram till krigsslutet.

Diagram 5.2: Norska flyktingar 1941–1945 efter kön och ankomstår.

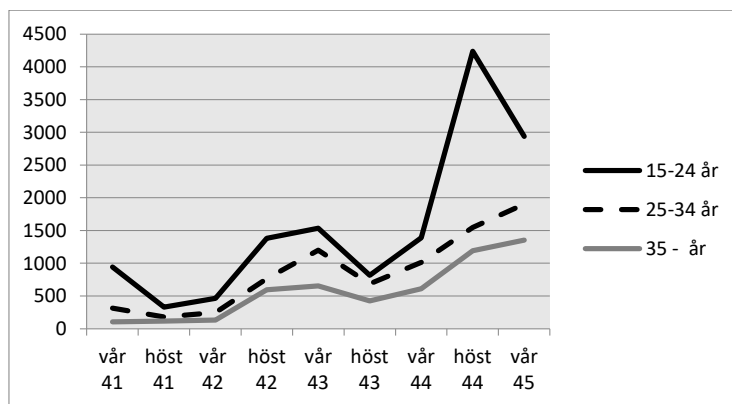

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhørsprotokoll 1941–1945.

Som diagrammet visar var antalet män genomgående högre än för kvinnor, medan kvinnoantalet under 1944–1945 i stället växte samtidigt som antalet män från och med hösten 1944 till krigsslutet minskade. Totalt för 1941–1945 uppgick andelen män och kvinnor till 79 respektive 21 procent. Förändringarna mellan åren var dock stora. Våren 1941 utgjorde andelen kvinnor endast fem procent, medan andelen våren 1945 var 25 procent.

Antalet barn följde samma utveckling som kvinnorna och ökade det sista krigsåret. Ett skäl var att förutsättningarna för flykt för kvinnor, barn och äldre förbättrades i slutet av kriget genom båttransporterna från södra Norge till Bohusläns hamnar.

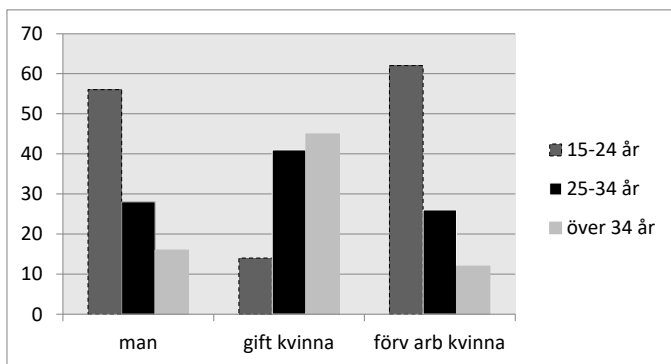
Diagram 5.3: Norska flyktingar 1941–1945 efter åldersgrupp och ankomstår.

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörsprotokoll 1941–1945.

Diagram 5.3 visar att andelen 15–24-åringar uppgick till 52 procent, gruppen 25–34 år till 29 och åldrarna över 34 år till 19 procent. Antalet unga minskade under krigets sista år medan de äldre fortsatte att öka, bland annat på grund av båttransporterna. Den yngre gruppen uppvisade också kraftiga svängningar mellan åren. Våren 1941 utgjorde dess andel cirka 70 procent av flyktingtalet, medan andelen för hösten 1943 var 38 procent.

Diagram 5.4: Åldersfördelning för tre grupper med norska flyktingar, 1941–1945 (%).

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörprotokoll 1941–1945.

Diagram 5.4 visar, att åldersfördelningen för män och förvärvsarbetande kvinnor var tämligen lika, medan gift kvinna var avsevärt äldre än de båda andra grupperna. Båda kvinnokategorierna ökade i antal markant mot slutet av kriget. Den ökade andelen äldre i föregående diagram kan således främst förklaras med den ökande kvinnoandelen de sista krigsåren.

Tabell 5.3: Norska flyktingar efter yrke. Män och förvärvsarbetande kvinnor, 1941–1945.

Yr-ke	Arbe-tare	Kon-tor	Studer-ande	Ser-vice	Högre tjm	Sjö-män	Polis, Militär	Kultur, Journalist	Totalt
Män	9 970	2 792	2 706	1 655	1 633	979	583	236	20 554
Kv.	395	545	235	937	64	1	1	35	2 213
Tot.	11 345	3 337	2 941	2 592	1 697	976	583	271	22 767

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörprotokoll 1941–1945.

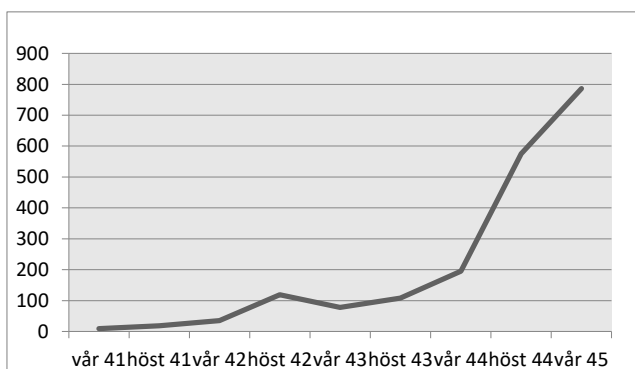
Anm. I underlaget ingår ej gifta kvinnor och inte heller minderåriga.

Gruppen arbetare dominerade bland flyktingarnas yrken enligt tabellen. De resterande yrkena redovisades främst inom kontor, service, studier och högre tjänstemän. 49 procent av männen uppgav arbetare jämfört med 18 procent för kvinnorna. I gengäld dominerade kvinnorna serviceyrkena, 42 procent, medan endast åtta procent av männen uppgav yrken inom denna grupp.

Icke norska medborgare, som flydde till Sverige

Till de tre länen i undersökningen ankom 1 920 icke norska medborgare, främst från Värmland.

Diagram 5.5: Icke norska flyktingar 1941–1945.

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörprotokoll 1941–1945.

Av diagram 5.5 framgår att huvuddelen (71 procent) av de cirka 1 920 icke norska flyktingarna anlände till de tre undersökta länen under hösten 1944 och våren 1945. Den markanta ökningen mot slutet av kriget kan illustreras med att det under våren 1941 anlände totalt nio icke norska flyktingar, medan antalet under våren 1945 uppgick till 790. Männerna uppgick till 1 740 (cirka 92 procent av de samtliga icke norska medborgarna). Ett 30-tal barn ingick vilka främst hörde till flyktingar av judisk börd. De icke norska medborgarna var genomgående något äldre än de norska.

Tabell 5.4: Icke norska flyktingar efter nationalitet 1941–1945.

Natio- nalitet	Sovjet	Holland	Tysk- land	Frank- rike	Dan- mark	Fin- land	Stats- lösa	Öv- riga	Totalt
Antal	466	282	417	165	147	121	144	181	1 923

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörprotokoll 1941–1945.

Av tabell 5.3 framgår att de tre klart största nationaliteterna utgjordes av Sovjetunionen, Holland och Tyskland. I Sovjet ingår de baltiska staterna som införlivades 1940 med Sovjet (77 av 466). I Tyskland innefattas de flyktingar som kom från Österrike och protektoratet Böhmen-Mähren. De sovjetiska flyktingarna utgjordes till största delen av flyende krigsfångar, medan det bland de tyska främst ingick desertörer. Judiska flyktingar från Tyskland, Österrike och Tjeckoslovakien har i tabellen förts till statslösa.

Flyktmotiven hos flyktingarna (norska medborgare)

Varje flykting hade att redovisa inför förhöret med landsfiskalen orsaken till flykten till Sverige. Uppgiften ingick i landsfiskalens bedömning om flyktingen skulle räknas till politisk flykting. Begreppet kom att utvidgas under krigsåren men under 1940–1941 var det ännu liktydigt med någon form av motståndsverksamhet i Norge.

Tabell 5.5: Norska flyktingar efter uppgivna flyktmotiv 1941–1945.

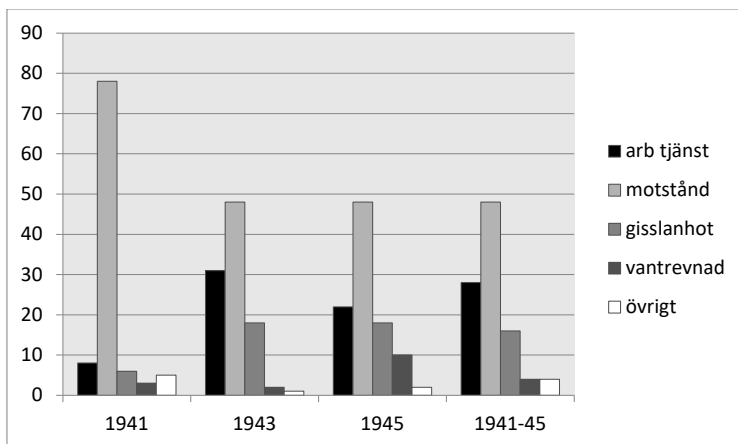
Flykt-motiv	Mot-stånd	Arbets-tjänst	Giss-lanhot	Van-trivsel	Judisk börd	Övrigt	Totalt
Antal	12 497	7 065	4 084	1 119	741	720	26 226

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörsprotokoll 1941–1945.

Anm. Minderåriga ingår inte med undantag för judiska minderåriga, vars flykt gällde detsamma som de vuxna, det vill säga undan deportation.

Av tabell 5.5 framgår att motstånd, flykt undan arbetstjänst samt flykt undan gisslanhot dominerade. Övriga motiv omfattade huvudsakligen de som uppgav vantrevnad med situationen i Norge och de med judisk börd. Övriga omfattar de som vägrat underteckna lojalitetsförklaringar till regimen, de som ville vidare till Storbritannien/Kanada, quislingarna och personer som av misstag råkat korsa gränsen.

Diagram 5.6: Andel norska flyktingar efter huvudmotiv för flykten (%).

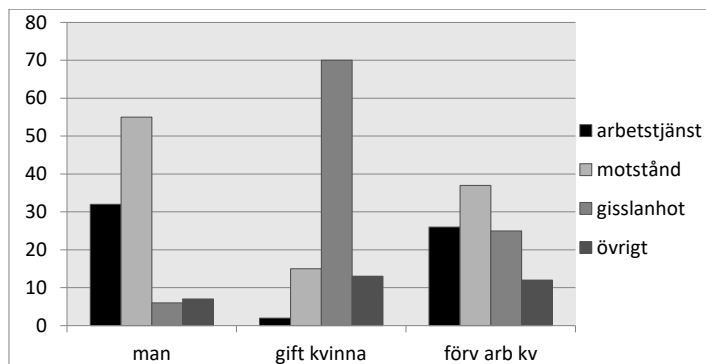

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörsprotokoll 1941–1945.

Motstånd som flyktmotiv dominerade och framförallt under 1941. Motivet var under detta år i första hand det som avsåg politiskt flyktingskap. Motiven

flykt undan arbetstjänst och gisslantagande sågs emellertid successivt allt mer också som politiskt flyktingskap vid landsfiskalernas bedömning av de flyendes motiv.

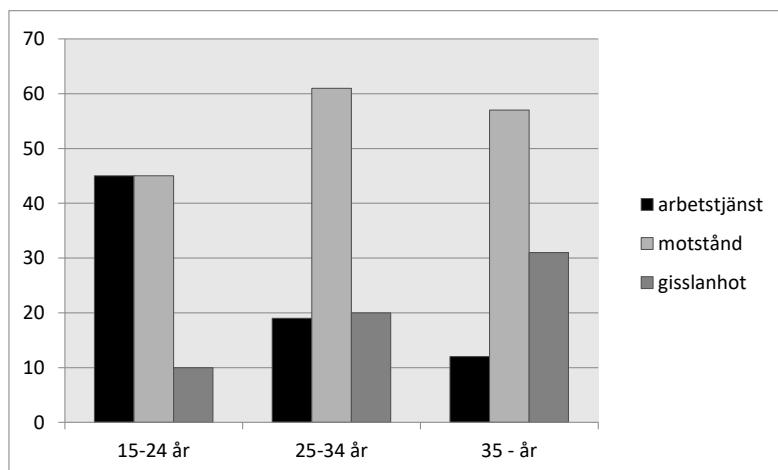
Diagram 5.7: Andel norska flyktingar efter flyktmotiv och kön 1941–1945 (%).

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörprotokoll 1941–1945.

Diagram 5.7 visar att det främst var bland männen som motståndsverksamheten dominerade och därefter följt av motivet flykt undan arbetstjänst. Strukturen bland män var i viss mån densamma även för de förvärvsarbetande kvinnorna medan den för gifta kvinnor avvek markant. Här dominerade gisslanhotet närmast helt.

Diagram 5.8: Andel norska flyktingar efter flyktmotiv och ålder 1941–1945 (%).

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörprotokoll 1941–1945.

Av diagram 5.8 framgår att motiven motstånd och flykt undan arbetstjänsten var ungefär lika stora. För de andra två åldersgrupperna dominerade motstånd, medan arbetstjänsten kraftigt minskade. De lagar som infördes om obligatorisk arbetstjänst riktade sig framförallt mot de yngre åldersgrupperna och då främst män men mot slutet av kriget även mot kvinnor.

Analys av de tre huvudmotiven för flykt

Motståndsverksamhet

Förutom medlemskap i förbjudna politiska och fackliga organisationer utgjorde under 1940 och 1941 olika slag av motstånd mot ockupationsregimen det som kunde rendera politiskt flyktingskap. Av förhören framgår att flyktingarna återopade olika slag av aktiviteter som stod i strid med ”nyordningen” i Norge. Symboliska protester var vanliga. En 18-åring hade tillsammans med några vänner klätt sig i röda tofsmössor och röda strumpor och ett 16-årigt hembiträde hade också tillsammans med vänner sjungit kungssången och båda grupperna hade anmälts till polisen.⁵⁰⁹ Bråk med Quislings hird var även vanligt flyktmotiv. Tre arbetare i 20-årsåldern hade i en biökö misshandlat två hirdmän, som trängt sig före och vågade därför inte stanna kvar i Norge.⁵¹⁰ I augusti 1941 beslagtogs samtliga radioapparater i landet för att hindra avlyssnande av BBC. Straffen att bryta mot lagen om radioförbud var stränga, men trots det började särskilda tidningar ges ut där BBC:s nyhetsutsändningar trycktes in extenso.⁵¹¹ En 24-årig städerska hade varnats efter att ha lyssnat på brittiska radioutsändningar och flydde för säkerhets skull över gränsen, medan en 25-årig tryckare på sin arbetsplats delat ut illegala tidskrifter och angivits.⁵¹² De grövsta brotten av motståndsverksamhet gällde vapeninhav, sabotage och politiska mord. Två poliser hade utfört sabotage mot bilar tillhörande den tyska krigsmakten och en person inom polisen hade skjutit en angivare anställd av tysk säkerhetspolis och samtliga flydde för att undgå stränga straff.⁵¹³

⁵⁰⁹ VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv AXI:2, P.M. 5 november 1942; VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FI:12, P.M. 24 maj 1943.

⁵¹⁰ VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv AXI:2, P.M. 1 oktober 1942.

⁵¹¹ SOU 1972:18, s. 132.

⁵¹² VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv, AXI:6, P.M. 12 oktober 1944; LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, DIX:2, P.M. 20 april 1941.

⁵¹³ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, FII:1, P.M. 20 maj 1944; VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FI:22, P.M. 24 maj 1943.

Som redan påtalats vägrade UD länge att godta själva flykten till Sverige som grund för politiskt flyktingskap trots flera framställningar från Norska legationen. UD motiverade sin vägran med att det ansågs öppna dörren för i stort sett alla som flydde till Sverige. Först i början av 1943 ska själva flykten ha godtagits som grund för att bevilja nödfallsvisering enligt vad socialminister Möller uppgav i riksdagen. I praktiken beviljade dock landsfiskalerna vid gränsen nödfallsvisering för flykten långt tidigare och detta efter avstämning med UD. Den 1 maj 1941 avvisade fiskalen i Järnskog två flyktingar som motiverat flykten med de olidliga förhållandena i Norge. Fem dagar senare återkom de båda till samma distrikt och förklarade att de genom den tidigare flykten blivit efterlysta i norsk radio, varför de inte vågade stanna kvar i Norge. Ytterligare ett flertal avvisade återkom till olika distrikt med motiveringen att deras flykt blivit känd, bland annat genom att tysk polis eftersökt dem i deras hem. Samtliga beviljades genast nödfallsvisering sedan fiskalerna enligt instruktionerna stämt av motiveringen med UD. Samtidigt som UD officiellt motsatte sig att flyktförsök skulle rendera politiskt flyktingskap under 1941 och 1942 godtog således samma departement fiskalernas förslag per telefon, att detta flyktmotiv skulle medföra att nödfallsvisering beviljades. Det visar åter att den officiella hållningen gick i otakt med tillämpningen vid gränsen.⁵¹⁴

Flykt undan arbetstjänst och ”arbeidsinnsats”

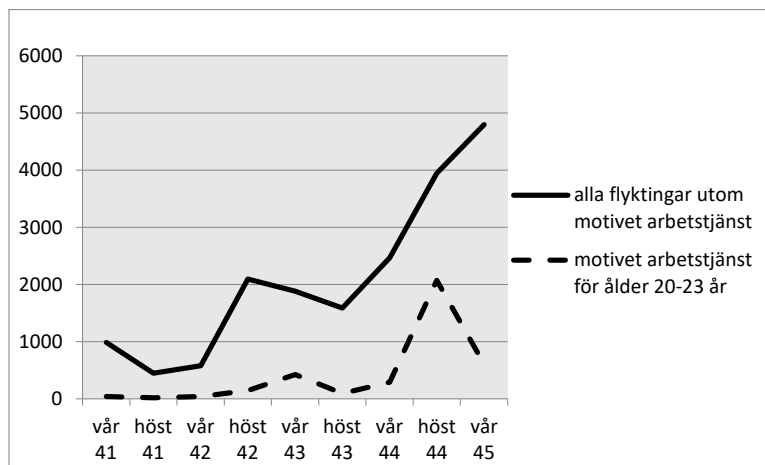
Hösten 1940 inrättades arbetstjänst för åldrarna 18–25 år. Våren 1941 blev arbetstjänst obligatorisk för män i värnpliktig ålder och i februari 1943 infördes lagen om Nasjonal Arbeidsinnsats avsedd för både kvinnor och män.⁵¹⁵ Fram till slutet av april hade 40 000 personer inkallats, men endast 3 000 inställt sig. Under våren 1944 spreds ett notat från Quislings justitieminister till SS-ledningen i Norge om att i stället tvångsmobilisera fem årsklasser norska män till arbete och därefter till krigstjänst. I ett första steg skulle 75 000 man mobiliseras och den förväntade massflykten till Sverige skulle förhindras genom avspärrning av gränsen. Trots tyska dementier om krigstjänst blev oron stor bland befolkningen och

⁵¹⁴ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FI:2, P.M. 1 och 6 maj 1941.

⁵¹⁵ SOU 1972:18, s. 125.

Hjemmefronten manade till bojkott. Sabotageaktioner utfördes också mot arbetskontoren vilket medförde att hela projektet gick i stå.⁵¹⁶

Diagram 5.9: Norska flyktingar som uppgav flykt undan arbetstjänst 1941–1945.

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörprotokoll 1941–1945.

Diagram 5.9 visar, att lagen om Nasjonal Arbeidsinnsats och ryktena om krigstjänst ökade flyktingströmmen till Sverige. Det gällde främst åldrarna 20–23 år, där männen riskerade inkallelse. Många flydde därför till Sverige under hösten 1944. 92 procent av dessa utgjordes av män. Ryktena om krigstjänst spreds snabbt. En man hade avlyssnat BBC och fått höra att norska män i värnpliktsåldern skulle tas ut och sändas till Tyskland för militär utbildning och därefter sändas till fronten i Ryssland. En 18-årig skolelev uppgav att hans skola fått order att inställa sig till den tyska hären för den händelse att det blev krig med Sverige och en sjuksyster flydde sedan hon hört att tyskarna skulle skicka samtliga sjuksystrar på sjukhuset till tyska krigslasarett.⁵¹⁷

Flykt undan gisslanhotet

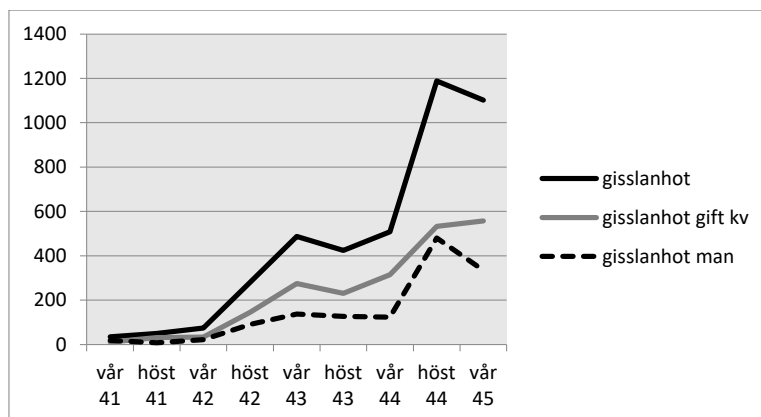
I januari 1943 beordrades norsk polis att som gisslan ta släktingar till dem som flytt ur landet. I en del fall avrättades gisslan. I maj rapporterade

⁵¹⁶ SOU 1972:18, s. 125–126; LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län, DVIII:20, Flygblad med maning till bojkott, daterad 14 maj 1944; Bernt Roughtvedt, *Dödsspillet. En biografi om motståndsmannen Gregers Gram*, 2012, s. 103–104.

⁵¹⁷ VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv, FI:10, P.M. 1 februari 1944; LA, Landsfiskalens i Dals Ed arkiv, FIV:2, P.M. 29 april 1944; LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, FII:15, P.M. 17 december 1944.

svenska tidningar att de arresterades namn offentliggjordes i norsk press. I Lillehammer arresterades fem släktingar till en person som flytt och i Elverum fäderna till två söner som lämnat Norge. Offentliggörandet i pressen rubricerades varnande: ”Begå inte dumheter, landsmän!”⁵¹⁸

Diagram 5.10: Norska medborgare, som uppgav flykt undan gisslanhot 1941–1945.

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörprotokoll 1941–1945.

De 4 150 flyktingar som uppgav flykt undan gisslanhot utgjordes av 1 340 män och 2 810 kvinnor. Tre fjärdedelar av kvinnorna var gifta. Hotet om gisslantagande dominerade i de äldre åldrarna vilket hängde samman med att det särskilt gällde gifta kvinnor.

Av diagrammet framgår att flykt undan gisslanhot hade två markanta toppar: våren 1943 och hösten 1944. Lagen om tagande av gisslan infördes som ovan nämnts i januari 1943 och fick således omedelbar effekt på flyktingströmmen. Lagen tillämpades allt strängare under hösten 1944, men slutade efter årsskiftet 1944/1945 att användas sedan syftet att med gisslanhotet mot anhöriga söka hindra flykt till Sverige fått det motsatta resultatet. Exempelvis flydde en son i en familj till Sverige vilket medförde att hans bror uttogs som gisslan. Denne flydde också omedelbart och för att undgå att tas som gisslan för sönerna flydde därefter föräldrarna och en yngre bror.⁵¹⁹ Gisslanhotet innebar således i detta fall att en individs flykt resulterade i fem flyktingar. Också länsman Dahl i ett av gränsdistrikten i

⁵¹⁸ SOU 1972:18, s. 97, 134; ”Gisslan för flydda normmän publiceras i pressen” i *Nya Wermlandstidningen*; ”Första gisslan tagen för norska flyktingar” i *Värmlands Folkblad* 20 maj 1943; ”Personer i Trysil tagna som gisslan” i *Karlstads Tidning* 21 maj 1943.

⁵¹⁹ VA, Landsfiskalens i Torsby arkiv, FIIIa:4. P.M., 14 november 1943.

Hedmarks fylke flydde sedan han vägrat ta fram en lista över lämpliga personer för tagande av gisslan. Han beskrev stämningen bland befolkningen i gränslandet som mycket nervös och att risk fanns att gisslanhotet skulle orsaka panik och att flyktingströmmen till Sverige skulle bli stor.⁵²⁰

Oftast var det hustrur med barn som drabbades av repressalierna när maken brådstörtat måst fly. En kvinna berättade vid förhöret att tyskarna tagit makarnas hus i beslag. Därefter hade hustrun med två barn, ett och fem år gamla, fått bo hos olika släktingar och varit hänvisade till deras godhet.⁵²¹ En annan kvinna, vars man tillhört motståndsrörelsen och måst fly blev varnad av länsman att om ”hon icke talade sanning för honom, så komme hon med säkerhet att få säga sanningen för den som efter honom komme att förhöra henne [underförstått Gestapo]”. Kvinnan flydde samma dag över Idefjordens is till Strömstads landsfiskalsdistrikt.⁵²²

Flyktingkategorier av särskilt tyskt intresse

Desertörer från tyska krigsmakten

Desertörer från tyska krigsmakten i Norge gick antingen under jorden i Norge eller sökte fly till Sverige. Stämningen bland tyska soldater hade enligt flera av de svenska tidningarna försämrats i takt med att förflyttningar successivt företagits från Norge till främst den sovjetiska fronten. Detta bekräftade också flera flyende desertörer i början av 1945. Två äldre desertörer hade noterat att yngre årsklasser nu transporterades från Norge, men att transporterna försvårades på grund av sabotage och bombräder. Evakueringen skedde därför i småbåtar och per flyg.⁵²³ Straffen för dem som antingen deserterade eller på olika sätt missade permissionstiderna var också hårda. I november 1942 kunde *Karlstads Tidning* rapportera att fångläger för tyska desertörer upprättats i Nordnorge och enligt ögonvittnen var behandlingen lika hård mot dessa som mot de sovjetiska krigsfångarna i ett intilliggande läger.⁵²⁴ I november 1943 uppmanades i flygblad tyska soldater att fly till Sverige, då landet inte längre sände tillbaka desertörer. De tyska soldaterna uppmanades att inte bli ”likvaktare utan invänta slutet stilla och

⁵²⁰ VA, Landsfiskalens i Torsby arkiv, FIII:7, P.M., 18 december 1944.

⁵²¹ VA, Landsfiskalens i Torsby arkiv, FIIIa:4, P.M., 1 januari 1944.

⁵²² LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, FII:1, P.M., 19 mars 1941.

⁵²³ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FI:27, P.M. 27 och 28 februari 1945.

⁵²⁴ ”Tyskar söka fly ur Norge till Sverige” i *Karlstads Tidning* 30 november 1942; ”Nya fångläger i Norge för tyska soldater” i *Karlstads Tidning* 21 december 1943; ”Fångna tyska soldater ombord på tyska fartyg” i *Karlstads Tidning* 1 december 1942.

gemytligt i ett anständigt svenskt interneringsläger”.⁵²⁵ Den tyska krigsmakten sökte dock på olika sätt stävja den ökade strömmen av desertörer till Sverige när kriget närmade sig sitt slut. Bland annat hade en österrikisk desertör noterat att tidigare separata österrikiska förband uppgått i de tyska förbanden, sannolikt beroende på rädsla för flykt till Sverige.⁵²⁶

Under kriget beräknades mellan 600 och 700 desertörer från tyska krigsmakten i Norge, Finland och Danmark ha omhändertagits i Sverige. Av dessa inkom till de tre undersökta länen 250 desertörer från Norge, varav 60 procent till de värmländska distrikten. De resterande cirka 400 desertörerna inkom till de fyra norra gränslänen, sannolikt främst till Norrbottens län, då de tyska förbanden i Finland under hösten 1944 retirerade över norra Finland till Nordnorge sedan Finland utträtt ur kriget.⁵²⁷

Tabell 5.6: Antal tyska desertörer som togs i förvar i de tre undersökta länen 1940–1945.

År	1940	1941	1942	1943	1944	1945	Totalt
15–24 år	1	0	6	11	27	42	87
25–34 år	3	0	0	4	26	61	94
35 -	0	0	0	1	10	59	70
Totalt	4	0	6	16	63	162	251

Källa: LA och VA landsfiskalernas arkiv, förhørsprotokoll 1940–1945 för de tre undersökta länen.

Anm. Det kan finnas några enstaka ytterligare desertörer 1940, då registreringarna detta år inte var fullständiga.

Fram till 1943 registrerades 26 desertörer som omhändertagna i de tre undersökta länen, medan de övriga 225 inkom under de två sista krigsåren. Under 1940–1943 var två tredjedelar av desertörerna under 25 år och därefter minskade andelen successivt i denna åldersgrupp för att 1945 utgöra 25 procent. Större delen av desertörerna härrörde från det rikstyska området, medan ett 60-tal kom från de annekterade områdena, främst Österrike.⁵²⁸ De flesta återfördes till sina hemländer under sommaren 1945, men av de 250 blev ett 30-tal kvar i Sverige efter kriget varav några blev svenska medborgare.⁵²⁹

Att ta emot desertörer som flytt från Norge var en känslig fråga för UD. Därför hölls dessa genom Socialstyrelsens försorg dolda under de första krigsåren och förvarades under lång tid i bland annat Karlstads och Härlanda

⁵²⁵ ”Fly till Sverige mana flygblad tyskarna i Norge” i *Svenska Morgonbladet* 17 november 1943.

⁵²⁶ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FI:27, P.M. 28 februari 1945.

⁵²⁷ Åmark, 2016, s. 583, 587.

⁵²⁸ Underlagen baseras på uppgifter ur förhørsprotokollen avseende desertörerna i landsfiskalernas arkiv i Värmland, Dalsland och Bohuslän.

⁵²⁹ Sveriges befolkning, register över avlidna.

statsfångelser med Kalmar statsfångelse som huvudbas. Så småningom placerades de först i slutna läger för att sedan lotsas ut i arbete. Den 20-åriga österrikaren Johann Graf kan exemplifiera den långa och mödosamma resan för desertörerna in i det svenska samhället. Han korsade gränsen den 22 juni 1942 till Charlottenbergs landsfiskalsdistrikt. Sedan UD förklarat att Graf inte omedelbart skulle avvisas togs han i fängsligt förvar under fyra månader i Karlstads straffångelse i avvaktan på Socialstyrelsens beslut. Sedan förpassningsbeslut meddelats bestämdes att Graf skulle kvarhållas tills vidare i väntan på beslutets verkställande. Därefter överfördes Graf till rannsagningshäktet i Kalmar under ytterligare fyra månader. I februari 1943 beslöt Socialstyrelsen att Graf skulle interneras i lägret i den slutna förläggningen i Långmora och efter fem månaders vistelse i detta läger överfördes han till den slutna förläggningen i Smedsbo. Efter ytterligare fyra månader hävdes interneringsförordnandet och Graf fick äntligen främlingspass och uppehållsvisering. Förloppet att lotsa ut Graf i det svenska samhället tog således 17 månader; åtta månaders fångelse och nio månader i slutna läger.⁵³⁰

De flesta desertörer passerade den svensk-norska gränsen i civila kläder sedan de gjort sig av med uniformerna eller som det angavs i ett protokoll: ”Vapenrock och lägermössa hade de kastat bort. Byxorna hade de klippt av ovanför knäna”.⁵³¹ Flyktmotiven utgjordes oftast av uttrycket trött på kriget, men många anförde också att de inte solidariserade sig med Tyskland eller nationalsocialismen. En fransk soldat från det år 1940 införlivade Elsass/Alsace rymde när hans trupp i Norge skulle sändas tillbaka till Tyskland. Han räknade då med att han måst strida mot de allierade medan hans strävan var att enrollera sig på de allierades sida.⁵³² Desertörer som i likhet med fransmannen inkallats från de av Tyskland annekterade områdena motiverade närmast genomgående förhållandet till de tyska befälen som flyktmotiv. En soldat från Tjeckoslovakien sade sig vara illa tåld av de tyska soldaterna på grund av sitt tjeckiska ursprung och en annan förklarade att han såsom varande österrikare inte ville strida för Tyskland. Två andra

⁵³⁰ VA, Landsfiskalen i Charlottenberg arkiv FV:6, P.M.22 juni 1942; Parlamentariska undersökningskommissionen F2:11.

⁵³¹ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FI:3, P.M.30 juli 1943.

⁵³² VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FI:26, P.M. 5 januari 1945.

österrikiska desertörer fann det också motbjudande att tillsammans med tyskarna strida mot norrmännen.⁵³³

Bemötandet av desertörer som flytt till Schweiz visar att en del togs emot och i juli 1942 fanns 118 desertörer varav 102 från den tyska och de övriga från den italienska och franska krigsmakten. Totalt mottog landet under kriget cirka 500 desertörer vilket kan jämföras med de mellan 600 och 700 som mottogs i Sverige. I vilken mån Schweiz avvisade tyska desertörer finns endast knapphändiga uppgifter och bristen på dokumentation är stor.⁵³⁴ Den norska historikern Maria Fritsche menar dock att avvisningarna av tyska desertörer från Schweiz var omfattande.⁵³⁵

TELEGRAM KUNGL. TELEGRAFBUREÅN	
+ PUC HB 74 12/6 1940 1053 =	
TILL TYS - MAJOR SUNDELL =	FÖRSVARSTABEN INTERNERINGSDETALJEN Ink. 12/6 1940 nr. 381 Besv. / 19 nr. 244
I : 1578 =	
TVÅ ÖSTERRIKARE , SOM DESERTERAT FRÅN TY TRP I NORGE , HA OMHÄNDERTAGITS VID II . FÖRD OCH T V ÖVERLÄMNATS TILL POLISMYNDIGHET FÖR FÖRVARING . DET TORDE VARA OLÄMPLIGT , ATT DE INTERNERAS I LÄGRET VID KRONBERGSHED OCH FÖGA LÄMPLIGT , ATT DE FÖRAS TILL FLYKTINGSLÄGRET VID LÅNGMORA MÖJLIGEN KAN NORSKT LÄGER (FILIPSTAD) UTNYTTJAS . FLERA ÖSTERRIKARE KUNNA VÄNTAS . CH AVD I B II . FÖRDSTAB , KAPTEN H TERNBERG , INTRÄFFAR 13/6 STOCKHOLM MED NÄRMARE DETALJER . =	
PUC - CH AVD I B +	HÖGKV. SIGNALSTN

Under de första månaderna efter 9 april 1940 anlände några få desertörer till den värmländska gränsen. Fram till 1 november 1940 internerades de i Sverige men därefter trädde den hemliga bestämmelsen i kraft som angav att tyska desertörer från Norge, Danmark och Finland skulle avvisas. KrA, Försvarsstaben, interneringsdetaljen, första avdelningen, EI:1, telegram 12 juni 1940.

⁵³³ VA, Landsfiskalen i Finnskoga arkiv nr 357/43, P.M. 11 mars 1943; VA, Landsfiskalen i Järnskog arkiv, FI:10, P.M. 12 januari 1943; VA, Landsfiskalen i Charlottenberg arkiv, UD P1340, mapp II, 12 april och 3 juni 1940.

⁵³⁴ Carl Ludwig, *Die Flüchtlingspolitik der Schweiz seit 1933 bis zur Gegenwart*, Bern 1957, s. 190; Georg Kreis, *Switzerland in the Second World War*, Zürich, 1999, s. 94; Åmark, 2016, s. 585, 587.

⁵³⁵ Maria Fritsche, *Entziehungen. Österreichische Deserteure und Selbstverstümmler in der Deutschen Wehrmacht*, Wien 2004, s. 152–154.

Under perioden den 1 november 1940 till den 9 april 1943 skulle enligt hemlig bestämmelse utfärdad av den svenska regeringen tyska desertörer avvisas tillbaka till Norge. Hur detta genomfördes redovisas i kapitel sex.⁵³⁶

Norska desertörer

Ungefär 5 000 norrmän deltog under kriget som frivilliga i Waffen-SS eller i den norska legionen. Av dessa flydde minst 135 till Sverige.⁵³⁷ Till de tre undersökta länen ankom minst 25 av dessa. Sannolikt var antalet högre, då inte alla vid förhöret hos landsfiskalen ville avslöja sin bakgrund. En 31-årig korporal i SS uppgav som motiv vid sin flykt i maj 1945 att han riskerade bli arresterad av hemmafrontsmännen och att han om inbördeskrig bröt ut i Norge inte ville kämpa mot sina egna landsmän.⁵³⁸ En 30-årig officersaspirant hade tillbringat ett och ett halvt år vid sovjetiska fronten, ett halvår med SS-tjänst i Norge och ett par månader på tyskt sjukhus efter att ha sårats. Han rymde till Sverige vid en permission med det föga trovärdiga motivet att han alltid varit stor antinazist och inträtt i tysk tjänst för att kunna utöva sabotage mot tyskarna. Nu ville han till Storbritannien eller Amerika för att inträda i norska Londonregeringens militära förband.⁵³⁹

Enligt historikern Sigurd Stenwig blev många av de krigsfrivilliga frisläppta från internering i Sverige för att i stället arbeta, vilket stred mot de norska önskemålen. Stenwigs slutsats var att ekonomiska hänsyn vägde tyngre för de svenska myndigheterna än det norska Rettskontorets önskan om förvaring för att tillvarata säkerheten för det norska flyktingsamhället i Sverige.⁵⁴⁰

Förrymda sjömän från tyska fartyg

Under natten infördes till poliskontoret av kustöveruppsyningsmannen Wik ytterligare tre norrmän, vilka hoppat över bord från ”Svolder”, under det Wik med kustpolisens båt passerat på några hundra meters avstånd från ”Svolder”. Då männen ropat på hjälp, hade Wik ansett sig nödsakad taga de simmande

⁵³⁶ LA, Landsfiskalens i Tanum arkiv, EXIV:1, Avskrift av skrivelse från Socialstyrelsen den 4 november 1940.

⁵³⁷ Johansson, 1985, s. 71; Sigurd Stenwig, *Ideologi eller pragmatisme? En studie av nordmenn i tysk krigstjeneste som flyktet til Sverige 1941–1945*. Masteroppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Institutt for historiske studier, Trondheim 2014, s. 1.

⁵³⁸ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:31, P.M. 12 maj 1945.

⁵³⁹ VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv, AXI:4, P.M. 3 september 1943.

⁵⁴⁰ Stenwig, 2014, s. 1, 87.

normmännen ombord på kustpolisens båt samt, då normmännen förklarat sig vara politiska flyktingar infört dem till polisstationen.⁵⁴¹

Som redovisningen i förhörprotokollet visade skedde rymningar från tyska fartyg. När dessa kommit in på svenskt territorialvatten och hoppat i havet plockades de genomgående upp av svensk lotsbåtspersonal och kustpolis och fördes till land. Den tyska beskickningen klagade hos UD över

den påfallande påpassligheten hos svensk kustbefolkning, fiskare, båtägare och andra att vid varje rymningstillfälle genast vara redo att taga hand om rymlingar.⁵⁴²

Inrappporterade fall till tyska beskickningen tydde också på att lotsarna var alltför tjänstvilliga. Kustbefolkningens mottagande av rymlingarna var också genomgående positiv. När exempelvis 33 sjömän under en enda vecka i oktober 1942 rymde från fartyg i Lysekils hamn startades genast hjälpaktioner bland personalen på Sveriges Förenade Konservfabriker, de affärsanställda och köpmännen i staden.⁵⁴³

Förrymda sjömän var liksom de tyska desertörerna en fråga där UD befann sig i en spärreld mellan tyska krav på återlämning och Norska legationens motreaktioner. Legationen ville se varje förrymd sjöman som politisk flykting, medan UD inte ville göra förrymda sjömän till politiska flyktingar.⁵⁴⁴ Tyskland såg å sin sida rymlingarna som desertörer som fick hjälp av svenskar att rymma. Enligt UD skulle dock polismyndigheten återlämna förrymda, sjömän men samtidigt förklarade departementet för den tyska legationen att frågan var utomordentligt känslig. Att avvisa flyende normän skulle väcka en stark svensk opinion och UD kunde därför inte utlova någon lösning från svensk sida.⁵⁴⁵ Den enda kända avvisning som skedde av svenska myndigheter gällde två norska sjömän som rymde från ett norskt fartyg i tysk tjänst i Halmstads hamn. De återfördes emellertid till båten dagen efter av kriminalpolisen i Göteborg. Norska legationen protesterade och ansåg dem vara politiska flyktingar, då de tvångsrekryterats till fartyget. UD menade emellertid att polisen hanterat rymlingarna rätt då de avvisade dem. Strax därpå rymde dock de två sjömännen ännu en gång

⁵⁴¹ LA, Landsfogdens i Göteborgs och Bohus län, vol. DIX:4, Rapport 20 oktober 1942.

⁵⁴² RA, Socialstyrelsen, hemliga arkivet E2:4, P.M. 4 november 1942.

⁵⁴³ "Bara befälet blev kvar på båt i Lysekil" i *Bohusläningen* 9 oktober 1942.

⁵⁴⁴ RA, UD P 1341, P.M. 21 november 1941.

⁵⁴⁵ RA, Socialstyrelsen, hemliga arkivet vol. E2:4, P.M. 4 november 1942.

från fartyget, men nu sågs de i stället som politiska flyktingar och fick stanna i Sverige.⁵⁴⁶

Av de 573 sjömän som flydde till hamnar utmed Bohusläns kust under 1941–1945 avvisades emellertid ingen. De var i regel tvångskommenderade och hade enligt en rymling så snart de kommit i land efter en resa tvångsmönstrats på nytt.⁵⁴⁷ Motivet för flykt var genomgående den svåra arbetssituationen till sjöss och oviljan att tjänstgöra under tyskt befäl. Huvuddelen rymde i hamnarna i Strömstad och Lysekil, medan några avvek vid ankring i hamnar utmed kusten ända ned till Marstrand och Göteborgs skärgård. Sammanslaget berördes landsfiskalerna i 14 kustdistrikt av rymningarna. En sjöman hoppade exempelvis över bord en november natt och sam de 500 meterna från fartyget som låg på redde i Lysekils hamn. Andra sjömän tillgrep skeppsekor på båtarna och rodde iland, men de flesta passade på när de svenska lotsbåtarna skulle lämna fartyget efter kontroll.⁵⁴⁸ Försöken att simma långa sträckor i iskallt hav innebar emellertid också faror. Dödsfall inträffade och bland annat fick en 19-årig matros kramp under den ansträngande simturen och drunknade.⁵⁴⁹

Cirka två tredjedelar av samtliga rymlingar var norska medborgare och bland de övriga nationerna fanns ett hundratal från Nederländerna. Under 1943 började emellertid tyska soldater placeras på fartygen för att förhindra flykt. Trots det rymde nästan 300 av de 573 sjömännen under 1943–1945. Exempelvis medföljdes ett malmfartyg med norska besättningsmän av en tysk vaktstyrka på nio soldater, men tre sjömän lyckades ändå ta sig till en holme nära Vinga fyr på svenskt territorialvatten.⁵⁵⁰

Tyska aktioner i Norge mot särskilda kategorier

Det var framförallt två tyska aktioner som väckte kraftiga reaktioner i Sverige: den redan omnämnda deportationen av de norska judarna hösten 1942 samt arresteringarna av studenterna vid Oslo universitet hösten 1943. Aktionernas omfattning och snabba och plötsliga förlopp ledde till massflykt under några få veckor i slutet av 1942 respektive 1943.

⁵⁴⁶ RA, UD P 1341, Skrivelse från Norska legationen 1 april, UD:s svar 7 april och förnyad framställning från legationen 17 april 1942.

⁵⁴⁷ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv vol. FII:4, P.M. 26 september 1942.

⁵⁴⁸ LA, Landsfogdens i Göteborgs och Bohus län arkiv DIX:5,3 och 3, P.M.17 november 1942, P.M.29 juli 1942 respektive P.M.25 april 1942; LA, Landsfiskalens i Strömstads arkiv FII:5, P.M. 30 november 1944.

⁵⁴⁹ De falt för Norge, https://www.vg.no/spesial/2015/vaare_falne/. Hämtad senast 9 november 2018.

Matrosen John Otto Gustavson ligger begravd i Hunnebostrand.

⁵⁵⁰ LA, Landsfogdens i Göteborgs och Bohus län arkiv DIX:3, P.M.29 juli 1942.

Norska judarnas flykt undan deportation

Stegvis ökade terrorn i Norge mot de norska judarna. I maj 1940 förbjöds judar att inneha radio och i januari 1942 krävdes att samtliga skulle ha ett instämplat J i pass och andra legitimationshandlingar. I slutet av oktober 1942 inleddes arresteringen av alla judiska män som inte hunnit gå under jorden eller flytt till Sverige. Samtidigt drogs all judisk egendom in till statsverket. I mitten av november föreskrevs att samtliga i Norge boende judar skulle registrera sig på folkregistreringskontoren eller hos polisen och i slutet av månaden arresterades de kvinnor, minderåriga och återstående män som inte hunnit gå under jorden eller lyckats fly till Sverige. Arresteringarna genomfördes i samverkan mellan tysk och norsk polis. Samtliga arresterade män, kvinnor och minderåriga jämte de som redan satts i läger i Norge deporterades till Auschwitz med start den 26 november. Deportationerna genomfördes med lastfartyg och avslutades i slutet av februari 1943. Vid framkomsten till Auschwitz mördades de flesta redan vid ankomsten. Av de närmare 776 deporterade dog 738, medan 38 överlevde.⁵⁵¹

Av Norges cirka 2 100 judar före den 9 april 1940 korsade enligt Mats Tangestuen minst 1 100 gränsen till Sverige, medan Bjarte Bruland i senare redovisning kunnat registrera minst 1216 judar som flydde till Sverige. Därtill kom de som överfördes till Sverige i början av maj 1945 från de norska koncentrationslägren Berg och Grini.⁵⁵²

Tabell 5.7: Judiska flyktingar som ankom till de tre undersökta länen 1940–1945.

År	1940	1941	1942	1943	1944	1945	Totalt
Antal	i.u.	22	742	61	8	53	886

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörprotokoll 1940–1945.

Anm. Endast 16 judiska flyktingar registrerades som anländande av landsfiskalerna i Charlottenberg, Årjäng och Strömstad 1940. Mörkertalet var dock betydande.

Tabellen visar att närmare 900 judiska flyktingar inkom mellan 1941 och 1945 till Värmland, Dalsland och Bohuslän.⁵⁵³ Under 1941 och fram till september 1942 flydde endast ett 30-tal judar från Norge till de tre undersökta länen, medan närmare 800 ankom under oktober 1942 till januari 1943 på flykt undan deportationen. Det angivna antalet under 1945 avsåg judar, vilka befriats från lägren Berg och Grini och som med tåg förts över

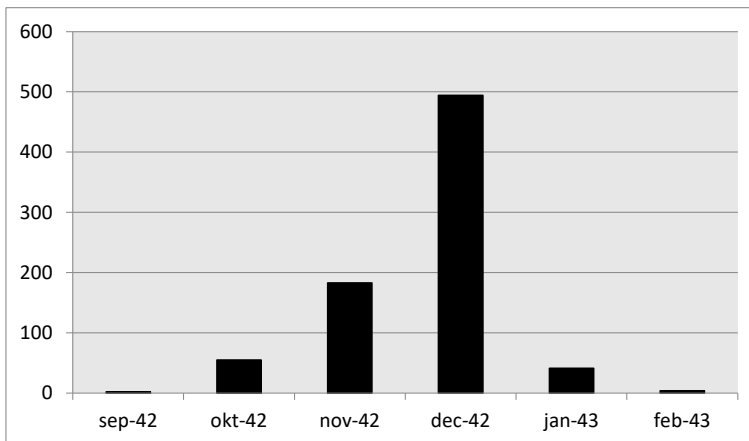
⁵⁵¹ SOU 1972:18, s. 102, 132–133; Bruland, 2017, s. 82, 188–196, 241, 289–291, 342.

⁵⁵² Bruland, 2017, s. 82, 188–196, 241, 289–291, 342; Tangestuen, 2004, s. 55.

⁵⁵³ Uppgifter saknas för flyktingar av judisk bakgrund i distrikten Dals Ed och Årjäng för 1942.

till Ed inom Dals Eds landsfiskalsdistrikt. De hade undsluppit deportationen på grund av att maken eller maken inte var av judisk börd eller att de judiska männen deltagit som soldater på tysk sida under första världskriget. I stort sett samtliga bedömdes vid ankomsten vara i behov av vård vid det näraliggande Bäckefors sjukhus i Dalsland. Lokalsamhället i Ed ordnade genom bland annat lottarörelsen och Röda korset olika aktiviteter under det dygn flyktingarna stannade i samhället. Enligt *Nya Wermlandstidningen* följde praktiskt taget hela samhället flyktingarna till stationen.⁵⁵⁴ En av lottorna mindes att flyktingarna inkvarterades i missionshuset i Ed och att de upplevde välkommandet som ”en fantastisk upplevelse, till exempel att vi hälsade på dem och tog dem i hand. Ingen hade velat ta dem i hand på flera år, sa de”.⁵⁵⁵

Diagram 5.11: Judiska flyktingar som ankom under oktober 1942 till januari 1943.

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörsprotokoll 1942 och 1943.

Av diagrammet framgår hur plötslig och omfattande de norska judarnas flykt var under oktober 1942 till januari 1943. Under september ankom endast två flyktingar till de tre undersökta länen, men under december 1942 nåddes toppantalet på närmare 500. Efter januari 1943 upphör i det närmaste all flykt. Arresteringarna av de judiska männen under oktober 1942 och kvinnorna och barnen först i slutet av november avspeglade sig också i könsfördelningen de olika månaderna vilket följande tabell visar:

⁵⁵⁴ ”50 fria judar hyllades i Ed” i *Nya Wermlandstidningen* 9 maj 1945.

⁵⁵⁵ Citerat i Williams, 1989, s. 165.

Tabell 5.8: De judiska flyktingarna fördelade efter kön.

Kön	Antal män	Män	Antal kvinnor	Kvinnor	Totalt	Barn
Okt-nov 1942	119	59 %	83	41%	202	36
Dec-jan 1943	130	31 %	296	69%	426	109
1941-45	335	46 %	402	54%	737	147

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhørsprotokoll 1941-1945.

Tabellen visar att andelen män som flydde under oktober-november undan hotet om arrestering utgjorde närmare 60 procent, medan andelen för december-januari endast var 31 procent. Trots den höga andelen män som flydde under oktober hade en stor grupp redan arresterats vilket bland annat framgår av förhöret med en kvinna som med sin tvååriga son lyckades fly med fiskebåt till Sverige:

Hon och hennes make vore av judisk börd. Den 26 oktober 1942 hade maken blivit anhållen och sänd till Polen. Den 26 november hade tyska polisen i Norge kommit hem för att anhålla fru Kermann. Under uppgift att hon skulle köpa mjölk, hade fru Kermann lämnat hemmet och sedan inte vågat återvända dit. Härefter hade hon sökt sig över till Sverige.⁵⁵⁶

Först när det gick upp för allt fler kvinnor att arresteringarna även riktades mot dem själva och barnen ökade flykten av kvinnor och barn. Samhällsvetaren Irene Levin som själv som barn 1942 flydde till Sverige har sökt förklara frågan varför kvinnorna inte flydde tidigare:

I intervjuerne [i Rimstads bok] nevnes frykt for represalier - at noen andre i familien skulle straffes fordi du selv hadde greidd å komme deg i sikkerhet. Å komme seg over grensen uten hjelp var vanskelig, og bare noen få flyktet helt på egen hånd. Kvinnene ønsket ikke å dra fra mennene så lenge de var arrestert, for det ville vaere å etterlate mennene uten håp. [...] De flyktet ikke før de var helt sikre på at alt håp var ute. Då måtte også de komme seg vekk.⁵⁵⁷

Som synes av den ovanstående tabellen utgjorde andelen kvinnor totalt 54 mot männens 46 procent. Den judiska gruppen avviker därvid markant från den totala flyktingströmmen (norska och icke-norska flyktingar) där andelen

⁵⁵⁶ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, FII:5, P.M. 1 december 1942.

⁵⁵⁷ Citerat i Rimstad, 2016, s. 12-13.

män utgjorde 80 mot kvinnornas 20 procent. Även antalet vuxna per barn var långt högre bland de judiska flyktingarna jämfört med det totala flyktingtalet. Det gick fem vuxna på varje barn gentemot 13 för totala flyktingtalet.

Tabell 5.9: De judiska flyktingarna fördelade efter ålder 1941–1945.

Åldersgrupp	15–24	25–34	35–44	45–	Totalt	0–14	Totalt
Antal 1941–1945	134	206	163	227	730	154	884
Andel, %	18	28	22	32	100	-	-
Andel för samtliga flyktingar 1941–1945, %	51	29	12	8	100	-	-

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhørsprotokoll 1941–1945.

Av tabellen framgår att även åldersfördelningen skilde sig markant jämfört med den totala flyktingströmmen. Medan bara 18 procent var i åldern 15–24 år utgjorde denna åldersgrupp mer än hälften av samtliga vuxna flyktingar som ankom till Sverige under kriget. Det omvända gällde gruppen över 45 år: 32 procent av de judiska flyktingarna mot åtta procent för samtliga flyktingar. Antal barn uppgick till 154 vilket innebar att det gick närmare fem vuxna per barn. Den judiska flyktinggruppen avvek således demografiskt i förhållande till de övriga flyktingarna från Norge. Judarna förföljdes på en helt annan grund än andra norska flyktingar och det var deras grupp tillhörighet som var utslagsgivande.⁵⁵⁸

Av de 884 judiska flyktingarna uppgav 739 sig som norska medborgare och 145 som icke norska. Av de 145 uppgav sig 62 som statslösa. Till det ska emellertid läggas dem som uppgav sig som tyska, österrikiska och tjeckoslovakiska medborgare vilkas medborgarskap upphävts av Nazityskland 1941. Dessa uppgick också till 62 individer vilket i realiteten innebar totalt 124 statslösa. De judiska flyktingar som var norska medborgare omhändertogs i de norska mottagningslägren, medan de statslösa i regel hänvisades till privata hjälporganisationer såsom Mosaiska församlingen och Göteborgs hjälpkommitté. Det resterande 20-talet judiska flyktingarna uppgav medborgarskap hos tio ytterligare länder.⁵⁵⁹

Den omfattande flykten under några få veckor i slutet av 1942 möjliggjordes av de redan välorganiserade flyktrutterna till Sverige. Huvuddelen av de judiska flyktingarna, 520 individer, ankom till Järnskogs

⁵⁵⁸ Tangestuen, 2004, s. 117–118.

⁵⁵⁹ Sammanställningar av uppgifter ur förhørsprotokoll avseende judiska flyktingar under kriget; RVG, Göteborgs Föreningsarkiv, Göteborgs stads kurator för statslösa flyktingar, P.M. 7 februari 1945.

distrikt, 110 till Finnskoga och vardera 55–60 till Strömstad, Charlottenberg, Dals Ed och Torsby. Omfattningen av inkommande till Järnskog beror på att de stora skogsbältena in i distriktet möjliggjorde att grupper av flyktingar i organiserade former kunde korsa gränsen under ledning av lotsar. Minnesberättelserna från den judiska flyktingens första möte med den svenska gränsbevakningen sedan gränsen passerats var också genomgående hållna i starkt positivt laddade erfarenheter som det följande exemplet visar:

Da det begynte å lysne av dag, oppdaget de en hytte i skogbrynet. Den var litt annerledes enn hyttene de hittil hadde passert. De gikk frem til døren. Ut kom en mann i uniform. Han så på dem, smilte og sa: ”Kom inn i värmen.” De var kommet til en svensk vaktstue. Da alle var kommet inn, så han på dem og sa med en viss høytidelighet i stemmen: ”Välkomna til Sverige. Ni är i säkerhet.”⁵⁶⁰

För tre judar slutade emellertid försöket att fly till Sverige med att de dödades av tysk/norsk polis.⁵⁶¹

I förhörsprotokollen beskrevs i regel den judiske flyktingen med orden av judisk bakgrund eller av judisk börd, men när det skulle förtydligas att en make/ maka inte var av judisk börd följde uttrycken i en del fall det gängse rastänkande som också i Sverige var vanligt. Ett judiskt barn betecknades som ”1/4-jude” genom att fadern sades vara ”arier” under det modern vore halvjude. Ett annat barn benämndes ”s.k. kvartsjude” och en landsfiskalassistent benämnde fadern jude medan modern sades vara av germansk börd. En kvinna var av judisk börd men gift med en ”arier” och för att ytterligare förtydliga kallades en make ”halvjude” och gift med en norskfödd dam underförstått att personen då var av icke judisk börd. De olika språkbruken visar hur lätt det dåtida rastänkandet även integrerades i språket i officiella handlingar.⁵⁶²

En jämförelse med de danska judar som flydde under oktober 1943 till Sverige visar följande: Av Danmarks cirka 7 800 judar flydde 7 220 över Öresund till Sverige jämte 686 ingifta icke judar. Av dessa uppgick antalet män till 3 249, antalet kvinnor till 3 293 och antalet barn till 1 364. Av dem som inte hann fly deporterades 464 personer till Theresienstadt i början av 1943, varav 43 dog i lägret, medan övriga överlevde förintelsen.⁵⁶³

⁵⁶⁰ Kristian Ottesen, *I slik en natt. Historien om deportasjonen av jøder fra Norge*, Oslo 1994, s. 31.

⁵⁶¹ Bruland, 2017, s. 672.

⁵⁶² Förhörsprotokoll i landsfiskalsdistrikten i Värmland.

⁵⁶³ Julius Margolinsky, *Statistiske undersøgelser over ålders- og kønsfordelingen m.m. blandt flyktninge fra Danmark*, Stockholm 1945. Den danske historikern Bo Lidegaard angav i sin bok *Landsmän. De danska*

Tabell 5.10: Fördelning av danska judar på flykt under oktober 1943 (exklusive barn).

Ålder, år	15–24	25–34	35–44	45–	Totalt	Könsfördelning %
Män, %	18	26	21	35	100	50
Kvinnor, %	16	26	20	38	100	50
Totalt, %	17	26	20	37	100	100

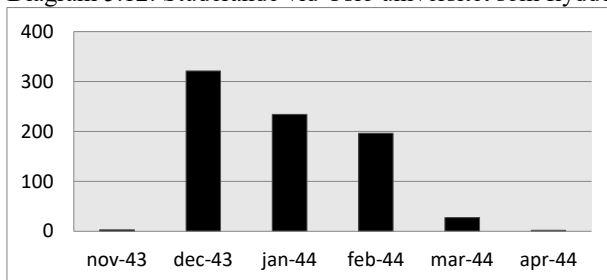
Källa: Julius Margolinsky, *Statistiske undersøgelser over alders- og kønsfordelingen m.m. blandt flyktninge fra Danmark*, Stockholm 1945.

Jämfört med de norska judarna var åldersfördelningen bland de flyende i stort sett densamma. Däremot var fördelningen på män-kvinnor lika bland de danska judarna, medan de norska männen uppgick till 46 procent och kvinnorna till 54 procent. Skillnaden berodde på som nämnts tidigare att arresteringarna i Norge i första steget gällde enbart männen.

Oslo universitets studenters flykt

Den 30 november 1943 arresterade tysk polis över 2 000 studenter sedan protestaktioner mot nyordningen förekommit vid universitetet.⁵⁶⁴ Studenterna skulle deporteras till tyska koncentrationsläger, men bland annat Sverige vädjade till den tyska regeringen att inställa aktionen i de fortsatta svensk-tyska förbindelsernas intresse. Deportationen begränsades därför till 700 studenter som hölls i tyska läger fram till krigsslutet.⁵⁶⁵

Diagram 5.12: Studerande vid Oslo universitet som flydde till Sverige.

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörprotokoll 1943–1944 för de tre undersökta länen.

judarnas flykt i oktober 1943, Stockholm 2013, s. 434–435, att den senaste uppgiften över antalet flyende är 7 742 i stället för 7 906 personer. Av dessa utgjorde tyska judar, varav en stor del var statslösa, med uppehållstillstånd i Danmark 1 376 personer. Flykten skedde under ett par veckor, medan det maximala antalet under 8–9 oktober, då över 2 600 flydde i småbåtar över Öresund.

⁵⁶⁴ Bland annat har rättsvetaren Anders Bratholm studerat förloppet under arresteringen och deporteringen av studenterna: "Motståndskampen 1940–1945 ved Universitetet i Oslo. Særlig om arrestasjonen av studentene for 50 år siden" i *Lov og Rett, Norsk Juridisk Tidsskrift* 1993, s. 515–555.

⁵⁶⁵ SOU 1972:18, s. 131–132.

Under 1943 och 1944 flydde cirka 800 studenter över gränsen i Värmland, Dalsland och Bohuslän och i stort sett samtliga under december 1943 till mars 1944. Ett 20-tal av de flyende var kvinnor och resten män. Ungefär 60 procent var under 25 år. Många kunde korsa gränsen på grund av att de fått förvarningar om den tyska aktionen. En 28-årig teologstuderande uppgav exempelvis att han varnats två timmar innan arresteringarna företogs. Förvarningen visade sig ha gått ut från polishögkvarteret genom att en tvångsmobiliserad medborgare från Luxemburg som fått ansvaret för polisens 600 bilar beordrats hålla bilarna beredda för att påföljande dag transportera studenterna från högskolan. Genom den tvångsmobiliserades norska fästmö hade en stor del av universitetets studenter därigenom kunnat varnas.⁵⁶⁶ Flera tusen skickades dock till fångläger i Norge. En 24-årig student beskrev enligt landsfiskalens protokoll sitt öde när han ett år senare lyckades fly till Sverige:

Var år 1943 på hösten arresterad tillsammans med en massa andra studenter och överförd till ett fångläger i Stavern. Blev frigiven därifrån den 18 december 1943 och har därefter tidvis hållit sig gömd i fjällen. Var efterlyst av polisen.⁵⁶⁷

Mottagandet av studenterna i Sverige verkade ha varit entusiastiskt vilket bland annat visades av följande intervju i *Bohusläningen* med en student omedelbart efter att gränsen korsats:

När vi på morgonen nalkades gränsen, vore vi åtskilligt nervösa. Det gick emellertid bra och på svenska sidan hittade vi snart en väg. Efter en timme vore vi framme vid en stuga [...]. Vi blevo väl mottagna och fingo den bästa maten på flera år, fläsk och blodpalt.⁵⁶⁸

De flesta tog sig över till Sverige på skidor. En student beskrev vid ankomsten till Sverige att skidföret varit bra, att de hade orienterat sig fram under natten efter polstjärnan och på morgonen utan problem kunnat korsa gränsen. För alla slutade det emellertid inte lika bra. Den tysk-norska

⁵⁶⁶ LA, Landsfiskalens i Dals Ed arkiv, FIV:1, P.M. 26 mars 1944.

⁵⁶⁷ LA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv, AXI:7, P.M. 4 november 1944. Stavern låg på norska västlandet och användes som fångläger för uppemot 500 studenter under 1944.

⁵⁶⁸ "Två norska studenter flydde hit" i *Bohusläningen* 7 december 1943.

bevakningen av gränsen skärptes markant under studentaktionerna och många gick därför enligt *Arvika Tidning* rakt i tyskarnas armar.⁵⁶⁹

Aktioner mot särskilda yrkesgrupper

Ockupationsmakten riktade in sig på aktioner mot flera yrkesgrupper som ansågs viktiga för att skapa normalitet i landet inom nyordningens ramar. Aktionerna ledde aldrig till massflykt till Sverige av det slag som arresteringarna av studenterna vid Oslo universitet medförde, men vid distrikten mottogs då och då flyktingar som flydde på grund av sitt yrke. Lärarna var en sådan grupp som regimen ville inlemma i nyordningen. Sedan stora delar av lärarna vägrat förklara sig lojala med nazistpartiet deporterades många till läger i Nordnorge. En 53-årig folkskollärare hade exempelvis arresterats i mars 1942 i samband med en aktion mot 700 lärare. Han hade internerats sex månader på Grini och därefter flytt till Sverige.⁵⁷⁰ Under maj utbröt en allmän skådespelarstrejk sedan skådespelare tvångsuttagits för att uppträda i radio. Det hade medfört arresteringar av såväl ensemblen som fackliga företrädare. Flera flydde till Sverige. Särskilt utsatt var personalen vid Nationalteatret. Bland annat hade en brand utbrutit 1943 och flera skådespelare hade fått fängelsestraff. Den 25-årige Fredrik Ording hade efter frigivningen beordrats uppträda i en pjäs, som var skriven av en norsk nazist och som propagerade för nyordningen. Ording hade jämte fru och barn omedelbart flytt till fots genom skogarna över Värmland.⁵⁷¹

En särskilt utsatt grupp var de norska officerarna. De flesta hade efter den norska kapitulationen i juni 1940 frigivits mot att de svurit på att framledes inte bruka vapen mot tysk militär och polis. Redan under våren 1941 inleddes trots det en del arresteringar inom flotta och flyg. Tre marina kaptener motiverade sin flykt med att ockupationsmakten arresterat och bortfört norska officerare som inte ville ansluta sig till Nasjonal Samling. Under hösten 1941 ökade trycket ytterligare. Två fänrikar flydde, då de varit hårt pressade att enrollera sig i den norska legionen som skulle strida i Sovjetunionen. Under 1943 sökte ockupationsmakten arresterera samtliga officerare eftersom den norska befälskåren inte ansågs gå att lita på vid en allierad invasion. En löjtnant flydde, då han ”från fullt trovärdigt håll

⁵⁶⁹ ”Två norska studenter flydde hit” i *Bohusläningen* 7 december 1943; ”Oerhört skärpt bevakning av gränsen till Sverige” i *Arvika Tidning* 8 december 1943.

⁵⁷⁰ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv FII:11, P.M. 14 maj 1944.

⁵⁷¹ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FI:15, P.M. 13 december 1943.

meddelats att samtliga norska officerare inom den närmaste tiden kunde beräknas bliva internerade och förda ur riket”.⁵⁷²

Redan tidigt gjordes också försök att inlemma den norska idrottsrörelsen i nyordningen. Resultatet blev emellertid att den norska idrotten gick i strejk. Några flydde till Sverige. En kassör i sportklubben Arild anmodades liksom övriga idrottsmän att ansluta sig till det norska nazistpartiet och vetskapen att andra som vägrat hade försvunnit utan att någon visste vart fick honom att fly över gränsen. En journalist som Norges rikssportledare ville ha som ordförande för fotbollen i landet flydde sedan han kallats till polisförhör, men varnats av en polis inom kontoret att han skulle arresteras.⁵⁷³

Övriga flyktmotiv

Flykt från krigsfängeläger i Norge

Till Norge anlände närmare 100 000 sovjetiska krigsfångar för att utföra befästningsarbeten och järnvägsbyggen i mellersta och norra Norge. Närmare 13 000 dog av umbäranden och misshandel. Antalet som flydde till Sverige har aldrig kunnat fastställas. Däremot fanns det i svenska läger i mars 1946 2 500 soldater vilka skickades tillbaka till Sovjetunionen. En stor del av dessa hade flytt till Sverige från lägren i Norge eller under tågtransporten till lägren. Många kom emellertid också över gränsen från Finland, gömda på båtar från Tyskland eller genom Röda korsets försorg.⁵⁷⁴ Till avhandlingens undersökta områden i Värmland, Bohuslän och Dalsland flydde dock cirka 450 sovjetiska krigsfångar, varav mer än hälften under våren 1945. De flesta var ryssar, men en del också från Vitryssland, Ukraina och från de baltiska staterna. Huvuddelen var i åldern 25–34 år och hade i det civila främst arbetaryrken. Ett omfattande tågavhopp i mitten av april 1942 ledde till att ett trettiotal krigsfångar nästan samtidigt korsade gränsen till Finnskoga distrikt i Sverige. Av förhållningsprotokollen framgår att flyktingarna aldrig hade lyckats ta sig över gränsen utan den norska civilbefolkningens stöd. En 20-årig mekaniker från Ural hade av en norsk familj fått kläder, mat och cykel jämte karta och kompass. Under färdvägen hade han utspisats i flera norska hem och fått vägvisning. Två av

⁵⁷² VA, P.M. 16 mars och 27 oktober 1941, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FI:1 och FI:3, P.M. 16 mars och 27 oktober 1941; VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:7, P.M. 1 juni 1943.

⁵⁷³ VA, Landsfiskalens i Torsby arkiv FIIIa:1, P.M. 6 augusti 1941 och 7 november 1941

⁵⁷⁴ Soleim, 2009, s. 10, 11, 43, 93. Se även Hans Lundgrens bok *Krampen. Ryssläger i Sverige under andra världskriget*, Västerås 2008, s. 12, 16; Einar Kristian Steffenvaks avhandling *Repatrieringen av de sovjetiske krigsfangene (fra Norge i 1945) – forspill og etterspill*, Oslo 1995.

flyktingarna framhöll att norska kvinnor hade ”genom teckenspråk rått dem att fortsätta öster ut [...] å skogsstigar”.⁵⁷⁵

Förhören med flyktingarna kunde på grund av språksvårigheter bli tidsödande. I gränsområdena fanns dock i regel enstaka personer som hjälpligt kunde fungera som tolkar. I Finnskoga landsfiskalsdistrikt anlätades en lärarinna som var född i Estland och ”något så när behärskade ryska språket” och vid några andra tillfällen en ryskfödd fru hemmahörande i Finnskoga socken.⁵⁷⁶ Behovet att i mottagningsorganisationen säkra tolktjänsten växte också fram ur provisoriska lösningar som fiskalerna vid norsk-svenska gränsen fått ordna efter bästa förmåga.

För den sovjetiska krigsfånge Anatolij Emets uppstod samma fråga som för många av de norrmän som skulle passera gränsen till Sverige:

I solnedgången gick jag ut på en öppen plats i skogen. Jag gick tillbaka igen. Var *detta* gränsen? Mina kamrater gick dit, vi korsade området tillsammans, men inte ett ljud hördes. Vi visste ju att en gräns är en svårtillgänglig linje som vaktas nogsamt, men här fanns inte ett liv. Allt var tyst. Var fanns egentligen gränsen? Antingen utgjordes den av älven eller av detta område.⁵⁷⁷

Emets togs snart om hand av svensk militär och i likhet med övriga sovjetiska krigsfångar som flydde till Sverige över Värmland fördes han till statsfängelset i Karlstad. Efter 1942 fördes de sovjetiska krigsfångarna i stället till en specialförläggning i Lisma gård i Huddinge. Det fanns samtidigt viss misstänksamhet från de lokala svenska polismyndigheterna som förmodligen hade att göra med både språksvårigheter och rädsla för smittsamma sjukdomar såsom fläcktyfus. I en landsfiskals beslut angavs exempelvis:

Under bevakning av tingshusvaktmästaren Johan Larsson i Torsby, varde ryska undersåtarna [...] härmed införpassade till straffängelset i Karlstad för landsfogdens i länet vidare förordnande. Transport, som afgår under morgondagen, sker med bantåg från Torsby. Fångarna må fängslas efter behof.⁵⁷⁸

⁵⁷⁵ Flera protokoll från Finnskoga distrikt återspeglar de tågavhoppades flykt, exempelvis VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv AX:1, P.M.1 maj 1942, nr 74–76.

⁵⁷⁶ VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv AX:1, P.M.3 maj 1942 och P.M.1 maj 1942.

⁵⁷⁷ Lundgren, 2008, s. 36.

⁵⁷⁸ VA, Landsfiskalens i Torsby arkiv FIIIa:2, Förpassning 10 maj 1942.

Poliser som tvingades fly

Den 1 juli 1941 inrättades en norsk statspolis där medlemskap i Nasjonal Samling krävdes. Statspolisen knöts nära den tyska säkerhetspolisen. Aktionen mot de norska judarna leddes och organiserades av statspolisen med bistånd av den reguljära ordnings- och kriminalpolisen. I de delar av Norge där statspolisen saknade enheter genomfördes arresteringarna av den reguljära polismyndigheten. Enligt Bruland var det i dessa områden som aktionen mot judarna under oktober och november 1942 var som brutalast. Av den reguljära polisens 4 200 tjänstemän var cirka en tredjedel medlemmar i Nasjonal Samling.⁵⁷⁹

Förhören med norska flyende poliser visade att det också fanns ett stort antal som gjorde motstånd mot regimen på olika sätt. Av de 367 poliser som flydde till de tre undersökningslänen uppgav cirka 250 som flyktmotiv medverkan i motståndsverksamhet. Flera poliser hade förfalskat identitetshandlingar, exempelvis pass åt studenter som flydde undan arresteringarna vid Oslo universitet. Andra hade förvarnat normmän om arresteringar och några poliser flydde för att slippa delta i aktioner mot norska medborgare. En polis fann det olidligt att utföra sådana uppdrag som de såsom goda normmän inte kunde förmå sig till och en hade vägrat delta i arresteringarna av judar och därför avskedats. Två poliser vid Oslo polisbataljon hade dock tvingats delta i arresteringarna av judar. De hade inte kunnat förlika sig med kommenderingen och därför flytt.⁵⁸⁰ En norsk polis hade hjälpt flyktingar över gränsen och blivit anmäld. I stället för att anhålla flyktingar hade han hjälpt dem till rätta, visat dem bästa vägarna och underlåtit rapportera för sina överordnade att flyktingen gått över gränsen.⁵⁸¹ En mängd polisaprianter flydde också från polisskolan i Kongsvinger sedan det visat sig att Nasjonal Samling ledde undervisningen. Detta hade enligt de flyende inte framgått vid rekryteringen.⁵⁸²

Flera länsmän gav sig också av till Sverige under kriget. I distrikten nära Sverige flydde två länsmän sedan de beordrats ta fram listor över dem som under hösten 1944 flytt till Sverige. Kravet var att de samtidigt skulle föreslå lämpliga personer, i regel anhöriga, som skulle uttas som gisslan. Båda hade varit medlemmar i Nasjonal Samling, vilket länsmännen inom Hedmarks fylke 1940 enats om att bli, när nazistpartiet ställde dessa krav. Detsamma

⁵⁷⁹ Bruland, 2017, s. 73–75. Se även Johansen, 1987; Ringdal, 1987.

⁵⁸⁰ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:13 och 5, P.M. 13 och 18 augusti 1944 och 9 december 1942.

⁵⁸¹ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FI:11, PM 23 april 1943.

⁵⁸² VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv, FV:5–7, P.M. 2 juni och 7 september 1943 och 10 september 1941.

hade länsmännen i Östfolds fylke enligt en av de flyende länsmännen redan gjort. Skälet var att kunna ”tillåta modifierade metoder” bland annat förvarningar om arresteringar.⁵⁸³ En flykting hade exempelvis offentligt uttryckt att Quisling snart skulle bli skjuten när ryssen kommer, men enligt förhørsprokolllet hade länsmannen fått anmälan om detta och uppmanat Johansen att fly.⁵⁸⁴

Flykten mot Sveriges övriga gränser

Tre flyktingströmmar redovisas och jämförs med de norska flyktingarna: evakueringen av estlandssvenskarna 1943–1944, flykten över Öresund från Danmark 1943–1945 och flykten över Östersjön från Baltikum 1944–1945. Jämförelserna bedöms relevanta för att få fram skillnader i kategorier och flyktingars motiv beroende från vilket land flyktingen flydde. På det sättet kan analyserna av flyktingströmmarna till Sverige under kriget fördjupas och relateras till den flyktingmottagning som gavs i början respektive slutet av kriget.

Under hela kriget publicerade Socialstyrelsen regelbundet i *Sociala meddelanden* uppgifter över antal ”utlänningar” och ibland även antal flyktingar. Emellertid varierade statistikuppgifterna mellan åren. Ett år kunde de avse uppgifter om antal flyktingar och ett annat år ”utlänningar” vid en viss tidpunkt. Ibland avsåg uppgifterna en viss bestämd dag och ibland dem som inkommit under viss period. För några år gjorde Socialstyrelsen åldersfördelningar och preciseringar på nationaliteter medan de olika nationaliteterna för andra år var sammanslagna. Av dessa skäl är det svårt att få fram underlag som går att jämföra med den nu framtagna flyktingstatistiken ur landsfiskalernas förhørsprotokoll.⁵⁸⁵ Socialstyrelsens redovisning har därför kompletterats med andra statistikunderlag för att flyktingkategorierna ska kunna jämföras avseende kön och åldrar.

⁵⁸³ VA, Landsfiskalens i Torsby arkiv, FIIIa:7, P.M. 18 december 1944; VA, Landsfiskalens i Finnskoga arkiv, AXI:7, P.M. 17 december 1944; RA, Statens utlänningskommission, avdelningen för utlänningars läger, mapp Kjesäter, EII:36 flyktingnummer 39916, avhørsprotokoll 18 december 1944.

⁵⁸⁴ LA, Landsfiskalens i Dals Ed arkiv, FIV:4, P.M. 4 november 1944.

⁵⁸⁵ *Sociala meddelanden* 1940–1945, utgivet av Socialstyrelsen. Se även Åmark, 2016, s. 540–542; Olsson, 1995, s. 31–37.

Estlandssvenskarnas flykt över Östersjön

Under maj 1943 till 1945 evakuerades eller flydde cirka 6 850 estlandssvenskar till Sverige. De var bofasta på öarna utmed Estlands nordvästra kust, de så kallade svensköarna.⁵⁸⁶ De var enligt Åmark särskilt välkomna därför att de åtminstone nästan utgjordes av svenskar och talade svenska.⁵⁸⁷ Evakueringen var någorlunda planerad och skedde successivt under en längre tid. Under hösten 1944 påskyndades dock evakueringen, då stridsfronterna närmade sig de baltiska områdena. De flesta ankom till Gotland, varav 4 250 med större legala fartyg och cirka 2 600 illegalt i småbåtar.⁵⁸⁸ Går det att se likheter och olikheter mellan estlandssvenskarnas och norrmännens flykt till Sverige?

Den planerade evakueringen skedde med större fartyg med viss bekvämlighet och godtogs av den tyska ockupationsmakten i Estland. De som flydde i småbåtar företog resan utan sådana sanktioner. Ett urval på 20 procent av estlandssvenskarna visar följande fördelning.

Tabell 5.13: Andel estlandssvenskar som flydde till Sverige efter ålder och kön, %.⁵⁸⁹

Åldrar	15–24	25–34	35–44	45–	Totalt	Kvinnor	Män
Evakuering i större fartyg, %	15	10	15	60	100	64	36
Flykt i småbåtar, %	37	20	23	20	100	42	58
Totalt, %	25	14	19	42	100	55	45

Källa: Namnregistret över samtliga estlandssvenska flyktingar finns redovisat i Margareta Hammerman (red), *Estlandssvenskarnas flykt över Östersjön. Flyktingberättelser och namnförteckning över anlända 1940–1945*, Stockholm 2014.

Tabellen visar skillnaderna i ålder och kön mellan dem som i planerad form evakuerades i större fartyg och dem som i större grad flydde i panik i småbåtar. De större fartygen gav helt andra förutsättningar för äldre och kvinnor med barn att ta sig över Östersjön. Barnantalet för de större fartygen var stort, 3 vuxna per barn i genomsnitt. För dessa grupper var flykten framförallt kopplad till krigshändelserna, men också till rädslan inför den sovjetiska arméns återkomst till de baltiska områdena. För denna kategori finns viss likhet med de 3 500 båtflyktingarna från södra Norge till

⁵⁸⁶ Avsåg ett tiotal öar utmed Estlands västra och norra kust, som bebotts av svenskar sedan 1200-talet.

⁵⁸⁷ Åmark, 2016, s. 600.

⁵⁸⁸ Carl Göran Andrae, *Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944*, Uppsala 2004, s. 27–29.

⁵⁸⁹ Underlaget baseras på ett stickprov på 20 procent av estlandssvenskarna, innebärande 1 374 individer, varav 465 män, 577 kvinnor och 332 barn.

Bohusläns kustområden 1944–1945. Även här var det fråga om högre andelar kvinnor, barn och äldre jämfört med de som flydde genom de värmländska skogarna på grund av att båtflykten var lättare att företa sig än att gå genom skogarna.

De som valde panikflykten i småbåtar dominerades i stället av män i 20-årsåldern. Enligt historikern Carl Göran Andrae gällde det män i värnpliktsåldern som var särskilt intressanta att mobilisera som soldater för den tyska ockupationsmyndigheten i Estland 1943. Hotet om tvångsmobilisering till den tyska krigsmakten medförde därför att de flesta unga männen under 25 år sökte sig i småbåtar över till Finland och Sverige. Vid exempelvis ett förhör i maj 1943 med sju estlandssvenskar uppgavs anledningen till flykten främst vara tvånget att frivilligt anmäla sig till Estniska legionen som skulle sättas in på nordfronten och redan hade mobiliserat sex årsklasser.⁵⁹⁰ Särskilt livlig ska enligt Andrae de dramatiska färderna över havet ha varit under maj 1943.⁵⁹¹ Detta avspeglas också i åldrarna för denna månad, då andelen män 15–24 år uppgick till 70 procent av alla män som ankom den månaden till Gotland (57 av 81).⁵⁹² Den estlandssvenska flykten av unga män har otvivelaktigt en parallell till den stora flykten av norska män i värnpliktsåldern under 1944. Även dessa sökte genom flykten till Sverige undslippa den lagstadgade arbetstjänsten, vilken ryktesvis sågs som första steget till tvångsrekrytering till tyska armén på östfronten.

Flyktningmottagningen av estlandssvenskarna var väl organiserad och med hänsynstagande till de olika kategorierna av flyktingar. De olika funktionerna fanns från början på plats och mötet med ett land där fred rådde blev för många också omvälvande:

Vi måste först genomgå en reningskur i bastun, så läkarundersökning och först efter åtta dar var vi dugliga, men vi fick redan en timme om dagen ta emot besök. Vad som man annars fäste sig vid var det myckna ljus man mötte överallt, i Estland var det mörkt på gator och järnvägsakupéer, intet ljus fick synas ut åt gatan. Man liksom kände sig som bortkommet i det myckna ljuset.⁵⁹³

⁵⁹⁰ Margareta Hammerman, *Estlandssvenskarnas flykt över Östersjön. Flyktberättelser och namnförteckning över anlända 1940–1945*, Stockholm 2014, s. 63.

⁵⁹¹ Andrae, 2004, s. 27–29.

⁵⁹² Uppgiften avser det totala antalet manliga estlandssvenskar, som ankom till Gotland under maj 1943.

⁵⁹³ Hammerman, 2014, s. 261.

Förhören med estlandssvenskarna var rent språkligt lätta att genomföra och dessutom kunde de lämna för Sverige viktig information om situationen i Estland.⁵⁹⁴

Massflykten av baltiska flyktingar 1944–1945

De baltiska flyktingströmmarna 1944–1945 var en följd av den sovjetiska offensiven in i de baltiska staterna. Cirka 240 000 balter sökte sig till Tyskland, men därutöver flydde också 33 000 över Östersjön till Sverige. Bortsett från estlandssvenskarna sågs de baltiska flyktingarna knappast som nordbor. Enligt Åmark tycktes emellertid regeringen trots det aldrig ha tvekat om att Sverige skulle ta emot dessa.⁵⁹⁵

Av de 11 000 balter som omhändertogs på Gotland fanns 6 500 ester och 3 600 letter. De övriga utgjordes av flyktingar från 14 ytterligare nationer och då främst tyskar, litauer och polacker.⁵⁹⁶ Av underlagen för 320 flyktingar som placerades i ett av många läger på Gotland framgår att könsfördelningen i stort sett var jämn (51 procent män mot 49 procent kvinnor). Även åldersfördelningen var påfallande jämn totalt och för respektive kön. Antalet barn uppgick till tre vuxna per barn vilket således var samma som för de estlandssvenska barnen enligt ovan.⁵⁹⁷ Bilden av att hela befolkningen flydde bekräftas också av Socialstyrelsens statistik över nyanlända från de baltiska länderna november 1944 till juni 1945. Lars Olsson menade utifrån denna statistik att ester och letter ofta kom familjevis och att ”dessa familjer i en del fall bestod av tre generationer”.⁵⁹⁸

Under oktober och november 1944 hölls förhör med närmare 1 300 ankommande balter med hjälp av bland annat kriminalpolis från Göteborg. Av rapporten från dessa framgår att flyktingarna till stor del utgjordes av fiskare och bönder från kustområdet som haft tillgång till egna båtar. De flesta yrken var dock representerade; exempelvis officerare och poliser. Så gott som samtliga motiverade flykten över Östersjön i första hand med fruktan för sovjetisk terror och i andra hand med hotet att tas ut till tysk krigstjänst eller sovjetisk när tyskarna tillbakaträngts från de baltiska områdena. Rädslan för ryssarna byggde enligt förhören på erfarenheterna

⁵⁹⁴ Andrae, 2004, s. 105.

⁵⁹⁵ Åmark, 2011, s. 583–584.

⁵⁹⁶ Bengt Göran Holmert, *Gotland under beredskapsåren 1939–1945, 1. Flyktingströmmarna från Baltikum i andra världskriget slutskede*, Visby 1999, s. 33.

⁵⁹⁷ Holmert, 1999, s. 162–167.

⁵⁹⁸ Olsson, 1995, s. 34.

från den tidigare ockupationen 1940–1941 då de flesta hade anhöriga som deporterats eller försvunnit. En del av balterna var desertörer som tvångsmobiliserades 1941 till röda armén vid det tyska angreppet, medan andra deserterat från tyska förband sedan de frivilligt eller ofrivilligt rekryterats till tysk tjänst. Andra unga män hade rymt till skogs för att undgå tvångsmobilisering till arbetstjänst i tyska armén. På frågan om flyktingarnas politiska uppfattning hade ingen bekänt sig till den kommunistiska eller nazistiska läran. De flesta förklarade sig vara politiskt ointresserade eller demokrater.⁵⁹⁹

Befolkningen i Baltikum var således klämd mellan två totalitära stormakters anspråk på hegemoni och särskilt drabbades männen i värnpliktig ålder. Av de cirka 700 soldater i fånglägren på Gotland som flytt över Östersjön och tillhört Wehrmacht eller Waffen-SS fanns även ett fyrtiotal balter. En del av dessa utgjordes av tonåringar och samtliga utlämnades under tragiska omständigheter efter krigsslutet till Sovjetunionen.⁶⁰⁰

Flyktingmottagningen på Gotland byggde i stort på erfarenheterna av mottagandet vid norska gränsen, men också från flykten över Öresund hösten 1943 och den estlandssvenska evakueringen 1943–1944. Det fanns på så sätt en stor beredskap att ta emot stora flyktinggrupper från Baltikum, men även här krävdes naturligtvis improvisationer. Förutom att lotsar och fyrpersonal fick ta första stöten var det därefter lottorna och Röda korsets personal som fick bära den tyngsta bördan. Skillnaden mot Norge i april 1940 var att organisationen nu stod beredd och hade vidtagit förberedande åtgärder. De militära läkarna vid Gotlands två regementen och ett centralkök med lottor och frivilliga såg till att förplånaden fungerade.⁶⁰¹ Hälsokontrollen var också noga uppbyggd redan när de första flyktinggrupperna anlände. Avlusning, läkarundersökningar och tekniska anordningar för skärmbildsundersökningar fanns på plats jämte läkare som sänts till ön från Medicinalstyrelsen för att komplettera de gotländska läkarna. Sjukstugor, TBC-sjukstuga och ett difterisjukhus fanns från början upprättade för dem som visade sig behöva sådan vård. Service för tolkning hade också tidigt förberetts genom anlitande av några estlandssvenska läkare bland flyktingarna.⁶⁰²

⁵⁹⁹ LA, Poliskammaren i Göteborg, hemliga diarier EIII:2, Skrivelse den 21 november 1944.

⁶⁰⁰ Holmert, 1999, s. 242–47.

⁶⁰¹ Holmert, 1999, s. 103, 108.

⁶⁰² Holmerts, 1999, s. 106.

Flyktingarna från Danmark under kriget

Efter ockupationen av Danmark den 9 april 1940 antog den danska regeringen samma dag de tyska villkoren och ställde sig under tysk administration. En samlingsregering bildades på basis av partierna i folketinget och denna kom att samarbeta med den tyska ockupationsmakten. Under sommaren 1943 ökade oroligheterna och protesterna mot den tyska ockupationen och i slutet av augusti införde tyskarna undantagstillstånd samtidigt som den danska regeringen valde att avgå.⁶⁰³

Totalt flydde under kriget närmare 17 000 personer från Danmark till Sverige. I det närmaste samtliga anlände under oktober 1943 och fram till krigsslutet. Det var i oktober 1943 som repressionen markant ökade i Danmark. Av de flyende utgjordes närmare 8 000 av judar och deras anhöriga, vilka kom över Öresund under de första veckorna i oktober 1943 för att undgå deportation till Tyskland. De övriga 9 000 anlände från oktober 1943 fram till krigsslutet.⁶⁰⁴ Följande redovisning belyser den senare gruppen, medan den judiska gruppen tidigare redovisats i kapitel fem i samband med de norska judarnas deportation och flykt till Sverige.

Tabell 5.14: Antal danskar som flydde till Sverige från oktober 1943 till maj 1945 efter ålder och kön (exklusive de judiska flyktingarna).

Ålder	15–24	25–34	35–44	45–	Totalt	Män	Kvinnor	Barn	Totalt
Antal	4 004	2 744	873	622	8 243	6 668	1 575	871	9 114

Källa: Margolinsky, 1945.

Som tabellen visar dominerades flyktingströmmen 1941–1945 av åldersgruppen 15–24 år vilket även ligger i linje med den norska flyktingströmmens åldersfördelning (båda länderna 49 procent för gruppen 15–24 år). De danska männen utgjorde 80 procent vilket också motsvarade den norska manliga dominansen (79 procent). Kategorierna var således i stort sett likartade vad gäller åldrar och kön. Enligt Margolinsky utgjordes de danska männen av motståndsmän, officerare och poliser som flydde undan deportationshotet hösten 1943 samt en del sjömän och fiskare. Mot slutet av kriget flydde liksom i Norge också de som samarbetat med

⁶⁰³ Lidegaard, 2013, s. 31–32, 57–58.

⁶⁰⁴ Margolinsky, 1945.

ockupationsregimen till Sverige - de så kallade Scharburgmännen.⁶⁰⁵ På samma sätt som gällde för quislingarna arresterades de danska samarbetsmännen i regel av svensk polis vid gränsen och återfördes till Norge i samband med att ockupationen upphörde.⁶⁰⁶

Sammanfattning

Flyktingtrycket mot Sveriges gränser ökade gradvis under kriget. De norska flyktingtalen ökade successivt från 1941 till 1945. Nya flyktingkontingenter tillkom från och med 1943 fram till krigsslutet. Erfarenheterna från den norsk-svenska gränsen kom på det sättet att bilda grund för hur de flyktingar som kom över Östersjön, Öresund och Torne älv skulle mottas. Redovisningen i detta kapitel visar samtidigt att kategorierna och motiven för flykten kraftigt skilde sig åt, framförallt beroende på om flyktingen anlände från de västra grannländerna eller från de östra.

Inom den estlandssvenska och baltiska flyktingströmmen urskiljs stora grupper unga män i värnpliktsåldern som flydde undan hotet om tysk tvångsmobilisering. Men de flydde också undan hotet om att mobiliseras av Sovjet vid återerövringen av de baltiska områdena. Samtidigt fanns det balter som lämnade sina länder sedan de frivilligt eller ofrivilligt rekryterats till tysk krigstjänst och som fruktade vedergällningen. I detta avseende fanns viss likhet med de unga normän som framförallt under 1944 lämnade Norge för att undslippa arbetstjänsten som många misstänkte skulle leda till tysk krigstjänst på östfronten.

Såväl flyktingarna över Östersjön som de över Öresund mottogs av en väl förberedd organisation på den svenska sidan. Av vad som kunnat utläsas ur förhörsprotokoll och minnesberättelser var den svenska mottagningen för dessa genomgående välkomnande och ombesörjande. Erfarenheterna från den norsk-svenska gränsen och den därigenom successiva uppluckringen av mellankrigstidens restriktioner hade avgörande betydelse för att mottagningen blev så god som den blev.

Jämförelserna mellan de norska flyktingarna och dem som kom över Östersjön och Öresund till Sverige visar än tydligare skillnaderna i sammansättningen av flyktingantalet utifrån förutsättningarna för flykten

⁶⁰⁵ Scharburgkåren rekryterades främst bland danska nazister och användes av Gestapo bland annat till angiveri och politiska mord. Namnet togs efter den danske officeren von Schalburg som var ledare för Freikorps Danmark 1942.

⁶⁰⁶ Margolinsky, 1945, s. 1.

från respektive hemländer. De olika kategorier som flydde till Sverige från andra länder och vid olika tidpunkter visar också på betydelsen av en organiserad flyktingmottagning som var så flexibel att den lokalt kunde möta flyktingarnas olika behov. Det går också att se ett mönster, där de svenska myndigheterna tog lärdom av erfarenheterna från de många ad hoc-lösningar som utvecklats utmed den norsk-svenska gränsen. När flyktingarna från Baltikum mottogs hösten 1944 och den panikartade evakueringen från norra Finland över Torne älv genomfördes på bara en vecka under oktober 1944, var de svenska myndigheterna och organisationerna i allt större utsträckning rustade för att organisatoriskt även motta dessa kategorier.

6. Landsfiskalerna och flyktingarna

Som redovisades i kapitel 2 avsågs med 1937 års utlänningslag att förlägga utlänningsärendena till en central myndighet, nämligen Socialstyrelsen. Gentemot polismyndigheten vid gränsen var det Socialstyrelsen som beslutade om avvisning skulle ske av en politisk flykting, medan polisen hade att verkställa beslutet. Lagen var skriven för fredstida förhållanden, men nödparagrafen (§54) gav regeringen fullmakt vid krigsutbrottet i september 1939 att revidera utlänningslagen. I samband med massflykten från Norge efter den tyska invasionen den 9 april 1940 bemyndigade därför Justitiedepartementet de 26 landsfiskalerna i gränsdistrikten till Norge att utfärda nödfallsvisering för norska medborgare enligt instruktioner från UD. Ett sådant förfarande bedömdes ge möjlighet till snabbare hantering av de enskilda ärendena genom att flyktingarnas ofta komplexa bakgrund och flyktmotiv kunde bedömas direkt på platsen. I stället för att invänta Socialstyrelsens mer tidsödande utredningar om uppehållstillstånd gjorde nödfallsviseringen att flyktingen snabbare kunde föras bort från de skyddsklassade områdena utmed den norsk-svenska gränsen.

Överförandet av besluten ställde samtidigt en rad frågor om avvägningen mellan ökat handlingsutrymme lokalt och rikskrav på enhetlighet och likabehandling av flyktingarna. Skilde sig UD:s intentioner med de utfärdade instruktionerna från landsfiskalernas uppfattning och tillämpning vid mötet med flyktingarna? Kan man se det så att svensk flyktingpolitik genom instruktionerna kom att präglas av hur fiskalerna tillämpade dem? Rådde det i sådana fall enighet bland fiskalerna om tolkningarna eller utvecklade varje distrikt sitt sätt att se på regelsystemet? Möjligheten att fastställa en särskild tidpunkt då omsvängningen skedde i svensk flyktingpolitik mot mer öppenhet blev på så sätt inte bara en central – lokal fråga utan även en fråga om hur de 26 landsfiskalsdistrikten förhöll sig till varandra. Frågorna kompliceras också av att landsfiskalerna skulle förhålla sig till såväl UD genom nödfallsinstruktionerna som till Socialstyrelsen genom utlänningslagen. De bådas ansvar och befogenheter var inte alltid tydliga.

Landsfiskalerna – vilka var de?

Landsfiskalerna utmed den norsk-svenska gränsen blev således nyckelpersoner vid det praktiska genomförandet av den svenska

flyktingpolitiken under kriget. I de tre undersökta länen fanns utmed norsk-svenska gränsen från och med hösten 1941 nio distrikt. Med tillförordnade och vikarierande fiskaler rörde det sig dock om uppemot 15–20 befattningshavare som kom att avgöra frågorna om beviljande av nödfallsvisering vid gränsen i de tre länen. Fiskalernas arbetssituation förändrades också dramatiskt. Från en tämligen obemärkt tillvaro i gränsområdet före kriget befann de sig efter 9 april 1940 i en av de mest utsatta positionerna i förhållandet till Tyskland och det ockuperade Norge. Efter den 9 april utvidgades på så sätt landsfiskalernas uppgifter med nya uppgifter som civilförsvar och ransoneringar. Det var inte längre bara smugglare som jagades utan spioner samtidigt som landsfiskalerna måste ta första stöten då tiotusentals flyktingar strömmade över gränsen. Det var således landsfiskalerna i gränsdistrikten som trots den formella centraliseringen till UD i praktiken hade flyktingarnas öden i sina händer.⁶⁰⁷

Vilka var då dessa fiskaler vars roller så drastiskt förändrades som en konsekvens av den tyska ockupationen av Norge och Danmark? En genomgång av de 13 fiskaler som tjänstgjorde i de tre gränslänen under de första krigsåren, visar en medelålder på 43 år med en åldersspännvidd från 35 till 61 år. Åtta av fiskalerna var födda i det län inom vilket de tjänstgjorde och således förmodligen väl insatta såväl i närområdets olika problem som i gränsbefolkningens speciella nätverk. Samtliga hade landsfiskalexamen med bas i realskola, men en del hade också avlagt studentexamen. I stort sett alla var sprungna ur medelklassen. Bland fädernas yrken fanns folkskollärare, bokhållare, hemmansägare och offentliga tjänstemän såsom postmästare, inspektör och järnvägstjänsteman. De hade alla tjänstgjort under en stor del av 1930-talet som landsfiskaler och de äldre även under 1920-talet. Närapå samtliga hade gjort poliskarriärerna inom landsfiskalsdistrikten i antingen Värmland, Dalsland eller Bohuslän. Det var sålunda i län där erfarenheterna av flyktingfrågor varit ytterst begränsade fram till april 1940. Bortsett från skillnader i åldrar hade fiskalerna således en ganska likartad social bakgrund och karriärväg.⁶⁰⁸

Som redan antytts kom särskilt några av fiskalerna både under och efter krigsåren att kritiseras på olika sätt genom de beslut som de fattade om nödfallsvisering eller hur de bemötte enskilda flyktingar. De flesta av

⁶⁰⁷ Anders Johansson, *De glömda agenterna. Norsk-svenska vapenbröder mot Nazi-Tyskland*, Stockholm 2014, s. 14, 50.

⁶⁰⁸ *Vem är Vem? Svealand 1964; Vem är Vem? Götaland 1965; Vem är Vem? Skånedelen 1948; Sveriges statskalendrar*; Sveriges befolkning 1890, 1900, 1910 och 1980 jämte register över avlidna.

landsfiskalerna i de tre gränslänen förblev dock tämligen oanfrätta i den offentliga debatten och blev heller inte föremål för några speciella omdömen efteråt. Ett uttryck för att Norge uppskattade deras insatser var att merparten efter kriget erhöll utmärkelser från Norge för sina tjänster vid gränsen. Bland annat tilldelades elva landsfiskaler i gränsdistrikten Kung Haakon VII:s Frihetskors för särskilda förtjänster för Norge under andra världskriget.⁶⁰⁹ Några fiskaler kom dock att figurera i klagomålsskrivelser och minnesberättelser under och efter kriget.

I detta kapitel redovisas statistik över avvisningarna vid norska gränsen och vilka kategorier som avvisningarna riktade sig mot. Redovisningen innefattar emellertid också reflektioner över några av de fiskaler vars beslut blev särskilt ifrågasatta. När boken *Broderfolk i ufredstid* utkom 1991 beskrev historikern Henrik Berggren i en recension de många avvisningarna av flyktingar vid norsk-svenska gränsen som att ”peta på en mycket obehaglig nationell sårskorpa”. Berggren menade att det inte räckte med sifferexercis om avvisningarna. Forskningen måste också ställa sig frågor kring vilka motiv som drev fiskalerna vid besluten huruvida nödfallsvisering skulle beviljas eller inte. Han avslutade med frågan hur egentligen det moraliska landskapet såg ut kring en svensk landsfiskal i Värmland under kriget. Berggrens fråga är naturligtvis viktig men samtidigt måste fiskalernas agerande ses i ett större moraliskt landskap där såväl UD som Socialstyrelsen och i förlängningen samlingsregeringen ingick.⁶¹⁰

Nödfallsviseringen och begreppet politisk flykting

Nödfallsviseringen och andra bestämmelser

Den 7 juni 1940 bemyndigade Justitiedepartementet landsfiskalerna vid gränslänen till Norge att utfärda 14 dagars nödfallsvisering efter instruktioner från UD vilket meddelades fiskalerna dagen därpå. Nödfallsviseringen avsåg endast norska medborgare men om synnerliga skäl förelåg kunde även andra länders medborgare eller statslösa komma ifråga.⁶¹¹ Jämfört med utlänningslagen innebar på så sätt nödfallsviseringen

⁶⁰⁹ *Vem är Vem? Svealand* 1964; *Vem är Vem? Götaland* 1965; *Vem är Vem? Skånedelen* 1948; *Sveriges statskalendrar*; Sveriges befolkning 1890, 1900, 1910 och 1980. Se även lista över tilldelade: https://no.wikipedia.org/wiki/Liste_över_tildelinger_av_Haakon_VII_s_Frihetskors.

⁶¹⁰ Henrik Berggren, ”Obehaglig nationell sårskorpa” i *Dagens Nyheter* 23 maj 1992, recension av boken *Broderfolk i ufredstid*.

⁶¹¹ SOU 1946:36, s. 138–140.

en klar tidsvinst. Enligt lagen skulle nämligen flyktingens omhändertagande för uppehållstillstånd beslutas och utredas av Socialstyrelsen och därefter meddelas landsfiskalerna för verkställighet. Det var en tidsödande procedur som myndigheterna i det nya läget efter 9 april 1940 ville undvika.⁶¹²

Tablå 6.1: Bestämmelserna som avsåg registrering och kontroll av flyktingar vid gränsen.

Gällande	Huvudman	Ändamål
10 april 1940	Socialstyrelsen	Utlänning av annan nationalitet än norsk, som uppgav sig ha vistats i Norge som politisk flykting, skulle icke avvisas, utan tas i förvar. ⁶¹³ För norska medborgare rådde visumfrihet.
April - maj 1940	Regeringen	Värmland, Bohuslän, Dalsland och de övriga gränslänen mot Norge blev skyddsområden inom vilka inga utländska medborgare fick vistas. ⁶¹⁴
24 maj 1940	Regeringen	Pass- och viseringstvång infördes för danskar 12 april, för norrmän och islänningar 24 maj samt för finska medborgare 13 juni. ⁶¹⁵
7 - 8 juni 1940	Justitiedepartementet UD	Landsfiskalerna vid gränsdistrikten mot Norge bemyndigades utfärda nödfallvisering om högst 14 dagar jämte instruktioner från UD. ⁶¹⁶
14 oktober 1940	UD	Instruktionerna för nödfallvisering kompletterades med att landsfiskal före beslut skulle rådgöra med UD per telefon. ⁶¹⁷
1 november 1940	Socialdepartementet	Hemlig instruktion om att tyska desertörer, som flydde till Sverige, skulle avvisas av landsfiskalerna, om inte särskilda skäl förelåg. ⁶¹⁸
12 november 1940	Försvarsstaben	Utländsk medborgare som uppehöll sig i gränsområdet fick inte tillbakavisas av militär utan skulle föras till landsfiskalen för beslut. ⁶¹⁹
9 april 1943	Socialdepartementet	Den hemliga instruktionen om tyska desertörer upphävdes. ⁶²⁰
21 oktober 1943	UD	Bestämmelsen om att rådgöra med UD vid beslut om nödfallvisering upphävdes.
Juni 1945	Justitiedepartementet	Ny utlänningslag från och med juni 1945. ⁶²¹

Anm. De flesta bestämmelserna utfärdades under 1940. Därefter reviderades några under de sista krigsåren vilka innebar anpassningar till den förändrade omvärldsbilden.

⁶¹² En utförligare beskrivning, se kapitel två.

⁶¹³ RA, Socialstyrelsen, hemliga utlänningsärenden, E4:1, Avskrift av telegram till länsstyrelsen 10 april 1940.

⁶¹⁴ *Svensk författningssamling*, SFS 1940:231, 248, 287–289, 301.

⁶¹⁵ *Svensk författningssamling*, SFS 1940:367.

⁶¹⁶ SOU 1946:36, s. 138–140.

⁶¹⁷ LA, Landsfiskalen i Charlottenberg, DXIV:1, Skrivelse 14 oktober 1940 från UD.

⁶¹⁸ LA, Landsfiskalen i Tanum EXIV:1, Skrivelse från Socialdepartementet 1 november 1940

⁶¹⁹ KrA, Försvarsstaben, interneringsdetaljen, första avdelningen, EI:3, Skrivelse från Högkvarteret 12 november 1940.

⁶²⁰ RA, Socialstyrelsen, hemliga arkivet E2:5, Skrivelse från Justitiedepartementet 9 april 1943.

⁶²¹ SOU 1945:1.

Instruktionerna för nödfallsviseringen följde huvudsakligen utlänningslagens bestämmelser samtidigt som de anpassades efter erfarenheterna av flyktingströmmarna under april och maj 1940. I UD:s instruktioner kompletterades därför lagen med att civila flyktingar som flydde från ett krigsområde undan stridshandlingar genomgående skulle beviljas nödfallsvisering. Det skrevs också in att soldater från krigförande länder som korsade gränsen till Sverige i enlighet med folkrätten skulle hållas internerade så länge kriget varade. Detta avsåg även desertörerna, men för denna kategori skärptes bestämmelserna den 1 november 1940. De grupper som däremot obönhörligt skulle avvisas vid gränsen omfattade ”zigenare”, ”resande”, ”bettlare”, ”smugglare” och ”otuktsmän”. Instruktionerna förtydligade detta till att också avse ”kriminella” och ”asociala”.⁶²²

Det flexibla begreppet politisk flykting

Enligt utlänningslagen avsågs med politisk flykting en person som av politiska orsaker flytt från annat land. I betänkandet till 1937 års utlänningslag framhölls att begreppet politisk flykting var töjbart och kunde växla med hänsyn till skiftande förhållanden i omvärlden.⁶²³ Vid prövning av det politiska flyktingskapet gällde samma bedömningar och förfaringsätt för nödfallsvisering som enligt utlänningslagen. Däremot undantogs män i värnpliktsåldern som via Sverige ville till Nordnorge för att ingå i de norska stridande förbanden. De skulle därför tvingas återvända samma väg som de anlant och helst samma dag.⁶²⁴ Undantaget avspeglade läget i maj 1940, då allt fler unga normän flydde för att via Sverige kunna bege sig till Nordnorge och därigenom fortsätta striden mot tyskarna.

Som ovan nämnts var det UD som utfärdade instruktionerna för nödfallsviseringen. I departementets interna överväganden om hur instruktionerna skulle formuleras för politiska flyktingar framgår hur UD sökte balansera Norska legationens krav mot rädslan för tyska reaktioner. Norska legationen ville vidga det politiska flyktingskapet till samtliga personer som flydde från Norge med hänsyn till att det enligt ockupationsmaktens förordningar var straffbart att fly från landet.

⁶²² Begreppet ”tattare” angavs inte i UD:s instruktion, men togs upp av såväl utrikesminister Günther i utrikesnämnden som socialminister Möller i riksdagen som exempel på ”asociala” individer, vilka skulle avvisas.

⁶²³ SOU 1936:53, s. 55–56.

⁶²⁴ SOU 1946:36, s. 140.

Legationen ville på så sätt varna för att UD:s restriktiva bestämmelser om avvisning av unga värnpliktiga kunde föra till ”den störste ubillighet og de störste olykker for hederlige og pliktopfyllende personer”.⁶²⁵ Som svar framhöll UD att om alla dessa individer skulle betraktas som politiska flyktingar blev Sverige skyldigt att mottaga var och en som önskade komma in i landet. I takt med att antalet flyende unga norrmän ökade blev det också för UD allt mer tveksamt om det av utrikespolitiska eller neutralitetsrättsliga skäl var lämpligt eller riktigt att bevilja genomresa. Samtidigt som Norska legationen pressade UD att utvidga begreppet politisk flykting till de unga värnpliktiga männen höll således UD emot för att undvika anklagelser från tysk sida om att Sverige inte iakttog strikt neutralitet utan stöttade krigförande part. Vid ett möte med legationens chef Jens Bull förtydligade utrikesministern enligt Bulls anteckningar UD:s uppfattning med att Sverige med hänsyn till Tyskland måste förhindra att hela norska arméer omfattande ”hundratusentals män” reste genom landet för att gå in i kriget i Nordnorge.⁶²⁶ Det var således i maj 1940 långt ifrån självklart att norrmän kunde få inträde i Sverige. Detta stämmer också väl med uttalandena i riksdagen året därpå i samband med interpellationer om avvisningar av norrmän där socialminister Möller uttryckte en rädsla för obegränsade flyktingströmmar från Norge.

Inte heller alternativet att Sverige ändå lät de unga männen komma in i landet men därefter vägrade dem utresa till Nordnorge var enligt UD godtagbart. Då skulle resultatet i stället bli att ett stort antal blev kvar i landet vilket UD inte fann tilltalande. Därför borde endast personer i särskilt utsatt ställning behandlas som politiska flyktingar och dit räknades inte unga norrmän.⁶²⁷ Undantag från regeln skulle endast göras om avvisningen innebar fara för livet för de unga männen. I det fallet skulle landsfiskalen inhämta instruktioner från överordnad myndighet vilket av landsfiskalerna i det sammanhanget uppfattades vara UD.

UD rades dock inte bara de unga norrmännen utan också andra norska grupperingar. Sedan rikskommissarie Terboven proklamerat nyordningen i Norge den 25 september 1940 fick UD rapporter om att tyska aktioner särskilt riktades mot norska ”intelligens-radikala kretsar”.⁶²⁸ Skulle dessa

⁶²⁵ RA, UD P 1340, Skrivelse 27 maj 1940 från Norska legationen.

⁶²⁶ Norge, Utenrikesdepartement, *Norges forhold til Sverje under krigen 1940–1945. Aktstykker utgitt av Det Kgl Utenriksdepartement, Band I*, Oslo 1947–1950, s. 47–49.

⁶²⁷ RA, UD P 1340, Mapp II P.M. angående mottagande av norska flyktingar 30 maj 1940, s.6.

⁶²⁸ RA, UD P 1340, Uppteckning av UD den 5 oktober 1940.

grupper som omfattade politiker, tjänstemän, journalister, fackföreningsfolk och vetenskapsmän ses som politiska flyktingar? UD såg snarare deras potentiella flykt till Sverige som ett hot och menade att det av utrikespolitiska motiv inte var önskvärt att ett större antal personer ur den norska ”intelligensian” som var missnöjda med den nuvarande regimen i Norge samlade sig i Sverige. I praktiken hade emellertid redan under april-maj 1940 stora delar av den norska samhällseliten såsom ämbetsmän samt fackliga och politiska funktionärer korsat gränsen till Sverige. Att döma av förhörsprotokollen avvisade heller inte landsfiskalerna någon av dessa högre tjänstemän.⁶²⁹

Vem räknades som politisk flykting?

Central fråga i både utlänningslagen och instruktionerna för nödfallsvisering var således hur begreppet politisk flykting skulle definieras. Fram till ockupationen av Norge hade begreppet baserats på utlänningslagen och i huvudsak tillämpats för att kunna ge asyl åt funktionärer företrädesvis från socialdemokratiska men också från kommunistiska partier vilka var utsatta för förföljelse i Nazityskland.⁶³⁰ I och med ockupationen av Norge och de följande flyktingströmmarna till Sverige ifrågasattes från främst Norska legationen den snäva definitionen av begreppet politisk flykting. Motsättningen mellan legationens krav på utvidgning av begreppet och svenska myndigheters oro att få ett okontrollerat inflöde av flyktingar präglade till stor del diskussionerna från maj 1940 till slutet av 1941.⁶³¹

Begreppets föränderlighet ställde också stora krav på poliserna vid gränsen som för sin bedömning av flyktingens status behövde mer underlag än bara flyktingens åberopande av ett politiskt flyktingsskap. Exempelvis besvarade en polis landsfogdens fråga föranlett av ett klagomål med att flyktingarna

själva ha inte alltid varit så lätta att komma till tals med. Vid förfrågan om orsak, de kommit till riket, svara de alltid: ”Politisk flykting”. Jag har emellertid redogjort för dem, att det är nödvändigt att säga något mera, för att jag skall få en uppfattning om huruvida de äro politiska flyktingar eller inte.⁶³²

⁶²⁹ RA, UD P 1340, Uppteckningar av UD 5 oktober respektive 9 oktober 1940.

⁶³⁰ RA, Socialstyrelsen, hemliga arkivet E2:3, Skrivelse 24 november 1941 från UD angående behandlingen av vissa aktuella flyktinggrupper; Se även Lindberg, 1973; Hammar, 1964.

⁶³¹ *Norges forhold, band I*, 1947–1950, not 20, 27 maj 1940, s. 44–46.

⁶³² LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län, DVIII:2, Skrivelse 9 augusti 1944 till landsfogden från en statspolis-konstapel.

UD undvek alltså i praktiken att öppna upp för att vidga begreppet politisk flykting. Norska legationen tog emellertid 1941 åter upp med UD principen att alla som flydde skulle ses som politiska flyktingar. Många norrmän hade nämligen under senhösten 1940 i stället för som tidigare sökt sig till fronten i Nordnorge nu börjat söka sig till Storbritannien eller Kanada för att fortsätta strida för sitt land. Legationen framhöll för UD att det inte var strikt neutralt att neka dessa att ta sig till andra länder när Sverige samtidigt tillät transport av tysk uniformerad trupp i tusental att passera genom landet till och från Norge.⁶³³ Enligt norska utrikesdepartementets redogörelse som publicerades 1946 gav inte svenska UD heller nu ett direkt svar, men lämnade genom kabinettsekreterare Erik Boheman ett lugnande besked. Avvisningarna vid gränsen hade från slutet av 1940 i stort sett upphört bortsett från några fall då skogsarbetare ville till Sverige för att arbeta samt några ”ligister”. Kabinettsekreteraren var också enig med legationen att norrmän som ville vidare till Storbritannien eller Kanada skulle få resa genom Sverige även om de inte inrymdes i begreppet politisk flykting. Boheman ville emellertid inte ge något skriftligt svar på grund av, som han uttryckte det, svårigheten att beskriva komplexiteten kring de svenska neutralitetsprinciperna. Underförstått låg rädslan för tysk kritik. UD undvek därför att lämna skriftligt svar till legationen vilket var en hantering som legationen redan tidigare klagat över.⁶³⁴ Även under 1941 var det således med stor motvillighet som UD ansåg att norrmän i värnpliktig ålder skulle ha tillträde till Sverige. För landsfiskalerna innebar således UD:s obenägenhet att lämna skriftliga kompletteringar till instruktionerna att de fick bemöta flyktingarna som ville till Storbritannien utifrån egna tolkningar av bestämmelserna.

I instruktionerna för nödfallvisering togs inte heller upp hur norska medborgare som enbart hänvisade till sin judiska börd skulle bemötas. Här gällde därför utlänningslagen och kommentarerna till denna som uttryckte att den som flydde undan förföljelse på grund av sin ”ras” inte skulle ses som politisk flykting.⁶³⁵ Så sent som i november 1941 hänvisade rättschefen Gösta Engzell vid UD till den tolkning Justitiedepartementet redovisade

⁶³³ Norge, Utenrikesdepartement, *Norges forhold til Sverje under krigen 1940–1945. Aktstykker utgitt av Det Kgl Utenriksdepartement, band III*, not 429, Oslo 1947–1950, s. 190–193.

⁶³⁴ *Norges forhold III*, not 430, 1947–1950, s. 193–194.

⁶³⁵ SOU 1936:53, s. 56.

1940.⁶³⁶ Han förtydligade att politiskt flyktingskap inte gällde för ”utlänningar vilka av allenast vantrevnad med de politiska förhållandena i hemlandet eller det senaste upphållslandet eller liknande skäl begivit sig till vårt land.”⁶³⁷

För landsfiskalerna vid norsk-svenska gränsen gick det på så sätt inte heller att få klara instruktioner vad som för tillfället gällde för att vara politisk flykting utan de hade att tillämpa regler och bestämmelser efter bästa förmåga. Förhållandena var därför sådana att den lokala polisen inför den allt mer omfattande flyktingströmmen under våren 1941 kunde komma att bemöta flyktingarna med olika grader av tillmötesgående.⁶³⁸

Sammanfattningsvis framtonar bilden av ett UD som sökte balansera tyska och norska krav, en balansgång som blev förvirrande för landsfiskalerna. Det var ju de som hade att tolka signalerna i den praktiska tillämpningen vid gränsen och möta de faktiska fluktuationerna av antalet flyktingar med skilda motiv och bakgrunder.

De centrala myndigheterna och landsfiskalerna

UD:s roll gentemot landsfiskalerna

Som nämnts ovan var avsikten med instruktionerna om nödfallsvisering att få till stånd snabba beslut som på plats avgjorde om nödfallsvisering skulle beviljas. Den 14 oktober 1940 kompletterades emellertid instruktionerna med att nödfallsvisering inte fick ges utan att en förfrågan först ställts per telefon till UD:s expedition för utländska passärenden.⁶³⁹ I meddelandet till landsfiskalerna angavs syftet vara att skapa bättre översikt över flyktingströmmen från Norge och att utvecklingen skulle kunna följas och bedömas från dag till dag. Detta ledde i de större flyktingdistrikten till att fiskalerna dagligen kom att kontakta departementet. Den Parlamentariska undersökningskommissionen som tillsattes 1945 tolkade emellertid UD:s föreskrift så att fiskalerna skulle inhämta direktiv från departementet endast i de fall då fiskalen ifrågasatte beviljandet av nödfallsvisering åt en norsk

⁶³⁶ Se Kvist Geverts, 2008, s. 74. Kvist Geverts refererar till den handbok som Justitiedepartementet gav ut 1940. Enligt henne är handbokens formulering det enda principdokument som hon funnit och hon menar att det var rimligt att tro att formuleringarna slog fast en praxis som redan var i bruk.

⁶³⁷ RA, Socialstyrelsen, hemliga arkivet, E2:3, P.M. 24 november 1941 angående behandlingen av vissa aktuella flyktingfrågor.

⁶³⁸ *Norges forhold, band III*, not 430, 1947–1950, s. 193.

⁶³⁹ Expeditionen var underställd UD:s rättsavdelning, som under kriget handlade en stor del av den svenska flyktingpolitiken genom dess chef Gösta Engzell.

flykting. I praktiken följde dock fiskalerna UD:s intention om att de flesta flyktingarna skulle underställas myndighetens prövning vilket bland annat framgår av förhørsprotokollen. Direktiven från UD till fiskalerna lämnades också undantagslöst via telefonsamtal men det var inte helt klart vad departementets uppfattning om det enskilda ärendet stod för vid telefonsamtalet. Fiskalernas referens till UD i förhørsprotokollen tog sig nämligen olika uttryck. Några skrev enligt beslut av UD har personen X avvisats, andra använde på order av UD eller att UD hade bestämt att personen X skulle avvisas. Många använde uttrycken efter medgivande av UD, efter konferens med UD, efter föredragning i UD och efter inhämtande av direktiv från UD. Även om således uttrycken skilde sig åt mellan distrikten och ofta också inom distrikten var syftet för fiskalerna att markera att avvisningsbeslutet genomförts som följd av departementets ställningstagande.⁶⁴⁰ Det underlättade för fiskalerna att kunna hänvisa till en central myndighet när de skulle meddela flyktingen att denne skulle avvisas.

Men hur styrande var egentligen UD? Vilka befogenheter hade departementet gentemot en landsfiskal som hävdade en annan uppfattning än UD i hanteringen av ett enskilt ärende? Som svar på Parlamentariska undersökningskommissionens anmärkningar (som utarbetades efter kriget) att UD tillagt sig befogenheter att ge instruktioner åt polismyndigheter som inte var underställda departementet svarade rättschefen Gösta Engzell som var den närmast ansvarige för flyktingfrågorna:

Från tjänstemän i departementet har för kommissionen framhållits att det samråd, som ofta ägt rum [med landsfiskalerna], från deras sida blott betraktats såsom av rådgivande karaktär. [...] Det synes ägnat att förvåna, att kommissionen i olika avseenden talar om bristfälligheten i utrikesdepartementets kontroll över polismyndigheterna. Någon skyldighet eller rättighet till sådan kontroll har utrikesdepartementet icke haft.⁶⁴¹

Undersökningskommissionen uppfattade således UD:s instruktioner till fiskalerna som styrande för dessas hantering av flyktingärendena samtidigt som UD i stället beskrev sin roll som rådgivande. De skilda synsätten visar än tydligare landsfiskalernas komplicerade roll gentemot de centrala myndigheterna vid tillämpningen av de många motstridiga beskederna som dessutom ibland meddelades muntligt via länsstyrelsen.

⁶⁴⁰ SOU 1946:36, s. 138–143.

⁶⁴¹ Proposition 1947 nr 270, Bilaga C, s. 98.

Engzell tog också i sitt svar till kommissionen upp frågan om UD:s så kallade instruktionsgivning. Denna skulle för polismyndigheterna endast uppfattas som ett uttryck för departementets uppfattning och inte som en instruktion, ty instruktioner måste enligt Engzell fiskalerna inhämta från annat håll. Rättschefen menade alltså att de instruktioner som landsfiskalerna benämnde direktiv, beslut eller på order av inte avsågs vara en instruktion om en flykting skulle beviljas eller icke beviljas nödfallsvisering utan endast uppfattningar hos tjänstemännen på UD.⁶⁴² Engzells syn gick därigenom stick i stäv med hur landsfiskalerna tolkade UD:s roll vid de återkommande telefonsamtalen. Detta visar åter den organisatoriska luckan mellan de centrala myndigheterna vad gäller regler och ansvar. Även om UD:s instruktioner i efterhand tolkades av departementet självt som icke-instruktioner var de högst verkliga för landsfiskalerna i gränsdistrikten. En annan tolkning är förstås att Engzell inom ramen för en kritisk granskning av departementets arbete under kriget försökte hålla ryggen fri och transportera eventuella skuldfrågor nedåt i organisationen.

Samtidigt kan diskuteras om det i realiteten var UD som satt med avgörandet om nödfallsviseringens beviljande i sin hand. Barstad pekade på denna tvetydighet: ”Alle saker ble i prinsippet forelagt UD:s passkontor pr telefon, men vedkommede tjenstemann der hade selvsagt bare landsfiskalens muntlige redogørelse å holde seg til”.⁶⁴³ För fiskalerna var naturligtvis UD:s direktiv ett stöd att referera till när flyktingarna skulle meddelas avvisning, men överensstämde UD:s roll med verkligheten utifrån Barstads kommentarer? En av de mest kritiserade landsfiskalerna, Åke Hiertner, tonade gärna ner sin egen betydelse för beslutet vilket framgår av hans yttrande över klagomål från en avvisad flykting: ”Det var således icke landsfiskalen, som avgjorde dessa ärenden, ehuru han - jag förmodar av praktiska skäl - hade att [...] delgiva vederbörande beslutet, att han inte fick inkomma till riket.”⁶⁴⁴ Hiertner medgav samtidigt att meddelandet till en flykting om avvisning utgjorde en uppgift som mycket ofta var mindre angenäm.⁶⁴⁵ I de här avseendena delades sannolikt Hiertners uppfattningar av de flesta landsfiskalerna utmed gränsen.

⁶⁴² Proposition 1947 nr 270, Bilaga C, s. 98.

⁶⁴³ Barstad, 1991, s. 76.

⁶⁴⁴ RA, UD 1341, mapp VII, Skrivelse 18 december 1945 från Parlamentariska undersökningskommissionen.

⁶⁴⁵ RA, UD P 1341, mapp VII, Skrivelse 18 december 1945 från Parlamentariska undersökningskommissionen.

UD hade en hektisk situation där departementet per telefon skulle ta ställning till fiskalernas framställningar. Fiskalerna å sin sida satt exklusivt inne med all kunskap om den enskilde personen och hade därmed alla möjligheter att få det direktiv från UD som fiskalen ville ha. I en TV-intervju 1992 om flyktingtrafiken vid gränsen under kriget förklarade den då 86-åriga Hiertner att det var ytterst sällan som han uppfattade att han och UD hade olika åsikter om en avvisning. Enligt Hiertner frågade UD alltid först vad fiskalen ansåg om flyktingens status och Hiertner uttryckte sig då så ingående som tiden över telefonnätet tillät. Därefter skulle UD vid telefonsamtalet meddela sitt direktiv som genomgående var i linje med vad fiskalen föreslagit.⁶⁴⁶ Samma procedur gällde för alla landsfiskalerna vid den norsk-svenska gränsen. Det var fiskalen som föredrog sin uppfattning om flyktingen till UD som i sin tur följde upp förslaget med ett direktiv vilket fiskalen därefter kunde hänvisa till vid beskedet till flyktingen om avvisningen. När UD under 1941 skulle pröva Norska legationens klagomål över vissa fiskalers benägenhet att avvisa norska medborgare skulle på så sätt kritik från UD mot fiskalerna samtidigt också leda till kritik mot det egna departementet. I förlängningen skulle detta också drabba utrikesministern och regeringen. UD uttryckte följdriktigt heller aldrig officiellt någon kritik mot landsfiskalernas hantering av flyktingärendena. Samtidigt är det ändå klart att UD i ansvarsfrågan pekade nedåt mot fiskalen, medan denne gjorde tvärtom. Som ansvarig för beslutet om avvisning pekade således fiskalen ut UD samtidigt som UD pekade ut fiskalen.

Fullmakten till landsfiskalerna att bevilja nödfallsvisering hade som nämnts fördelen att besluten snabbt kunde ske på plats utifrån den enskilde flyktingens situation. Instruktionernas svävande karaktär och skiftningar över tiden gav ett visst handlingsutrymme vid tolkning och tillämpning av bestämmelserna, men i gengäld uppstod frågan om flyktingars likabehandling. En avsikt med UD:s övergripande roll var förmodligen uttalat att möjliggöra viss likabehandling av flyktingarna oavsett till vilket gränsdistrikt de anlände, men i praktiken verkade UD aldrig ta på sig denna roll. Därför blev det i regel upp till fiskalernas eget omdöme att avgöra hur flyktingarna skulle bemötas. Rykten om ”lätta” och ”svåra” landsfiskaler spred sig med största sannolikhet bland norrmän i Norge som avsåg att fly till Sverige. Framförallt gällde detta Värmlands fem gränsdistrikt där

⁶⁴⁶ Kungliga biblioteket (KB), TV-programmet *Fläcken* 1992. Programmet sändes första gången i Sverige TV2 14 december 1992 och samtidigt i norsk television.

bemötandet skilde sig åt mellan distrikten. Landsfiskal Wendel i Järnskogs distrikt föreslog i början av 1941 att landsfogden i länet skulle lägga upp ett registreringsystem för att undvika att fiskalerna spelades ut mot varandra av en del flyktingar. Wendel framhöll att inget hindrade att dessa flyktingar ännu en gång försökte komma in till Sverige på andra platser av gränsen. Därför borde enligt fiskalen avvisningen inrapporteras till statspolisen för att där registreras så att alla berörda polischefer per telefon kunde få upplysningar om avvisade personer.⁶⁴⁷ Sett till 1941 års avvisningar i Värmland verkade dock inte landsfogden ha utfärdat ett sådant rapportsystem. Kanske var anhopningen av ärenden sådan att tid inte fanns att följa upp ett sådant register? Wendel tog dock själv initiativet och började meddela per telefon de övriga värmländska gränsdistrikten om sina avvisningar under våren. Det verkar emellertid ha avbrutits sedan en avvisad ändå togs in i ett av de andra distrikten och tre ytterligare återkom till Wendels eget distrikt en vecka senare och beviljades nödfallsvisering. Den ändrade bedömningen för beslutet berodde på att flyktingarna under tiden ändrat tidigare uppgivna flyktmotiv till motståndsverksamhet vilket lättare renderade politiskt flyktingskap.⁶⁴⁸ Ovanpå detta kom den redan påvisade stora skillnaden i belastning mellan distrikten. Järnskogs distrikt hade den största arbetsbördan och med det i minnet är det inte konstigt att just det distriktet kom i skottgluggen.

Kravet att kontakta UD upphörde slutligen i oktober 1943 med motiveringen att avvisningarna vid gränsen i stort sett upphört. Förmodligen spelade dock också den stora anhopningen av ärenden som skulle föredras per telefon stor roll för beslutet.⁶⁴⁹ Som kommer att framgå var UD också väl införstått med att nya stora flyktgrupper kunde komma vilka fiskalerna hade att möta vid inte bara den norska gränsen utan även vid land- och havsgränserna mot övriga grannländer.

Socialstyrelsens roll gentemot UD och landsfiskalerna

I föregående avsnitt redovisades UD:s roll gentemot landsfiskalerna genom instruktionerna för nödfallsvisering. UD kom därigenom att utgöra fiskalernas huvudsakliga kommunikation med de centrala myndigheterna under kriget. Nödfallsviseringen skulle emellertid som tidigare nämnts

⁶⁴⁷ VA, Landsfiskalen i Järnskog arkiv BI:1, Skrivelse 6 februari 1941.

⁶⁴⁸ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv FI:1, P.M. 3, 8 och 16 april 1941.

⁶⁴⁹ RA, UD 1341, Mapp VII, Skrivelse 18 december 1945 till Parlamentariska undersökningskommissionen.

endast utgöra ett komplement till utlänningslagen för att snabbt få undan flyktingen från skyddsområdet. De normmän som inte beviljades nödfallsvisering hade i stället alltid rätt att få sin sak prövad av Socialstyrelsen genom myndighetens utlänningsbyrå. Enligt lagen var det således Socialstyrelsen som svarade för beslutet om avvisning och landsfiskalen som verkställde beslutet. Redan under hösten 1940 hade dock UD fått erfarenhet av dilemmat med två centrala myndigheter som handlade flyktingärenden parallellt. I stället för att försöka initiera samrådsformer mellan de två centrala myndigheterna lade emellertid UD ansvaret just på landsfiskalerna att informera den ena myndigheten när fiskalen varit i kontakt med den andra. I skrivelsen meddelade därför UD att fiskalerna vid förfrågan till departementet i inreseärenden också skulle uppge om de även gjort förfrågan till Socialstyrelsen i ärendet eller vice versa. Den samtidigt tillkomna bestämmelsen att landsfiskalerna per telefon skulle inhämta UD:s direktiv innan beslut fattades ledde emellertid till att UD:s ställningstagande av landsfiskalen uppfattades som de båda centrala myndigheternas besked. Utlänningslagen och därmed Socialstyrelsens roll blev på så sätt trots UD:s krav på vidareinformation i stor utsträckning åsidosatt. Dels var det ett moment som ytterligare stressade en redan hårt ansatt arbetssituation dels hade landsfiskalerna heller ingen direkt anledning att i slutändan samråda med Socialstyrelsen när UD:s direktiv nästan alltid var i linje med fiskalernas egna förslag.⁶⁵⁰

Engzell uppgav också i samband med 1945 års Parlamentariska kommission att om landsfiskalen efter hörande av UD icke beviljade nödfallsvisering skulle frågan om själva avvisningen föreläggas Socialstyrelsen i enlighet med utlänningslagen. Enligt Engzell besvarades i sådana fall förfrågan från fiskalerna hos UD också i regel med att ärendet borde underställas Socialstyrelsen. Vid en granskning av några hundra förhörsprotokoll går inte att finna några som anger att UD skulle ha hänvisat till Socialstyrelsen.⁶⁵¹

Undersökningskommissionen efter kriget tog också upp problematiken med de två centrala myndigheterna inblandade. Kommissionen framhöll mycket riktigt att landsfiskalens beslut om att inte bevilja nödfallsvisering borde ha underställts Socialstyrelsen för prövning innan avvisningen

⁶⁵⁰ LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län, DVIII:2, Skrivelse 14 oktober 1940 från UD; SOU 1946:36, s. 140.

⁶⁵¹ RA, UD 1341, Mapp VII, Skrivelse 18 december 1945 till Parlamentariska undersökningskommissionen.

verkställt. Kommissionen insåg emellertid att fiskalen kunde uppfatta sitt obligatoriska telefonsamtal med UD som att detta var de centrala myndigheternas ställningstagande. Kommissionen ansåg att ärendet utgjorde ett exempel på att UD:s direktiv om att bevilja nödfallsvisering inverkat på gränsmyndighetens bedömning huruvida politiskt flyktingskap ansågs föreligga och därmed på underställningsfrågan.⁶⁵²

Vad kommissionen framhöll var således att i alla de fall där nödfallsvisering inte kunde beviljas skulle fiskalen i sin tur ha underställt Socialstyrelsen frågan om avvisning. Samtidigt menade kommissionen att UD:s direktiv måste ha uppfattats av landsfiskalerna som lika med de centrala myndigheternas ställningstagande. Förvirringen vad som gällde blev heller inte mindre av rättschefens tolkning enligt ovan att UD:s instruktioner inte skulle uppfattas som direktiv utan endast som departementets uppfattning vid telefonsamtalen med landsfiskalerna. Landsfiskalerna skulle därför i stället enligt rättschefen ha vänt sig till den överordnade nivån, det vill säga Socialstyrelsen, för att få de direktiv som fiskalerna uppfattade att de fick genom UD:s instruktioner. Med det stora antalet flyktingar som de flesta fiskaler hade att bemöta måste förvirringen kring det samlade regelverket och de två centrala myndigheternas roller ha känts minst sagt frustrerande.

Endast ett fall har kunnat påvisas där fiskalen vände sig till Socialstyrelsen i samband med beslut om avvisning. Det gällde flyktingen Samuel Lemkow som i oktober 1941 inte beviljades nödfallsvisering av landsfiskal Löfwenholm i Torsby distrikt och därför avvisades efter hörande av UD. Lemkow fick rådet av militärpatrullen att gå söderut till Charlottenbergs distrikt där fiskalen enligt soldaterna hade en mer positiv syn på mottagandet av norska flyktingar. Redan dagen därpå anlände därför Lemkow till Charlottenbergs distrikt. Enligt förhørsprotokollet hade han nu också lagt till att han medverkat i motståndsaktiviteter i Norge. Detta hade han inför den förre fiskalen i Torsby inte velat uppge då han trodde att det skulle medverkat menligt på hans möjligheter att få nödfallsvisering beviljad. Över natten hade Lemkow således funnit ut att det i stället var tvärtom, nämligen att uppgifter om motståndsarbete krävdes för att bli sedd som politisk flykting. Därför uppgav han nu viss motståndsverksamhet som renderade honom politiskt flyktingskap. Extra landsfiskalen i Charlottenberg Erik Hjerpe drog därefter ärendet per telefon med UD med det nya tillägget

⁶⁵² SOU 1946:36, s. 147–148.

om motståndssinsats och föreslog följdriktigt att få UD:s direktiv om att bevilja flyktingen nödfallsvisering. Departementet hade ju emellertid samtidigt så sent som dagen innan gett fiskalen i Torsby direktiv om avvísning av samme flykting. Trots tillägget som renderade Lemkow till politisk flykting vägrade därför nu UD att ge fiskalen i Charlottenberg annat direktiv än att nödfallsvisering inte fick beviljas. Landsfiskalen vände sig i detta läge i stället till Socialstyrelsen för att få beslutet prövat med motiveringen att det inte med skäl kunde antagas, att Lemkows påstående att han av politiska skäl hade flytt från Norge var oriktigt. Två dagar senare meddelade Socialstyrelsen att Lemkow inte skulle avvisas.⁶⁵³

Ärendeproceduren visar således att en landsfiskal som hyste en annan uppfattning än UD om ett avvísningsärende i praktiken hade möjlighet att följa bestämmelserna i utlänningslagen och be Socialstyrelsen om prövning enligt lagen. Att sådana prövningar endast i några få fall fördes upp till den sociala myndigheten kan i första hand tolkas så att fiskalerna i de allra flesta fallen fick de direktiv av UD som de telefonledes föredragit som sina förslag. En bidragande orsak kan naturligtvis också ha varit att fiskalernas arbetsbörda var av den omfattningen att ytterligare administrativ procedur inte hanns med. Samtidigt gällde dock även fortsättningsvis de lagar och bestämmelser som byggde på främlingsrädslan från mellankrigstiden och behovet av att skydda den svenska arbetsmarknaden.

Från och med 1 juli 1944 övertog ett nytt ämbetsverk, Statens utlänningskommission, ansvaret för utlännings- och flyktingfrågorna från Socialstyrelsen (utlänningsbyrå) och UD (passexpeditionen). Detta med hänsyn till att den bristande centrala samordningen av utlänningsärenden hade medfört ett omfattande dubbelarbete när två myndigheter skulle behandla samma individer. För utländska medborgare hade därigenom uppstått onödig tidsförlost och villrådighet. Vid ärendenas avgörande kunde även kompetensfördelningen medföra bristande enhetlighet.⁶⁵⁴

Den stora arbetsbördan

Flyktingströmmarna från Norge tvingade fram en allt större öppenhet i mottagandet av de norska flyktingarna. Det bidrog därför till att vissa fiskaler avvisade en stor mängd flyktingar medan andra i stort sett beviljade

⁶⁵³ VA, Landsfiskalen i Torsby distrikt FIIIb:2, P.M.25 oktober 1941; VA, Landsfiskalen i Charlottenberg distrikt, FV:5 P.M. 26 oktober 1941; Samuel Lemkow och Margit Ljunggren, *På tå hev*, Oslo 1989, s. 172.

⁶⁵⁴ RA, Justitiedepartementet, konseljaktan 6 april 1945 nr 274, Promemoria 13 februari 1944.

nödfallsvisering åt samtliga. På så sätt kom svensk flyktingpolitik under 1940–1941 och i viss mån 1942 att utformas genom fiskalernas olika tillämpning av bestämmelserna vid mötet med de enskilda flyktingarna. Det var heller inte alla fiskaler som ägde de egenskaper som arbetet krävde. Den norske författaren Aksel Sandemose som själv inkom som flykting till Sverige över Värmlandsgränsen i oktober 1941 beskrev träffande landsfiskalens vanskliga uppgift som att de borde ha varit både psykiatriker, präst, diktare, administratör och polis.⁶⁵⁵ Även Grimnes påpekade att uppgiften för en landsfiskal att reda ut flyktingens motiv var grannlaga. Människors motiv doldes enligt Grimnes ”bak så mange fasader. Å trengje inn i flyktingens motiver er ikke bare å trengje inn i besettelsestidens forhold i Norge, det er også å trengje inn i det enkelte menneskes sinn.”⁶⁵⁶ Den mest raka lösningen var, som också en del fiskaler praktiserade, att helt enkelt ta flyktingen på orden och bevilja nödfallsvisering.

Inte minst de många svängningarna i förhållandet till Tyskland ställde stora krav på fiskalernas förmåga att vara lyhörda inför de nya och ofta svävande instruktionerna uppifrån. Arbetssituationen för landsfiskal David Isakson i Särna gränsdistrikt i Dalarna kan nog sägas representera de flesta fiskalers problematik vid gränsen: ”Den ena dagen gällde hjälp till norska patrioter som bekämpade den tyska ockupationsmakten, andra dagen kom order om att avvisa en soldat, som under hot om dödsstraff rymt från samma övermakt.”⁶⁵⁷

Förhören med flyktingen hölls såväl i landsfiskalens huvudkontor som i lokaler närmare gränsen. Ola Larsmos litterära beskrivning av lokalkontoret i Töcksfors nära gränsen i Järnskogs distrikt en kall och mörk aprilkväll 1940 kunde gälla för flera av poliskontoren under denna tid:

Landsfiskalens kontor tog ett helt tvåvåningshus i anspråk. Trappan lystes upp av en ensam lykta i vars sken man kunde se att den nedfallna snön utanför dörren redan trampats av många fötter. [...] Landsfiskalen var en tunn man i fyrtioårsåldern, klädd i full polisuniform, med glesnande hår som han kompenserade med en kraftig borste till mustasch. Han var blek och såg trött ut. Vid skrivbordet intill satt en yngre man i kostym och fluga, också han med samma slitna uppsyn.⁶⁵⁸

⁶⁵⁵ Aksel Sandemose, *Bakom står Hin Onde og hoster så smått*, Oslo 1976, s. 78–79.

⁶⁵⁶ Grimnes, 1969, s. 46.

⁶⁵⁷ Johansson, 2014, s. 171.

⁶⁵⁸ Ola Larsmo, *Förrädare*, Stockholm 2012, s. 82.

Fiskalernas kontor var periodvis överfulla av inte bara flyktingar utan även av gränsboende som begärde undantagstillstånd från förbudet att vistas i gränsområdet. Följden var enligt landsfogden i Värmland att tusentals personer hos polischeferna begärde sådana undantag och att arbetet pågick till långt in på nätterna.⁶⁵⁹ Ett reportage som gällde landsfiskalskontoret i Slite på Gotland i samband med de estniska flyktingströmmarna ger en beskrivning av arbetssituationen under högtryck som också kunde gälla ett fiskalkontor i gränsdistrikten mot Norge:

Ett besök på landsfiskalskontoret där [...] [landsfiskalen] och hans medhjälpare togo främlingarna i hand, gav en inblick i den febrila verksamhet som utvecklas då en flyktingkontingent anländer. Det surrar som i en bikupa och skrivmaskinerna smattra i ett.⁶⁶⁰

Flyktingen inför landsfiskalen

Förhörprotokollen

Vid förhören med flyktingar använde varje gränslän enligt vad tidigare beskrivits från och med februari-mars 1941 ett formulär som med smärre variationer tog upp samma uppgifter. Avslutningsvis redovisades i protokollet beslutet om nödfallsvisering samt till vilken förläggning i Sverige flyktingen skulle resa eller som i vissa fall till vilket fängelse flyktingen skulle föras.

Förhören gick i regel till så att en polis vid gränsen genomförde en första utfrågning av flyktingen innan fiskalen därefter gick in i ett mer djuplodande förhör för att utröna om flyktingen for med osanning om vem han/hon var samt om de uppgivna flyktmotiven stämde. Protokollen skrevs ibland direkt av fiskalen, men ofta av en särskild sekreterare som satt med vid förhöret. Ofta befann sig också en eller flera poliser i lokalen som vittnen för vad som sades under förhöret. Protokollen översändes därefter i kopior till landsfogden i länet, UD och Socialstyrelsen. De mer ingående förhören med norska medborgare övertogs från slutet av sommaren 1942 av den norska ledningen för Kjesäters förläggning, dit i stort sett alla normän fördes sedan de registrerats vid gränsen. Ett syfte med förhören vid förläggningen var att

⁶⁵⁹ VA, Landskansliets i Värmlands län arkiv, EH:1, Årsberättelse 1940.

⁶⁶⁰ ”Nya flyktingöden rullas upp” i *Gotlands Allehanda* 14 september 1944; Andrae, 2004, s. 105.

kunna spåra eventuella quislingar bland flyktingarna. Däremot kvarstod fiskalernas mer ingående förhör av icke norska flyktingar såsom desertörer och krigsfångar.

Av en förhørsledare krävdes stor psykologisk insikt i flyktingarnas situation och vad de upplevt vid själva flykten, vad flykt till ett främmande land innebar och en respekt för vad flyktingarna uppgivit för flyktmotiv. Med den omfattning flyktingströmmarna till Sverige haft under efterkrigstiden finns idag en omfattande litteratur om tekniker och metoder vid förhör med flyktingar. I läroböckerna framhålls betydelsen av bevisprövningen i flyktingärenden och att konsekvenserna för den förhörde som drabbades av en felaktig bedömning kunde bli förödande. Kunskaper i förhörsteknik, krav på inlevelse och empati, stort tålamod och psykologiskt kunnande är faktorer hos förhørsledaren som betonas. Viktigt var att förhørsledaren tog hänsyn till den förhördes underläge. Traumatiska upplevelser ägnas idag stor uppmärksamhet vid utbildningen i förhörsteknik. Även om två personer hade upplevt ett och samma händelseförlopp och hade haft möjlighet att göra exakt samma iakttagelser kunde ändå upplevelsen och därmed även minnena av händelsen vara olika. En viktig slutsats var att varje förhörstillfälle utgjorde en unik situation och att det krävdes stor flexibilitet hos förhørsledaren för att kunna anpassa förhörsmetoderna, exempelvis kroppsspråk och tonfall, efter hur förhöret utvecklades.⁶⁶¹

Ovanstående beskrivning vad som krävs av den som förhör understryker än mer att kravet på insikt och anpassning till varje flyktings situation förutsätter tid och tålamod. Landsfiskalernas situation med omfattande tillströmningar av flyktingar som skulle förhöras vilka under vissa perioder kunde uppgå till hundra per dag gav knappast ideala förutsättningar. Tid och tålamod var i det läget en bristvara vid gränsen. Till detta kan också läggas vissa brister i förhørsledarnas utbildning gällande förhörsteknik. Ingick det överhuvudtaget kunskaper av det slag som idag är självklarheter? Som nämnts i kapitel två omfattade landsfiskalutbildningen lagkunskaper inom alla juridiska områden men också en polisteknisk kurs anordnad vid statens polisskola i Stockholm. Kurserna höll sig således till de formalia som landsfiskalen måste ha kunskap om i sin tjänsteutövning, men inget nämns om exempelvis psykologi.

⁶⁶¹ Christian Diesen, *BEVIS 2. Prövning av flyktingärenden*, 1998, s. 153, 271–276, 287.

De norska klagomålen

Av tidigare kapitel har framgått att klagomål också riktats mot vissa fiskaler som förhörde flyktingarna. Redan under maj 1940 förekom omfattande kritik mot vissa landsfiskaler. I regel kanaliserades sådan kritik genom Norska legationen i Stockholm, dit norska flyktingar vände sig med sina klagomål. I slutet av 1940 meddelade därför Socialstyrelsen i cirkulär hur en förhørsledare inom polisen skulle förhålla sig vid förhör med flyktingar. Förhören skulle ske i värdiga former och kränkande omdömen om flyktingens hemland fick inte uttryckas och inte heller yttranden som avslöjade förhørsledarens personliga inställningar och sympatier för någon av de krigförande parterna. Socialstyrelsen framhöll också att förhørsledaren skulle vara medveten om att ett agerande som av flyktingen kunde tolkas såsom inkorrekt uppträdande från förhørsledarens sida omedelbart inrapporterades till vederbörande lands beskickning och därigenom åstadkom en fullständigt onödig irritation. Att Socialstyrelsen nödgades gå ut med förnumstiga råd kring förhörsmetoderna tyder på att konfrontationerna var många vid förhören med norska medborgare. I klarspråk kan sägas att de centrala myndigheterna sökte ge förhållningsregler åt fiskalerna för att undvika ytterligare klagomål från Norska legationen.⁶⁶²

Ett ständigt återkommande klagomål från Norska legationen under 1940–1941 gällde att flyktingar från Norge tvingades uppge detaljerade färdvägar och namn på personer som hjälpt dem vid flykten. Det fanns en oro att sådana uppgifter kunde komma till tyska och norska myndigheters kännedom och detta inte minst med tanke på att kopior spreds både till Socialstyrelsen, UD och länsstyrelsen. Än värre var när sådana uppgifter skrevs in i protokollen som i kopior tillställdes flera myndigheter och därför lätt kunde komma att spridas och falla i orätta händer. Exempelvis skrev Järnskogs landsfiskal Otto Wendel i ett förhørsprotokoll att efter flykten begav flyktingen sig till Nordmarka, där han hållit sig dold hos en man vid namn Bergendahl, som skaffade honom kläder och packning för hans flykt. I ett annat protokoll i Strömstads distrikt utlämnades motståndsorganisationens hela färdрут med mötesplatser till gränsen. Namnet på kontaktpersonen och mötesplatsen vid Haldens station angavs också och den fortsatta färden gick enligt beskrivningen i protokollet med

⁶⁶² LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län arkiv, DVIII:5, Cirkulär nr 20 1940 till övervakningschefen.

droska till den isbelagda Idefjorden, där flyktingarna sedan anvisades ett namngivet ställe för att kunna gå över isen till den svenska sidan.⁶⁶³

Fiskalerna å sin sida framhöll emellertid att de behövde detaljerade uppgifter för att veta om flyktingen var den han/hon utgav sig att vara och inte en quisling som ville idka spionage i Sverige. Den värmländske landsfogden gick också ut med en skrivelse med anledning av att en smugglare sluppit in som sagt sig vara politisk flykting. Detta visade enligt fogden

nödvändigheten att gränsmyndigheterna anställa ingående förhör med de norrmän, som olovligen inkomma i riket under uppgift att de äro politiska flyktingar. En del av dessa personer hava anfört klagomål genom Norska legationen, att de överhuvudtaget blir tillfrågade av gränsmyndigheterna. [...] Enligt de uppgifter jag erhållit vid samtal med personer, som hava med dessa ”flyktingar” att göra, klagomål kunna anföras över dessa utlännings uppträdanden mot svenska tjänstemän m.fl.⁶⁶⁴

Ofta räckte det inte med ingående frågor från landsfiskalernas sida för att utröna om flyktingen var fågel eller fisk. Tre norrmän som inkom med falska legitimationshandlingar och medförde vapen och kartor över gränsområdet blev genast föremål för kroppsvisitation. Det framkom då

att två av dem medförde pass som vore insydda i kläderna. De hade även brev insydda och i strumporna anträffades svenska ransoneringskort [...]. Föremålen hade insyts så noggrant, att de med svårighet kunde upptäckas och en av flyktingarna fick undergå visitation tre gånger, innan samtliga föremål kunde påträffas. I en överrock som medfördes hade insyts diverse brev.⁶⁶⁵

De tre norrmännen uppgav att de på uppdrag av motståndsrörelsen i Norge skulle undersöka en ny flyktrutt över gränsen. Var det sant eller inte? Som i många sådana fall överfördes flyktingarna till landsfogden i länet för fortsatt utredning. Hur detta avlöpte har inte utretts i denna avhandling.

UD svarade undanligande som så ofta skedde vid motsättningar mellan svenska bestämmelser och norska klagomål och ville inte utfärda någon generell regel. I stället manade departementet till viss försiktighet från förhørsledarens sida och att om det var möjligt ta hänsyn till de norska

⁶⁶³ VA, Landsfiskalen i Järnskog arkiv, FI:3 P.M. 5 oktober 1941, nr 614–615; LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, FI:1, P.M.10 mars 1941.

⁶⁶⁴ UD P 1341, Skrivelse 26 september 1942 till UD.

⁶⁶⁵ LA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:3, P.M. 6 augusti 1943.

önskemålen.⁶⁶⁶ Det var med andra ord upp till fiskalen att tillämpa de otydliga riktlinjerna efter eget omdöme.

Konfrontationer mellan förhørsledare och förhörd

Ett exempel på hur förhørsledare och förhörda talade förbi varandra var klagomålen från fyra flyktingar vilka enligt egna uppgifter skulle ha tvingats att avslöja innehållet i meddelanden som skulle delges Norska legationen. Landsfiskal Green i Finnskoga distrikt uppfattade de fyra klagandes berättelse som osann och misstänkte dem för att vara spioner. Han krävde därför detaljerade uppgifter. Samtidigt misstänkte flyktingarna å sin sida att deras information kunde gå vidare från den svenska till den tyska polisen. Green avslutade sitt svar till landsfogden med att framhålla att de flesta flyktingar uppträdde utan anmärkningar, men att en del visat dålig takt och ovilja under pågående förhör. Enligt fiskalen verkade sådana personer

som om de funne det helt naturligt, att de flytt till Sverige, och att de härvid icke skulle behöva lämna några som helst uppgifter angående sin flykt från Norge. Huruvida de av flyktingarna lämnade uppgifterna äro sanna eller ej finnes självfallet ingen möjlighet att kontrollera.⁶⁶⁷

Greens irritation byggde till stor del på svårigheten att kunna kontrollera sanningshalten i flyktingars påståenden. Denna problematik sattes på sin spets vid bedömningar huruvida en flykting ljög om sitt uppgivna flyktmotiv. Först från och med sommaren 1942 blev det legio att inte längre ställa krav på detaljerade uppgifter, då i stället den norska ledningen för Kjesäters förläggning skulle ställa dessa frågor. När utfrågningar av det slaget ändå gjordes av svensk gränspolis tillrättavisades den som förhörde omedelbart av sin överordnade. Två norska flyktingar klagade exempelvis 1944 över att den som förhörde i Strömstads distrikt ställt frågor om flyktingarnas färdvägar och senaste uppehållsplatser. Förhørsledaren fick i det fallet en muntlig erinran av landsfiskalen i Strömstad.⁶⁶⁸

Utfrågningarna kunde ibland leda till regelrätta konfrontationer mellan förhørsledaren och den förhörde. Kanske bidrog ibland provokationer från flyktingarna till sådana utbrott, kanske ibland att fiskalernas tidvis höga

⁶⁶⁶ LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län arkiv, DVIII (ab), Skrivelse 26 maj 1942 från UD.

⁶⁶⁷ VA, Landsfiskalen i Finnskoga arkiv, hemliga diariet, dnr 303/1942 AXI:2, Skrivelse 25 november 1942.

⁶⁶⁸ LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län, DVIII:2, Skrivelse 11 augusti 1944.

arbetsbelastning frestade på tålamodet. Exempelvis riktade tre norska flyktingar kritik mot en fjärdingsman som förhört dem. De hade som flyktmotiv uppgivit att de lyssnat på BBC i radio och därefter spritt nyheterna till bekanta vilket avslöjat dem. Fjärdingsmannen hade inför deras förklaring skrikit att det var förbjudet i Norge att inneha radioapparat och att det därför inte fanns någon anledning för dem att fly till Sverige. Polismannen hade avslutat med att de inte fick nämna något till svenskarna om förhållandena i Norge då det bara skulle skapa oro i Sverige. I sitt svar till landsfogden avdramatiserade landsfiskal Evert Siberg i Strömstad uppträdandet med att han tillsagt fjärdingsmannen att i fortsättningen uppträda mer behärskat mot ankommande flyktingar.⁶⁶⁹

Särskilt en enligt Norska legationen nazistisk fiskal norr om Charlottenberg förekom i många av legationens skrivelser till UD under maj 1940.⁶⁷⁰ Av skrivelserna framgår att det gällde landsfiskal Elov Norling i Finnskoga distrikt. Enligt information från en av Norska legationens företrädare ansåg han att Sverige inte skulle ta emot några norrmän som flydde bara för att de inte var tillfreds med ockupationsregimen i Norge.⁶⁷¹ Norling angav i sitt svar på klagomålen att de civila och militära myndigheterna i Finnskogaområdet beslutat att avvisa flyktingar om det inte ansågs som sannolikt att de var politiska flyktingar.⁶⁷² På fråga från två flyktingar våren 1941 om vilka principer som gällde för avvisning skulle emellertid Norling enligt de bådas utsago ha svarat att han inte kände till dessa men att han avvisade en stor mängd, ty om några släpptes in skulle snabbt många följa efter.⁶⁷³ Några norrmän som inkom vid olika tillfällen beskrev landsfiskalen som aggressiv, avvisande och närmast fientlig i sina attityder till flyktingarna från Norge.⁶⁷⁴

I fråga om Norling gjordes inga särskilda utredningar för att klara ut vad de många anmälningarna stod för. Det finns heller inga uppgifter om att Norling skulle ha gått i ytterligare svaromål gentemot beskyllningarna. Däremot utsågs Norling av landsfogden från och med 1942 till landsfiskal i Rottna distrikt i östra Värmland som låg långt från de värmländska gränsområdena. Förtroendet för Norling verkar dock inte ha varit rubbat.

⁶⁶⁹ LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län, DVIII:17, P.M. 20 februari 1943 samt yttrande 1 mars 1943.

⁶⁷⁰ *Norges forhold, band I, 1947–1950*, s. 76.

⁶⁷¹ RA, UD P 1340, mapp II, Skrivelse 27 maj 1940 från Norska legationen.

⁶⁷² RA, UD P 1340 mapp II, Skrivelse 27 maj 1940 från UD.

⁶⁷³ RA, UD P 1340, Skrivelser 7 respektive 19 mars 1941 från Norska legationen.

⁶⁷⁴ Anders Buraas, opublicerat brev 27 november 2006; Fröystad, s. 51.

Efter kriget utnämndes han till landsfiskal i Charlottenbergs distrikt invid norska gränsen. Det bör här nämnas att inga belägg finns att Norling skulle ha varit nazist.

Hur mycket tilltro ska läggas till flyktingars påståenden om landsfiskalens bemötande? Som utgångspunkt får gälla att det är flyktingens upplevelse av ett möte som skildras. Enligt de dokument som stått att finna var det samtidigt ytterst sällsynt att en svensk fiskal gick i svaromål. Som oförvitlig tjänsteman på mellannivå hörde det heller inte till vanligheterna att gå in i offentliga diskussioner och allra minst för fiskaler som tjänstgjorde under det krigshotande läget utmed den norsk-svenska gränsen.

Det var inte heller ovanligt att en och samma fiskal beskrevs olika. Landsfiskal Löfvenholm i Torsby distrikt gavs exempelvis översvallande positiva skildringar av två norska flyktingar som beviljades nödfallsvisering: ”Han smilte vennlig da han tok oss i hånden [...] og forhøret artet seg nærmest som en hyggelig samtale.”⁶⁷⁵ Samme Löfvenholm beskrevs emellertid tvärtom av en flykting som han avvisade ett halvår senare.⁶⁷⁶

Vid sidan av Norling var Åke Hiertner den landsfiskal som under kriget ådrog sig de flesta klagomålen. Han tillträdde tjänsten som tillförordnad landsfiskal i Järnskogs distrikt 1 oktober 1941 och blev ordinarie 1 april 1942. Med tanke på att just Järnskog var det absolut mest arbetsbelastade distriktet var det inte så konstigt att Hiertner kom att uppmärksammas på grund av en stor mängd avvísningar samt en rad anmälningar från flyktingar över det sätt på vilket han enligt dessa uppträdde vid förhören. Konflikten mellan lokal frihet kontra centrala direktiv borde också här ha varit extra brännande. Vid en intervju i *Göteborgs Posten* förklarade Hiertner vid avvísningen av en desertör att han till sin natur var blödig och visste att återförpassningen betydde döden för ynglingen, men att han måste följa UD:s order.⁶⁷⁷ Order var således order samtidigt som det ovan konstaterats att UD:s direktiv per telefon i regel byggde just på landsfiskalernas uppfattningar och förslag. Anders Johansson har i boken *De glömda agenterna* sökt skapa sig en bild av Hiertner i den situation han som landsfiskal arbetade. Johansson frågade sig om Hiertner blev ökad av egen förskyllan eller om han var enbart nitisk i tjänsten. En förklaring till hans agerande, menade Johansson, var förmodligen hans behov av att hävda sig som ny och ung fiskal gentemot distriktets invånare och inför sin betydligt

⁶⁷⁵ Fröystad, 1979, s. 51.

⁶⁷⁶ Lemkow, 1989, s. 171.

⁶⁷⁷ ”Skotten från 1941 ekar än”, *Göteborgs Posten*, 16 juni 1963.

äldre personal.⁶⁷⁸ Men samtidigt får som nämnts inte glömmas den extremt höga arbetsbelastningen i Hiertners distrikt vilket periodvis nog ledde till en låg stresstolerans.

I flera kritiska minnesberättelser under åren efter kriget har flyktingar redovisat sina möten med Hiertner. Den då 24-årige Björn Egge som efter kriget blev general i FN mindes fyrtio år efter förhöret att Hiertner var aggressiv och ifrågasatte deras rätt till uppehåll i Sverige. I efterhand hade dessutom Egge fått veta att fiskalen var beryktad för sina tyska sympatier. Samtidigt skrev Egge vid framkomsten till mottagningslägret Öreryd bara ett par dagar efter förhöret ett brev till Hiertner där han för sig och på sina kamraters vägnar tackade för den goda behandling de fått.⁶⁷⁹ Kanske Egge hade påverkats efter kriget av de många negativa omdömen som riktats mot fiskalen? Författaren Aksel Sandemose som förhördes av Hiertner hösten 1941 kallade honom både illiterat och ”en sjelelig inntørket landsfiskal”, medan författaren Ragnar Ulstein som efter kriget intervjuade tusentals flyktingar blott konstaterade att Hiertner tillhörde de som bokstavstroget följde instruktionerna. Det var framförallt yngre flyktingar som ansåg sig påhoppade medan några av de ämbetsmän som korsade gränsen i Hiertners distrikt tvärtom ansåg honom älskvärd och sympatisk. Den tyskjudiske författaren Max Tau beskrev i översvallande ordalag Hiertner som en kulturell person som granskade flyktinggruppen med godmodiga röntgenögon i syfte att finna ut om någon av dem var spion.⁶⁸⁰

⁶⁷⁸ Johansson, 2014, s. 15, 85–86.

⁶⁷⁹ Brev från Björn Egge till Landsfiskal Hiertner 8 oktober 1941, Anders Johanssons privata arkiv; Björn Egge, *En kriger for fred*, Oslo 1982, s. 46.

⁶⁸⁰ Sandemose, 1976, s. 79–81; Ulstein, 1974, s. 186; Tau, 1965, s. 153–155; Landsfogden i Värmlands län, hemliga arkivet HEI:2; Skrivelse 6 juli 1942 från norska flyktingar vid Kjesätters förläggning; Parlamentariska undersökningskommissionen FI:1 nr 11.

Landsfiskal Åke Hiertner som han tecknades av Stig Gitse vid en intervju i *Göteborgs Posten*. I intervjun beskrev Hiertner en avvisad tysk desertör som en soldat ”som övergivit sin armé, sitt land och sin hustru för en norsk tysketös”.⁶⁸¹

Kritiken mot Hiertner gällde hanteringen 1941–1942, medan någon kritik åren därefter inte tycks finnas. Kanske var det så att hans och övriga landsfiskalers erfarenheter vid gränsen ökade insikten vad som hände i Norge och förståelsen för flyktingens umbäranden under själva flykten. Åtminstone kan de instruktioner som Hiertner hösten 1944 utfärdade för sina poliser när de skulle göra ett första förhör med en flykting tydas så:

Under förhören skall givetvis polismannen vara vänlig och korrekt mot flyktingarna samt visa den förståelse, som dessa äro berättigade att möta. Flyktingarna kunna ofta vara nervösa och giva snäsiga svar, men då sådant många gånger kan bero på ett hårt ansträngt nervsystem, måste polismannen å sin sida visa behärskning.⁶⁸²

Av exemplifieringen framgår att synen på fiskalerna var blandad och berodde mycket på den situation som flyktingen befann sig i. Mötet med

⁶⁸¹ ”Skotten från 1941 ekar än” i *Göteborgs Posten* 16 juni 1963. Stig Gitse var *Göteborgs Postens* legendariske tecknare under åren 1936–1986.

⁶⁸² VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FIII:2, P.M. 31 oktober 1944.

flyktingen krävde stor insikt och förståelse och trycket var stundtals högt på den förhörde men säkert också på fiskalen. Det gällde inte minst på Hiertner, Norling och Löfwenholm som alla befann sig i gränsdistrikt där händelserna i Norge snabbt avspeglade sig i nya flyktströmmar och med nya kategorier av flyktingar.

Fontells hemliga utredning

Klagomålen mot Hiertner utreddes i hemlighet av polismästare Ernst Fontell på uppdrag av UD under hösten 1942.⁶⁸³ En ytterligare granskning av Hiertner gjordes därefter i samband med den Parlamentariska undersökningskommissionens utredningar 1946 om hur Sverige hanterat flyktingfrågorna under kriget. Den senare utredningen baserades på Fontells utredning samt på klagomål direkt efter kriget från flyktingar som ansåg sig orättvist bemötta.

Fontell intervjuade de flyktingar som ansett sig illa behandlade av Hiertner. Enligt några hade han varit hånfull i sina attityder och enligt någon skulle han ha sagt att de ljög om sina motiv. Några yngre flyktingar hade också ifrågasatts av Hiertner om de hade kunnat delta i allt det motståndarbete som de påstod att de gjort. Fontell intervjuade också Hiertners underställda poliser vilka alla vittnade om att han var sträng men rättvis och hyste stor medkänsla med flyktingarnas hårda lott. Han kunde dock bli skarp i tonen, men då gällde det ”odågor och sådana som ej hade sina papper i ordning”.⁶⁸⁴ Han hotade heller aldrig att återsända några andra än ”pockande, oförskämda lymlar”.⁶⁸⁵

Fontell gick helt på de underordnade polisernas omdömen som trovärdiga vittnen, medan flyktingarnas omdömen inte ansågs vara de bästa. De var fysiskt och psykiskt utmattade efter flykten och därmed enligt polismästaren extra känsliga. De yngres klagomål avfärdades med att de var ligisttyper och sådana som smet undan den norska arbets- och militärtjänsten. Hänvisningen till militärtjänsten i Norge 1942 som var liktydig med enrolling i Quislings Norska legion eller i Waffens-SS ställer frågan vilka syn på den tyska

⁶⁸³ Ernst Fontell (1890–1960) var polismästare i Göteborg 1932–1955. Under kriget var han dessutom övervakningschef för Västra Sverige och luftskyddschef i Göteborg.

⁶⁸⁴ RA, Parlamentariska undersökningskommissionen, FI:1 nr 11, Protokoll rörande intervju med en polis, 15 oktober 1942, s. 5.

⁶⁸⁵ RA, Parlamentariska undersökningskommissionen, FI:1 nr 11, Protokoll rörande intervjuer med poliser, 14 respektive 15 oktober 1942, s. 1–12.

ockupationen och nazismen Fontell egentligen hade.⁶⁸⁶ Eller var det endast brist på kunskap om vad ockupationen i Norge innebar? Utifrån sin syn på flyktingarnas och polisernas omdömen blev följdriktigt Fontells slutsatser om landsfiskal Hiertner att denne var en god representant för den svenske tjänstemannen: vederhäftig, arbetsam, plikttrogen, lugn, sansad och kortfattad med bestämda uppfattningar.⁶⁸⁷

Svenska myndigheter hade således enligt Fontell hanterat flyktingmottagandet korrekt vilket var ett resultat som med hänsyn till Sveriges prekära läge hösten 1942 förmodligen var en för UD glädjande slutsats. En annan slutsats var sannolikt otänkbar då UD i egenskap av Fontells uppdragsgivare var starkt involverad i landsfiskalernas bedömning huruvida flyktingar skulle beviljas nödfallvisering eller avvisas. Utredningar där en polischef utreder en annan polischef och de underställda poliserna vittnar om sin chefs förträfflighet brukar heller sällan bli så givande.

Parlamentariska undersökningskommissionen byggde också sina bedömningar av Hiertner på Fontells utredning och kom föga förvånande till samma slutsats som denne.⁶⁸⁸ Eftersom kommittén inte motiverade sin slutsats är det sannolikt troligt att de även vägde in den relativt stora arbetsbörda som låg på Hiertner under krigsåren.

Avvisningarna

Gången vid avvisningar

Vid avgörandet om en flykting skulle få stanna eller skickas tillbaka till Norge krävdes principiellt en rad steg där inte bara den lokala polismyndigheten var inblandad utan även de två centrala myndigheterna UD och Socialstyrelsen. Införandet av nödfallvisering vid landsfiskalsdistrikten utmed gränsen 8 juni 1940 gjorde förvisso att besluten om inträde i Sverige kunde snabbas på. Samtidigt ökade emellertid komplexiteten genom att landsfiskalerna hade att förhålla sig till två regelsystem som inte i alla delar överensstämde. Det innebar också att fiskalerna skulle förhålla sig till två centrala myndigheter.

⁶⁸⁶ Birgitta Almgren, *Drömmar om Norden. Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945*, Stockholm 2005, s. 175–179, 186–187. Almgren tar upp Fontells relationer med det tyska generalkonsulatet i Göteborg under 1930-talet.

⁶⁸⁷ RA, Parlamentariska undersökningskommissionen FI:1 nr 11, Skrivelse 10 december 1942, s. 20–21.

⁶⁸⁸ RA, Parlamentariska undersökningskommissionen FI:1 nr 11, Skrivelse 10 december 1942, s. 20–21.

De grupper som enligt utlänningslagen utgjorde de ”oönskade elementen” skulle avvisas oavsett om politiskt flyktingskap åberopades. För övriga flyktingar bedömdes det politiska flyktingskapet först efter förhören. Om denne bedömde att individens motiv inte ingick i politiskt flyktingskap eller om fiskalen ansåg sig ha belägg för att flyktingen ljög om sitt motståndsarbete i Norge redovisades detta per telefon för UD. På basis av fiskalens uppgifter följde nästan genomgående departementet fiskalens uppfattning och gav direktiv att nödfallsvisering inte skulle beviljas. Innan fiskalen därefter verkställde UD:s direktiv skulle emellertid enligt utlänningslagen avvisningen prövas av Socialstyrelsen. Om styrelsen då fann förslaget riktigt fick fiskalen direktivet att avvisa flyktingen. Rent tidsmässigt skulle emellertid fiskalens förhör och bedömning, avstämning per telefon med UD och UD:s direktiv helst ske under en och samma dag på grund av gränsområdets militära skyddsklassning. Avstämningen med Socialstyrelsen vid avvisningar skedde därför i regel genom telegram, men det kunde samtidigt vid stor flyktingtillströmning krävas ytterligare flera dagar innan Socialstyrelsen hann komma till beslut. Fiskalen skulle således stämma av ett avvisningsärende med två centrala myndigheter och detta under den starka tidspress som rådde på grund av den ständigt pågående flyktingtillströmningen vid gränsen.⁶⁸⁹

Situationen med två centrala myndigheter där UD i egenskap av departement hade högre dignitet än Socialstyrelsen medförde i en rad avvisningsärenden att landsfiskalen uppfattade UD:s instruktioner som de centrala myndigheternas inställning. Därigenom avvisade också fiskalen en flykting som enligt UD inte borde få nödfallsvisering utan att underställa Socialstyrelsen ärendet. I ett fall som togs upp av Parlamentariska undersökningskommissionen byggt på klagomål från norrmannen Gunnar Brunvoll hade Hiertner efter instruktioner från UD avvisat flyktingen utan att underställa ärendet Socialstyrelsen. Kommissionens betänkande slog därför följdriktigt fast att förfarandet stred mot utlänningslagen. Kommissionen uttryckte emellertid samtidigt att landsfiskalerna vid gränsen oftast under 1940–1941 direkt hade avvisat en flykting så snart UD instruerat att flyktingen inte skulle beviljas nödfallsvisering. Det var enligt kommissionen inte så konstigt med hänsyn till de befogenheter UD givits vad gäller nödfallsviseringen.⁶⁹⁰

⁶⁸⁹ En redovisning av problematiken återfinns i SOU 1946:36, s. 143–144.

⁶⁹⁰ SOU 1946:36, s. 144–148.

Rent faktiskt bröt emellertid landsfiskalerna mot utlänningslagens bestämmelser vid den stora mängden avvísningar 1940–1941 och UD var genom sin involvering i instruktionsgivningen till landsfiskalerna i högsta grad inblandad.

Formell avvísning

Enligt 1937 års utlänningslag skulle vid formell avvísning utlännen under polisbevakning föras tillbaka till gränsen till det land varifrån denne kommit vilket i regel skedde vid närmaste gränspostering. Flyktingen delgavs också en besvärshänvisning som skulle signeras, således att denne tagit del av avvísningsbeslutet. Hänvisningen angav att flyktingen hade rätt att besvara sig över beslutet om avvísning inom åtta dagar. Besvärformen utgick från fredstida förhållanden men användes även vid de formella avvísningar som skedde vid norsk-svenska gränsen under kriget. Enligt utlänningslagen skulle avvísningen gå i verkställighet utan hinder av anförda besvär. För exempelvis tyska desertörer blev den svensktaxade besvärshänvisningen en handling utan värde. Den österrikiske soldaten Auer som först avvísades två gånger av polis vid gränsen men vid tredje försöket fick stanna kallade hänvisningen för ”vår dödsattest som vi tvingades underteckna i ett nästan laglöst land, utan en chans att överklaga”.⁶⁹¹ Exempelvis försågs den tyske desertören Bruno Plischke med en sådan skrivelse när han av landsfiskalen i Charlottenberg överlämnades till tysk polis:

Vill Plischke klaga över beslutet äger han hos länsstyrelsen i Värmlands län, postadress Karlstad, anförda besvär, vilka skola ingivas till länsstyrelsen sist å åttonde dagen efter att beslutet erhållen del, klagande likväl obetaget att på eget äventyr med posten till länsstyrelsen insända besvären så tidigt, att de dit inkomma inom nämnda tid.

Beslutet skall omedelbart gå i verkställighet.

Charlottenberg i Charlottenbergs distrikts landsfiskalkontor den 4 april 1941.

Erik Hjerpe
e. landsfiskal

Av förestående beslut har jag denna dag erhållit skriftlig del, erkännes.

Charlottenberg den 4/4 1941
Bruno Plischke.⁶⁹²

⁶⁹¹ Gottfried Auer, *Desertör på flykt genom Sverige*, Stockholm 2000, s. 57.

⁶⁹² VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv, FV:4, Avvísningsbeslut 4 april 1941.

Tre veckor senare var Plischke död utan att ha haft en möjlighet att använda sig av besvärshänvisningen. Det är dessutom oklart om han någonsin fick texten på svensk byråkratprosa översatt till tyska.⁶⁹³

Uppgifterna om en del av de formellt avvisade flyktingarna insändes till Statens kriminaltekniska anstalt för att publiceras i tidningen *Polisunderrättelser*. Namn, födelseår och det distrikt som avvisat flyktingen angavs i tidningen vilken annars upptog personer som var efterlysta eller på annat sätt var av intresse för staten.⁶⁹⁴ Publikationen som utkom regelbundet varje vecka delgavs också den tyska polisen. Det var en praxis sedan slutet av 1800-talet. Inte alla landsfiskaler meddelade emellertid sina avvisningar för publicering i *Polisunderrättelser*. Årjängs landsfiskal Gustav Norström reagerade på att avvisningar och förpassningar av norska medborgare överhuvudtaget infördes i tidningen. Han framhöll i skrivelse till landsfogden att han sedan våren 1940 underlåtit meddela *Polisunderrättelser* sina formella avvisningar. Enligt fiskalen var så dock inte fallet med alla distrikt i Värmland. Norström ville därför ha ett gemensamt förhållningssätt så att avvisade norska flyktingar som i de flesta fall bara ville undfly ockupationsregimen i Norge inte hängdes ut offentligt i en polistidning, som dessutom tysk polis fick ta del av. Även under hösten 1941 förekom trots framställningen fortsatta uthängningar i *Polisunderrättelser* vid formella avvisningar.⁶⁹⁵

Parlamentariska undersökningskommissionen från 1946 riktade också skarp kritik mot den kriminaltekniska anstalten när det gällde utbytet av *Polisunderrättelser* med tysk polis. Anstaltens chef, den då mycket kände Harry Söderman, besvarade kritiken och framhöll att samtliga ”utlänningar” namn togs bort ur tidningen på Södermans initiativ under 1942.⁶⁹⁶ Han avslutade sitt yttrande med följande markering:

I belysning av efter krigets slut vunna erfarenheter av den nazistiska polisens metoder hade det säkerligen varit bäst, om samtliga polisiära förbindelser mellan Sverige och Tyskland avbrutits vid världskrigets utbrott.⁶⁹⁷

⁶⁹³ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv, FV:4, Avvisningsbeslut 4 april 1941; <http://byblis.net/ww2/havstein/p.html> (Havstein kyrkogård för tyska soldater i Norge). Hämtad senast den 9 november 2018.

⁶⁹⁴ *Polisunderrättelser*, sökbar PDF, www.obdr.se. Hämtad senast den 9 november 2018.

⁶⁹⁵ VA, Landsfogden i Värmlands län arkiv, hemliga arkivet HEI:2, Skrivelse 22 mars 1941; Barstad, 1991, s. 76.

⁶⁹⁶ Proposition nr 1947 nr 279, bilaga C, s. 112–113. Harry Söderman fick under kriget i hemlighet uppdraget att organisera en norsk polisstyrka med klart militär inriktning och baserade på norska flyktingar.

⁶⁹⁷ Proposition nr 1947 nr 270, bilaga C, s. 113.

Informell avvisning

De allra flesta avvisningarna vid gränsen utgjordes av informella avvisningar efter beslut av landsfiskalerna vilket innebar att flyktingen i stället för att formellt avvisas till tysk polis fick möjlighet att välja att så kallat frivilligt återvända till Norge samma väg som denne anlant. För flyktingen liknade det frivilliga valet av återvändande närmast ett hån inför alternativet att hamna i händerna på tysk gränspolis. Återvändandet innebar att flyktingen i skydd av mörkret fördes till gränsen av en militärpatrull och därefter fick ta sig tillbaka in i Norge på egen hand. I Järnskogs distrikt skulle dessutom flyktingen underteckna en handling enligt följande lydelse:

Undertecknad NN, född den xx, norsk medborgare, som den xx från Norge inkommit i Sverige inom Skillingmarks socken utan att inneha erforderliga legitimationshandlingar, förklarar härmed, att jag av fri vilja och på egen risk är villig att återvända till Norge.

Skillingfors den xx

NN

Bevittnas av

.....⁶⁹⁸

Den 17-årige ovan nämnde Gunnar Brunvoll som avvisades av landsfiskalen i Järnskog beskrev i en skrivelse till den Parlamentariska undersökningskommissionen att han förelades ett maskinskrivet papper för undertecknande där han förklarade sig frivilligt vilja återvända till Norge. Om han vägrade skriva under den förelagda handlingen skulle han i stället enligt fiskalen överlämnas formellt till tysk vaktpatrull vid gränsen. Han hade därför under detta hot skrivit sitt namn på handlingen. Enligt Hiertner hade emellertid Brunvoll inte tvingats underteckna utan hade likt många andra förklarat sig villig att gå tillbaka. Kommissionen menade dock att Brunvolls frivilliga återvändande i praktiken innebar att han avvisades av den svenska polisen.⁶⁹⁹

Det var även ett dilemma för landsfiskalerna att många informellt återförda flyktingar efter en kort tid återkom till samma eller annat distrikt. Hur skulle detta kunna stoppas frågade sig flera landsfiskaler. Följden blev ju annars bara såsom bland andra landsfiskal Robert Larsson i Bengtsfors framhöll att norrmännen ”försvann i skogen och efter någon tid ånyo

⁶⁹⁸ Förklaringen, som undertecknades av flyktingen och bevittnades av två svenska poliser vid landsfiskalskontoret, bifogades de förhörsprotokoll, när avvisning skedde.

⁶⁹⁹ SOU 1946:36, s. 144–148. I betänkandet anges Brunvoll som ”affärsbudet A”.

överskred svenska gränsen på annan plats”.⁷⁰⁰ Egentligen borde därför enligt fiskalen förfaringssättet vara detsamma som under normala förhållanden. Det innebar att flyktingen vid det andra tillfället under polisbevakning överlämnades till tysk polis vid gränsen. Men samtidigt framhöll Larsson att det främst gällde unga norrmän i värnpliktsåldern och dem kunde polisen under de gällande förhållandena inte gärna överlämna till norsk eller tysk myndighet.⁷⁰¹ Fiskalen i Charlottenberg ställde å sin sida samma fråga men ifrågasatte i stället användningen av informell avvisning. UD svarade diplomatiskt genom att ge dubbla besked. Det var visserligen rätt att en sådan syndare som återvände efter att ha blivit avvisad skulle formellt överlämnas till norsk/tysk polis. Detta fick emellertid inte ske så att flyktingen hamnade i svårigheter efter återvändandet till Norge. Samtidigt skulle enligt UD befogenheten att bevilja nödfallsvisering användas med återhållsamhet så att inte för många norska flyktingar kom in i Sverige.⁷⁰² Fiskalen skulle således använda sig av informell avvisning när ingen fara fanns att tysk polis upptäckte den återvändande flyktingen samtidigt som inte alltför många norrmän skulle tas emot.

Bland de norrmän som återkom efter att informellt ha blivit avvisade vid gränsen verkar endast formell avvisning ha använts som straff mot två norska medborgare. De hade först i oktober 1941 avvisats informellt av landsfiskal Hiertner i Järnskog, men återvänt till samma distrikt efter några dagar. Hiertner överlämnade då de två 18-åriga norrmännen till tysk polis vid gränsen. I beslutet angavs att de båda tonåringarna under bevakning omedelbart skulle återföras till Norge, dock ofängslade. I likhet med den tyske desertören Plischke ovan meddelades de också besvärshänvisning med tillägget att detta beslut skulle gå i verkställighet utan hinder av anförda besvär. Den formella avvisningen ledde till att de båda dömdes för flykttförsök till 15 månaders förvar. Huvuddelen av tiden tillbringade de på Grini utanför Oslo. Landsfiskalens åtgärd byggde således på att de två tonåringarna först hade inkommit till Järnskogs distrikt där åtminstone den ene uppgett motståndsarbete vilket landsfiskalen uppenbarligen tog för en lögn även om han aldrig i protokollet motiverade sitt beslut. När de därefter

⁷⁰⁰ RA, UD P 1340 mapp II, Uppteckning 29 maj 1940 angående norske medborgaren Hansen m.fl., s. 2.

⁷⁰¹ RA, UD P 1340 mapp II, Uppteckning 29 maj 1940 angående norske medborgaren Hansen m.fl.

⁷⁰² UD P 1340 mapp II, Uppteckning 30 maj 1940 angående skrivelse från Landsfiskalen i Charlottenberg.

informellt avvisades, men återkom ett par dagar senare tilldömdes de i stället som straff den formella avvisningen.⁷⁰³

Hur utreddes sanningshalten i flyktingarnas uppgivna motiv?

Enligt utlänningslagen och instruktionerna för nödfallsvisering måste landsfiskalerna kunna bevisa att en flykting inte talade sanning vid hävdandet av sitt politiska flyktingskap. Det gick således inte att vända på bevisbördan enligt vad fyra flyktingar påstod att landsfiskal Norling i Finnskoga gjorde. De hade hävdats politiskt flyktingskap, men fiskalen avvisade dem, då han menade att flyktingarna efter ingående korsförhör inte kunde lämna tillräckliga bevis för sina påståenden om politiskt flyktingskap.⁷⁰⁴ Även landsfiskal Wendel i Järnskog vände på bevisbördan, när han våren 1941 avvisade flera norska flyktingar som anförde politiska flyktingmotiv med den handskrivna formuleringen: ”Kan ej styrka något, ej visa sannolika skäl.”⁷⁰⁵ Möjligheterna överhuvudtaget för en flykting att styrka sitt motstånd mot ockupationsmakten var naturligtvis ytterligt små och lika svårt var landsfiskalens möjligheter att pröva sanningshalten i en flyktings uppgift. Den begränsades markant av att flyktingen anlände från ett ockuperat land, där en stor del av poliserna var anslutna till det norska nazistpartiet. Att ställa frågor till norsk polis om en flykting innebar dessutom att flyktingens namn avslöjades vilket kunde få ödesdigra följder för de närmast anhöriga. Bland de norrmän som planerade att fly till Sverige vore det i detta läge konstigt om inte informationen spreds om hur en flykting skulle motivera sin flykt inför de svenska landsfiskalerna för att få komma in i Sverige. En handling som i Norge lär ha florerat bland de som tänkte fly gav en viss slags vägledning för hur motiven skulle utformas för att inträde skulle beviljas i det svenska riket:

Årsaken til flukten.

Svar: Jeg er politisk flykning som er forfulgt pga. propaganda for Kongehuset eller utbredelse av illegale skrifter eller plakatklistring rettet mot N.S. [...] Si ikke at man er lei av å være hjemme eller at maten var dårlig. Med en så svak begrunnelse risikerer man å bli sendt tilbake.⁷⁰⁶

⁷⁰³ VA, Landsfiskalen i Järnskog arkiv FI:3, P.M.12 oktober 1941 jämte tidigare avvisningsbeslut 7 oktober samt förpassning 11 oktober.

⁷⁰⁴ RA, Socialstyrelsen hemliga utländska ärenden E2:2, Förtrölig skrivelse 27 november 1940.

⁷⁰⁵ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:1, P.M. 22 februari 1941.

⁷⁰⁶ Wilhelm Münster Rolfsen, *Osynlige veier*, Oslo 1946, s. 21. Rolfsen var en av ledarna för motståndorganisationen Milorg och ledde ett omfattande flyktnätverk, tills han 1943 måste fly till Sverige.

Svenska myndigheter var i och för sig medvetna om att det kunde förekomma att uppgivna motiv inte stämde. I en rapport uttalade Socialstyrelsen att det i vissa fall föreföll som om den politiska verksamheten i Norge varit uppdiaktad endast för att brukas som skäl för erhållande av svensk nödfallsvisering. Oavsett vad som kunde misstänkas vara osanning var det emellertid upp till den svenska polismyndigheten att redovisa bevisunderlag för sitt beslut om avvisning.⁷⁰⁷

Avvisningarnas omfattning 1940

Under april till juni 1940 utgjordes flyktingantalet av de som flydde undan krigshändelserna, de som under mellankrigstiden fått asyl i Norge samt unga normän som via svenskt territorium ville enrollera sig i de norska förbanden i striderna i Nordnorge. De två första kategorierna togs genomgående emot i Sverige medan de unga normännen till stor del avvisades av fiskalerna vid gränsen. Exempelvis korsade fyra 20-åringar gränsen den 23 maj för att bege sig norröver. De uppgav under förhöret att de hört kronprins Olav i norsk radio uppmana alla vapenföra män mellan 18 och 40 år att bege sig till fronten i norr.⁷⁰⁸ Som redovisats ovan utfärdade UD instruktionen den 8 juni 1940 att bland andra unga värnpliktiga som ville till Nordnorge inte skulle ses som politiska flyktingar. Samtidigt angav departementet i annat stycke att avvisningar inte fick ske om fara för liv förelåg. Instruktionen gav således utrymme för tolkningar och olika län gjorde på olika sätt. I exempelvis Västerbottens län föreskrevs att normän i värnpliktig ålder endast skulle mottagas om särskilda skäl förelåg. I Värmland gällde å andra sidan att de unga männen skulle tas emot, men bedömdes de som icke önskvärda element skulle de avvisas förutsatt att de inte var förföljda. Särskilda skäl eller icke önskvärda element definierades inte närmare utan det var varje landsfiskals tolkning som gällde.⁷⁰⁹ Instruktionen om de unga värnpliktiga blev dock snabbt en parentes, då den norska kapitulationen i kriget skedde den 10 juni 1940 vilket således bara var två dagar efter det att instruktionen utfärdats.

Landsfiskalernas arkiv för maj-juni 1940 upptar endast ett fåtal förhørsprotokoll och detta enbart för Charlottenbergs, Årjängs och

hans lätt ironiska uppgift om hur flyktingen skulle motivera sin flykt till Sverige byggde därigenom otvivelaktigt på gedigen kunskap.

⁷⁰⁷ Socialstyrelsen, hemliga arkivet E2:3, P.M. mars 1941 från Socialstyrelsen.

⁷⁰⁸ VA, Landsfiskalen i Charlottenberg, FV:2-3, P.M. 23 maj och 9 juni 1940.

⁷⁰⁹ RA, UD P 1340, P.M. 30 maj 1940; VA, Landsfiskalen i Charlottenberg arkiv, FIII:1, P.M. 27 april 1940.

Strömstads distrikt. Endast ett av dessa upptog avvisning av en flykting. Det betydde inte att inte fler flyktingar avvisades. Snarare var det så att dessa helt enkelt aldrig registrerades när de tillbakavisades. Detta styrks också av att flera inkommande flyktingar vid förhören uppgav att de tillbakavisats vid tidigare försök att korsa gränsen utan att detta registrerats. Exempelvis uppgav sex norska män vid olika förhör inför Göteborgs statspolis att de efter att ha gått över gränsen i norra Bohuslän stoppats av militär och återförts till norskt område. Sedan de fortsatt gå utmed gränsen en kilometer hade de ånyo tagit sig in på svenskt område och omhändertagits av militär som fört dem till landsfiskalen.⁷¹⁰ Fyra andra normmän hade blivit tillbakavisade vid Värmlandsgränsen av militärpatruller två gånger innan de den tredje gången omhändertogs av en fjärdingsman och fick stanna.⁷¹¹

Landsfogden i Göteborgs och Bohus län rapporterade dock för 1940 att inga formella avvisningsbeslut fattats inom länets landsfiskalsdistrikt under året. Däremot hade cirka 400 normmän förvägrats inresa, då de inte kunnat ange några skäl för att komma in i riket.⁷¹² Förmodligen utgjordes dessa till stor del av gränsbevakningens avhysningar. Flera av dem som efter att ha blivit avvisade kom in vid nya försök uppgav dock enligt protokollen klara politiska motiv för sin flykt, men hade ändå först blivit återförda av militären. Förmodligen hade landsfogden ingen information om hur militären registrerade sådana tillbakavisningar eller om de överhuvudtaget registrerades. Förutom att landsfiskalerna tillämpade bestämmelserna olika fanns således i praktiken också oklarheter under 1940 om militärens befogenheter gentemot landsfiskalen när det gällde mottagandet av flyktingar.

Norska legationen tog också 1940 upp med UD en rad rapporter från nyanlända norska flyktingar att många andra avvisats som ville vidare till Nordnorge. Legationen framhöll därför hos UD det inhumana i att avvisa flyktingar till ockuperat land och framhöll också att fiskalerna vid gränsen hanterade frågan om avvisning olika. En del visade stor förståelse för flyktingars osäkra situation, medan andra var helt oförstående.⁷¹³ 1940 års bristande rapportering av anländande och avvisade flyktingar gör det svårt att ge en bild av omfattningen av avvisningarna, men av de fragmentariska

⁷¹⁰ LA, Poliskammaren i Göteborg, Göteborgs statspolis, kriminalavdelningen FIII:1, P.M: nr 60/1940.

⁷¹¹ VA, Landsfiskalen i Charlottenberg, FV:4, P.M. 31 maj 1940.

⁷¹² LA, Landsfogdens i Göteborg och Bohus län arkiv DVIII:2, Landsfogdens rapport 8 december 1941.

⁷¹³ *Norges forhold, band I* not 41, 44, 1947–1950, s. 71–74.

dokumentet och Norska legationens klagomål var det tydligt att avvisingar redan under 1940 förekom i stor utsträckning.

Avvisningarnas omfattning under 1941 och 1942

Undersökningar om avvisingarna i tidigare forskning

Avvisningarna under 1941 och 1942 har delvis täckts av Grimnes i hans avhandling från 1969. Han utgick då från de officiella avvisingstal som inrapporterats till UD från gränslänen för perioden 1 april till 7 december 1941. I UD:s avvisingar för inrapporteringen skulle formellt avvisade redovisas för sig och de informellt avvisade klumpas ihop med de avhysningar som gällde personer som av olika skäl uppehöll sig i gränsområdet. Den senare gruppen som omfattade allt från bärplockare till smugglare avhystes i regel av gränsbevakningen. För de formella och informella avvisingarna svarade däremot landsfiskalerna vid gränsen. UD valde dock att klumpa ihop de tre olika grupperna och beskriva totaltalet som lika med avvisingarna under 1941 vilket på så sätt visade att 797 flyktingar från Norge inte hade mottagits i Sverige. Enligt Grimnes motsvarade detta ett avvisingstal på 27 procent i relation till samtliga flyktingar som under 1941 ville till Sverige. För de tre undersökningslänen skulle avvisingarna ha omfattat 560 av de 797 flyktingarna. Bohuslän dominerade avvisingarna med totalt 300 flyktingar, Värmland 240 och Dalsland 22 avvisingar.⁷¹⁴

Med samma sätt att beräkna avvisingarna för 1942–1944 kom historikern Stig Ekman fram till avvisingstal på 8–16 procent per år för dessa tre år. Totalt skulle detta ha inneburit att cirka 4 000 flyktingar från Norge skulle ha avvisats under 1941–1944. Det var främst Bohuslän som visade extremtal. Bara under 1942 skulle i detta läge närmare 1 000 flyktingar ha avvisats, vilket inneburit att ungefär hälften av alla flyktingar som detta år ville in i Sverige över norra Bohuslän skulle ha avvisats.⁷¹⁵

Barstad behandlade också denna avvisingstatistik i boken *Broderfolk i ofredstid*. I stället för att utgå från UD:s övergripande statistik genomförde Barstad stickprovsmässiga undersökningar av landsfiskalernas lokala underlag för inkommande och avvisade flyktingar under 1941 för att nå säkerhet i de analyser som behövde göras av såväl inkommande som

⁷¹⁴ Grimnes, 1969, s. 81; RA, UD P 1341, UD:s sammanställning daterad 14 januari 1942.

⁷¹⁵ Ole Kristian Grimnes, "Norske flyktinger i Sverige under den annen verdenskrig", i *Nordisk flyktingpolitik i världskrigets epok*, Rune Johansson och Hans-Åke Persson (red), Lund 1989.

avvisade flyktingar. De underlag som redovisas i det följande har också utgått från landsfiskalernas totala underlag inom de tre undersökta gränslänen baserat på förhørsprotokollen för 1941–1945.⁷¹⁶

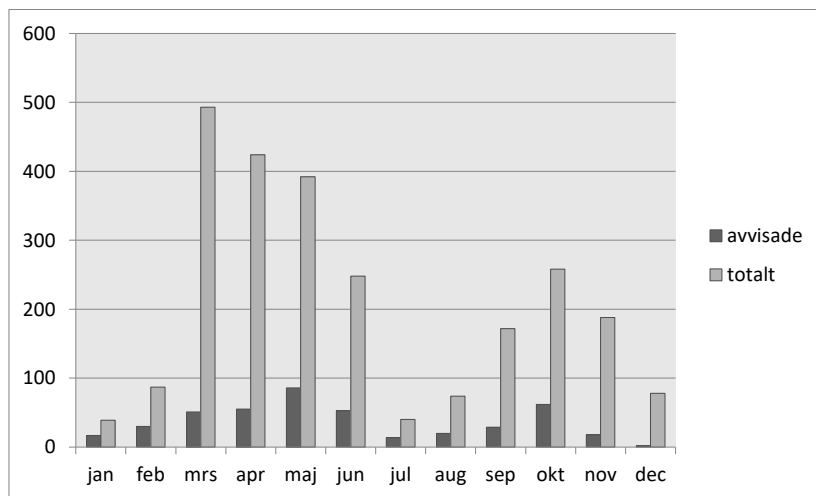
Avvisningarna för 1941–1945 har bearbetats inom samma statistiksystem (SPSS) som för flyktingstudien i kapitel 5. Basen utgörs således av de förhørsprotokoll som landsfiskalerna upprättade för flyktingarna från Norge. Det gemensamma underlaget innebär att jämförelser kan göras mellan inkommande och avvisade flyktingar.

Genomgången begränsas till 1941 då tre fjärdedelar av alla avvisningar gjordes detta år samt för att avvisningarna gick stick i stäv mot de bestämmelser som skulle reglera hanteringen av nödfallsviseringen.

Avvisningarna under 1941 för samtliga distrikt

Under 1941–45 avvisades av landsfiskalerna i undersökningens tre gränslän cirka 590 flyktingar varav 440 under 1941 och 120 under 1942. Ett tjugotal flyktingar avvisades 1943, tio flyktingar 1944 och inga alls 1945. Följande genomgång omfattar som nämnts 1941 års avvisningar.

Diagram 6.1 Antal per månad som 1941 ville till Sverige varav avvisade.

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhørsprotokoll för 1941 för de tre undersökta länen.

⁷¹⁶ Barstad, 1991, s. 69–79.

Av diagram 6.1 framgår att antalet avvisningar och de som ville komma in i Sverige kraftigt varierade mellan månaderna under 1941. Av de närmare 440 avvisningarna avvisades cirka två tredjedelar under våren och samma andel gällde också för våren för de som ville in i Sverige (1 683 av 2 493 flyktingar). Under oktober och november togs flyktingfrågorna upp i riksdagen i form av interpellationer där interpellanterna hänvisade till rapporter från norska gränsen om upprepade avvisningar av norska flyktingar. De krävde få veta vilka direktiv som lämnats den svenska gränskontrollen men svaren var inte särskilt uttömmande. Under december 1941 upphörde emellertid avvisningarna helt.

Under 1942 avvisades fortfarande en del flyktingar men det var endast Finnskoga som avvisade flyktingar som återopade politiskt flyktingskap på grund av motståndsverksamhet. Trenden var emellertid ändå tydlig. Begreppet politisk flykting utvidgades successivt över tiden så att allt fler motiv definierades inom begreppet. Det skedde dock i olika takt mellan distrikten. För den enskilde flyktingen innebar det således att möjligheterna att komma in i Sverige 1941 och i viss mån 1942 varierade med var flyktingen korsade gränsen. Att det skedde en omsvängning från och med december 1941 och framåt står således helt klart samtidigt som denna genomfördes vid olika tidpunkter mellan distrikten.

Flyktmotiven hos de avvisade respektive inkommande 1941

För att belysa flyktmotiven hos de avvisade under 1941 användes i det följande de tillgängliga underlagen för Strömstad, Tanum, Järnskog, Torsby och Charlottenberg.

Tabell 6.1: Antal avvisade och antal som ville in i Sverige 1941 efter flyktmotiv.

Motiv	Motstånd	Till Engl/Kan	Arbets-tjänst	Gisslan-hot	Vantrivsel	Arbetsökande	Övrigt	Totalt
Avvisade	87	117	6	1	28	52	17	308
Ville in	1 313	393	148	86	85	57	105	2 187
Andel avvisade, %	7	30	4	1	33	91	17	14

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörprotokoll för distrikten Strömstad, Tanum, Järnskog, Torsby och Charlottenberg. För Årjäng, Dals Ed, Bengtsfors, Årjäng och Finnskoga har inte antalet avvisade kunnat preciseras efter flyktmotiv.

Anm. I flyktmotivet ”de som ville till Storbritannien/Kanada” har även de som utöver detta motiv uppgett annat motiv tagits med.

Som tabell 6.1 visar uppgav huvuddelen av dem som ville in i Sverige någon form av motståndsverksamhet mot ockupationsmakten vilket således skulle

rendera politiskt flyktingskap och därmed inträde i landet. Av dessa avvisades 87 personer eller cirka sju procent av samtliga anlända som uppgav detta motiv. Av de närmare 400 som ville vidare till Storbritannien eller Kanada avvisades cirka 30 procent eller 117 personer. För flykt undan den obligatoriska arbetstjänsten och flykt undan gisslanhot avvisades ytterst få individer trots att dessa motiv inte utgjorde ett aktivt politiskt motstånd mot regimen och därför inte borde innefattats i begreppet politisk flykting. Även vid det uppgivna flyktmotivet vantrivsel kom huvuddelen in. De som ville söka arbete i Sverige avvisades däremot i stort sett helt vid gränsen vilket var i enlighet med utlänningslagens bestämmelser att förhindra utländsk konkurrens på den svenska arbetsmarknaden. Bland de övriga 17 avvisade flyktingarna fanns fem av judisk börd.

En jämförelse mellan Järnskog och Strömstad som var de största distrikten visar följande:

Tabell 6.2: De som ville in varav avvisade efter flyktmotiv i Strömstad och Järnskog 1941.

Distrikt	Motst Ville in	Motst Avvisad	E/K Ville in	E/K Avvisad	Gisslan Ville in	Gisslan Avvisad	Arb tj Ville in	Arb tj Avvisad	Vantr Ville in	Vantr Avvisad
Strömstad	602	11	213	4	38	0	63	2	46	4
Järnskog	501	73	150	100	40	1	38	3	25	21

Källa: LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, FI:1-2; VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:1-4.

Tabellen visar att Strömstad i stort sett utvidgade det politiska flyktingskapet till alla huvudmotiven för flykt redan under 1941. Även Järnskog såg flykt undan gisslanhot och arbetstjänst som en politisk handling, men däremot inte vantrivsel och inte heller flykt för att via Sverige ta sig vidare till Storbritannien eller Kanada. Strömstad däremot beviljade nödfallsvisering åt nästan alla Engelskfarare medan motsvarande för Järnskog var cirka en tredjedel. Detta ska ses mot bakgrund av att utrikesministern uppgav att alla de som ville till Storbritannien och Kanada hade tagits emot. Samtidigt avvisade Järnskog en stor mängd flyktingar som uppgav någon form av motståndsaktivitet vilket endast i ett fåtal fall skedde i Strömstad. Även för denna grupp hade såväl Günther som Möller meddelat att inga sådana avvisningar gjordes.⁷¹⁷

⁷¹⁷ AK 1941 nr 50, s.6; *Sveriges förhållande till Danmark och Norge under krigsåren*, 1945, s.89-91; Frykholm och Brandin, 2007, s.45. Se även riksdagsdebatterna i kapitel två.

Begreppet politisk flykting användes således på varierande sätt av landsfiskalerna under 1941. Medan många flyktingar som uppgav motståndsverksamhet avvisades på grund av att det uppgivna motivet bedömdes som inte med sanningen överensstämmande så mottogs andra flyktingar som uppgav motiv som knappast låg inom begreppet politisk flykting. De båda distriktens beviljande av nödfallsvisering respektive avvisning visar hur tillämpningarna kunde gå isär beroende på hur politisk flykting tolkades.

December 1941 innebar som nämnts en brytpunkt när det gällde avvisningarna av flyktingar från Norge. Fortfarande höll emellertid UD emot de norska kraven på att själva flykten skulle innefattas i det politiska flyktingskapet. Redan under 1941 beviljade dock fiskalerna nödfallsvisering för en del flyktingar som åberopade politiskt flyktingskap på grund av att flykten i Norge var straffbar. Även i denna fråga gick således UD och landsfiskalerna i otakt.

UD ville heller inte erkänna omfattningen av avvisningarna under 1941 och inte heller att det drabbat flyktingar på ett orättvist sätt. UD sökte i stället i ett strängt förtrolig PM lugna tidningarna med att endast enstaka fall hade avvisats och då gällde det ”pojkar i 14–18-årsåldern som av ren äventyrslystnad lämnat hemmen, i något fall har det varit rena ligisttyper”.⁷¹⁸ Även kriminella personer eller ur säkerhetssynpunkt icke önskvärda hörde enligt UD till de avvisade.⁷¹⁹ Såväl socialminister Möller som utrikesminister Günther förklarade samstämmt i riksdagen respektive utrikesnämnden att inga politiska flyktingar avvisades utan endast de nämnda grupperna.⁷²⁰ En genomgång av avvisningarna för 1941 visar emellertid att endast ett 70-tal av de totalt 308 avvisade norrmännen var i åldern 14–18 år, medan tyngdpunkten i övrigt låg kring 23–24 år. Ingen av de avvisade uppgav äventyrslystnad som flyktmotiv och inte heller framgår av förhørsprotokollen att några av de avvisade kunde betecknas som ”ligister”. De ”kriminella” utgjordes av åtta flyktingar och de ”icke önskvärda” av fem judiska flyktingar och en ”tattare”.⁷²¹ UD:s framställning av de avvisade 1941 vilken bildade grund för utrikes- och socialministrarnas förklaringar i riksdagen var således missvisande jämfört med läget vid gränsen.

⁷¹⁸ RA, Socialstyrelsen hemliga arkivet E2:3, Skrivelse 24 november 1941 från UD.

⁷¹⁹ RA, Socialstyrelsen hemliga arkivet E2:3, Skrivelse 24 november 1941 från UD.

⁷²⁰ AK 1941 nr 50, s.6; *Sveriges förhållande till Danmark och Norge under krigsåren*, 1945, s.89-91; Frykholm och Brandin, 2007, s.45.

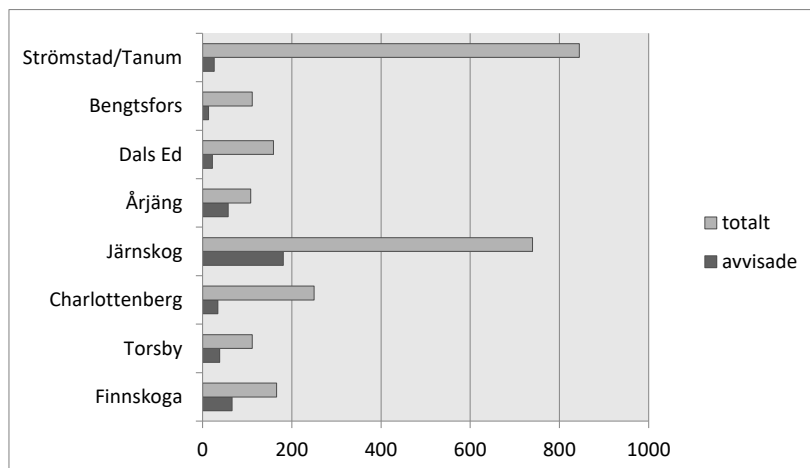
⁷²¹ VA och LA, landsfiskalernas i Värmland, Älvsborg och Göteborgs och Bohus län arkiv, sammanställningar utifrån förhørsprotokollen för 1941.

Även om UD tonade ned dramatiken kring avvisningarna var sannolikt departementet klar över att betydande avvisningar gjorts i de värmländska distrikten. Förmodligen krävde Norska legationen UD att det politiska flyktingskapet skulle utvidgas och sannolikt insåg UD:s tjänstemän att avvisningarna omedelbart borde upphöra. Eftersom UD förnekade att det skedde avvisningar även av flyktingar som motiverat flykten med motståndsverksamhet kunde ett skriftligt direktiv om att upphöra med sådana avvisningar tolkas som ett indirekt erkännande. Slutsatsen blir att muntliga instruktioner måste ha lämnats genom landsfogdarna till fiskalerna om ett omedelbart upphörande med avvisningarna, sannolikt genom Socialdepartementet där polisverksamheten sorterade.⁷²² Det är svårt annars att förklara upphörandet av avvisningarna i skiftet november/december 1941 i framförallt Järnskogs distrikt. Omsvängningen i svensk flyktingmottagning vid norsk-svenska gränsen och därmed utvidgningen av begreppet politisk flykting skedde således utan att några formella ställningstaganden gjordes utan i stället under sträng diskretion så som tidsandan krävde.

Avvisningarna per landsfiskalsdistrikt 1941

Av cirka 2 500 flyktingar som ville in till de tre undersökta länen under 1941 avvisades vid gränsen 440 vilket motsvarar närmare 18 procent.

Diagram 6.2: Antal flyktingar från Norge per distrikt samt de avvisade.

Källa: LA och VA, landsfiskalernas arkiv, förhörprotokoll för 1941 för de tre undersökta länen.

⁷²² Att muntliga direktiv förekom medger Tage Erlander i samband med hur de hemliga bestämmelserna om desertörer skulle tolkas i praktiken (se längre fram i detta kapitel).

Av diagram 6.2 framgår att avvisningarna var mest omfattande i de värmländska distrikten. Andelarna var högst i Årjäng och Finnskoga, medan andelen i Strömstad/Tanum var ytterst låg. Räknat i antal hade dock Järnskog de flesta avvisningarna med 181 flyktingar och därefter följde Finnskoga distrikt. I Strömstad/Tanum avvisades endast 26 flyktingar.⁷²³

Avvisningarna i Järnskog utgjorde nära hälften av de tre länens avvisningar och hade därmed ett markant genomsnitt på totalen. Därför begränsas följande genomgång till detta distrikt. Det var även i Järnskog som en rad avvisningar kom att uppmärksammas i den offentliga debatten som förmodligen bidrog till att avvisningarna abrupt upphörde under december 1941.

Avvisningarna i Järnskogs distrikt 1941

I Järnskogs distrikt fanns två landsfiskaler under 1941. Sven Otto Wendel lämnade sin tjänst den sista september 1941 och efterträddes av den redan omtalade Åke Hiertner som fiskal för distriktet. Följande tabell utgår från de bådas tjänstgöringsperioder i Järnskog.

Tabell 6.3: Totalt antal avvisade 1941 av dem som ville in i Järnskogs distrikt.

Månad	01-09	01-09	10-11	10-11	12	12	1941	1941
Ålder	Avvisade	Ville in	Avvisade	Ville in	Avvisade	Ville in	Avvisade	Ville in
15-19 år	45	102	20	26	0	7	65	135
20-24 år	67	357	15	76	0	7	82	440
25-34 år	16	143	8	66	0	18	24	227
35-44 år	6	47	2	23	0	7	8	77
45- år	2	24	0	8	0	3	2	35
Totalt	136	673	10	199	0	42	181	914

Källa: VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:1-4.

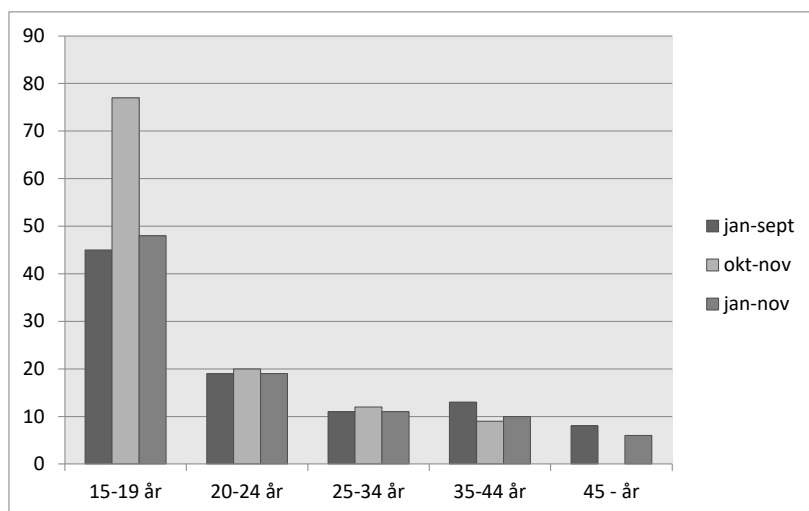
Anm. Periodiseringen gjord utifrån Landsfiskal Wendels tjänstgöringstid fram till sista september 1941 och Hiertners tillträde från och med oktober. Månaden december redovisas separat med hänsyn till att denna avvek så markant från de övriga månaderna.

Totalt avvisades i åldrarna 15 år och däröver 181 personer av sammanlagt 914 som ville in i Sverige eller 20 procent. Av tabellen framgår att huvuddelen av dem som ville till Järnskog under 1941 anlände under

⁷²³ För Årjäng, Finnskoga och Dals Ed saknas för 1941 förhörprotokollen. Däremot framgår namnen på alla registrerade flyktingar i landsfogdarnas hemliga diarium. För att få fram vilka av dessa som beviljades nödfallsvisering och vilka som avvisades, har uppgifterna kontrollerats mot det norska flyktingregistret över alla till Sverige inkomna norska medborgare under 1941 vid den i landsfiskalernas diarium angivna dagen för ankomst. De som därigenom inte ingår i förteckningen eller som inkom vid senare tidpunkt än den som angavs vid registreringen har definierats som avvisade.

Wendels period januari till september och samma gällde antalet avvisade. Wendel avvisade således 20 procent av dem som ville in medan Hiertner för oktober och november avvisade 23 procent. Under december minskade antalet anlända och ingen av dessa avvisades. Olikheterna mellan de två fiskalernas tjänstgöringsperioder var således ganska små men dock med den skillnaden att 14 av Wendels avvisningar återkom till distriktet under Wendels period och då beviljades nödfallsvisering. Hiertner däremot godtog inga återvändare och statuerade exemplet med de två ovan nämnda 18-åringar som avvisades formellt efter att ha återkommit en andra gång till Sverige.⁷²⁴

Diagram 6.3 Andel avvisade i Järnskog 1941 för respektive åldersgrupp (%).

Källa: VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:1-4.

Anm. Perioden januari-september motsvarar landsfiskal Wendels och oktober-november Hiertners tjänstgöring.

Som framgår av diagrammet minskade andelen avvisade i takt med stigande ålder. Det gällde för båda fiskalerna. Däremot avvisade Hiertner närmare 80 procent av gruppen 15–19 år mot Wendels 45 procent. De övriga åldersgrupperna visade däremot inga större skillnader mellan fiskalerna. Hiertner gav vid flera förhör uttryck för misstro mot tonåriga flyktingars uppgifter om att de deltagit i motståndaktiviteter. Exempelvis avvisades den tidigare nämnde 17-åriga Gunnar Brunvoll trots att han var efterlyst av tysk polis i Norge för motståndshandlingar. Han besvärade sig efter kriget hos

⁷²⁴ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:3, P.M. 5 oktober 1941 nr 614–615 och 12 oktober 1941.

Parlamentariska undersökningskommissionen. I sitt yttrande över besväret ifrågasatte Hiertner om en yngling på 17 år varit i besittning av det nyktra omdöme som torde vara erforderligt för att objektivt relatera detaljer. Han fann det närmast motbjudande att gå i svaromål mot beskyllningar från en så ung person.⁷²⁵

Strömstad/Tanum och Charlottenberg uppvisade inga lika påtagliga skillnader när det gällde åldrarna även om det också i dessa distrikt fanns viss övervikt vid avvisningen av yngre. Det kan således konstateras, att Hiertners och viss mån Wendels avvisningar var markant inriktade på de yngre åldrarna vilket genom Järnskogs stora antal gav ett kraftigt genomslag på åldersstrukturen för de avvisade i Värmland. Som tidigare visats så var samtidigt andelen avvisningar i Järnskog inte högre än i flera andra distrikt i Värmland, däribland Finnskoga och Årjäng. Järnskog märktes emellertid mer genom sin stora flyktingvolym men också genom en rad uppmärksammade avvisningar som Hiertner genomförde under hösten 1941.

Sett till yrkesbakgrund avvisade fiskalen i Järnskog närmare 40 procent av dem som uppgav arbetare/sjöman som yrke, medan övriga yrkesgrupper låg kring 10–20 procent. Undantag gällde högre socialgrupper där avvisningar knappast förekom alls. För övriga distrikt fanns inte lika höga andelar av just arbetare/sjömän som avvisades. De avvisade i Järnskogs distrikt utgjordes därför sammanfattningsvis av unga norska män med arbetarbakgrund, medan de som beviljades nödfallsvisering i regel utgjordes av äldre och då företrädesvis de med statusyrken.

Särskilda flyktmotiv och särskilda kategorier

Avvisade som uppgav motståndsverksamhet

Hur motiverade landsfiskalerna sina beslut om att inte bevilja nödfallsvisering för en person som uppgav sig ha bedrivit något slag av motståndsarbete i Norge? För en stor del av de förhörsprotokoll där det angavs att flyktingar avvisades trots uppgivet motståndsarbete skrev sällan landsfiskalerna in varför de avvisade en flykting. Detta bör kunna tolkas så att fiskalerna ansåg att flyktingen ljög om sitt uppgivna motiv och att detta inte ens skriftligt behövde motiveras. I några fall ofta skrivet för hand på handlingen angavs däremot ”inte sannolika skäl” som motiv för avvisningen. Det redovisades dock inga belägg som styrkte påståendet. För några av de

⁷²⁵ SOU 1946:36, s. 145.

avvisade antecknades vidare att flyktingen saknade referenspersoner i Sverige vilket möjligen bidrog till avvisningsbeslutet. I ett enda av de många avvisningsfallen kunde emellertid landsfiskalen Otto Wendel i Järnskog få fram ett erkännande från två flyktingar att de förfarit med osanning om sitt motiv. Deras berättelse var ihålig enligt fiskalen och de uppmanades därför att hålla sig till sanningen. De båda medgav då att berättelsen om slagsmålet var uppdiiktad men att de fått rådet av en norrman att uppge detta motiv då det skulle underlätta för dem att komma in i Sverige.⁷²⁶

Även om en del flyktingars berättelser kan ha varit uppdiiktade fanns dock inga möjligheter att belägga dem med osanning om de inte såsom i det ovanstående fallet direkt erkände att de ljugit. Åke Hiertner gav däremot ibland som ende fiskal utförliga motiveringar för sina avvisningar. Hans tillvägagångssätt blev att först gemensamt höra norrmän som kom i grupp om deras flyktmotiv och därefter var och en för sig. Skilde sig berättelserna åt togs det som belägg för att flyktingarna talade osanning och då kunde hela gruppen avvisas. Exempelvis anlände fyra norrmän, varav en av dem enligt Hiertner lämnade så motstridiga uppgifter att tilltro inte kunde sättas till hans historia och därefter ”dukade han upp en ny historia”.⁷²⁷ I ett annat ärende redovisade åtta flyktingar klara politiska motiv men för fiskalen verkade dessa uppgifter som tidigare under förhöret inte nämnts helt osannolika.⁷²⁸ Vid ett tillfälle avvisades fem flyktingar då fiskalen vid de enskilda förhören med dessa ansåg att de sinsemellan lämnat så motstridiga uppgifter att det klart framgick, att den enes uppgifter inte alls stämde med den andres. De fem uppgav sig ha medverkat vid utgivningen av tidningen *London-Nytt* där avskrifter av BBC:s nyhetsutsändningar publicerades. Tidningen distribuerades därefter till olika offentliga mötesplatser.⁷²⁹ Deras uppgifter var emellertid helt sanningsenliga. De hade alla medarbetat vid utgivningen av *London-Nytt* och flykten föranleddes av att Gestapo var dem på spåren.⁷³⁰ I dokumentärfilmen *Fläcken* från 1992 vilket sändes i både norsk och svensk television intervjuades tre av de avvisade. De var alla bestörta över att Sverige avvisade flyktingar från Norge som flydde undan tysk polis. En av dem var Arne Simonsen som konstaterade att de hade trott att svenskarna var ungefär som söte bror. Simonsen själv arresterades strax efter avvisningen av

⁷²⁶ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:3, P.M. nr 477–478, 16 juli 1941.

⁷²⁷ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, P.M. nr 643–646 17 oktober 1941, FI:3.

⁷²⁸ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:3, nr 679–686, P.M. 25 oktober 1941.

⁷²⁹ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:3, nr 707–711, P.M. 1 november 1941.

⁷³⁰ Bergens offentlige bibliotek. <https://digitalt.uib.no/handle/1956.2/2567>. Hämtad senast 9 november 2018.

tysk polis och kom att tillbringa tiden fram till krigsslutet i koncentrationslägret Sachsenhausen för sin medverkan i *London-Nytt*. Han överlevde dock kriget och återvände i maj 1945 genom Röda korset.⁷³¹

Avvisade som ville till Storbritannien eller Kanada

Under våren 1941 sökte sig ett stort antal unga normmän över till Storbritannien och Kanada med målet att enrolleras i de norska förband som satts upp genom exilregeringen i London. Många av dem som ville vidare till Storbritannien eller Kanada tog sig med båtar från norska västkusten till hamnar i Skottland men närmare 400 sökte sig i stället till landsfiskalsdistrikten i Strömstad/Tanum, Järnskog och Charlottenberg för att den vägen fortsätta till de allierades styrkor.⁷³² Av de 400 avvisades 113 individer. Skillnaderna var emellertid stora mellan de tre undersökta distrikten. Av de 150 som anlände till Järnskog avvisades två tredjedelar eller 100 flyktingar medan endast fyra av de 215 som anlände till Strömstad blev avvisade och i Charlottenberg nio av trettio. Samma skilda bemötanden gällde samtidigt också för dem som uppgav motståndsarbete. Enligt förhørsprotokollen skilde sig emellertid inte motiv och förklaringar åt mellan Järnskog och Strömstad vare sig för motståndsarbete eller viljan att resa vidare. Det verkar således som om olika kulturer utvecklades i gränsdistrikten eller länen. Landsfiskal Wendels målsättning i en skrivelse i augusti 1941 till landsfogden i Värmland tyder på att ett stort antal avvísningar tycktes ses som effektivt mått för fiskalers mottagning vid gränsen:

Under den resterande delen av min tjänstgöring inom detta distrikt [fram till 30 september 1941] kommer jag att ägna utlänningskontrollen en alldeles särskild uppmärksamhet, och kommer jag att till Norge återföra varje flykting, som icke på ett någorlunda nöjaktigt och förtroendegivande sätt kan styrka, att han på grund av verkliga politiska skäl har repressalier att vänta, därest han återkommer till Norge.⁷³³

När Åke Hiertner den 1 oktober efterträdde Wendel som fiskal ökade antalet avvísningar i distriktet ytterligare. Ville Hiertner liksom Wendel i sin

⁷³¹ Produktionsbolaget Sotfilm, dokumentärfilmen *Fläcken*, sänd i TV2 14 december 1992.

⁷³² Med hänsyn till att det för några distrikt inom de tre undersökta länen saknas uppgifter om flyktmotiven för 1941 bedöms emellertid antalet snarare röra sig om 500–550 normmän, som ville vidare till Storbritannien eller Kanada.

⁷³³ Barstad, 1991, s. 73–74.

skrivelse leva upp till outtalade krav på fiskalerna i Värmland från landsfogden att så många som möjligt skulle avvisas? Såg kraven annorlunda ut på landsfiskalerna i de bohuslänska distrikten? Jämförelser mellan de två distrikten visar ånyo hur olika begreppet politisk flykting tillämpades.

För Finnskoga, Årjäng, Torsby och Dals Ed saknas uppgifter om flyktmotiven för 1941. Av minnesberättelser framgår att en del av de unga män som flydde genom dessa distrikt uppgav motivet att vilja resa vidare till Storbritannien eller Kanada. Antalet flyktingar som korsade gränsen för att vilja resa vidare till andra länder var därför betydligt fler än de 400 registrerade, sannolikt uppemot 500. En stor del av dessa Englandsfarare måste också ha avvisats sett till de många avvisingarna under 1941 i dessa distrikt.

Många norrmän levde i tron att det var möjligt att resa via Sverige till Storbritannien för dem som så önskade. En avvisad sjuksyster hade hört rykten inom sjukvården att sjukhuspersonal och flygutbildad personal efter en kort vistelse i Sverige sändes vidare till Storbritannien eller Kanada, medan en grupp på elva unga norrmän trodde att de efter en kort tid skulle skickas vidare till exilregeringens trupper i Storbritannien. Såväl sjuksystem som de övriga avvisades.⁷³⁴ De flesta av dem som ville vidare var unga. Tre fjärdedelar var under 25 år med ambitionen att delta på briterernas sida i kampen om att befria Norge medan några ville till Kanada för att få flygutbildning genom det norska lägret Little Norway.⁷³⁵ Möjligheterna att ta sig direkt till Storbritannien var emellertid små för de flesta bortsett från de specialister som exilregeringen var i akut behov av att få över till Storbritannien. Den 24-årige radiotelegrafisten Knut Haugland sattes exempelvis snabbt på ett flygplan till Storbritannien, då behovet av hans yrkeskunskaper var stort. Haugland medgav i sin levnadsberättelse att uppehållet i Sverige upplevdes som frustrerande för tusentals norrmän. I stället blev de ”gående og vente hos söta bror”.⁷³⁶ Under hösten 1941 och under hela 1942 flögs närmare 700 norrmän till Storbritannien på den norsk-brittiska flygrutten.⁷³⁷

⁷³⁴ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:3, nr 360, 391–401, P.M. 25 maj och 3 juni 1941.

⁷³⁵ LA, Landsfiskalen i Strömstad FII:1, P.M. 10 mars 1941; P.M. 8 juni 1941; P.M.10 mars 1941. Little Norway var det norska flygvapnets träningsläger och flygskola i Kanada under andra världskriget.

⁷³⁶ Knut Haugland och Svein Saeter, *Operatören*, Oslo 2008, s. 40. Haugland var framträdande norsk motståndsmann under kriget och deltog bland annat i sabotageaktionen mot tungvattenanläggningen i Rjukan i södra Norge.

⁷³⁷ Grimnes, 1969, s. 85.

Under våren 1941 gick de enda resvägarna genom Sovjetunionen. Antingen reste norrmännen via transsibiriska järnvägen till Japan och därefter över Stilla Havet eller via Svarta Havet, Indiska oceanen och Medelhavet till Storbritannien. För den 24-åriga Harald Gjessing började den långa omvägen med avresa från Trondheim den 4 mars 1941. Efter att ha färdats via Stockholm, Odessa, Istanbul och Haifa tillsammans med ett 60-tal norrmän befann han sig den 10 juli i en förläggning vid Suez-kanalen för vidaretransport till Storbritannien. Färden för att nå allierat territorium hade således tagit över fyra månader.⁷³⁸ Även den 23-åriga Ivar Frøystad beskrev en lång strapatsrik färd innan han efter åtta månader nådde Storbritannien. Hans och flera kamraters resrutt hade med start i Stockholm gått över Odessa, Istanbul, Bagdad, Bombay och Kapstaden innan de embarkerades på ett brittiskt trupptransportskepp till Liverpool. Den 22 juni 1941 avskars emellertid också resorna över Sovjetunionen genom den tyska invasionen.⁷³⁹ Antalet som reste vidare från Sverige under våren 1941 var dock starkt begränsat: 486 reste i militär regi och ett hundratal för civila uppgifter. Begränsningen berodde enligt Grimnes främst på att resorna måste ske så obemärkt som möjligt. Om de upptäcktes av tyskarna fanns nämligen risk att Sverige skulle tvingas stänga resvägen.⁷⁴⁰ Den avbrutna möjligheten för utresa innebar samtidigt att de flesta som därefter flydde till Sverige blev kvar och hänvisades till arbete i skogen, inom jordbruk eller industri. När förberedelser startade för att bygga upp en norsk så kallad polistrupp i Sverige kom en stor del av de unga norrmännen att från och med hösten 1943 enrolleras i denna hemliga armé som vid krigsslutet uppgick till närmare 15 000 soldater. Den kom att omfatta en infanteristyrka på 13 000 man och en fältpoliskår på 1 700 man.⁷⁴¹ Ett 40-tal norrmän i värnpliktsåldern flydde också mellan oktober 1944 och april 1945 enbart för att enrollera sig i de norska militärtrupperna i Sverige. En 20-årig radiomontör uppgav som flyktmotiv att hemmafronten gett honom order att fly till Sverige för tjänst vid norska polistrupperna medan andra uppgav att de ville till Nordnorge och strida för Norge.⁷⁴²

⁷³⁸ Steffen Gjessin (red) opublicerad, *Harald Gjessings dagbok*.

⁷³⁹ Frøystad, 1979, s. 78.

⁷⁴⁰ Grimnes, 1969, s. 64–65.

⁷⁴¹ Johansson, 2008, s. 8–9.

⁷⁴² VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv, FV:10, P.M. 3 november 1944.

Avvisningen av judiska flyktingar 1941

Totalt anlände 23 judiska flyktingar som ville in i Sverige under 1941. Samtliga uppgav att de av ockupationsmakten trakasserats på grund av att de var judar medan några även uppgav motståndarbete som flyktmotiv.

Fem av de anländande avvisades, varav fyra av landsfiskalerna i Järnskogs distrikt och en av fiskalen i Torsby distrikt. Fyra av dem kunde emellertid nästan omedelbart beviljas nödfallsvisering sedan de efter avvisningen korsat gränsen till ett annat distrikt. Den femte avvisade var musikern Leiba Wolfberg. Han återvände i stället till Oslo, arresterades och deporterades till Auschwitz men överlevde.⁷⁴³ De fem avvisade uppgav samtliga vid avvisningstillfället att de flydde på grund av de nazistiska rasförföljelserna. De anförde således inte någon form av motståndsverksamhet i Norge vilket i så fall renderat dem politiskt flyktingskap. Under samma år 1941 gavs emellertid samtidigt nio andra judiska flyktingar inträde i Sverige under återopande av olidliga förhållanden på grund av rasförföljelserna. Fem av dessa uppgav sig därutöver vilja resa vidare till USA vilket kan ha påverkat beslutet. Kontentan är således att rasförföljelse tolkades olika under 1941 så att vissa landsfiskaler beviljade flyktingarna inträde och andra inte.

De fyra avvisade som gick vidare till granndistrikten gjorde detta efter tips från den svenska värnpliktiga bevakningsstyrka som skulle återföra dem till den norska gränsen. En av de avvisade var Samuel Lemkow. Han fick rådet av militären att ta sig till granndistriktet Charlottenberg och där försöka få inträde. Där skulle nämligen finnas en landsfiskal som hjälpte normän och mottog dem med öppna armar. Samma besked fick också de tre bröderna Abrahamsen av bevakningsstyrkan i Järnskogs distrikt sedan de avvisats av fiskal Hiertner. En av bröderna uppgav i sin minnesberättelse att det var chefen för gränsvakten, en löjtnant, som gett dem rådet att uppsöka granndistriktet och denne skulle också ha uttryckt sig nedsättande om landsfiskalen som avvisat dem. Två av bröderna begav sig därför till Charlottenbergs distrikt medan den tredje korsade gränsen längre norrut till Finnskoga distrikt. Enligt landsfiskalens förhörprotokoll i Charlottenberg hade bröderna nu lagt till några meningar om att de hade en bror i USA som agerat mot Quislingregimen och därmed också satt sina bröder i fara. Detta

⁷⁴³ VA, Landsfiskalens i Järnslog arkiv, FI:1, P.M. 14 april 1941.

räckte för att kunna hävda ett politiskt flyktingskap och därigenom beviljades nödfallsvisering.⁷⁴⁴

Lemkows och bröderna Abrahamsens fortsatta vandring till ett annat distrikt sedan de avvisats var i linje med hur andra norska flyktingar också utnyttjat det faktum att landsfiskalernas förhållningssätt varierade gentemot flyktingarna från Norge under främst 1941. Hur förhöll sig då UD som ena dagen på landsfiskalernas förslag gav direktiv om avvisning och nästa dag kontaktades om samma flykting men nu från fiskalen i granndistriktet som föreslog att nödfallsvisering skulle beviljas? Som tidigare redovisats i fallet Samuel Lemkow vägrade UD i det läget att följa fiskalens förslag i Charlottenberg om att nu bevilja nödfallsvisering. Landsfiskalassistent Erik Hjerpe förelade då i stället Socialstyrelsen frågan i enlighet med utlänningslagen. Han fick snabbt beskedet att Lemkow inte skulle avvisas. Tre veckor senare upprepade Hjerpe tillvägagångssättet. Då gällde det den judiske flyktingen och norske medborgaren Willy Rubinstein som uppgav sig ha deltagit i oppositionsverksamhet mot ockupationsmakten. UD motsatte sig trots detta politiska flyktmotiv fiskalens förslag att bevilja nödfallsvisering och Hjerpe förelade då i stället Socialstyrelsen ärendet. Styrelsen beslutade därefter att Rubinstein inte skulle avvisas.⁷⁴⁵

De ovanstående exemplen är intressanta ur många aspekter. De visar hur fiskalerna kunde förhålla sig på olika sätt till en och samma flyktings uppgivna flyktmotiv. De uttrycker också hur den av fiskalen underställda gränsbevakningen kunde underminera ett beslut om avvisning som de fann motbjudande. Men exemplen visar även hur en polis som Erik Hjerpe strategiskt kunde spela ut UD mot Socialstyrelsen när UD inte ville följa fiskalens förslag. Ola Larsmo drog också denna slutsats efter sin genomgång av avvisningen av Wolfberg. Denne hade inte klart för sig att det inte var helt ovanligt att avvisade flyktingar fortsatte gå längs gränsen och höll sig undan tills de kom in i ett nytt landsfiskalsdistrikt där de gjorde ett nytt försök att få nödfallsvisering beviljad. Allt berodde enligt Larsmo på vilken tjänsteman flyktingen mötte.⁷⁴⁶

Sammantaget avvisades således i maj 1941 en judisk flykting definitivt vid gränsen medan fyra som avvisades tog sig till granndistrikten och där

⁷⁴⁴ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:1, P.M. 30–31 oktober och 15 april 1941; VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FIII:b och FV:5, P.M. 26 oktober och 2 november 1941; Landsfiskalens i Torsby arkiv FIIIa:1; P.M. 25 oktober 1941; Ragnar Ulstein, *Jöder på flukt*, Oslo 1995, s. 77–79; Lemkow och Ljunggren, 1989, s. 171–172.

⁷⁴⁵ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:5, P.M. 19 november 1941.

⁷⁴⁶ Ola Larsmo, *Djävulssonaten. Ur det svenska hatets historia*, Falun 2007, s. 149–150.

beviljades inträde i Sverige. UD:s officiella hållning ända fram till deportationerna av de norska judarna i november 1942 innebar emellertid att flyktingar skulle avvisas som enbart hänvisade till sin judiska börd. Trots det beviljade landsfiskalerna i slutändan alla utom en person inträde till Sverige. Hur rimmade då avvisningarna med den officiella hållningen till judiska flyktingar? Så sent som 24 november 1941 uttryckte UD:s rättschef Gösta Engzell att judiska flyktingar som enbart hänvisade till sin judiska bakgrund skulle avvisas. Först ett år senare, i början av december 1942, när den tyska deportationen av 550 judar redan verkställts meddelade UD att Sverige var berett att ta emot de i Norge kvarvarande judarna för den eventualiteten att även dessa skulle bortsändas från Norge. Vid norsk-svenska gränsen i de tre undersökningslänen upphörde emellertid avvisningarna av judiska flyktingar redan efter oktober 1941.⁷⁴⁷ Trots UD:s officiella hållning godtog således departementet landsfiskalernas förslag att bevilja nödfallvisering åt dem som ankom under 1942 oavsett om dessa anförde så kallade rasmotiv eller uppgav politiska motiv.

Avvisning av desertörer från tyska krigsmakten

Efter tyska påtryckningar införde Sverige en hemlig bestämmelse från 1 november 1940 att tyska desertörer skulle avvisas tillbaka till Norge, Danmark och Finland. Bestämmelsen var så hemlig att den endast meddelades länsstyrelserna som sedan muntligt skulle informera länets polismyndighet. Bestämmelsen meddelades också den tyska beskickningen i Stockholm.⁷⁴⁸ Motivet bakom bestämmelsen var dock enligt Klas Åmark lika mycket den svenska oron att ett stort antal desertörer skulle skapa problem både med omhändertagandet och med relationerna till Tyskland. Åmarks slutsats var att det svenska agerandet gentemot desertörer från den tyska krigsmakten präglades av avoghet och misstänksamhet.⁷⁴⁹

Den hemliga bestämmelsen innebar att en rymning från den tyska krigsmakten i Norge inte konstituerade politiskt flyktingskap men samtidigt fanns den svävande passusen att där sådant flyktingskap förelåg borde

⁷⁴⁷ RA, Socialstyrelsen hemliga arkivet E2:3, Skrivelse 24 november 1941 från rättschef Gösta Engzell vid UD; UD 1920 års dossiersystem HP vol 1070, Skrivelser 30 november och 1 december 1942 och telegram 3 december 1942.

⁷⁴⁸ LA, Landsfiskalens i Tanum arkiv, EXIV:1, Avskrift av skrivelse från Socialstyrelsen av den 1 november 1940.

⁷⁴⁹ Åmark, 2016, s. 583, 588.

avvisning inte ske. Landsfiskalens förhör med desertören blev därför närmast avgörande för hur denne skulle bedömas av UD eller regeringen.⁷⁵⁰

Det föll på UD:s ansvar att ge landsfiskalerna direktiv om avvisningen av desertörer. Det innebar att beslutet att avvisa en desertör fattades av utrikesminister Christian Günther eller regeringen medan landsfiskalen därefter svarade för verkställandet av avvisningen.⁷⁵¹ Men förfarandet kunde variera. Vid avvisningen av desertören Johann Senn gav UD genom sin rättschef fiskalen i Dals Ed möjlighet att själv bedöma om flyktingen skulle avvisas eller överlämnas till Socialstyrelsen för utredning. Fiskalen valde avvisning och Senn kom att några månader senare arkebuseras i Akershus fästning i Oslo.⁷⁵²

I de flesta fall lämnade emellertid UD muntligt den anvisningen till landsfiskalerna att en desertör inte borde avvisas utan i stället skulle ärendet underställas Socialstyrelsen för prövning. Tillämpningen av regeln skulle ta hänsyn till såväl humanitära som utrikespolitiska krav. På det sättet vidtog en slags katt-och-rätta-lek där tyska beskickningen ställde frågor om var tyska flyende soldater tagit vägen och UD spelade okunnig. På tysk fråga efter att den tyske legationstjänstemannen hört rykten om ytterligare desertörer i Sverige som fått stanna svarade således rättschef Engzell helt sonika att han inte kände till något om nya desertörer och ansåg sig böra betvivla sådana rykten. När de tyska frågorna blev allt enträgnare slog Engzell fast att alla desertörer efter 1 november 1940 hade avvisats och så skulle också ske i fortsättningen. Bestämmelsen om att avvisa desertörer upphävdes slutligen i april 1943, men i praktiken avvisades den sista desertören i slutet av november 1942.⁷⁵³

Hur såg då verkligheten ut vid den norsk-svenska gränsen i de tre undersökta länen? Mellan 1 november 1940 till 30 november 1942 registrerades sju avvisade desertörer från tyska krigsmakten i Norge i dessa län. Därutöver angav UD i sin sammanställning i augusti 1942 att ytterligare två desertörer enligt inrapporterade uppgifter skulle ha avvisats i Dals Eds och i Karlstads landsfiskalsdistrikt. Dessa har dock inte kunnat härledas i arkiven för Värmlands och Älvsborgs län. Om de två räknades in skulle i så fall antalet avvisade desertörer i undersökningslänen uppgå till nio, varav sex

⁷⁵⁰ SOU 1946:36, s. 248–249.

⁷⁵¹ Åmark, 2016, s. 584.

⁷⁵² LA, Landsfogdens i Älvsborgs arkiv, hemliga diariet, CIV:4, anteckning 30 november 1942; RA, UD P 1312-II, P.M. 23 november 1942; Gun Wigström, *Gränslös vänskap i skuggan av kriget*, Partille 1996.

⁷⁵³ RA, UD P 1340 mapp III, Rapporten 27 juni 1941; RA, UD P 1341 mapp IV, 7 juli 1941; Socialstyrelsen, hemliga arkivet E2:5.

i Charlottenberg och vardera en i Järnskog, Finnskoga och Dals Ed. Av de sju registrerade avvisingarna återfinns anmärkningsvärt nog ingen av dessa i UD:s sammanställning om 14 kända avvsningsfall i hela riket under kriget. Det skulle i så fall innebära att antalet totalt avvisade desertörer i stället uppgick till 21. Det är inte osannolikt att flera liknande brister i inrapporteringen kan finnas för övriga gränsläns distrikt eller från de distrikt genom vilka permittenttågen passerade.⁷⁵⁴ Här kan således finnas ett betydande mörkertal. För att få en bättre uppfattning om sådana eventuella mörkertal krävs dock genomgångar av landsfiskalernas och landsfogdarnas arkiv i de berörda distrikten/länen vilket emellertid inte ligger inom denna avhandlings ramar.

Under samma period 1 nov 1940 till sista november 1942 registrerades sex desertörer i de tre undersökningslänen som fick stanna i Sverige. Av totalt 13 eller eventuellt 15 desertörer som flydde till dessa län mottogs således sex och avvisades sju eller nio vid gränsen av landsfiskalerna efter direktiv från UD. Fem av de sex inkomna uppgav sig vara motståndare till nazismen eller att de (flera österrikare) av de tyska befälen sågs som andra klassens soldater. Dessa motiv renderade i de här fallen ett politiskt flyktingskap. Den sjätte avvisade, Willi Petrikowski, skickades tillbaka två gånger byggt på hans motiv vantrivsel som inte ansågs rendera politiskt flyktingskap. Vid tredje försöket att komma in i Sverige fick han emellertid till slut stanna. Detta motiverades av landsfiskalen med ett slags humanitärt skäl, nämligen att Petrikowski utsatts i Norge för vilseledande propaganda om att alla desertörer åtnjöt asylrätt i Sverige och därför hade korsat gränsen.⁷⁵⁵ Bland de avvisade var det däremot ingen som uppgav ett politiskt motiv. Rädsla för bestraffning på grund av överskridande av permissionstiden, önskan att söka arbete i Sverige och trött på kriget utgjorde de avvisades motiv för flykten vilket inte skulle rendera politiskt flyktingskap.⁷⁵⁶

Desertering var förbundet med stränga straff och särskilt gällde det Nazitysklands krigsmakt. 35 000 tyska desertörer dömdes under kriget, varav två tredjedelar dömdes till döden och 42 procent av de 35 000

⁷⁵⁴ RA, Statens utlänningskommission, hemliga arkivet, F4:2 nr 182, UD:s sammanställning 21 augusti 1942; Landsfiskalernas arkiv i Värmland och Dalsland, uppgifter ur förhörprotokoll och hemliga diaries avseende desertörer som avvisades. Exempelvis avvisades flygsoldaten Kurt Hunstock den 14 november 1940 av landsfiskalen i Charlottenberg, vilket framgick av ett handtecknat blad i fiskalens arkiv, DXIII:2. Hunstock beskrivs även av Bengt Henningsson, Granne med kriget. En värmlandsynglings dagbok 1939–1945, Uppsala 1995.

⁷⁵⁵ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv FV:6, P.M. 22 maj 1942.

⁷⁵⁶ Se exempelvis VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv, FV:5, P.M. 14 februari 1942.

arkebuserades.⁷⁵⁷ Det var således inte självklart att desertörer avrättades vilket ibland hävdats i olika studier. Exempelvis medgav en av desertörerna som var född ”av ariska föräldrar” och som inkom i Kiruna landsfiskalsdistrikt att han tidigare rymt från sitt förband men gripits i det ockuperade Frankrike och dömts till nio års tukthus. Straffet hade därefter ändrats till befästningsarbete i Nordnorge tillsammans med ytterligare 200 desertörer.⁷⁵⁸

Även de avvisade i Värmland och Dalsland fick blandade straff. Av de sju avvisade desertörerna arkebuserades två medan en dömdes till döden men benådades till straffkompani och överlevde kriget. Två dömdes till tukthus varav den ene i koncentrationslägret Buchenwald medan den andres, Max Schulz straff omvandlades efter ett par år till straffkompani.⁷⁵⁹ Det finns ingen uppgift huruvida denne överlevde eller stupade. Det sjätte fallet Will Jutzi är det mest omtalade av de avvisade desertörerna i Sverige. Han skickades tillbaka först informellt två gånger av fiskalen i Järnskog. När han för tredje gången sökte komma in i Sverige avvisades han formellt i oktober 1941. Han dog under oklara omständigheter när han flydde från sin svenska bevakning på väg till formellt överlämnande till tysk polis vid gränsen. Om han sköts av den svenska bevakningen eller tog sitt liv har aldrig klarats ut.⁷⁶⁰ För en av desertörerna saknas uppgifter men den sjunde, den 23-årige Gustaf Adolf Will avvisades först av landsfiskalen i Charlottenberg i september 1941, dömdes till döden i februari 1942 av tysk militärdomstol men benådades och placerades i en så kallad frontstraffdivision vid ryska fronten. Hösten 1944 tillfångatogs han av sovjetiska soldater, frigavs 1946 och återvände först till östra Tyskland och sedan till släktingar i den västra delen. Will återkom därefter till Sverige 1960 med sin familj på grund av att dottern behövde svensk specialistvård trots att han efter avvisningen enligt egen utsago bar på viss antipati mot Sverige och svenskarna. Will blev jämte sina barn svensk medborgare 1970.⁷⁶¹

⁷⁵⁷ Åmark, 2016, s. 583. Se även Messerschmidt Manfred och Wüllner Fritz, *Die Wehrmachtjustiz in Dienste des Nationalsozialismus*, Baden-Baden 1987; Fritsche, 2004.

⁷⁵⁸ RA, UD P 1312, P.M. 1 juli 1943.

⁷⁵⁹ VA, Landsfogdens i Värmland arkiv, hemliga diariet, HB:1, mars 1941; BA, Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, sign PERS 15/14772.

⁷⁶⁰ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:2 och FI:4, P.M. 8 juli 1941 och P.M. 14 oktober 1941; VA, Landsfogdens i Värmland arkiv, hemliga arkivet HEI:3, ”Jutzi-ärendet”; David Andersson, *Ett drama vid gränsen*, Arvika 1961; ”Skotten från 1941 ekar än” i *Göteborgs Posten*, 16 juni 1963.

⁷⁶¹ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv, FV:5, Avvisningsbeslut 23 september 1941 samt skrivelse 23 februari 1960.

Svårigheten att tolka de strängt hemliga bestämmelserna vilka dessutom kompletterades med muntliga direktiv gjorde att fiskalerna fick utgå efter eget omdöme hur desertörerna skulle bemötas. Undertecknare av den hemliga bestämmelsen var biträdande socialminister Mossberg och dåvarande statssekreteraren i socialdepartementet Tage Erlander. Enligt den senare i en tidningsintervju 1974 var handlingen enbart ”det där pappret som de kunde visa tyskarna”, alltså redovisa att tyskarnas krav på avvisning av desertörerna fullgjordes.⁷⁶² Samtidigt fick polis och militär enligt Erlander muntliga underhandsdirektiv från regeringen att tyska soldater som tog av sig sin uniform skulle betraktas som civila förutsatt att de inte alltför envist hävdade att de var soldater. Erlanders uppgift går inte att få bekräftat i några dokument. Enligt samma intervju gav dock i två fall landsfiskalerna ”helt enkelt faen i underhandsdirektiven” och avvisade desertörerna.⁷⁶³ Dessa handlade därför enligt Erlander i strid mot regeringens muntligt framförda underförstådda intentioner. Felet låg således inte i de motstridiga bestämmelserna om avvisning av desertörer och att en del av informationen kanaliserades muntligt via landsfogden till landsfiskalerna utan i stället enligt Erlander i att fiskalerna inte förstod andemeningen med instruktionerna.⁷⁶⁴ Resultatet blev också som framgått ovan att en desertörs fortsatta levnadsöde i regel avgjordes av några få ord som till exempel ”trött på kriget” i stället för ”motståndare mot nazismen”. Det finns skäl i att instämma i Åmarks slutomdöme att de svenska myndigheternas avvisningar av desertörer från den tyska krigsmakten tydligt demonstrerade att oron för framtida eventualiteter var mycket starkare än respekten för flyktingarnas mänskliga rättigheter.⁷⁶⁵

Även om i regel beslutet att avvisa en desertör låg på utrikesministern fanns visst manöverutrymme för landsfiskalen att påverka ärendet. Såväl ovan nämnda Willi Petrikowski och Willi Jutzi avvisades informellt två gånger. När de för tredje gången återkom anförde fiskalen i Charlottenberg till UD humanitära skäl med en något svävande förklaring som medförde att desertören fick stanna medan fiskalen i Järnskog inte såg några sådana förmildrande skäl. Även i det ovan nämnda fallet Johann Senn gav UD fiskalen i Dals Ed utrymme att låta desertören stanna i Sverige, men den möjligheten utnyttjades aldrig. Vad fick Hiertner och Johansson att inte

⁷⁶² ”Svenskt dubbelspel i desertörsfrågan” i *Dagens Nyheter* 19 september 1974.

⁷⁶³ ”Svenskt dubbelspel i desertörsfrågan” i *Dagens Nyheter* 19 september 1974.

⁷⁶⁴ ”Svenskt dubbelspel i desertörsfrågan” i *Dagens Nyheter* 19 september 1974.

⁷⁶⁵ Åmark, 2016, s. 614.

utnyttja möjligheten? Berodde det på den ”avoghet och misstänksamhet” mot desertörer som enligt Åmark präglade de svenska myndigheterna?⁷⁶⁶

Avvisade som ville söka arbete i Sverige

Cirka 50 norrmän som ville till Sverige för att söka arbete avvisades enligt utlänningslagen omedelbart vid gränsen under 1941. Trots att behovet av arbetskraft i Sverige från och med detta år ökade kraftigt såväl inom skogs- och jordbruk som industrin gällde fortfarande förbudet att ta in utländsk arbetskraft. En 18-årig norsk skogsarbetare som blivit arbetslös befarade att han skulle bli tvångsuttagen till den tyska arbetstjänsten i Norge och ville därför söka arbete i Sverige som skogsarbetare. Eftersom han inte var politisk flykting avvisades han. Tre månader senare beviljades han emellertid nödfallsvisering av ett annat landsfiskalsdistrikt men nu som politisk flykting. Därigenom kunde han i egenskap av flykting snart också få arbete i Sverige.⁷⁶⁷ Tre andra norska arbetare förklarade för landsfiskalen vid förhöret att det var svårt att få ordentligt arbete i Norge och därför ville de söka arbete i Sverige. En annan grupp på nio arbetare som helst ville till Storbritannien och om inte det var möjligt söka arbete i Sverige avvisades också omgående.⁷⁶⁸ Avvisningarna av arbetssökande visar hur 1937 års utlänningslag som skulle skydda den svenska arbetsmarknaden från utländsk konkurrens fortsatte att användas 1941 trots att konjunkturuppgången börjat resultera i en allt större efterfrågan på arbetskraft.

Avvisning av kriminella

De kriminella som straffats för brott i Norge fick enligt utlänningslagen inte inträde i Sverige. Sammanlagt avvisades nio personer varav sju begått brott före ockupationen. Två avvisades däremot för brott begångna efter 9 april 1940. Men vad innebar kriminalitet i det läget? Var gick gränsen mellan motståndsaktioner och annan kriminalitet? De två norrmännen hade 1941 enligt förhørsprotokollet brutit sig in i ett uniformsförråd och tillgripit 15 uniformer och enligt dem själva skänkt bort dessa. De hade dömts av tysk militärdomstol till nio månaders fängelse men lyckats fly till Sverige innan straffets verkställande. De avvisades emellertid av landsfiskalen i Strömstad

⁷⁶⁶ Åmark, 2016, s. 583, 588.

⁷⁶⁷ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:1 nr 13, P.M. 8 februari 1941; LA, Landsfiskalens i Dals Ed distrikt, CXII:1, hemliga diariet för juni 1941.

⁷⁶⁸ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:2 nr 189–191, 318–326, P.M. 20 april och 19 maj 1941.

som kriminella, arresterades därefter av tysk polis och fördes till koncentrationsläger i Tyskland. Det framgår inte av förhörprotokollet vad uniformerna skulle ha använts till men vem skulle svensk polis kunna kontakta i ett ockuperat Norge där delar av polisen var anhängare av Quisling? Vad innebar kriminalitet begången under en ockupationsmakt?⁷⁶⁹ Anders Johansson refererar till en liknande avvisning i Dalarna. En norrman lyckades rymma från norsk polis efter anklagelser om ekonomiskt sabotage som var riktat mot ockupationsmakten. Det så kallade brottet renderade enligt UD inte till ett politiskt flyktingskap och efter avvisning fördes han till fångenskap i Tyskland.⁷⁷⁰

Avvisning av ”tattare”

Förutom ”zigenare” och ”resande” ingick ”asociala” bland dem som enligt utlänningslagen omedelbart skulle avvisas vid gränsen. ”Asociala” exemplifierades av såväl utrikesminister Günther som socialminister Möller med det diffusa begreppet ”tattare”. Åberopande av politiskt flyktingskap var för dessa flyktingar underordnat den kategori som de tillhörde. Det framgår av justitieminister Westmans kommentarer till 1937 års utlänningslag att om ”zigenare”, ”bettlare” och även ”tattare” uppgav sig vara politiska flyktingar skulle uppgiften anses oriktig.⁷⁷¹

Landsfiskalerna handlade emellertid olika när det gällde avvisning av ”tattare” vilket följande exempel visar. Då sextonårige Roland Karlsen som uppgav motståndshandlingar i Norge anlände till Sverige i maj 1941 avvisades han på grund av att han var av ”tattarsläkt”. Karlsen anlände tillsammans med en ström av norska tonåringar som alla uppgav någon form av motståndshandlingar. Samtliga beviljades nödfallsvisering utom Karlsen såsom ansågs vara ”tattare”. Några månader senare återkom emellertid sextonåringen, men nu till granddistriktet Tanum där han genast fick nödfallsvisering utan att någon ”tattarbakgrund” noterades av fiskalen.⁷⁷²

I månadskiftet februari-mars 1942 anlände vidare en hästhandlare med fru och fyra minderåriga barn till Järnskogs distrikt där fiskal Hiertner konstaterade att de var av ”tattarsläkt”. De hade flytt undan gisslanhot sedan parets nittonårige son några dagar tidigare beviljats nödfallsvisering av

⁷⁶⁹ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, FII:2. P.M. 13 oktober 1941.

⁷⁷⁰ Johansson, 2014, s. 52.

⁷⁷¹ Proposition 1937 nr 269, s. 49–50.

⁷⁷² LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, FII:1, P.M. 5 maj 1941; Landsfiskalens i Tanum arkiv, FII:1, nr 56, P.M. 18 april 1942.

Strömstads landsfiskal Evert Siberg utan att hans ”tattarbakgrund” lyfts fram. Hiertner avvisade därefter familjen efter kontakt med UD. Vid tidpunkten för avvisningen rådde sträng kyla i de värmländska gränsområdena.⁷⁷³

Fallen med sextonåringen och hästhandlarfamiljen visar fiskalens avgörande roll vid kontakterna med UD. Genom att inte nämna flyktingarnas ”tattarbakgrund” undvek vissa fiskaler UD:s invändningar mot att bevilja nödfallsvisering. I de andra två fallen lyfte däremot fiskalerna fram ”tattarbakgrunden” och fick det direktiv om avvisning av UD som då var givet. Sannolikt mottogs i Sverige betydligt fler ”tattare” utan att dessa omnämndes under denna beteckning. Här spelade förmodligen även fiskalernas föreställningar om gruppen som sådan en viktig roll vid tillämpningen av utlänningslagen.

Inom Quisling-regeringen fanns det i slutet av kriget planer på att deportera ”tattare” till tyska eller norska koncentrationsläger enligt samma tillvägagångssätt som för de norska judarna 1942–1943. Krigsslutet kom dock att avbryta den planerade aktionen.⁷⁷⁴

Vad hände med de avvisade?

För samtliga flyktingar innebar avvisningen att deras fortsatta levnadsöden kom att se annorlunda ut jämfört med om de i stället beviljats nödfallsvisering i Sverige. Denna avhandling har inte närmare undersökt denna fråga men några uppgifter om de avvisades öden redovisas i det följande.

Av de avvisade arresterades några efter en kort tid av tysk polis i Norge medan en del fortsatte sina motståndsaktiviteter i Norge under en längre tid innan de arresterades igen. 16 av de avvisade anhölls en kort tid eller längre tid efter avvisningen och fördes till tyska koncentrationsläger. Ett 20-tal fördes i stället till norska fängelser eller koncentrationsläger. Av dem i tyska läger blev de flesta fria först vid krigsslutet och återvände via Sverige till Norge genom Röda korset.⁷⁷⁵ En av de avvisade, Odd Martinsen, dog i

⁷⁷³ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:5, nr 115/42, P.M. 2 mars 1942; LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv FII:3, P.M. 2 februari 1942.

⁷⁷⁴ Skandinaviske romanifolk, https://no.wikipedia.org/wiki/Skandinaviske_romanifolk. Hämtad den 5 november 2018.

⁷⁷⁵ Kristian Ottesen (red), *Nordmenn i fangenskap 1940–1945*, alfabetiskt register, Oslo 2004.

koncentrationslägret Mauthausen.⁷⁷⁶ Flera vistades i koncentrationslägret Sachsenhausen vid krigsslutet. Det gällde bland annat för tidigare nämnde Arne Simonsen som landsfiskal Hiertner i Järnskogs distrikt avvisade då han ansåg att Simonsen ljög om sin illegala verksamhet. Tysk polis arresterade honom en månad efter avvisningen och förde honom först till norskt läger. Efter att ha blivit frisläppt en kort tid arresterades han åter och fördes till Sachsenhausen.⁷⁷⁷ Även en annan flykting, Ragnar Johannesen, som avvisades av landsfiskalen i Strömstad arresterades tre månader senare, frigavs och arresterades på nytt och denna gång med deportation Sachsenhausen fram till krigsslutet. Här skedde avvisningen utan att fiskalen angav något motiv trots att flyktingen uppgav motståndsverksamhet i Norge.⁷⁷⁸

Av dem som hamnade i fångenskap i Norge fördes de flesta till Grini på tidsbegränsade straff medan två fortsatte arbeta i motståndsrörelsen i Norge, arresterades efter ett par år och sköts av tysk polis (Tor Stenersen och Sven Olav Vogt).⁷⁷⁹

Det fortsatta levnadsödet för de sju avvisade tyska desertörerna redovisas ovan i avsnittet om avvisning av desertörer från tyska krigsmakten.

Sju avvisade flyktingar valde efter avvisningen i stället att fly över Nordsjön till Skottland för att där ansluta sig till de norska förbanden. Fem av dem nådde fram medan två omkom (Remi Ögaard och Edward Hystad) tillsammans med ett 40-tal andra norska flyktingar som avrest från Ålesund med fiskefartyget m/k Blia i november 1941. Fartyget försvann till havs och återfanns aldrig.⁷⁸⁰

Minst 110 av de avvisade flyktingarna under 1941 återvände till de svenska gränsdistrikten och beviljades denna gång nödfallsvisering.⁷⁸¹ Huvuddelen kom in i Sverige inom ett år efter avvisningen och i många fall till samma distrikt som tidigare avvisat dem. Vanligen uppgav flyktingarna samma skäl för flykt båda gångerna men fiskalerna bedömde detta olika. Exempelvis avvisade fiskalen i Järnskog 1 maj 1941 fyra tjuugoåringar som

⁷⁷⁶ *De som falt för Norge*, https://www.vg.no/spesial/2015/vaare_falne/?. Hämtad senast 9 november 2018. Martinsen finns även anmäld i Polisunderrättelser nr 50, 1941 efter avvisning av Landsfiskalen i Charlottenberg.

⁷⁷⁷ VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:3, nr 707–711, P.M. 1 november 1941.

⁷⁷⁸ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, FII:1, P.M. 23 juni 1941.

⁷⁷⁹ VA, Landsfiskalens i Charlottenberg arkiv, FV:4, P.M. 7 april 1941; Polisunderrättelser nr 34, 1941; VA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:1, P.M. 11 februari 1941; Ottesen, 2004.

⁷⁸⁰ Ragnar Ulstein, *Englandsfarten 2. Alarm i Ålesund*, Oslo 1967; *De falt för Norge*, https://www.vg.no/spesial/2015/vaare_falne/?. Hämtad senast 9 november 2018.

⁷⁸¹ Uppgifterna avser de flyktingar, som under genomgångarna av förhörsprotokollen har noterats. Det kan därför röra sig om betydligt fler.

flydde på grund av de ”olidliga förhållandena” i Norge. Fem dagar senare återkom de till samma distrikt, men nu med motiveringen att deras flyktförsök blivit känt. Fiskalen godtog motiveringen och beviljade nödfallsvisering.⁷⁸² Ibland utvecklade flyktingarna återbesöken till rena odysseer utmed gränsen. Exempelvis avvisades två norska 20-åringar av fiskalen i Järnskog. Deras flyktmotiv uppgavs vara motståndsverksamhet i Norge. De båda fortsatte emellertid utmed gränsområdet söderut och anlände två dagar senare till Årjängs distrikt där de åter avvisades. Några dagar senare tog sig de båda över Idefjorden med en stulen eka till Strömstads distrikt, där de slutligen beviljades nödfallsvisering.⁷⁸³ För cirka 250 av de avvisade finns inga uppgifter om deras fortsatta levnadsöden efter avvisningen. De finns heller inte upptagna i det norska flyktingregistret eller i registren över normän som straffades av ockupationsmakten.

Sammanfattning

Vissa landsfiskalers avvisningar och allmänna bemötanden av flyktingarna vid gränsen väckte under 1940–1941 kritik från såväl Norska legationen som i form av interpellationer i riksdagen. Från december 1941 minskade emellertid avvisningarna för att successivt under 1942 upphöra i det närmaste helt. Minskningen föregicks inte av ändrade eller tydliggjorda skriftliga regler utan hanterades sannolikt genom informella riktlinjer byggda på kritiken från Norska legationen och ledamöter i riksdagen. Även klagomålen mot fiskalers attityder gentemot norska flyktingar minskade markant sedan mottagningslägret Kjesäter öppnats i juni 1942. Kjesäter drevs av det norska flyktingkontoret i Stockholm och landsfiskalerna vid gränsen hänvisade alla norska flyktingar till lägret. Den norska lägerledningen övertog från hösten 1942 större delen av de mer ingående förhör som landsfiskalerna tidigare genomfört.

Under de första krigsåren kom således svensk flyktingpolitik att präglas av hur landsfiskalerna vid norska gränsen tillämpade instruktionerna för nödfallsvisering och utlänningslagens bestämmelser. Olikheterna i hanteringen mellan landsfiskalsdistrikten under dessa första krigsår gör att det finns fog att påstå att det utvecklades olika flyktingpolicys hos de

⁷⁸² VA, Landsfiskalen i Järnskog, FI:1–2, nr 368–373, P.M. 27 maj 1941 och P.M. 3 juni 1941, nr 219–222, rapport 2 maj 1941, nr 240–246, P.M. 6 maj 1941.

⁷⁸³ VA, Landsfiskalen i Järnskog arkiv, FI:3, nr 616–617, P.M. 6 oktober 1941; LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv, FII:2, P.M. 11 oktober 1941.

landsfiskalsdistrikt som gränsade mot Norge. Bohusläns två gränsdistrikt och en rad kustdistrikt hade genomgående sedan 1941 en annan mindre restriktiv tolkning av begreppet politisk flykting jämfört med de värmländska gränsdistrikten.

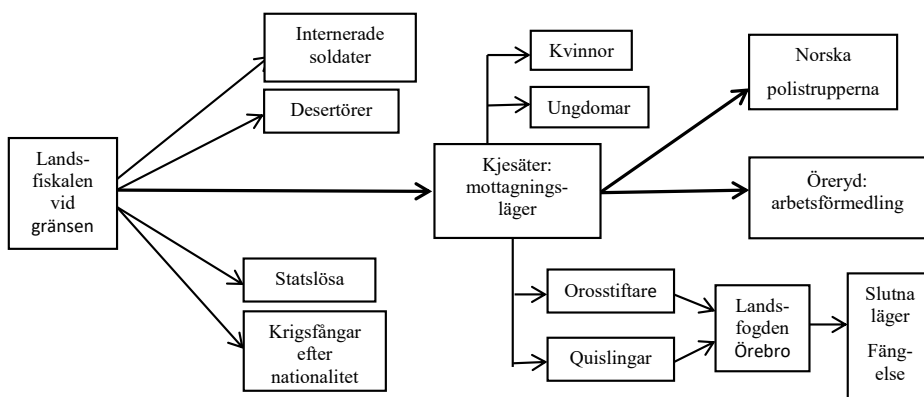
Till stor del bar UD självt skulden till de stora olikheterna mellan gränsdistriktens hantering av flyktingärendena under dessa första krigsår. UD:s svävande och dubbelbottnade budskap i instruktioner och föreskrifter ledde till att olika tolkningar kom att göras av landsfiskalerna vid gränsen. De snåriga instruktionerna gjorde det också svårt för UD att vid uppföljningen skapa viss likformighet i landsfiskalernas bedömningar av de enskilda ärendena. Det ledde till att departementet i stället närmast genomgående följde fiskalernas förslag. UD hamnade på så sätt i händerna på de enskilda landsfiskalerna. Dessa fick de direktiv de ville ha av UD och kunde därefter hänvisa till den centrala myndigheten när de meddelade avvisningen till den enskilde flyktingen.

Mängden ärenden som hanterades inom ramen för nödfallsviseringen gjorde också att UD av fiskalerna kom att uppfattas som företrädaren för de centrala myndigheterna. Socialstyrelsens roll kom därigenom i skymundan. De norska medborgare som inte beviljades nödfallsvisering under 1941 kom därför aldrig att prövas av Socialstyrelsen enligt utlänningslagen mer än i något enstaka ärende. Det var egentligen endast i de ärenden som rörde flyktingar från Norge av annan nationalitet än norsk som Socialstyrelsen i regel kopplades in av landsfiskalerna. Detta gällde exempelvis tyska desertörer, sovjetiska krigsfångar och statslösa judar.

7. Förbi gränsen

I detta kapitel prövas hur lokalsamhällenas och gränslänens ad hoc-lösningar under 1940 kom att påverka uppbyggandet av organisationen för inlotsning i landet under de följande krigsåren. Förändrades evakueringsorganisationen efter hand som nya flyktingkategorier från Norge tillkom och följde fiskaler och fogdar samma tillvägagångssätt oavsett distrikt?

Figur 7.1: Inlotsningen av flyktingar från Norge till svenska läger vid slutet av kriget.

Källor: Underlag ur landsfiskalernas och landsfogdarnas arkiv 1944 och 1945.

Som figuren visar hade landsfiskalerna en nyckelroll vid det första avgörandet till vilket läger flyktingen skulle föras. Utöver att norska medborgare dirigerades till Kjesäter i Södermanland från och med juni 1942 (under 1941 till Öreryd i Småland) skickades flyktingar från Norge av annan nationalitet till olika kategoriläger beroende på såväl nationstillhörighet som orsak till flykten till Sverige. Även ledningen för Kjesäter kunde föra ankommande norska flyktingar till särskilda läger om behov fanns att särskilja dem från huvudlägret. Orosstiftare, quislingar och kriminella överfördes i regel först till landsfogden i Örebro, som beslutade om förvar i slutna läger eller i Kronoborgshäktet i Örebro.

Den improviserade mottagningen 1940

År 1940 fanns inga utarbetade beredskapsplaner för hur Sverige skulle möta ett hastigt uppkommit flyktingtryck. Under april-maj 1940 föll därför ansvaret till största delen på de svenska lokalsamhällena i gränsområdet att på bästa sätt organisera mottagning och evakuering inåt landet av flyktingarna från Norge. Den första större insatsen hade varit de 5 000 norska soldaterna som under ett dygn i april flydde över till Sverige vid värmländska gränsen i närheten av Årjäng. För dessa kunde ganska snabbt sysselsättning ordnas främst inom skogsbruket i Värmlands och Kopparbergs län. I takt med de växande norska flyktingströmmarna initierade landshövdingarna i gränslänen under april bildandet av hjälpkommittéer för att samordna flyktingflödet och planera för den fortsatta evakueringen inåt landet. I arbetet involverades kommuner, frivilliga organisationer, lokala arbetsförmedlingar och privatpersoner som upplät bostäder till flyktingarna.

Tablå 7.1: Den provisoriska organisationen för mottagning, evakuering och inkvartering av flyktingarna från Norge under april och maj 1940 i Bohuslän respektive Värmland.

Händelse, organisationsformer	Transporterna	Medverkande organisationer
Flyende tog sig in i Sverige på spridda platser utmed den långa gränsen.	Bussar och bilar hämtade och förde flyktingar till upprättade gränsstationer.	Röda Korset, Lottakåren och Rikskommittén.
Gränsstationerna svarade var och en för ett område utmed gränsen.	Efter vila och utspisning hämtades flyktingarna av bussar till en evakueringsbas inom respektive län.	Röda korset, Lottakåren och Rikskommittén.
Evakueringsbaser, bland annat Karlstad och Strömstad.	I samverkan med länen i Västergötland fördelades flyktingar via buss och tåg till inkvarteringsorter inåt landet.	Röda Korset, Lottakåren, frikyrkliga organisationer, kyrkan, skolan, Statens Järnvägar, Rikskommittén.
En rad inkvarteringsorter tog emot flyktingar, däribland Mariestad och Lidköping.	Inkvarteringen gällde tills vidare. Arbeta anskaffades för de normän som så önskade.	Röda Korset, kommuner och städer, frikyrkan och arbetsförmedlingen.

Källor: Sammanställning byggt på lokaltidningarnas rapporteringar samt skrivelser från länsstyrelsen i Värmlands län.⁷⁸⁴

Tablåen visar hur den provisoriska organisationen kom att utformas under april och maj. Röda korset, Lottakåren, frikyrkliga organisationer och

⁷⁸⁴ VA, Landsfiskalen i Charlottenberg FIII:1, Skrivelse 29 april 1940 från länsstyrelsen till länets polismyndighet; RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar vol. ÖIII, P.M. rörande utrymningskommissionens flyktingverksamhet 1940, odaterad.

kommunala verksamheter ingick i samarbetet inom länet. Även Rikskommittén för Finland utvidgade sin verksamhet för att ge ersättning åt obemedlade norska flyktingar under deras uppehålle i Sverige. Den provisoriska mottagning som successivt växte fram byggde i stor utsträckning på lokalsamhällets initiativ vid gränsen. Genom landshövdingarnas försorg fick organisationen en viss enhetlighet och samordning vilket var nödvändigt för att få de tusentals flyktingarna snabbt och effektivt till inkvarteringar inåt landet.

Gränsstationerna

Stationerna upprättades utmed gränsen i Bohuslän, Dalsland och Värmland. De svarade för den första hjälpen till flyktingar inom ett specifikt geografiskt område. De värmländska rödakorskretsarna ordnade bland annat utspisning vid samtliga infartsvägar till Värmland och även en första inkvartering. I exempelvis Arvika vädjade stadens rödakorskrets till de boende att ta emot normän på genomresa i sina hem för några dagar. Hjälparbetet hade enligt *Arvika Tidning* behövt organiseras i all hast under söndagen den 14 april och en stor mängd affärsbutiker hölls öppna för att ge hemlösa flyktingar möjlighet att inköpa bland annat livsmedel.⁷⁸⁵ Flyktingar som anlände över gränsen i norra Bohuslän fördes på samma sätt till olika gränsstationer. Exempelvis strömmade flyktingar över Idefjorden in till den lilla orten Krokstrand där de härbärgerades i privatbostäder och skollokaler eller genom Röda Korset.⁷⁸⁶

Förloppet i dalsländska Ed liknade det i Arvika. Stora problem uppstod dock för ortsbefolkningen hur de evakuerade skulle härbärgeras. Samtliga hotell, pensionat och samlingslokaler var fullbelagda med flyktingar och några hundra personer, mest kvinnor, barn och äldre, fick därför tillfällig logi i ortens två missionshus och i dess enda biograf. En stor del av flyktingarna var utblottade och i brist på statliga resurser föll det på befolkningens ansvar att sörja för flyktingarnas utspisning. En särskild flyktbyrå bildades i Ed under ledning av kyrkan och en del av flyktingströmmarna fördelades också på omkringliggande bebyggelse genom byråns vädjan i tidningarna. Det efterlystes även mer ekonomisk hjälp från enskilda och föreningar. Bland annat gav Dals Eds järnväg en större summa som stöd. Eds rödakorsledare

⁷⁸⁵ ”Upplåt edert hem för flyktingar!” i *Arvika Tidning* 15 april 1940.

⁷⁸⁶ ”4–500 flyktingar i Nord-Bohuslän” i *Strömstads Tidning* 20 april 1940.

Hilma Lindqvist framhöll att Röda Korset ställde upp med frivilliga krafter för utspisning och utdelning av kläder, men att detta också krävde både arbete och pengar. Hon hade dock de bästa förhoppningar om ekonomin genom att lokalföreningen vädjat till Röda korsets ordförande, prins Carl, för att genom honom få någon form av stöd.⁷⁸⁷

Landshövding Ivar Vennerström i Värmland sade sig också vara välvillig till att ”bispringa de hjälpbehövande”, men framförallt framhöll han vikten av att frivilliga organisationer och enskilda gjorde insatser.⁷⁸⁸ Det var således inte självklart med statliga insatser utan länsstyrelserna i gränslänen förlitade sig till stor del på befolkningens villighet att ställa upp för flyktingarna. Ett exempel på sådan välvillighet var en 87-årig ensamstående hemmansägare vid stället Bråtane i Dalsland omedelbart intill norska gränsen. Hans ägo låg vid den mest frekventa flyktingvägen i Dals Eds landsfiskalsdistrikt och från hans bostad var det fem kilometer genom bergig och väglös skogsmark till närmast bebodda plats. I skrivelse till Socialstyrelsen 1943 från Landsfiskalen i Dals Ed beskrevs att mannen sedan 1940 tvingats omhänderta flera hundra flyktingar i avvaktan på den svenska gränsbevakningens ankomst som på grund av terrängen endast skedde en gång per dygn. Flyktingarna hade varit genomvåta, frusna, uttröttade och svultna efter vandringen i den oländiga och sjörika terrängen på den norska sidan och till största delen bestod dessa flyktingar av kvinnor och barn. Hemmansägaren hade därför genom egen uppoffring måst hjälpa dem med mat och kläder. Fiskalen föreslog av det skälet hos Socialstyrelsen att mannen skulle tillerkännas en ersättning på 100 kronor. Socialstyrelsen hade intet att erinra bara beloppet utbetalades mot kvitto.⁷⁸⁹ Enskilda personer tvingades således själva ta upp ersättningsfrågorna med myndigheterna. Statliga bidrag för mottagningen av flyktingar tycktes således inte vid denna tid ha varit en självklarhet.

Den värmländske landshövdingen framhöll också behovet av befolkningens insatser för luftskyddet och byggandet av skyddsrum, men påpekade samtidigt, att det nog hade syndats en hel del i fråga om effektiviteten och skyndsamheten med dessa viktiga åtgärder. Möjligtvis var det en viss form av självkritik. I egenskap av riksdagsledamot och

⁷⁸⁷ ”Flyktingströmmen på Dal. Dals-Ed fullbelagt” i *Nya Wermlandstidningen* 15 april 1940;

”Flyktingströmmen i Dals-Ed växer” i *Nya Wermlandstidningen* 16 april 1940.

⁷⁸⁸ ”Hjälporganisationen i full verksamhet i gränsbygden” i *Karlstads Tidning* 16 april 1940. Ivar Vennerström (1881–1945) var riksdagsledamot 1915–1936 och försvarsminister 1932–1936.

⁷⁸⁹ LA, Landsfiskalens i Dals Ed arkiv, FIV:1, Framställning 13 september 1943 och Socialstyrelsens svar 17 september 1943.

försvarsminister hade Vennerström själv varit med och beslutat om halveringen av försvaret under mellankrigstiden. Landshövdingen avslutade dock kraftfullt med att uppmana länets invånare att sätta in all kraft och energi på de olika uppdragen som det anstod ”varje god medborgare och redlig svensk i denna bistra situation”.⁷⁹⁰

De frivilliga organisationerna åtog sig således betydande uppgifter men det hade också sina gränser. Metodistförsamlingen i Strömstad fortsatte sitt arbete med flyktingar även efter 1940. De hade en omfattande inkvartering av norska flyktingar under våren 1941 men ville säga upp avtalet då dygnersättningen långt ifrån täckte organisationens utgifter. Det gick inte heller att kräva mer frivilliga insatser än vad som redan utfördes. Att behovet av Metodistkyrkans insatser var stort framgick, då Landsfogden i Göteborgs och Bohus län omedelbart meddelade att ersättningen skulle justeras så att kyrkans utgifter täcktes.⁷⁹¹

Hur var statens inställning till att ekonomiskt stödja flyktingar? Det etablerade mönstret under mellankrigstiden hade utgått från att det helt och hållet var en fråga för flyktingen själv och de frivilliga hjälporganisationerna. Det fanns som Klas Åmark framhållit således ett instrumentellt arv som skulle visa sig helt otillräckligt för att möta den nya tidens utmaningar.⁷⁹² Var det dessa seglivade mönster som även under de första krigsåren tycks ha levt kvar när flyktingarna strömmade in över den norsk-svenska gränsen?

Samlings- och evakueringsbaser

I Strömstad samordnades insatserna för Bohuslän och Dalsland av en hjälpkommitté som svarade för att ta emot flyktingar som fördes med bussar från gränsens stationer till Strömstad. Kommittén organiserades under ledning av Samrealskolans rektor och omfattade en rad frivilliga organisationer, däribland Röda Korset, Svenska kyrkan, Frälsningsarmén och flera andra frikyrkliga församlingar i staden.⁷⁹³ Avsikten var att ordna ett kort uppehälle innan evakueringen skulle ske till mer stadigvarande inkvarteringar inåt landet. I ett upprop i de bohuslänska tidningarna från den nybildade kommittén vädjades om allmänhetens stöd i form av

⁷⁹⁰ ”Hjälporganisation i full verksamhet i gränsbygden” i *Karlstads Tidning* 16 april 1940.

⁷⁹¹ LA, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län, DIX:1, Skrivelse från Metodistkyrkan maj 1941 samt landsfogdens svar.

⁷⁹² Åmark, 2011, s. 514–515.

⁷⁹³ ”Flyende normän riskerade livet på Idefjordens is” i *Bohusläningen* 15 april 1940.

penningbidrag och gåvor. Bland annat uppläts nu samtliga frikyrkor som övernattningsplatser och Röda korset ställde sängutrustningar till förfogande.⁷⁹⁴

Frälsningsarméns ledare i Strömstad, Richard Lander, uppgav i en intervju långt senare att redan den 10 april hade organisationen kontaktats av polisen om upplåtelse av lokaler och omhändertagande av de anländande flyktingarna. Enligt Lander följde nu

en ström av flyktingar varje dag, vi fick låna madrasser och filtar av Röda Korset och damer därifrån hjälpte oss med utspisning. Så småningom organiserades arbetet, både baptistkyrkan och metodistkyrkan hjälpte till med sängplatser.⁷⁹⁵

I Karlstad samordnades insatserna för Värmlands län. Finlandsbyrån i Karlstad bytte namn till Norgebyrån och ambitionen var även här att dirigera flyktingarna vidare till inkvarteringsorter in i landet. I Karlstad ställdes delar av stadens centralsjukhus i ordning för flyktingar medan patienter evakuerades för att ge plats åt såväl sårade norska soldater som skadade civila flyktingar.⁷⁹⁶

Utslussningen från Strömstad och Karlstad inåt landet fick extra tryck på snabb och effektiv hantering när de till Norge angränsande länen successivt klassades som skyddsområden. Från och med 25 april fick således inga utländska medborgare vistas i Värmland och Dalsland. Detsamma gällde även Göteborgs och Bohus län från och med 5 maj, men dock med undantag för Göteborg. Norska medborgare som vistades i de tre länen före 1 september 1939 fick emellertid stanna kvar.⁷⁹⁷

Inkvarteringsorter inåt landet

Utslussningen av flyktingar till olika förläggningssorter skedde i samverkan mellan länsstyrelserna i gränslänen och de i Västergötland. De senare åtog sig att anskaffa lokaler och livsmedel för en längre period för flyktingarna.⁷⁹⁸ Vid transporterna under april från Strömstad inåt landet användes bland annat norska bussar och chaufförer från Halden. De hade via bilvägarna tagit sig in i Sverige innan tysk militär hann stänga gränsen. Som mest gick

⁷⁹⁴ "Upprop. Hjälp de norska flyktingarna!" i *Strömstads Tidning* 16 april 1940.

⁷⁹⁵ Modig, 2013, s. 269.

⁷⁹⁶ "Hjälporganisation i full verksamhet i gränsbygden" i *Karlstads Tidning* 16 april 1940; "Hjälp ordnas åt flyktingarna från Norge" i *Värmlands Folkblad* 16 april 1940.

⁷⁹⁷ *Svensk författningssamling*, SFS 248/40 och 288/40.

⁷⁹⁸ "Flyktinghjälp väl ordnad i Strömstad" i *Bohusläningen* 20 april 1940.

dagligen under några veckor i april kolonner av bussar med upp till 130 flyktingar till bland annat Lidköping och Mariestad. Under den första veckan fördes på så sätt enligt landsfiskalen i Strömstad över 300 flyktingar till olika platser inåt landet.⁷⁹⁹ Även vid utslussningen från Karlstad var Västergötland anhalt för en stor del av flyktingarna och bland annat Mariestadsområdet.⁸⁰⁰ Samtidigt var rädslan stor hos de svenska myndigheterna att ”opålitliga element” skulle ta sig in i landet. Landshövding Carl Mannerfelt i Skaraborgs län gav därför länets polischefer direktiv om att de evakuerade norska flyktingarna skulle upplysas om skyldigheten att stanna i förläggningarna. De hade också skyldighet att motta anvisat arbete och fick inte heller lämna förläggningssorten, uppehålla sig i järnvägsstationer eller färdas med motorfordon. Flyktingarna skulle också påminnas om att vägran att följa instruktionerna kunde medföra utvisning.⁸⁰¹

Den 3 maj 1940 hade cirka 1 100 flyktingar omhändertagits i Skaraborgs län men svårigheterna blev allt större att kunna anskaffa inkvarteringar. Därför ansåg sig länsstyrelsen inte kunna motta ytterligare norska flyktingar. Utrymnena i länet hade bland annat genom den skärpta beredskapen beskurits och dessutom hade det kommit en begäran från Göteborg om att få disponera lokaler för evakuerade skolbarn.⁸⁰²

Staten träder in på banan

De centrala myndigheterna hade under april och maj 1940 i mycket liten utsträckning följt utvecklingen av gränsmottagningen och transportorganisationen inåt landet. Först i slutet av maj, när de första erfarenheterna gjorts vad massflykt innebar för det svenska samhället, hade Statens utrymningskommission fått uppdraget att planera för omhändertagandet av civila flyktingar från områden under krigshot eller krig. Dessutom skulle kommissionen understödja civila flyktingar från Norge och så småningom även de från Danmark, Finland och de baltiska staterna. I första hand upprättade utrymningskommissionen en organisation för det fortsatta mottagandet av norska flyktingar genom att anordna ett antal öppna förläggningar. För detta ändamål utnyttjades Socialstyrelsens förläggningar för beredskapsändamål samt flera herrgårdar. Totalt kunde

⁷⁹⁹ ”4–500 flyktingar i Nord-Bohuslän” i *Strömstads Tidning* 20 april 1940; ”Flyktingarna lämna staden” i *Strömstads Tidning* 25 april 1940.

⁸⁰⁰ ”Hjälp ordnas åt flyktingarna från Norge” i *Värmlands Folkblad* 16 april 1940.

⁸⁰¹ RA, Statens utrymningskommission, hemliga arkivet BI:1, Skrivelse 20 april 1940.

⁸⁰² RA, Statens utrymningskommission hemliga arkivet BI:1, Skrivelse 3 maj 1940.

närmare 300 personer på detta sätt härbärgeras. Samtidigt hade Socialstyrelsen ansvar för planläggning och drift av förläggningar, som avsåg utländska medborgares omhändertagande. Däri ingick bland annat kontroll, disciplin och ordningens upprätthållande inom lägren. Därför inrättades inom styrelsen i mitten av maj 1940 en särskild avdelning för utlänningsförläggningar.⁸⁰³ Oron var också stor att ”subversiva” element från Norge skulle smyga sig in i det svenska samhället. Sekreterare Drougge vid utlänningsavdelningen, sedermera chef för avdelningen, var tveksam till att ge tillstånd för norska trädgårdselever till trädgårdsarbete i Västsverige. Drougge framhöll att avdelningen hyste misstankar om att ett flertal norrmän var kommunister och kunde tänkas ägna sig åt kommunistisk verksamhet i trädgårdarna. Exempelvis utpekades särskilt de norska eleverna vid Göteborgs Tekniska Skola som en riskkategori.⁸⁰⁴ Skolan hyste norska elever redan under mellankrigstiden då en liknande skola på den nivån inte fanns i Norge.

Planer för omhändertagande av flyktingar

Utrymningskommissionens planer för flyktingarna byggde till stor del på den provisoriska organisation som lokalt växte fram i april och maj under de första veckornas kaotiska förhållanden. Genom länsstyrelsen skulle förläggningar ordnas där flyktingarna tillfälligt togs om hand och utspisades. Därefter svarade kommissionen för den fortsatta inlotsningen i det svenska samhället. Undantag gjordes för flyktingar som polisen måste ta i förvar. Sedan kommissionen av länsstyrelsen fått uppgift om flyktingarnas bakgrund bestämdes i vilka orter flyktingarna skulle inkvarteras. På orten placerades därefter genom en särskild inkvarteringsmyndighet flyktingen i en mottagningsförläggning i avvaktan på definitiv bostad.⁸⁰⁵

Det fanns också en stor grupp flyktingar som av hälsoskäl inte kunde åtaga sig grovarbete. I åtskilliga fall var detta enligt kommissionen orsakat av de påfrestningar som deras flykt fört med sig. Många av dessa saknade medel för sitt uppehälle och i det läget fick utrymningskommissionen med kontanthjälp ersätta de kommuner eller organisationer, som svarat för

⁸⁰³ SOU 1945:1, s. 117; RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar Ö III:1, P.M. 29 juli 1940 angående omhändertagandet av flyktingar från Danmark, Norge och Finland.

⁸⁰⁴ RA, UD P 1340, mapp II, P.M. 1 augusti 1940.

⁸⁰⁵ RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar, ÖIII:1, Skrivelse från Socialstyrelsen 31 maj 1940; RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar, ÖIII:1, P.M. 1940 (odaterad).

flyktingarnas uppehälle. Särskilt i Skaraborgs län var det många kommuner som belastades rent ekonomiskt av ett omfattande antal placeringar. Exempelvis hade Böja kommun en stor flyktingfamilj boende i sitt område som inte kunde försörja sig. Familjen blev kvar i Sverige till oktober innan den återvände till Norge och för uppehälleskostnaderna krävde kommunen gottgörelse av Statens utrymningskommission. Lerdala kommun var ett annat exempel som i juli tagit emot 25 flyktingar vilka först intagits på ett pensionat innan de fördelades på olika gårdar i omgivningen. Även Lerdala krävde ersättning för kostnaderna. Framställningarna gick via utrymningskommissionens inkvarteringsnämnder på de olika orterna. Även de privata organisationerna kunde söka ersättning för sina åtaganden för flyktingar. Stadsmissionen i Stockholm mottog exempelvis elva tyska flyktingar från Norge som gavs kost, logi och kläder.⁸⁰⁶

Kommissionen kommenterade också de första veckornas kaos vid gränsen. Först efter omfattande kartläggning kunde kommissionen under juni lokalisera vistelserna för de flyktingar som fanns kvar i landet. Uppgifter saknades nämligen i stor utsträckning om vilken hjälp de fått, hur de uppfört sig och hur villiga de var att arbeta.⁸⁰⁷

Evakuering av svensk gränsbefolkning vid tyskt anfall

Parallellt med den konkreta planeringen vid evakueringen av norska flyktingar skulle utrymningskommissionen även planera för den svenska befolkningens utrymning ur gränsområdena i det fall Tyskland skulle anfalla. I det totala organisatoriska sammanhanget måste också detta beaktas av de lokala myndigheterna. Även detta krävde resurser av olika slag och för planeringen svarade kommissionen, länsstyrelsen och militärmyndigheten inom varje försvarsområde. Utrymningsplaner för en stor del av gränslänets befolkning hade aldrig tidigare gjorts upp, men även här upprättades under stor brådska preliminära planer i mitten av maj. Planläggningen tog fasta på vissa kategorier och då i första hand skolbarn med lärare, minderåriga barn med mödrar och åldriga och arbetsoföra personer från gränstrakten mot Norge. Dessa beräknades i Värmland uppgå till närmare 20 000 och i

⁸⁰⁶ RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsföreläggningar, ÖIII:1, P.M. 1940 (odaterad); RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsföreläggningar, ÖIII:1, diverse ansökningar om ersättningar för flyktingars uppehälle.

⁸⁰⁷ RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsföreläggningar, ÖIII:1, P.M. rörande utrymningskommissionens flyktingverksamhet, 1940 (odaterad).

Dalsland till cirka 3 600 personer men i Värmlands gränsområden berördes på olika sätt totalt uppemot 70 000 personer.⁸⁰⁸

I Värmland skulle befolkningen i gränsområdena flyttas bort. Det gällde emellertid även stora delar av befolkningen i de större städerna. Inkvarteringsområden anvisades öster om Klarälven. Planer gjordes också upp för så kallad panikartad evakuering. Om omedelbara krigshandlingar skulle äga rum i västra och norra Värmland beräknades en omfattande flyktingström ske från områdena. Särskilda inkvarteringsnämnder utsågs för att förbereda, verkställa och omhänderta flyktingströmmarna. Militärens möjligheter att medverka bedömdes emellertid som minimala med hänsyn till den samtidiga mobiliseringen och de pågående krigshandlingarna. I stället skulle ansvaret läggas på civila myndigheter med hjälp av Röda korset, Lottakåren och andra frivilliga organisationer. Förläggningen för de flyende planerades ske i områden öster om länet. Samtidigt bedömde länsstyrelsen i Värmland och lokala militära befälhavare att en total evakuering var omöjlig att verkställa då järnvägarnas kapacitet inte räckte till samt den rådande bristen på bilar. Det bedömdes dessutom att krigshandlingarna i Värmland huvudsakligen skulle utspelas i dalgångarna varför det var stor risk att civilbefolkningen kunde komma att drivas mellan fiendens och egna linjer och i skogarna skulle de flyende snart hungra ihjäl. Promemorian konstaterade föga förvånande att stämningen bland befolkningen i gränsområdena var uppjagad.⁸⁰⁹

Samma upplägg gjordes för Göteborgs och Bohus län. Evakueringen i gränsområdet skulle här ske till områden öster om Väneren. I stort sett alla städer i Dalsland och Bohuslän berördes av evakueringen och för dessa skulle inkvartering ske genom spridning till närbelägna trakter. För Göteborg planerades en omfattande utflyttning av befolkningen österut.⁸¹⁰

I evakueringsplanen för norra Bohuslän fanns det oro särskilt för Strömstad. Enligt bataljonschefen för området kunde staden bli utsatt för beskjutning av flyg och artilleri. Strömstads genomgående trähusbebyggelse skulle då medföra att staden sannolikt helt brann ned. Det var därför

⁸⁰⁸ RA, Statens utrymningskommission, hemliga arkivet, EI:3, Skrivelser från Länsstyrelsen i Värmlands län 24 och 29 maj 1940; KrA, Försvarsstaben, interneringsdetaljen, första avdelningen F2:1, P.M. 18 maj 1940.

⁸⁰⁹ KrA, Försvarsstaben, interneringsdetaljen, första avdelningen F2:1, P.M. 14 maj 1940.

⁸¹⁰ KrA, Försvarsstaben, interneringsdetaljen, första avdelningen, F2:1, P.M. 14, 15 och 17 maj 1940.

nödvändigt att stadens invånare tvångsevakuerades vid risk för omedelbart anfall.⁸¹¹

Förläggning och arbetsförmedling i Öreryd

De öppna förläggningarna inrättades för att kunna ta emot större flyktingströmmar. De som vistades i dessa läger var inte internerade utan verksamheten sågs som en form för flyktingens uppehåll i Sverige. I början var Statens utrymningskommission huvudman för de öppna lägren men från och med 1 oktober 1941 övertogs ansvaret av Socialstyrelsen.⁸¹²

Den öppna förläggningen skulle komma att tas i bruk sedan rikskommissarie Terboven i slutet av september 1940 proklamerat den så kallade nyordningen i Norge och flyktingströmmarna till Sverige därefter åter börjat öka. När flyktingtrycket från Norge i februari och mars 1941 tog ytterligare fart inrättades därför en provisorisk mottagningscentral i Öreryd i Småland. Från och med mars fördes alla norska flyktingar till lägret som av landsfiskalerna vid gränsen beviljats nödfallsvisering. Öreryd blev på det sättet det första fästet i den norska stat i staten som byggdes upp i Sverige under kriget. Transporten till det nya lägret gick först till Göteborg, då Strömstad saknade möjligheter till inkvartering för de stora grupper av norrmän som anlände under våren 1941. Exempelvis transporterades 11 mars 1941 klockan fem på morgonen med tåg fyrtio norska flyktingar från Strömstads station. I Göteborg inkvarterades de i Frälsningsarméns härbärke i avvaktan på vidare resa till Öreryd.⁸¹³ Ett par dagar senare reste gruppen vidare till Hestra station i Småland. Därifrån fördes de med lastbil till Öreryd. En norsk flykting mindes att baracken i förläggningen saknade isolering för vinterbruk och att det därför gällde att inte ligga för nära väggen för då kunde de frysa fast.⁸¹⁴

Ledningen på Öreryd var ganska avvaktande gentemot de första strömmarna av norska unga män under våren 1941. Grimnes refererar här till förläggningsschefens uppgift att 15–20 procent av flyktingarna var mer eller mindre arbetskygga och hade flytt till Sverige för att slippa arbeta. Bara tio procent skulle enligt förläggningsschefen haft arbete då de reste hemifrån.

⁸¹¹ LA, Landsfiskalens i Strömstad arkiv EXIII:1, Rapport 31 maj 1940 om åtgärder för evakuering inom II.bat L 17 område.

⁸¹² SOU 1945:1, s. 117.

⁸¹³ RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar, FIh:1, Skrivelse 10 mars 1941; Johansson, 2008, s. 40.

⁸¹⁴ Sven Johansson, *Kyrkbyn som togs i beslag*, Hestra 2002, s. 60.

Grimnes framhöll emellertid att motståndsrörelsen i Norge uppstod bland ungdomar som inte var bundna av familj eller yrkesställning. De var visserligen ännu inte härdade av livet men de ägde enligt Grimnes en brinnande motståndsvilja. Samma uppfattning som Grimnes ger uttryck för framgår också av flyktingkategorierna under våren 1941. 95 procent var män under denna vår och de allra flesta kring 20–23 år. Huvuddelen av de flyende sade sig ha deltagit i olika motståndsaktiviteter. Även om en del av uppgifterna kan vara överdrivna visar det att det bland den första vågens flyktingar våren 1941 fanns stor initiativkraft att fly för att få strida för Norge.⁸¹⁵

Öreryds mottagningscenter låg i Småland nära Gislaved. Informationen var i början mycket knapphändig om var förläggningen var belägen med hänsyn till tidsläget. Detta visade ett reportage i *Borås Tidning*:

Lägret ligger cirka milen från närmaste järnvägsstation och består av tre olika barackstäder, där cirka 550 flyktingar ha en tillfällig uppehållsort. Byggnaderna äro monter- och flyttbara baracker, synnerligen trevliga för övrigt. De långa barackerna äro ordnade dels till liggplatser med över- och undersängar och dels till kök med massor av småbord. Lägret är inte inhägnat utan internerna kunna komma och gå som de vilja.⁸¹⁶

Inför reportaget i *Borås Tidning* hade det enligt tidningen varit svårt att få tillstånd att besöka förläggningen. Lägret fick inte nämnas vid namn utan endast att det var beläget några mil från Borås. De 550 manliga flyktingarna uppgavs vara sysselsatta med skogs- och vägarbeten. En väg i socknen hade breddats utan någon kostnad för vägdistriktet men annars var skogsarbete det som stod till buds. Arbetsförmedlingen hade ett särskilt ombud i lägret och lägerchefen förklarade, att de flesta i lägret var rotlösa och rolösa och behövde sysselsättning medan Sverige behövde arbetare. I övrigt utgjordes fritidsaktiviteterna av sång och musik, filmvisningar och sport och många normän kastade enligt lägerchefen långtansfyllda blickar på skidbacken i närheten.⁸¹⁷

Tidningens positiva bild kontrasterar emellertid mot den bild som många av de norska flyktingarna gav. Den 30-åriga Knut Haukelid mindes Öreryd som en plats där några usla baracker låg spridda på ett lerigt område. Intrycket av hopplöshet och gyttja gjorde honom medveten om flyktingens

⁸¹⁵ Grimnes, 1969, s. 47–49.

⁸¹⁶ ”Rotlösa och rolösa men optimismen lever kvar” i *Borås Tidning* 21 oktober 1941.

⁸¹⁷ ”Rotlösa och rolösa men optimismen lever kvar” i *Borås Tidning* 21 oktober 1941.

tragedi att vara hemlös i avsaknad av pengar och vänner och uppfylld av nattsvart förtvivlan. Öreryd blev snarare synonym för tristess, isolering, förvisning, flyktingstämpel och arbetsplikt.⁸¹⁸

Öreryds mottagningscenter startade i mars 1941 sedan antalet flyktingar från Norge starkt ökat över norra Bohuslän. Lägre hade anordnats vid slutet av 1930-talet med Socialstyrelsen som huvudman och stod fortfarande intakt i början av 1941. Det skulle användas vid krigsutbrott för internering av vissa utländska medborgare, men också åt svenskar som bedömdes vara säkerhetsrisker. Sedan socialminister Gustav Möller gett underhandsmedgivande övertogs lägre omedelbart för att hysa norska flyktingar. Den snabba övergången hade också att göra med att Norska legationens flyktingkontor i Stockholm åtog sig att bestrida alla kostnader som var förenade med flyktingarnas uppehälle. Ledningen skulle bestå av en norsk föreståndare som hade hand om lägrets ekonomi samt en svensk föreståndare som i samråd med landsfogden inom länet skulle utöva den yttre tillsynen.⁸¹⁹

Det dubbla ledarskapet med otydliga befogenheter för de två föreståndarna ledde snart till motsättningar om vem som skulle göra vad. Norska legationen konstaterade föga överraskande att det rådde oklarheter i kompetensfördelningen mellan de svenska och norska myndigheterna på platsen men att det främst hade sin grund i de oklarheter som uppstått genom att två svenska centrala myndigheter – Socialstyrelsen och Statens utrymningskommission – var inblandade i lägrets skötsel. Oklarheterna ledde till att Socialstyrelsen två veckor senare i oktober 1941 övertog hela ansvaret för de öppna förläggningarna i landet.⁸²⁰

Även Thede Palm vid den militära underrättelsetjänsten C-byrån framhöll att det i inledningen fanns misstro mellan svenska och norska företrädare.⁸²¹ Palm hade uppdraget att förhöra de norska flyktingarna om de militära förhållandena vid norsk-svenska gränsen men efterhand utvecklades

⁸¹⁸ Knut Haukelid, *Sabotörer i frihetskamp*, Stockholm 1956, s. 30–32. Haukelid deltog i bland annat genomförandet av sabotageaktionen mot tungvattenanläggningen i Rjukan 1943. Se även Johansson, 2008, s. 40, 49.

⁸¹⁹ RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar, FIh:1, Skrivelse 21 maj 1941 från Statens utrymningskommission samt skrivelser 9 och 11 september 1941 från Norska legationen och den norske föreståndaren.

⁸²⁰ RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar, FIh:1, Skrivelse 9 och 11 september 1941 från Norska legationen.

⁸²¹ Försvarsstaben, C-byrån, B2:1, P.M. 23 oktober 1941 rörande förhållandena på Öreryd.

en samverkan där norsk kriminalpolis genomförde de direkta utfrågningarna efter instruktioner från Palm.⁸²²

Lägret i Öreryd ledde således till att norska flyktingar förhördes flera gånger. Det första förhöret hölls av landsfiskalerna vid gränsen och därefter av representanter för Norska legationen och av C-byråns företrädare i Öreryd. Enligt byrån skulle den grundliga utfrågningen från hösten 1941 ske vid ankomsten till mottagningslägret av akademiskt skolad person inom byrån och rapporterna direkt tillställas C-byrån. Syftet var främst att få information om vad som hände i Norge. Vid gränsen skulle endast begränsad utfrågning ske av flyktingen genom landsfiskalerna för att få fram uppgifter av brådskande natur enligt frågeformulär och rapportblanketter.⁸²³ Vid Öreryd inrättades också Rettskontoret genom att norsk polis i Sverige successivt förhörde de nyanlända flyktingarna. Syftet med förhören var främst att skilja ut personer som spionerade för Quisling-regimen exempelvis genom att få flyktingar att berätta om vem som hjälpt dem över gränsen. Sedan mottagningen överförs från Öreryd till Kjesäter i mars 1942 blev förhören mer regelbundna och protokollförda.⁸²⁴

Socialstyrelsen behövde också möta den svenske säkerhetschefens krav på att bevakningen av norska flyktingar skulle skärpas under transporterna genom Sverige mellan olika förläggningar. Enligt Socialstyrelsen hade emellertid säkerhetschefen bibringats en felaktig uppfattning att de norska flyktingarna omhändertagits för internering vilket inte var fallet. Det var därför enligt styrelsen väl sörjt för att flyktingar som inte avvisades vid gränsen också anlände till Öreryd. Dessutom behövde det knappast påpekas enligt styrelsen att transport under bevakning lätt skulle betraktas som fångtransport och att det var en förväxling som skulle väcka ont blod både i vårt land och i Norge.⁸²⁵

⁸²² Thede Palm, *Några studier till T-kontorets historia*, utgivna genom Evabritta Wallberg, Stockholm 1999, s. 36. Palm blev vid krigsslutet chef för den hemliga militära underrättelsetjänsten som då ändrade namn från C-byrån till T-kontoret.

⁸²³ KrA, Försvarsstabens, C-byrån, BI:5, Förtröligt yttrande 18 december 1941.

⁸²⁴ Rettskontoret var direkt underställt den norska exilregeringens justitiedepartement i London och kom 1942 att förläggas till Kjesäter. Det innebar, att den hade ett självständigt förhållande till den Norska legationen i Stockholm. Rettskontoret fungerade både som polis, åklagare och säkerhetstjänst och upprättade på kontoret i Stockholm register över "opatriotiska" normän, vilka efter kriget skulle ställas till svars för sina landsförrådiska aktiviteter. Uppgifterna hämtade ur Barstad, 1991, s. 95.

⁸²⁵ RA, Socialstyrelsen, hemliga arkivet E2:3, Skrivelse 27 december 1941.

Förläggning i Kjesäter

Kjesäter var en slottsliknande herrgård som i juni 1942 inrättades för enbart norska medborgare. Den ersatte därmed Öreryd som genomgångsläger. Öreryd behölls dock som arbetsmarknadsläger dit de flesta norska flyktingarna dirigerades efter mottagningen i Kjesäter. För dem som bodde i närheten av förläggningen var det enligt en boende en ganska vemodig syn när flyktingarna i långa rader med sina bylten, säckar och väskor tågade fram till det stora vita slottet.⁸²⁶ Däremot upplevdes lägret snarare som en slags befrielse för de anländande normmännen:

Vi kände oss totalt lyckliga, där vi traskade fram [...] I slutet av allén såg vi den mäktiga fasaden på Kjesäters slott. Vi var på norskt territorium, fri norsk mark. Här var allt norskt, språk, skyltar, anslag. Vi kom till ett litet välordnat norskt samhälle.⁸²⁷

Kjesäter var en större anläggning med högre standard än Öreryd och låg nära Vingåker vars järnvägsstation var ansluten till västra stambanan mellan Stockholm och Göteborg. Från Vingåker fördes flyktingarna med bil eller lastbil till Kjesäter eller som en flykting uttryckte det: ”På Vingåkers stasjon ventet drosjer som kjørte oss i lang rekke opp til slottet Kjesäter”.⁸²⁸ Lägret hade funktioner för registrering, hälso- och sjukvård, avlusning, nya kläder, utfärdande av pass och understödsbidrag. En nyanländ flykting mindes, att de förhördes och registrerades och måste igenom grundliga undersökningar.⁸²⁹ För flyktingen innebar Kjesäter en omfattande kartläggning av bakgrund och göranden under ockupationen samtidigt som förhören genomfördes av norska funktionärer. Sjukvårdskontoret var av stor omfattning då många av flyktingarna inte var i bästa form fysiskt och psykiskt efter flykten. Cirka 35 personer var anställda inom sjukvården i lägret.⁸³⁰ I regel tog proceduren tre dagar innan flyktingen kunde dirigeras vidare. Tidningen *Arbetet* rapporterade att efter

⁸²⁶ Gunnar Helén, *Flyktasyl i Vingåkersboken del I*, Vingåker, 1945, s. 189.

⁸²⁷ Lars-Göran Dybeck, *Den gömda historien*, 2016, s. 79.

⁸²⁸ Levin, 2015, s. 172.

⁸²⁹ Citerat i Rimstad, 2016, s. 61.

⁸³⁰ Wilhelm Haagestad, ”Kjesäters slott i Sörmland. Det svenske greveslottet som ble norsk flyktinghjem” i *På Kjesäter – årsbok 1995–1996*, Kjesäters folkhögskola.

tre dagar är flyktingens papper klara och han själv likaså. Är han en ensamstående manlig, skickas han till Örerydslägre, är det frågan om en ensamstående kvinna kommer hon till Katrineholmstrakten, kvinnor och barn får komma till Dalarna. [...] Pojkar under 18 år sändas till Voxna-lägre.⁸³¹

För ensamstående kvinnor fanns genomgångslägre i Katrineholm, som utgjordes av ett pensionat, från vilket kvinnorna lotsades ut i arbete inom främst hushåll. Kvinnor med barn sändes i stället till mödravårdshem i Stockholm medan maken skickades i arbete. I takt med att allt fler familjer anlände som flyktingar blev utspridningen ett allt större problem. Förutom att unga sändes till Voxna i Hälsingland sändes också studenter vidare till svenska universitetsorter eller städer med olika specialutbildningar. I början av 1944 fanns det cirka 1 200 norska flyktingar i olika slag av studier.⁸³²

Några av flyktingarna fick dock stanna längre tid i mottagningslägre och det gällde bland annat kriminella och sjuka. Redan några veckor efter starten ledde emellertid de allt större flyktingströmmarna till att lokalerna blev trångbodda. Därtill kom det allt större flyktinginslaget av kvinnor och barn som ställde nya krav på lokalerna. Socialstyrelsens representant vid Kjesäter Harry Horndahl tog upp trångboddheten vid ett flertal tillfällen under sommaren 1942 och en rad baracker uppfördes på herrgårdsplanen för att möta det ökade flyktingtrycket. Han föreslog också att landsfiskalerna vid gränsen skulle anmoda "asociala" individer att självmant återvända till Norge, då sådana försökte under sken av att vara politiska flyktingar komma in i Sverige.⁸³³

Under 1942–1943 anlände i snitt per dag cirka trettio norska flyktingar till Kjesäter från landsfiskalsdistrikten vid gränsen men med fortsatt ökat tryck utgjorde antalet cirka 100 per dygn under 1944. Av de cirka 12 000 individer som anlände från starten av förläggningen i juni 1942 till sista december 1943 avvek 17 personer från lägre eller under resor från Kjesäter till annat läger, medan 44 som aviserats av landsfiskalerna om ankomst avvek under transporten. Av de som avvek från förläggningen greps de flesta ganska snabbt av svensk polis.⁸³⁴

⁸³¹ "Det fria Norge i Sörmland" i *Arbetet* 10 juni 1943.

⁸³² Grimnes, 1969, s. 122, 124, 131.

⁸³³ RA, Socialstyrelsen avdelning för utlänningsförläggning Flj:2 mapp Kjesäter, Skrivelse 16 augusti 1942.

⁸³⁴ RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar, Flj:2 mapp Kjesäter, Statistiksammanställningar 3 augusti 1943.

I takt med det ökade flyktingtrycket 1944–1945 blev också ordningsproblemen allt större. Ett särskilt disciplinråd tillsattes därför i Kjesäter under april 1944 till krigsslutet som fick hantera bland annat 659 rymningar och 197 brott mot ordningsreglerna.⁸³⁵ Horndahl beklagade sig hos Statens utlänningskommission att kvaliteten hos flyktingarna som anlände till Kjesäter påtagligt försämrats under 1944. Antalet quislingar, ”tysketöser” och kriminella hade blivit allt fler och den svenske representanten konstaterade att det klientel som nu kom den svenska arbetsmarknaden till godo inte var av samma goda beskaffenhet som tidigare.⁸³⁶

Utöver att vara Socialstyrelsens representant på Kjesäter var Horndahl även företrädare för den svenska militära underrättelsetjänsten (C-byrån). Han samarbetade nära postcensuren i lägret för att snabbt kunna utöva kontroll. C-byrån menade att på det sättet måste flyktingarna av disciplinära skäl ges uppfattningen att kontrollen var snabb och skarp och att avsteg ofelbart upptäcktes.⁸³⁷

Norska myndigheter övertog genom förhören och undersökningarna av flyktingarna till stor del förstahandskontrollen över vilka av de nyanlända som var samarbetsmän till Qusling-regimen i Norge. Men inte enbart dessa skulle identifieras. C-byrån och Norska legationen arbetade i nära samförstånd kring klassificeringen av de anländande flyktingarna:

För att möjliggöra en ökad rörelsefrihet åt de bästa elementen bland norska flyktingarna är det nödvändigt att inom dessa verkställa en viss klassering. Det gäller att från de pålitliga frånskilja sådana kategorier som förbrytare, kommunister, quislingar och övriga aktiva politiker och agitatorer inom ytterlighetspartier. En dylik klassering kan lämpligen ske på Kjesäter, dit det stora flertalet av flyktingar hänvisas och registreras.⁸³⁸

Uppgifterna om flyktingarnas politiska status gick därefter vidare till Norska legationen där uppgifterna antecknades i ett samlingsregister över norska flyktingar. Framförallt angavs om flyktingen tillhört eller tillhörde en kommunistisk organisation eller var känd för kommunistiska sympatier.

⁸³⁵ Grimnes, 1969, s. 181.

⁸³⁶ RA, Statens utlänningskommission, lägerarkivet, Kjesäter BI:3, Skrivelse till Statens utlänningskommission 14 juli 1944.

⁸³⁷ KrA, Försvarsstaben, C-byrån, B2:2, Strängt förtroligt 7 augusti 1942.

⁸³⁸ KrA, Försvarsstaben, C-byrån, B2:2, Strängt förtroligt P.M. 8 oktober 1942 rörande norska flyktingar.

Enligt C-byråns chef Carl Petersén uppskattade legationen antalet registrerade till cirka 500 och orsaken var främst rädslan för kommunistisk infiltration i de norska organisationer som var underställda den norska regeringen i London.⁸³⁹ Petersén rapporterade även att kommunister i Sverige informerat likasinnade norska flyktingar att de vid lägligt tillfälle skulle insändas i Norge för att bedriva illegal verksamhet.⁸⁴⁰

Rettskontoret omfattade en personalstyrka på 30–40 personer. Kontoret hade byggt upp ett kartotek till sin hjälp med närmare 90 000 kort över norska medborgare. Förhörprotokoll upprättades och förslag lämnades till de svenska myndigheterna om förfarandet med regimens samarbetsmän.⁸⁴¹ Ambitionen var att snabbt få quislingarna bort från lägret för att undvika upptåg eller flyktingsök. Oftast gällde det tungt belastade quislingar som först placerades hos statspolisen i Örebro för vidare befordran till antingen kronohäktet i Örebro eller det slutna lägret Hälsingemo. Exempelvis hade en far och son som båda varit aktiva inom Gestapo i Norge känts igen av normän i lägret. Fadern var känd som en farlig person och hemmafronten hade sedan lång tid tillbaka sökt likvidera honom. Den 17-årige sonen beskrevs som att han ”virker brutal og har et noe sadistisk preg” och båda sattes i förvar för att efter befrielsen ställas inför norsk domstol.⁸⁴²

Landsfiskalerna i gränsdistrikten hade emellertid även fortsättningsvis befogenheten att besluta om avvisingar vid gränsen vilket dock efter 1942 endast utövades i ett fåtal fall. Efter förhören vid gränsen sände fiskalerna i regel de norska medborgarna med tåg direkt till Kjesäter. Där underkastades de närmare läkarundersökning, fick pass och ransoneringskort och via Öreryd gick de ut i arbete eller erbjöds olika kurser.⁸⁴³

I likhet med landsfiskalernas förhörprotokoll vid gränsen upprättade också den norska ledningen rapporter över förhören med varje flykting som anlände till Kjesäter. Syftet var att sovra ut quislingarna bland flyktingarna. Rapporterna upptog flyktingens familjeförhållanden och den personliga situationen före respektive under ockupationen samt resan till Sverige. Rapporten avslutades med en bedömning av den förhördes trovärdighet samt referenser till andra normän som kunde gå i god för den förhörde. Slutsatsen

⁸³⁹ KrA, Försvarsstaben, C-byrån, B2:3, Yttrande 30 oktober 1943 av Carl Petersén. Denne var officer och chef för den militära underrättelsetjänsten C-byrån till 1946, då han efterträddes av Thede Palm.

⁸⁴⁰ KrA, Försvarsstaben, C-byrån, B2:2, Hemlig skrivelse 26 augusti 1943.

⁸⁴¹ SOU 1946:36, s. 137, 236; På Kjesäter 1995–1996, 1996, s. 15.

⁸⁴² RA, Statens utlänningskommission, lägerarkivet, Kjesäter, BI:3, avhörprotokoll, maj (odaterat) 1945.

⁸⁴³ SOU 1945:1, s. 123–126.

formulerades exempelvis: ”Ga et utmerket inntrykk. Høyst sannsynlig at forklaringen er riktig”.⁸⁴⁴ De allra flesta rapporter hade en liknande lydelse

1088.

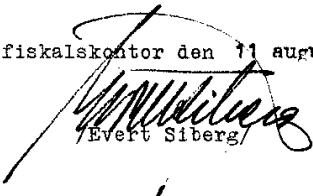
T I L L S T Å N D S B E V I S

Efter medgivande från Kungl. Utrikesdepartementet meddelas härmed nödfallsvisering för norska undersåten **Lars Meyer Bakken, född den 30 november 1904 och hemmahörande Jens Tvedtsgaten 20, Stavanger,** för direkt resa till Vingåkers landsfiskalsdistrikt och uppehåll därstädes eller å ort, som Socialstyrelsens representant vid Kjesäter förläggning äger bestämma, under tiden till och med den **24 augusti 1942.**

Utlänningen ifråga har ankommit över svenska gränsen inom Strömstads landsfiskalsdistrikt utan att innehava gällande legitimationshandling eller vederbörligt visum för inresa till och vistelse i Sverige.

Vidare meddelas tillstånd för utlänningen att **tis-** dagen den **11 augusti 1942** med tåg, som avgår från Strömstad klockan **12.15** färdas direkt till Göteborg. Vid ankomsten dit har utlänningen att ställa sig till efterrättelse de föreskrifter polismyndigheten därstädes kan komma att meddela rörande hans vistelse i staden.

Strömstads distrikts landsfiskalskontor den **11 augusti 1942.**

Evert Siberg

För varje flyktning utfärdade landsfiskalen ett tillståndsbevis för den vidare resan till ett mottagningsläger. För norska medborgare gällde i regel Kjesäter nära Katrineholm. Som framgår av exemplet avseende Lars Meyer Bakken gick resorna med tåg från Strömstads landsfiskalsdistrikt via Göteborg. LA, Landsfiskalens i Strömstads arkiv, FII:3, Tillståndsbevis 11 augusti 1942 nr 1088.

⁸⁴⁴ RA, Statens utlänningskommission, avdelningen för utlänningsförläggningar mapp Kjesäter, EII:19, Rapport 29 juli 1944.

men ibland kunde förhørsledaren exempelvis lägga till ”gir et vakkende og forsøkt inntrykk. Det er mulig at rapporten er riktig”.⁸⁴⁵ För den förhörde kunde förhören kännas pressande:

Vi blev vrent for opplysninger om vårt bosted, yrke, arbeidssted. Vi blev tynt for vårt inntrykk av moralen hjemme, for opplysninger om tyske militære tiltak, virkningen av den tyske okkupasjonen. Kjente vi nazister, quislinger, angivere? I løpet av et par dager var jeg grundig pumpet.⁸⁴⁶

Bland gruppen politiskt opålitliga hade en 27-årig gränspolis enligt landsfiskalens förhørsprotokoll sedan 1934 varit medlem i Nasjonal Samling. Han hade varit angivare och gett tysk polis uppgifter för tagande av gisslan. Mannen transporterades trots det vidare till Kjesäter.⁸⁴⁷ Enligt rapporten i mottagningslägret ombads emellertid de svenska myndigheterna att snarast omhänderta honom då han

gjennem hele okkupasjonstiden lagt for dagen en aktiv interesse for N.S. og tyskerne. Han må ansees som politisk upålitelig. Av sikkerhetshensyn bes han internert inntil han igjen kan transporteres tilbake til Norge.⁸⁴⁸

Att lägerledningen såg allvarligt på angivare och andra opålitliga norska medborgare framgår av att sammanlagt 87 godkända likvideringar genomfördes i Norge under kriget. Jämförelsevis var det dock ett lågt antal. I Danmark likviderades cirka 400 landsförrädare och i Frankrike cirka 10 000.⁸⁴⁹ Flera gifta par där båda varit aktiva nazister i Norge anlände i början av maj 1945 till bland annat Strömstads landsfiskalsdistrikt. I regel hade maken innehaft ledande position inom Nasjonal Samling och han överfördes därför under bevakning till Härlanda centralfängelse i Göteborg. Fruarna fördes i stället till Kjesäter men där ombads i sin tur svenska myndigheter att i en del fall omhänderta dessa. Exempelvis ansågs en kvinna vara politiskt opålitlig. Hon hade nämligen varit ”gruppefører” och

⁸⁴⁵ RA, Statens utlänningskommission, avdelningen för utlänningsförläggningar mapp Kjesäter, EII:22, Rapport 3 september 1944.

⁸⁴⁶ Flykting 26271, ”En flykting minnes Kjesäter” i *Boken om Kjesäter – svenskt scoutliv 1969*, s. 83.

⁸⁴⁷ LA, Landsfiskalen i Strömstads arkiv FII:19, P.M. 8 maj 1945.

⁸⁴⁸ RA, Statens utlänningskommission, avdelningen för utlänningsförläggningar, mapp Kjesäter, BII:3, Rapport 16 maj 1945.

⁸⁴⁹ Roughthvendt, 2012, s. 94–96.

”socialleder” inom olika norska nazistorganisationer och internerades därför av säkerhetsskäl för att kunna föras tillbaka till Norge efter befrielsen. Det var främst hennes betydelse som vittne mot framträdande nazister i Norge som gjorde det viktigt att hon kunde sättas i säkert förvar.⁸⁵⁰

Så kallade tysketöser avvisades också i regel från Kjesäter och överfördes till Pensionat Haga i Lindesberg.⁸⁵¹ Incidenter kunde dock inträffa när de igenkändes av någon i lägret. Två tonårsflickor blev exempelvis avklippta sitt hår av femton norrmän i lägret då de sades ha sällskapet med tyska soldater och erkänt detta. Flickorna gjorde emellertid polisanmälan men föreståndaren för det norska rettskontoret i lägret fick flickorna att återta sin anmälan. Den svenske representanten fann därmed händelsen inaktuell då det enligt honom skulle varit ytterst tråkigt för Kjesäters förläggning om saken hade kommit till offentligheten genom pressen. Förläggningen hade ju ändå i alla avseenden enligt Horndahl skött sig sedan starten.⁸⁵² Pensionat Haga var således en avlastningsplats för avvisade kvinnor. Men Horndahl var bekymmersam om vart hustrur till quislingar som tillhörde den så kallade bättre klassen skulle avvisas. Var det verkligen lämpligt frågade han sig i en skrivelse till utlänningskommissionens sociala byrå om en sådan fru sändes vidare till pensionatet tillsammans med ”tysketöserna”.⁸⁵³

Svenska myndigheter hade som princip att omhänderta quislingar i svenska fängelser. Socialminister Möller deklarerade också i riksdagen 1945 att flyktingar som samarbetat med ockupationsregimerna i Danmark och Norge inte skulle behandlas som politiska flyktingar. De kunde alltså inte räkna med att få en fristad i Sverige utan skulle i stället överlämnas så snart Norges legala regering åter var på plats efter den tyska kapitulationen.⁸⁵⁴ Deklarationen skulle enligt Möller komma till uttryck genom att quislingarna formellt blev föremål för avvisnings- eller förpassningsbeslut och att beslutet om verkställandet av avlägsnandet gjordes när så lämpligen kunde ske genom att ta i bruk fullmaktstadgan i utlänningslagen.⁸⁵⁵ Möllers

⁸⁵⁰ RA, Statens utlänningskommission, avdelningen för utlänningsförläggningar, mapp Kjesäter BII:3, Rapport 16 maj 1945.

⁸⁵¹ Se bland annat Ringdal, 1987; Helle Aarness, *Tyskerjentene. Historierne vi aldri ble fortalt*, Oslo 2009.

⁸⁵² RA, Statens utlänningskommission, lägerarkiv, Kjesäter, BI:3, Skrivelse till Socialstyrelsen 21 juni 1944.

⁸⁵³ RA, Statens utlänningskommission, lägerarkiv, Kjesäter BI:3, Skrivelse till utlänningskommissionen 14 juli 1944.

⁸⁵⁴ Proposition nr 1945 nr 259, s. 51, 120–121.

⁸⁵⁵ Den så kallade nödparagrafen, 54 §, stadgade att regeringen vid krig eller krigsfara kunde utfärda särskilda bestämmelser som ersatte delar av utlänningslagens bestämmelser.

deklaration låg i linje med de allierades framställningar i juli 1943 hos regeringarna i de neutrala länderna att inte ta emot krigsförbrytare som kunde komma att söka tillflykt på neutralt territorium.⁸⁵⁶

För Strömstads distrikt gällde hänvisning till Härlanda fängelse i Göteborg medan för de värmäländska och dalsländska distrikten Karlstads respektive Vänersborgs fängelser blev förvaringsplats åt quislingarna. Även andra kategorier avvisades av Rettskontoret i Kjesäter. En norsk kvinna korsade gränsen till Järnskogs distrikt tillsammans med en tysk officer som hon var förlovad med. Tysken internerades i fängelset i Karlstad medan kvinnan i stället fördes till Kjesäter. Där konstaterade förhørsledaren att hon genom sina förbindelser med en tysk officer således väckt offentlig förargelse bland goda normmän. Hon vägrades därför norsk flyktinghjälp och svenska myndigheter ombads omhänderta henne. Samtidigt angavs i rapporten att kvinnan knappast kunde betraktas som politiskt farlig. Därför fanns det inte grund för att internera henne.⁸⁵⁷

Ledningen tog ständigt upp risken för att quislingar, trots de omfattande förhören och kontrollerna, hade lyckats nästla in sig bland flyktingarna. En flykting mindes att rädslan var stor för både naziagenter, som infiltrerade flyktinggrupperna och svenskar som spionerade för Tyskland.⁸⁵⁸ Flyktingarna uppmanades därför att inte berätta för någon annan flykting hur de flytt, vilka som hjälpt dem att fly eller namn på personer och platser. Flera flyktingar mindes långt efteråt just förmaningen att inte prata bredvid mun:

Vi var der en ukes tid, og fikk også klar instruks om at vi ikke måtte si noe, hverken mens vi var der eller senere. Vi skulle ikke snakke med noen om flukten. Ble vi spur, skulle vi ikke vite noe som helst.⁸⁵⁹

Ibland skilde sig synen på vissa kategorier mellan svensk gränspolis och den norska polisen i Kjesäter. Den skilda synen på ”tattare” framkom tydligt när den 38-årige arbetaren Amund Togstad beviljades nödfallsvisering av landsfiskal Green i Finnskoga. Han uppgav sig ha innehaft radio vilket kommit till tysk polis kännedom. Han sågs därför som politisk flykting. Samtidigt hade fiskalen emellertid inhämtat uppgifter från norska sidan och

⁸⁵⁶ RA, Justitiedepartementet, konseljakt 6 april 1945 nr 274, proposition 1945 nr 259, P.M. 2 september 1944 avgivet av 1943 års utlänningskommitté.

⁸⁵⁷ LA, Landsfiskalens i Järnskog arkiv, FI:32, bland annat P.M. 13 och 15 maj 1945; Statens utlänningskommission, avdelningen för utlänningsförläggningar, mapp Kjesäter, BII:3, Avhørsrapport 18 maj 1945.

⁸⁵⁸ Citerat i Rimstad, 2016, s. 202.

⁸⁵⁹ Citerat i Rimstad, 2016, s. 61.

där var Togstad känd för att vara en ”tattartyp” och för att ha sysslat med svarta börsaffärer i Norge med bland annat smör. När Togstad därefter trots allt fick fortsätta resan till Kjesäter bilades till förhørsprotokollet uppgifter om hans så kallade ”tattarbakgrund” till den norske föreståndaren i Kjesäter. Förhørsledaren i mottagningslägret nämnde dock inget om ”tattartyp” i sin avhørsrapport. Tvärtom framhöll han Togstads redbarhet. Han hade aldrig varit straffad och var medlem i det norska Arbeiderpartiet. Han hade heller inte varit medlem i Nasjonal Samling och hade deltagit i kriget i Norge under april och maj 1940. Genom innehavet av radio hade han förmedlat nyheter till andra norrmän vilket var förbundet med stränga straff. Han var således en god norrman oavsett om han skulle ha varit ”tattare” eller inte.⁸⁶⁰

Av de inkomna 12 000 individerna under 1942–1943 överlämnades 47 personer till svenska myndigheter under beteckningen ”asociala” eller för brott eftersökta medan 70 betecknades som politiskt opålitliga. Totalt avvisades 1 460 flyktingar av Rettskontoret som ”unasjonella”.⁸⁶¹ De fördes därefter av svensk polis till slutna förläggningar, däribland Vägershult och Hälsingemo.⁸⁶² Samtidigt förde Rettskontoret direkt ett stort antal personer till Storbritannien med flyg och det gällde främst de som var misstänkta för spionage och angiveri. Enligt Grimnes var detta förfaringssätt det mest betryggande eftersom det inte fanns någon garanti för att de hos svenska myndigheter blev kvar i tryggt förvar.⁸⁶³

Övriga förläggningar

I Sverige fanns en rad former för berövandet av flyktingars frihet. För de politiska flyktingarna kunde åläggas särskild anmälningsplikt, anvisas särskild uppehållsort eller om så ansågs nödvändigt helt enkelt tas i förvar. Genom en särskild kungörelse infördes emellertid en ytterligare form som i stället innebar att flyktingen kunde omhändertas i förläggning. Det gällde då tre former av frihetsberövande: förvaringsanstalter samt slutna respektive öppna förläggningar. Den första gruppen innefattade långtidsförvaring av främst tyska desertörer, för vilka en särskild avdelning inrättades vid

⁸⁶⁰ VA, Landsfiskalens i Finnskoga distrikt arkiv, AXI:5, P.M. 2 maj 1944 jämte bilaga; Statens utlänningskommission, avdelningen för utlänningsförläggningar, mapp Kjesäter, EII:15, Avhørsrapport 4 maj 1944.

⁸⁶¹ Grimnes, 1969, s. 184.

⁸⁶² RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar Flj:2, Statistiksammanställning 3 augusti 1943.

⁸⁶³ Grimnes, 1969, s. 184.

rannsakningshäktet i Kalmar. Skillnad gjordes också mellan Wehrmachts soldater när det gällde val av förläggning. De desertörer som av tyskarna tvångsmobiliserats från de av Tyskland införlivade områdena i Polen och Frankrike fördes till speciallägret Rosöga i Södermanland dit bland annat alla flyende franska krigsfångar fördes.⁸⁶⁴

Till de slutna förläggningarna – internering – intogs främst flyktingar som ansågs farliga för rikets säkerhet men också här förekom en del tyska desertörer. I takt med krigets utveckling tillkom dessutom kriminella, quislingar och danska samarbetsmän i de slutna förläggningarna.⁸⁶⁵

Sammanfattning

Under april-maj 1940 föll huvudansvaret på lokalsamhällena utmed gränsen att organisera mottagningen av flyktingar från Norge så gott det gick. Landsbygdkommuner, kyrkan, Röda korset, Lottakåren och frivilliga organisationer ställde upp och ordnade akuta lösningar, medan bussar transporterade bort flyktingarna först till evakueringsbaser i gränslänet och sedan till inkvarteringsorter inåt landet. Samma mönster upprepade sig när 5 000 norska soldater under ett dygn i april flydde över gränsen och internerades. När den stora flyktingvågen under april och början av maj – de som flytt undan krigshändelserna – var på väg att ebba ut anordnade Statens utrymningskommission ett antal öppna förläggningar för norska flyktingar. För verksamheten var Socialstyrelsen ansvarig genom den nyupprättade avdelningen för utlänningsförläggningar. Kommissionen byggde i sin planering till stor del vidare på de lokala ad hoc-lösningarna under april och maj. När flyktingströmmen på nytt började öka under våren 1941 inrättades det första mottagningslägret för enbart norska medborgare, men fortfarande svarade landsfiskalerna för de mer utförliga förhören. Först i och med Kjesäters öppnande i juni 1942 tog norska representanter över de mer ingående förhören med flyktingarna. Den lokala rollen blev nu mer att lotsa de norska flyktingarna till olika kategoriläger, ordna med transporten och följa upp att flyktingen verkligen anlände till det anvisade lägret.

Den evakueringsplan som utrymningskommissionen upprättade under 1940 för evakuering av svensk gränsbefolkning vid tyskt anfall grundade sig

⁸⁶⁴ SOU 1946:36, s. 38; SFS nr 92/1940, som trädde i kraft 25 februari 1940.

⁸⁶⁵ SOU 1946:36, s. 43–45.

delvis på de goda erfarenheterna av lokalsamhällenas och de frivilliga organisationernas stora insatser under krigets första veckor 1940. Detta avspeglade sig också vid 1944 års planer för massflykten från Norra Finland och norra Norge. På så sätt blev 1940 års ad hoc-lösningar en viktig grund för statens planering av mer omfattande massflykt vid krigsslutet.

8. Arbetsförmedlingens utveckling

I kapitel två redovisades hur Sveriges politiska ledning resonerade kring flyktingar och arbete. I detta kapitel undersöks hur detta genomfördes i praktiken. Som redovisats ovan tillfördes en organisatorisk enhet i Öreryd för förmedling av arbete till norska flyktingar. En sådan särskild flyktingförmedling fick redan i april 1940 sin första utformning då arbete skulle förmedlas till de cirka 6 000 norska internerade soldaterna i främst Värmland. Det gällde i första hand arbete inom skogsbruket där behovet av arbetskraft i Sverige var betydande. Följande genomgång lägger därför fokus på hur organisationen utvecklades för att förmedla arbete från 1940 års ad hoc-liknande utformning till arbetsförmedlingen vid krigsslutet.

1940 – Norska flyktingar ges särskilt arbetstillstånd

Redan i de svenska gränsorterna anmälde sig under april och maj 1940 arbetsföra norska män till frivilligt arbete. Detta underlättades av att norska flyktingar utan särskilt arbetstillstånd från mitten av april till 1 juli 1940 kunde söka arbete i Sverige och därmed ges möjlighet att anmäla sig hos arbetsförmedlingarna.⁸⁶⁶ I exempelvis Dals Ed kunde en tidning rapportera att norska män uppförde skyddsrum och att kvinnor deltog i olika uppgifter som bland annat omfattade stickning och andra hemslöjdsarbeten för det lokala Röda korset. Många normmän täckte också det stora behovet av jordbruksarbete sedan de svenska männen inkallats till beredskapstjänst vid gränsen.⁸⁶⁷ Flyktingar som vidarebefordrades till Skövdeområdet fick även de genom arbetsförmedlingen snabbt arbete i jord- och skogsbruk och de gladdes enligt *Skaraborgs läns tidning* att kunna göra nytta. Samtidigt framhölls att inte minst glada var ägarna till de gårdar som nu fått ersättning för sin försvunna arbetskraft.⁸⁶⁸ Men helt bra var det inte. Till länsstyrelsen hade rapporterats att fullt arbetsföra norska män och kvinnor vägrat åtaga sig eller utföra några som helst arbeten. Enligt landshövdingen var det varken lämpligt eller nyttigt för dessa ”att hänge sig åt sysslolöshet”.⁸⁶⁹

I slutet av maj 1940 började Statens utrymningskommission att organisera förläggningen av flyktingar till olika orter. Flyktingarna

⁸⁶⁶ *Svensk författningssamling*, SFS 1940:274.

⁸⁶⁷ ”Flyktingarna i Dalsland omhändertagas väl” i *Nya Wermlandstidningen* 17 april 1940.

⁸⁶⁸ ”Flyktingarna från Norge få arbete här” i *Skaraborgs Läns Tidning* 23 april 1940.

⁸⁶⁹ RA, Statens utrymningskommission hemliga arkivet BI:1, Skrivelse 3 maj 1940.

registrerades och klassificerades i arbetsföra respektive icke arbetsföra och de förra skulle därefter anmälas till arbetsförmedlingen. Där arbete kunde erbjudas inom förläggningen eller i dess närhet var flyktingen skyldig att utföra uppgiften. Samtidigt fanns vissa svårigheter för flyktingar att få anställning hos privata arbetsgivare eftersom många saknade yrkeskunnighet inom exempelvis skogs- och jordbruksarbete. Dessa var nämligen i behov av större tillsyn och övervakning än vad som gällde för yrkeskunniga vilket ledde till ökade kostnader för arbetsledningen.⁸⁷⁰

Förändringen av bestämmelsen som gav norrmän möjlighet att under en begränsad tid ta anställning i Sverige pressades till stor del fram genom oron över hur de mellan 5 000 och 6 000 internerade norska soldaterna i Värmlands och Kopparbergs län skulle hanteras. Militärens behov av att få dessa sysselsatta för att undvika ordningsproblem och framförallt skogsindustrins behov av arbetskraft medförde att regeringen kunde ändra bestämmelserna bara ett par dagar efter det att Socialstyrelsen tagit upp ärendet. Utifrån erfarenheterna av arbetsförmedlingens insatser för de norska soldaterna fastslog regeringen i slutet av maj 1940 att all utplacering till arbete av såväl civila som militära flyktingar skulle ske genom den offentliga arbetsförmedlingen.

Arbetsförmedlingen visade redan från starten god effektivitet och kunde under juni till december 1940 utplacera cirka 1 200 sökande till arbete i Sverige. Under sommaren 1941 startade därför en arbetsförmedling i Öreryds mottagningsläger för att förmedla arbete till alla norrmän i landet. I slutet av detta år anordnades också en arbetsförmedling i anslutning till det norska flyktingkontorets ungdomsförläggning i Voxna i Hälsingland. Syftet var att få ut det stora antalet tonåringar bland flyktingarna i arbete eller studier. Gradvis förändrades också synen på de norska flyktingarna från att blott bereda dem lämplig sysselsättning till att se dem som en viktig arbetskraftsresurs i Sverige:

Flyktingarnas, särskilt de norskas, insatser för avhjälpande av vårt lands bränslesituation är allmänt erkänd och vitsordad. Förmedlingen till skogsarbete underlättades därav, att flyktingar i alldeles övervägande grad utgjordes av ensamstående män i arbetsför ålder.⁸⁷¹

⁸⁷⁰ RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar, ÖIII:1, Skrivelse från Socialstyrelsen 31 maj 1940; RA, Socialstyrelsen, avdelningen för utlänningsförläggningar, ÖIII:1, P.M. 1940 (odaterad).

⁸⁷¹ SOU 1945:1, s. 123.

Förutsättningarna att driva en mer specialiserad förmedlingsverksamhet i Öreryd var dock mycket små med hänsyn till lägre karaktär av mottagningscentral med ständig påfyllning av nya grupper av flyktingar. Inriktningen blev därför i stället att snabbt placera ut de arbetsföra inom de avsnitt av arbetsmarknaden där ett konstant behov av arbetskraft fanns. Främst gällde det skogsarbete dit ständigt nya kadrer av flyktingar kunde hänvisas. Förmedlingen underlättades också av att den allra största delen av flyktingarna under 1941 utgjordes av ensamstående män i åldern 20–25 år. Avsikten var att flyktingen efter sin tid i skogen skulle kunna få inträde på sådana arbetsmarknadsavsnitt som bättre lämpade sig efter var och ens utbildning och arbetserfarenheter.⁸⁷²

Förmedlingsverksamheten sköttes med Länsarbetsnämnden i Jönköpings län som huvudman och med start i slutet av juni 1941. Personalen omfattade en föreståndare, två assistenter och ett biträde. I början omfattade lokalerna ett kök och ett litet rum hos Pingstvännerna. Så småningom fick förmedlingen överta en officersbarack som mer lämpade sig att ta emot de arbetssökande.⁸⁷³

Under 1941 förmedlades närmare 1 200 platser varav blott två för kvinnor. Samtidigt uppgick antalet sökande till 1 246 män och tre kvinnor. Av platserna befann sig 870 inom skogsbruk, 200 inom jordbruk och 90 inom industri och hantverk. I slutet av 1941 fanns inskrivna i Öreryd och Voxna 340 flyktingar varav 110 i en ålder under 20 år.⁸⁷⁴ En uppgift från slutet av 1943 visade att de flesta uppehållstillstånden för normmän fanns i Kronoborgs län och gällde skogsarbete. Markant är också att det skogsrika Värmland inte fanns med i statistiken över uppehållstillstånd med hänsyn till att länet utgjorde skyddsområde.⁸⁷⁵

I sin årsrapport för 1941 uttryckte föreståndaren för förmedlingen att de norska flyktingarna var bra att ha att göra med och när de förstod att vi ville deras bästa visade de sig lätta att komma till tals med. Samtidigt framhöll föreståndaren att flyktinggruppen till stora delar omfattade ungdomar som helst ville resa vidare till Storbritannien eller Kanada. Detta hade bland annat resulterat i rymningsförsök eller avvikelser från arbetsplatsen.⁸⁷⁶

⁸⁷² SOU 1945:1, s. 122–123.

⁸⁷³ RA, Statens arbetsmarknadskommission, arbetsförmedlingen för flyktingar, centralkansliet EII:1, Skrivelse 8 januari 1942.

⁸⁷⁴ RA, Statens arbetsmarknadskommission, arbetsförmedlingen för flyktingar, centralkansliet vol EII:1, Skrivelse 8 januari 1942; Barstad, 1991, s. 93.

⁸⁷⁵ Barstad, 1991, s. 92–93.

⁸⁷⁶ RA, Statens arbetsmarknadskommission, arbetsförmedlingen för flyktingar EII:1, Skrivelse 8 januari 1942.

Målet för förmedlingen var att få flyktingarna utplacerade över hela landet vilket medförde ett omfattande resande. Vid grupper om fem eller fler flyktingar medföljde alltid en reseledare och det fanns fyra sådana för enskilda distrikt. Förmedlingen ordnade också olika kurser, bland annat skogshuggarkurser och utbildning i mekaniskt verkstadsarbete. De som deltog i huggarkurserna fick samma klädesutrustning som de svenska deltagarna.⁸⁷⁷

Trots de inledande motsättningarna fungerade enligt utrymningskommissionen insatserna bra med att sysselsätta de norska flyktingarna. I slutet av maj 1941 hade Länsstyrelsen i Jönköpings län i samråd med vägstyrelsen berett flyktingar sysselsättning med ett vägarbete. Arbetet utfördes under tillsyn av vägstyrelsen medan ersättningen till flyktingarna bestreds av norska flyktingkontoret i Stockholm. Även förhandlingar hade initierats av länsstyrelsen om avverkningen av 1 000 kubikmeter brännved i skogen nära förläggningen. Dessutom hade den offentliga arbetsförmedlingen i Jönköping fått uppdraget att fungera som centralt organ vid utplaceringen av flyktingarna på arbetsmarknaden. Mottagningslägret i Öreryd började således mer och mer utvecklas till att också utgöra arbetsförmedlingsläger.⁸⁷⁸

Arbetsförmedlingens ständiga omorganisationer

Från och med inrättandet av det särskilda arbetsförmedlingskontoret för norska flyktingar i mottagningslägret Öreryd sommaren 1941 befann sig arbetsförmedlingarna i landet i ständig omorganisation för att kunna möta det ökade flyktingtrycket. Under 1942–1943 gällde inriktningen att förmedla arbete åt de ökade flyktingströmmarna från Norge medan det för de två sista krigsåren tillkom omfattande flyktingströmmar från i stort sett alla håll runt Sveriges gränser vilka på olika vägar skulle komma i arbete.

Det första steget i arbetsförmedlingens organisatoriska förändringar utgjordes av att kontoret i Öreryd fick uppdraget att förmedla arbete till de norska flyktingarna över hela Sverige. Det ökade trycket under 1942 gjorde det emellertid allt svårare för kontoret att nå alla de reguljära arbetsförmedlingarna i landet. Arbetsförmedlingen kom därför att pröva en

⁸⁷⁷ RA, Statens arbetsmarknadskommission, centralkontoret EII:1, Verksamhetsberättelse 1941 för arbetsförmedlingen vid Öreryd.

⁸⁷⁸ RA, Socialstyrelsen avdelningen för utlänningsförläggningar FIh:1, Skrivelse 21 maj 1941 från Statens utrymningskommission, s. 3.

rad ad hoc-lösningar för att få fram en funktionsduglig arbetsanskaffning åt flyktingarna i landet. Ansökningarna om arbete från de norska flyktingarna avspeglade det ökade flyktingtrycket. År 1941 låg söktalet på cirka 1 200 ansökningar, 1942 cirka 9 000 och 1943 cirka 20 000. Genom att stora grupper av normän från och med hösten 1943 rekryterades till de särskilda polislägren för direkt militär träning minskade därefter söktrycket till cirka 9 800 ansökningar under 1945. Samtidigt växte emellertid flyktingströmmarna från Danmark, Finland och de baltiska staterna vilket markant ökade det samlade trycket på att få fram arbeten i landet.⁸⁷⁹

Tablå 8.1: Arbetsförmedlingens organisatoriska förändringar 1941–1945.

Tid för förändringen	Förändringens innebörd
Sommaren 1941	Ett särskilt AF-kontor för norska flyktingar under Länsarbetsnämnden i Jönköping inrättades i det norska genomgångsläget Öreeryd
Mars 1942	Ett centralkontor inrättades och underställdes Länsarbetsnämnden i Stockholms län för förmedling av arbete åt norska flyktingar
September 1942	Lokala AF-kontor inrättades i vart och ett av landets fyra områden för uppehållstillstånd för norska flyktingar, vilka skulle bistå de reguljära AF-kontoren i arbetet med de norska flyktingarna. Arbetsviseringen för normän gällde dock enbart ett av rikets uppehållsområden. Begränsningen, som avsåg enbart norska flyktingar, berodde enligt Socialstyrelsen på att norskt ”klientel visade sig vara svårt att behärska”.
September 1942	All arbetsförmedling för norska flyktingar underställdes direkt Statens Arbetsmarknadskommission.
Mars 1943	De särskilda viseringsområdena för norska flyktingar avskaffades. Utländska medborgare befriades från arbetstillstånd vid anställningar inom skogs- och jordbruk, torvarbeten och hushåll.
Oktober 1943	Generell befrielse från kravet på arbetstillstånd infördes.
November 1943	AF-kontoren för utländska medborgare upphörde och organiserades inom den reguljära arbetsförmedlingen. Förmedlingen för utländska medborgare lades därmed över på de reguljära AF-kontoren under länsarbetsnämndernas direkta ledning.

Källa: SOU 1946:44, s: 106–109 med viss bearbetning.

Som tablåen visar gällde fram till mars 1943 att normän som kunde få arbete utom viseringsområdets gränser eller ville göra ett besök i annat viseringsområde måste ha särskilt tillstånd. Detta skulle sökas hos Socialstyrelsen men med den omfattande tillströmningen av norska flyktingar hade dock arbetet för styrelsen blivit allt mer betungande och

⁸⁷⁹ Sakkunniga angående arbetsförmedlingens organisation, Stockholm 1946, SOU 1946:44, s. 107.

hotade att växa dem över huvudet. Norska legationen hade därtill framhållit att begränsningarna framstod som en diskriminering i förhållande till andra utländska medborgare. Med hänsyn till behovet att upprätthålla goda relationer till Norge slopades därför begränsningen till visst uppehållsområde. Från och med april 1943 beviljades därigenom samma visering för norska flyktingar som gällde för hela landet. Undantag gjordes dock för samtliga ”utlänningar” i de skyddsklassade gränsområdena samt Stockholm och Göteborg.⁸⁸⁰

Från och med november 1943 kunde således utländska medborgare söka arbete inom vilket område som helst. Samtidigt fanns ett förbehåll med hänsyn till rikets försvar. Försvarsstaben utpekade i en hemlig skrivelse 150 företag som var betydelsefulla för försvaret och som bedömdes som särskilt sårbara ur sabotagesynpunkt. Ingen utlänning fick anställas vid dessa företag utan tillstånd från chefen för Försvarsstaben. Detta ändrades emellertid en tid därefter till att Socialstyrelsen fick ansvaret att utfärda sådana tillstånd.⁸⁸¹

Från och med 1943 fanns det heller inga krav på att norrmän först skulle ha arbetat ett visst antal månader inom skogsbruket. För många betydde kravets avskaffande en lättnad. Det visar en del brev från norska flyktingar. Bland annat skrev en till yrket laborant i ett brev som undertecknades Ej van vid tungt arbete: ”Efter att ha arbeidet mig gjennom åtta måneder i skogen og greiet ca. två kbm hver dag i denne tid, kjenner jeg ikke mine legemskrafter strekker til lengere”.⁸⁸²

Skogsbrukets dominans bland arbetsuppgifterna för norska flyktingar minskade påtagligt efter 1943 och vid årsskiftet 1943/44 var 3 600 norrmän anställda inom industrin jämfört med 2 860 och 940 inom skogsbruk respektive jordbruk. Som följd av rekryteringen till de norska polistrupperna minskade samtidigt antalet tillsatta platser för norska män från cirka 19 000 under 1943 till 9 800 under 1944.

För norska kvinnor fanns under 1943 endast 1 185 tillsatta platser varav i det närmast alla i så kallat husligt arbete. Under 1944 ökade antalet platser för kvinnor till 1 570.⁸⁸³ I Katrineholm inrättades emellertid som tidigare nämnts ett särskilt arbetsförmedlingsläger för ensamstående kvinnor och det var mycket på grund av den växande textilindustrin. En ung norsk kvinna

⁸⁸⁰ RA, Socialstyrelsen avdelningen för utlänningsförläggningar, Flj:4, mapp skrivelser, V.P.M. 30 april 1943.

⁸⁸¹ RA, Socialstyrelsen, E2:6, Skrivelser 19 juni 1943 och 4 oktober 1943.

⁸⁸² RA, Statens arbetsmarknadskommission, centralkontoret EI:4, Brev 24 maj 1943.

⁸⁸³ SOU 1946:44, s. 107, 109; RA, Statens arbetsmarknadskommission, centralkontoret, avdelningen för utlänningsförläggningar EI:I, P.M. 24 maj 1945.

berättade att hon och hennes väninna sändes till en kvinnomottagning i Katrineholm, då Sverige hade stort behov av arbetskraft i textilindustrin. Katrineholm blev på så sätt bara en mellanstation för dem.⁸⁸⁴

Hur omfattande var de norska kvinnornas arbete inom privata hushåll, hur såg anställningsvillkoren ut och vilket stöd fick kvinnor som arbetade i den ganska så slutna arbetsmiljö som en privatbostad utgjorde? Av flyktingstatistiken i kapitel fem framgår att det bland flyktingarna från Norge fanns cirka 2 200 kvinnor som uppgav olika slag av förvärvsarbete varav nära 1 000 inom service, 550 kontor och 400 inom arbetaryrken. Hur dessas möjligheter på den svenska arbetsmarknaden kom att bli har inte ingått i denna avhandlings studie att följa upp. Det statistikunderlag som nu finns att tillgå genom denna avhandling borde emellertid kunna utgöra grund för fortsatta studier kring hur de norska kvinnorna bemöttes på den svenska arbetsmarknaden.

⁸⁸⁴ Citerat i Rimstad, 2016, s. 202.

9. Avslutande diskussion

Efter det tyska angreppet mot Norge 9 april 1940 följde en omfattande flyktingström mot främst Bohuslän och Värmland. Den svenska beredskapen att ta emot stora flyktinggrupper kom därmed att för första gången i modern tid ställas på sin spets. Fram till sommaren 1943 utgjorde det växande antalet flyktingar från Norge den huvudsakliga flyktingströmmen till Sverige.

Mottagningen av flyktingar utmed den norska gränsen har emellertid aldrig närmare belysts i forskningen vilket kan synas märkligt med hänsyn till att den kan ses som landets första större flyktingkris. Det är också svårt att utan denna bakgrund förstå den välplanerade flyktingberedskap som vi vet att Sverige utformade 1944–1945 men då inför de scenarier av massflykt mot rikets gränser som befarades vid krigsslutet.

Det övergripande syftet med avhandlingen har av denna anledning varit att undersöka vilken påverkan de norska flyktingströmmarna hade på utformningen av flyktingpolitiken och i förlängningen arbetskraftsinvandringen efter kriget. Detta i sin tur har inneburit ett lokalt perspektiv på mottagandet av flyktingar vid norska gränsen. Huvudfrågan har därför varit att förklara varför flyktingpolitiken förändrades under kriget från restriktivitet till en allt större öppenhet, men också varför denna förändring gick så trögt under krigets första år. I studien har därför analyserats hur flyktingmottagningen byggdes upp utmed norska gränsen i spänningsfältet mellan de lokala och centrala myndigheterna samt hur den lokala nivån förhöll sig till lagstiftning och de centrala myndigheternas föreskrifter om flyktingpolitiken. Det är om dessa frågor det följande resonemanget handlar.

*

Med utgångspunkt i flyktingströmmarna dagarna efter den 9 april 1940 visar studien hur flyktingmottagningen vid gränsen successivt byggdes upp och hur flyktingtrycket kom att påverka flyktingpolitikens utveckling i landet. När tusentals flyktingar strömmade in i gränslänen blev naturligtvis den första frågan hur husrum och förnödenheter men också hur sysselsättning skulle ordnas. Att det från början närmast var ad hoc-liknande lösningar framgick tydligt redan när 5 000 norska soldater under striderna i april 1940

flydde till Sverige över gränsen till Värmland och internerades här. Den svenska militären befarade att oroligheter skulle uppstå i samhället om soldaterna inte fick vettig sysselsättning, medan skogsföretagen i Värmlands och Kopparbergs län såg möjligheten att rekrytera arbetskraft som ersättning för de svenska män som inkallats till beredskapstjänstgöring. I studien har jag visat att den samverkan som redan i detta tidiga skede av kriget etablerades mellan skogsbolagen, arbetsförmedlingen och de fackliga organisationerna för att få soldaterna i arbete, kan ses som det första steget till vad som skulle bilda modell för den svenska arbetskraftsinvandringen efter kriget. Också det faktum att de norska skogsarbetarna jämställdes i arbetsvillkor med de svenska var viktigt för att undvika spänningar mellan arbetargrupperna. Detta steg mot en aktiv arbetskraftspolitik är ett av många exempel på ett sådant nytänkande som egentligen aldrig uppmärksammats på grund av att ingen närmare svensk forskning gjorts kring flyktingströmmarna från Norge.

Bristen på forskning om mottagandet av de norska flyktingarna har också gjort att tidigare forskning sett arbetet med att ta emot de flyende esterna under 1943–1944 som första grundbulten i den kommande svenska arbetskraftsmodellen. Esternas mottagning och arbetsrekrytering baserades dock i första hand på erfarenheterna av lösningarna utmed norska gränsen. Hårdraget har därför den tidigare forskningen om esterna mer än något annat visat hur effektivt mottagandet och inlotsningen på arbetsmarknaden redan hunnit bli under slutet av kriget och de närmaste åren därefter.

Vad hände då när de norska flyktingarna strömmade in i Värmland, Dalsland och Bohuslän? Hur kunde glesbygdskommunerna och de underdimensionerade landsfiskalsdistrikten vid gränsen klara att med så kort varsel ta emot det stora flyktingantalet och evakuera dem vidare inåt landet? För att förstå detta har jag i studien lyft fram hur lokalområdenas frivilligorganisationer, kommuner och befolkningens uppslutning kom att bilda grund för omhändertagandet av flyktingarna från Norge. Flyktingmottagningen vilade således på att enskilda personer och resurssvaga glesbygdskommuner ställde upp med hjälpinsatser av alla slag. Det var inte heller självklart att staten skulle stå för ersättningen för insatserna. Den begränsade svenska flyktinghjälp hade fram till den tyska invasionen av Norge vilat på frivilliga krafter men det var under relativt normala förhållanden vad gäller antal människor med skyddsbehov.

Vilket ansvar tog då staten för den plötsliga massflykten från Norge och fanns staten överhuvudtaget på plats? Som jag visat var statsapparaten företrädare genom landsfiskalerna vid gränsen och det blev också dessa som kom att utgöra den sammanhållande länken mellan civilsamhällets olika funktioner och den militära myndighet som efter några veckor började etableras i gränsområdena. Fiskalerna var redan före krigsutbrottet länsstyrelsens förlängda arm i sina respektive distrikt. Efter den 9 april kom de emellertid att spela nyckelrollen i det drama som under fem år kom att utspela sig i det svensk-norska gränsområdet. En stor del av mina redogörelser och förklaringar till flyktingpolitikens utveckling har utgått från landsfiskalerna och deras förhållande till de centrala myndigheterna och det är med det lokala perspektivet det går att ta sig vidare in i hur regelverkets formalia tillämpades för olika kategorier av flyktingar under de tidiga krigsåren.

*

Det är alltså med fiskalernas lokala ansvar i blickfånget gentemot den centrala myndighetsnivån vi ska utgå ifrån i vårt försök att förklara flyktingpolitikens utveckling och vi börjar då med att gå igenom hur tidigare forskning hanterade dessa förklaringar. Forskningen om utvecklingen av flyktingpolitiken från slutet av 1930-talet till krigsslutet har mestadels varit inriktad på hur UD och Socialstyrelsen bemötte alla de flyktingar från Tyskland och annekterade stater som flydde undan det nazistiska förtrycket. Det gällde såväl meningsmotståndare till regimen som judiska flyktingar. Inriktningen låg alltså på de centrala myndigheterna och dessas hantering av ansökningarna om inrese- och uppehållsviseringar i Sverige. Bristen på lokala studier gjorde samtidigt att flyktingtrafiken från Norge från och med 1940 knappast alls beaktats som förklaringsgrund till den svenska flyktingpolitikens förändringar. I stället har den etniska tillhörigheten setts som avgörande för utvecklingen och främst har undersökts hur asylsökande judiska flyktingar bemöttes av de centrala myndigheterna. Det har också framhållits att flyktingpolitikens restriktioner började luckras upp först när fokus under 1940–1942 successivt förändrades från de asylsökande judiska flyktingarna till flyktingarna från Norge.

Utgångspunkten i föreliggande avhandling är att trycket från de växande flyktingströmmarna från Norge successivt lättade upp restriktionerna men

min förklaring utgår inte enbart från att detta skedde på grund av att det speciellt var nordbor. Snarare är utgångspunkten att det växande flyktingtrycket i sig gjorde det svårt att hävda lagens restriktioner utmed den 160 mil långa gränsen mot Norge. Växlingen från den centrala administrativa hanteringen av asylansökningarna till det direkta lokala mötet med flyktingarna vid norsk-svenska gränsen var således enligt min mening den avgörande orsaken till att flyktingpolitiken förändrades.

För att förstå flyktingpolitikens utveckling har det varit viktigt att klara ut lagrummets förutsättningar. Enligt 1937 års utlänningslag skulle fiskalerna vid gränsen direkt avvisa vissa utpekade grupper som inte var önskvärda i Sverige såsom ”zigenare”, kriminella och de som ville söka arbete i landet. För de övriga flyktingarna skulle de som vid förhöret med landsfiskalen uppgav sig vara politiska flyktingar omedelbart anmälas av fiskalen till Socialstyrelsen. Fiskalen skulle samtidigt vid förhöret bedöma om en sådan flykting ljög om sitt politiska motiv och i så fall skulle ärendet utredas av Socialstyrelsen. Efter utredningen beslutade därefter Socialstyrelsen om inträde eller avvisning och i det senare fallet verkställde därefter fiskalen beslutet. En grupp som inte ingick i begreppet politisk flykting var de som uppgav judisk börd som motiv för att fly vilket innebar att dessa redan vid gränsen skulle avvisas.

Under fredliga förhållanden kan vi alltså se att landsfiskalens ansvar var relaterat till en enda central myndighet, Socialstyrelsen, och ansvaret var tydliggjort i lagtexten. Men vid krigsutbrottet i september 1939 förändrades drastiskt tyngdpunkten i den svenska flyktingpolitiken. Nu gav regeringen UD befogenheter som innebar att huvuddelen av flyktingpolitiken under kriget kom att styras av departementet. Orsaken till detta var vikten av att förändringar i omvärlden snabbt skulle få genomslag på den svenska flyktingpolitiken. Denna blev på så sätt i detta läge en del av den svenska utrikespolitiken och så var det också tänkt att lagen skulle kunna tillämpas om krigshot förelåg. Lagen hade enligt justitieminister Westmans förklaring en inrikes och en utrikes sida. Omfattande förändringar i omvärlden skulle på det sättet kunna öka restriktiviteten i lagstiftningen för att redan vid gränsen kunna hindra flyktingar att komma in i riket. I blickfånget låg främst enligt Westman att öka kontrollen av färjetrafiken över Öresund. Hur en massflykt från Norge över landgränsen skulle förhindras var emellertid före 1940 inget som överhuvudtaget behandlades hos de centrala myndigheterna.

Som emellertid framgått blev det tyska angreppet på Norge i april 1940 med den följande massflykten till Sverige en sådan hastigt förändrad situation som tvingade fram frågan om hur flyktingpolitiken skulle utformas och om utlänningslagens bestämmelser var tillräckliga för att möta den nya situationen. Studien har visat att det i inledningsfasen varken fanns polisiär eller militär gränsbevakning som kunde möta denna flyktingkris. Utlänningslagens bestämmelser var heller inte skrivna för en krigshotande situation med massflykt över den långa gränsen.

Vi finner alltså att massflykten från Norge hastigt ändrade förutsättningarna för svensk flyktingpolitik. Man kan säga att flyktingpolitiken i första läget 1940 inte kom att handla om hur flyktingarna skulle hindras komma in i landet utan hur mottagandet och evakueringen av de 1000-tals flyktingarna skulle organiseras och hur reglerna för inträde till Sverige skulle utformas efter det nya läget. Det som före april 1940 var en självklarhet, att gränskontrollen kunde reglera de få flyktingar som då anlände vid gränserna, blev således genom det omfattande flyktingtrycket en omöjlighet för gränsbevakningen att hantera. För de två centrala myndigheterna innebar flyktingpolitikens förändrade tyngdpunkt också ett nytt läge. Hittills hade asylhanteringen kunnat skötas administrativt inom ämbetsverkens ramar och med en viss enhetlighet genom att handläggningen vid de båda myndigheterna i regel sköttes av tjänstemän inom samma kontor. Det underlättade otvivelaktigt för departementets tjänstemän att kunna göra avstämningar sinsemellan och den vägen få fram viss enhetlighet i bedömningarna av vilka flyktingar som skulle beviljas asyl.

Men i april 1940 stod Sverige alltså inför ett läge som landet i modern tid saknade erfarenhet av och här kommer vi nu till kärnpunkten, nämligen att flyktingpolitikens tillämpning nu blev en fråga främst för de lokala myndigheterna och hur dessa förhöll sig till de centrala myndigheterna. Skulle utlänningslagen i detta nya läge strikt följas var gången den att varje flykting vid gränsen anmäldes och utreddes av Socialstyrelsen samt hölls i förvar tills beslut fattats om omhändertagande. I den nya situationen gällde emellertid att få undan flyktingarna redan samma dag från de nu militärt skyddsklassade gränsområdena. Justitiedepartementet bemyndigade därför i början av juni 1940 landsfiskalerna att bevilja nödfallsvisering direkt vid gränsen efter föreskrifter som utfärdats av UD. Av det följde att Socialstyrelsens centrala roll vid gränskontrollen kringrändes. UD:s föreskrifter baserades visserligen på utlänningslagen men de var mer

preciserade för olika flyktingkategorier och innebar att ett långt större direkt ansvar lades på landsfiskalerna jämfört med vad lagen stadgat. Men även för UD blev den nya situationen problematisk. Som vi sett hade departementet av regeringen fått ansvaret att utforma en flyktingpolitik som var anpassad efter omvärldens förändringar och för att klara detta behövde myndigheten ha ett samlat grepp om regelverket. Men samtidigt insåg UD att den stora omfattningen av flyktingar vid gränsen och de hastiga svängningarna i flyktströmmarna var omöjliga att greppa från en central position. Befogenheterna fördes därför ut till den lokala nivån, alltså till gränsområdets landsfiskaler.

UD:s föreskrifter till landsfiskalerna måste således formeras både med hänsyn till viss likabehandling mellan flyktingarna men samtidigt så att handlingsutrymme gavs för fiskalerna att kunna bedöma flyktingarnas ofta komplexa bakgrunder och flyktmotiv. Det senare var ingen lätt uppgift i ett läge där i regel endast flyktingarnas egna uppgifter fanns att tillgå. Detta försvårades också av att kontrollerande förfrågningar hos polismyndigheten i Norge inte var en möjlig väg då polisen där delvis var nazifierad. Två centrala myndigheter och 26 landsfiskalsdistrikt samt två regelverk skulle således svara upp mot den elastiska flyktingpolitik som UD fått ansvaret av regeringen att föra. Förutsättningen för att få en så omfattande organisation att snabbt svänga om efter förändringar i omvärlden var samtidigt inte den bästa men i den hastigt uppkomna situationen var knappast något annat alternativ praktiskt möjligt.

Hur löste då den centrala nivån dessa krav på viss likabehandling samtidigt som utrymme gavs för individuella bedömningar? Ett svar på frågan får vi delvis genom min studie av de närmare 33 000 förhörsprotokollen under 1941–1945 för de tre undersökta länen Göteborgs och Bohus län, Älvsborgs län (Dalsland) och Värmlands län. Ambitionen med genomgången har varit att få en uppfattning om flyktmotiven och hur dessa av landsfiskalerna bedömdes under krigsåren för olika kategorier av flyktingar. Ur protokollen har jag sammanställt och analyserat flyktingarnas bakgrund och dess samband med flyktmotiven och fokus har legat på vilka motiv som konstituerade politiskt flyktingskap. Begreppet politisk flykting som belysts i samband med utlänningslagens tillkomst skulle som det var sagt kunna anpassas till förändringar i omvärlden. Vem som skulle räknas som politisk flykting kom därför att avgöra uppluckringen av regelverkets restriktioner. Som studien också visat förändrades definitionen av vem som

var politisk flykting under krigsåren såväl på grund av norska och tyska påtryckningar som på inhemska reaktioner mot att flyktingarna avvisades men också genom krigsförloppet och det tilltagande flyktingtrycket från i stort sett alla länder som gränsade till Sverige. Av det skälet blev förändringen av det politiska flyktingskapet också intressant att undersöka för att kunna följa hur restriktionerna successivt upphävdes. För att förstå den fortsatta utvecklingen behöver vi alltså följa hur begreppet politisk flykting tolkades och vad som inrymdes i detta över åren. Som vi har sett definierades politisk flykting enligt utlänningslagen som en person som av politiska orsaker flytt från annat land och på 1930-talet inbegrep det meningsmotståndare som flytt från Nazityskland. Vi har också kunnat finna att ansvaret att förändra vad som inrymdes i begreppet politisk flykting låg på Socialstyrelsen och i sista hand på regeringen.

Det fanns emellertid ett problem vid definitionen av politisk flykting och det hade att göra med att det aldrig skriftligt fastställdes vilka flyktmotiv som konstituerade politiskt flyktingskap. Uttalad praxis var enligt vad som kunnat utläsas ur förhörsprotokollen någon form av aktivt motstånd mot ockupationsmakten, men i detta kunde inrymmas alltifrån att riva ned tyska propagandaaffischer till att ha deltagit i sabotageaktioner och attentat. Det fanns också en glidande skala hur mer passiva motståndshandlingar skulle räknas, exempelvis flykt undan den obligatoriska arbetstjänsten eller undan gisslanhot. Norska legationen pressade dessutom UD redan från 1940 och framåt att utvidga begreppet till att omfatta också själva flykten till Sverige eftersom denna renderade allt strängare straff i Norge. UD föreställde sig emellertid att en sådan utvidgning av begreppet skulle leda till okontrollerade flyktingströmmar till Sverige vilket i rådande läge 1940–1941 sågs som oacceptabelt. Departementet medgav dock i samtal med representanter för Norska legationen enligt legationens mötesanteckningar att det i sig lät rimligt att själva flykten utgjorde ett politiskt motiv för att fly. UD undvek dock att lämna skriftliga svar på legationens framställningar. Förklaringen var att neutralitetens komplexitet var alltför besvärlig att skriftligt definiera och kunde leda till missuppfattningar om den förda politiken. För departementet var det således av vikt att hålla alla dörrar öppna och inte låsa fast sig i en position med hänsyn till att krigsutvecklingen snabbt kunde svänga med oanade flyktingströmmar som följd.

Som tidigare tagits upp var själva drivkraften i flyktingpolitikens förändringar trycket från de stora flyktingströmmarna från Norge under 1940–1942. Den konkreta förändringen utifrån detta mot mer öppenhet var dock en utdragen procedur som tog sig uttryck i hur begreppet politisk flykting tolkades. Genomgången av förhørsprotokollen visar en gradvis förändring av vilka motiv som konstituerade politiskt flyktingskap men samtidigt framgår av genomgångarna att varken UD, Socialstyrelsen eller Socialdepartementet någonsin skriftligt gav direktiv om några förändringar. Frågan vi då måste ställa oss är när och hur det politiska flyktingskapet utvidgades och därmed den svenska flyktingpolitiken. Ett vanligt förfarande i politiskt pressade lägen är att mycket av den känsliga informationen meddelades muntligt till de berörda myndigheterna. Att så också skedde när det gällde flyktingpolitiska frågor står klart. Såväl socialminister Gustav Möller som hans statssekreterare Tage Erlander har i olika sammanhang bekräftat att de muntliga meddelandena till länsstyrelsen för vidarebefordran till landsfiskalerna var ett vanligt förfaringsätt för att få ut känslig information. Frågan blir då hur tidpunkten för regelverkets uppluckring ska kunna fastställas och därmed omsvängningen av den svenska flyktingpolitiken. Ett konkret sätt som jag har använt mig av är att följa upp flyktmotiven 1941–1942 hos olika kategorier av flyktingar, både de som kom in i Sverige och de som avvisades vid gränsen. Nästa steg blir således att spåra förändringarna av flyktingpolitiken baserat på vilka som beviljades respektive inte beviljades nödfallsvisering vid gränsen.

Mottagandet och fiskalernas beslut genomfördes under största sekretess främst genom gränsområdenas skyddsklassning. Detta var också viktigt för att skydda norska flyktingars identitet med hänsyn till de repressalier som ockupationsmakten kunde komma att rikta mot anhöriga som var kvar i Norge. Sekretessen ledde naturligtvis samtidigt till att rykten i stället kom i svang om att norrmän i stort antal avvisades vid gränsen. Sådan information nådde i sin tur också riksdagens ledamöter. I november 1941 riktades därför i ett par interpellationer frågor om avvisningarna från enskilda ledamöter i riksdagen. Strax före riksdagens behandling av dessa redovisade UD vid ett pressmöte ett underlag om avvisningarna med vilket departementet ansåg sig kunna tillbakavisa ryktena om omfattande avvisningar. Endast några få norrmän hade enligt UD avvisats och då hade det främst gällt unga så kallade ligister och kriminella. I sitt svar utgick Möller från UD:s rapport och försäkrade därför att inga politiska flyktingar avvisats. Min studie visar

dock att UD:s rapport inte byggde på underlag från landsfiskalsdistrikten om det faktiska läget men sannolikt bedömde departementet utav såväl inhemska som utrikespolitiska skäl att det var lämpligast att ta fram en rapport som så långt möjligt dämpade ryktena om de många avvisningarna. Kanske anade departementet att avvisningarna var långt större än vad som medgivits men ville ge en lugnande bild eller så var november 1941 en känslig tidpunkt med tyska stridskrafter både utmed Sveriges västra och östra gränser. Att medge att norrmän i stora antal avvisades skulle också framkalla upprörda reaktioner från Norska legationen. Även det faktum att mängder av unga norrmän samtidigt togs emot riskerade emellertid också att i sin tur framkalla tyska reaktioner då ett stort antal av dessa under våren via svenskt territorium rest vidare till Storbritannien eller Kanada. Några veckor senare i december begärde emellertid UD in uppgifter över avvisningarna från distrikten och då framgick att nära 800 flyktingar skickats tillbaka 1941, en uppgift som dock aldrig nämndes under krigsåren.

Vad visar då min studie när det gäller flyktmotiven hos såväl de mottagna som de avvisade flyktingarna från Norge? Först och främst framgår att UD:s underlag på 800 avvisade byggde på ofullständiga uppgifter och en hopblandning av dem som landsfiskalerna avvisade med norrmän som av olika skäl uppehöll sig i gränsområdet, exempelvis bärplockare. I min studie av de tre undersökta länen har ingått de som registrerades som avvisade och dessa uppgick 1941 till 440 individer av sammanlagt 2 400 som ville till Sverige. För dem som mottogs uppgav huvuddelen något slag av motståndsarbete i Norge men samtidigt avvisades också minst 100 norrmän som uppgav detta skäl. De flesta som avvisades uppgav emellertid andra motiv exempelvis flykt undan arbetstjänst, vantrivsel med matförhållandena eller att man via svenskt territorium ville vidare till Storbritannien/Kanada. Samtidigt var det också en hel del av dessa som togs emot. Även om en viss huvudlinje således kan skönjas kring tolkningen av begreppet politisk flykting fanns betydande avvikningar från detta. Studien har visat att avvisningarna främst berott på att landsfiskalerna tolkade och tillämpade det politiska flyktingskapet olika. Därmed kommer vi in på frågan om UD:s roll och under vilka förutsättningar fiskalerna arbetade gentemot de centrala myndigheternas föreskrifter.

Som framgått gav muntliga meddelanden för UD den elasticitet och snabbhet i utvecklingen av flyktingpolitiken som eftersträvades, men frågan uppstår om vilket genomslag direktiven fick vid fiskalernas tillämpning av

reglerna. Muntliga meddelanden som via länsstyrelserna skulle föras ut till 26 landsfiskaler kanske inte uppfattades lika? Som vi sett i studien kom också fiskalerna i de nio undersökta distrikten under 1940–1942 att tolka och tillämpa begreppet politisk flykting på olika sätt. Vi kan exempelvis se att i Bohusläns två gränsdistrikt beviljades nödfallsvisering för i stort sett alla flyktingmotiv redan så tidigt som under våren 1941 och det gällde även för dem som ville vidare till Storbritannien eller Kanada. I Bohuslän konstituerade således med några få undantag alla flyktmotiv politiskt flyktingskap. Däremot avvisade de värmländska distrikten fram till och med november 1941 mellan 20 och 35 procent av dem som ville till Sverige och en stor del av dessa hade uppgett politiskt motståndarbete men ändå skickats tillbaka. Medan exempelvis Strömstads landsfiskal i stort sett beviljade nödfallsvisering åt alla som ville vidare till Storbritannien eller Kanada avvisades nära två tredjedelar av dessa i flera värmländska distrikt. Antalet avvisningar var således förhållandevis stort men med variationer mellan distrikten. Från och med december 1941 upphörde emellertid plötsligt avvisningarna i samtliga nio distrikt. Landsfiskaler i Värmland som i november skickat tillbaka mängder av norrmän beviljade med ens samtliga flyktingar nödfallsvisering. Vad var det då som ledde till den abrupta förändringen?

Som tidigare framgått utfärdades under kriget inga skriftliga bestämmelser om ändrad policy vad gällde det politiska flyktingskapet. Det har heller inte gått att finna dokument som angav att begreppet politisk flykting skulle inrymma i stort sett alla flyktmotiv från december 1941. Tolkningen blir därför att ett muntligt meddelande i detta läge lämnades till fiskalerna via länens landsfogdar om att avvisningarna helt enkelt omedelbart skulle upphöra. Sannolikt var det Socialdepartement, under vilket polisen sorterade, som initierade detta. I december 1941 skedde således en tydlig omsvängning i vad som konstituerade politiskt flyktingskap och därmed en förändring i denna del av flyktingpolitiken.

Utifrån ett centralt perspektiv utgjorde således december 1941 en brytpunkt vad gällde avvisningar av norrmän vid gränsen, men som studien visat hade några landsfiskaler redan under våren 1941 släppt på restriktionerna, medan andra först i december och i enstaka distrikt några månader senare gjort detsamma. Flyktingarna kom således att behandlas olika av landsfiskalsdistrikten under en lång period, 1940–1942, även om de i stort sett uppgav samma flyktmotiv. Bland de avvisade under 1941 fanns

även fem judiska flyktingar som uppgav som flyktmotiv sin judiska börd. Samtidigt togs flera norska judar emot vid distrikten som uppgav samma motiv. Efter oktober 1941 avvisades emellertid inga ytterligare judar vid gränsen trots att UD officiellt i slutet av november 1941 markerade att utlänningslagens bestämmelser fortfarande gällde att judisk börd inte konstituerade politiskt flyktingskap. Det var först ett år senare, i början av december 1942, som UD ändrade hållning i och med att Sverige då erbjöd sig att ta emot samtliga judar som fortfarande fanns kvar i Norge efter deportationerna. I praktiken tog emellertid landsfiskalerna vid gränsen emot samtliga flyende judar under 1942, vilket innebar att UD:s markering inte följdes av distrikten.

Föreskrifterna gav som vi sett landsfiskalerna stort handlingsutrymme vid bedömningen om flyktingarna skulle beviljas nödfallsvisering eller inte, men en följd blev samtidigt att flyktingarna kom att få olika behandling beroende på till vilket distrikt de anlände. UD kände till detta och vi måste då fråga oss hur departementet hanterade denna situation, ty departementet var inte obekant med frågan om likabehandling. Bland annat hade Norska legationen redan under 1940 kritiserat UD för att normän avvisats vid vissa distrikt och vid andra inte. Därför införde UD i oktober 1941 en regel att fiskalerna före beslutet skulle ställa en förfrågan per telefon till UD:s expedition för utländska passärenden. Sett mot de många avvisningarna under 1941 kan man fråga sig vad denna avstämning egentligen stod för. Enligt UD skulle departementet därigenom få bättre översikt över flyktingströmmarna från Norge, således ett ganska passivt förhållningssätt. Fiskalerna uppfattade dock i regel avstämningarna som muntliga direktiv från UD huruvida flyktingen skulle beviljas nödfallsvisering eller inte. Det är också på det sättet fiskalerna i förhørsprotokollen formulerade sig, det vill säga att avvisningarna skedde på direktiv av UD. Det framgår även att fiskalerna vid avvisning av en flykting gärna inför denne angav att de handlade på order uppifrån. Att UD:s roll var oklar framgår när Parlamentariska undersökningskommissionen efter kriget kritiserade UD för flyktingfrågornas hantering. Då svarade UD:s rättschef att landsfiskalerna inte var underställda departementet och att avstämningarna skulle ses som enskilda UD-tjänstemäns egna uppfattningar. UD transporterade således ansvaret tillbaka till fiskalerna medan dessa vid sina beslut hänvisade till UD.

Hur var det då i praktiken? Vem styrde egentligen flyktingpolitiken 1940–1942 i ett läge då denna närmast helt utformades utifrån förloppet vid norsk-svenska gränsen? I mina genomgångar av 1941 års 2 400 förhörsprotokoll går det att så när som på ett undantag se att UD följde landsfiskalernas uppfattningar huruvida en flykting skulle beviljas nödfallsvisering eller inte. Det står alltså helt klart att fiskalerna i kraft av sin exklusiva kunskap om den enskilde flyktingen kunde få gensvar för sina uppfattningar vid samtalet med UD. Det förklarar också varför flykt under framförallt 1941 kom att behandlas så olika.

Av redovisningen ges intrycket att UD helt företrädde de centrala myndigheterna. Men samtidigt gällde fortfarande utlänningslagens bestämmelser vilket innebar att Socialstyrelsen var den myndighet fiskalerna skulle kontakta när en flykting inte beviljades nödfallsvisering och därför skulle avvisas. Under 1940–1942 föll emellertid i de flesta avvisningsfallen Socialstyrelsens roll enligt lagen bort när det gällde de norska medborgarna. Fiskalerna uppfattade att avstämningen med UD var den centrala nivåns direktiv och därför verkställde fiskalerna avvisningarna utan att kontakta Socialstyrelsen. Undersökningskommissionen efter kriget påpekade också denna felaktiga hantering men ansåg det förståeligt att fiskalerna uppfattade att UD:s direktiv gällde för den centrala nivån.

Huvuddelen av min redovisning har som framgått ägnats åt de första krigsåren och de många avvisningarna under denna period. Men hur såg det då ut när de sista restriktionerna kring mottagningen upphävdes? Utvidgningen av begreppet politisk flykting i december 1941 täckte inte alla flyktmotiv. Ännu återstod ett sista viktigt steg för att en definitiv omsvängning av flyktingpolitiken kunde sägas ha skett. Som redan framgått hade Norska legationen länge krävt att själva flykten till Sverige skulle konstituera politiskt flyktingskap men UD hade undvikit att ge klart besked i frågan. Det skulle dröja ända till början av 1943 innan detta skedde och formen var även nu genom muntligt meddelande i början av 1943. Denna gång behöver vi dock inte som tidigare tolka in när detta skedde utan det var Gustav Möller själv som i riksdagen våren 1943 nämnde att flykten i sig nu sågs som ett politiskt flyktmotiv av de svenska myndigheterna. Från och med början av 1943 framgår också av min studie att alla flyktingar togs emot, dock med undantag för de som enligt utlänningslagen pekades ut som icke önskvärda, vilka ofta exemplifierades med ”tattare”.

I sammanfattande drag kan alltså konstateras att Sveriges förändrade flyktingpolitik inleddes genom flyktingtryckets press från Norge 1940–1943 men att det krävdes en övergångstid på cirka två år innan regelverket slutligen hade anpassats till det nya läget. Öppenheten ska också ses tillsammans med uppbyggandet av flyktingmottagandet vid gränsen mot Norge och från 1943 successivt vid rikets alla gränser. Det var inte längre frågan om att stoppa flyktingar vid gränsen utan hur mottagning i stor skala skulle hanteras och hur inlotsning skulle ske i det svenska samhället. Inför krigsslutet byggde därför Sverige upp en beredskap att kunna ta emot flera hundra tusen flyktingar från de nordiska länderna och Baltikum. Vid krigsslutet fanns cirka 200 000 flyktingar i landet, vilket ska jämföras med de 25 000 som fanns vid krigsutbrottet i september 1939. Mot slutet av kriget styrdes också mottagandet av det som tidigare forskning benämnt den nordiska tanken, vilket innebar en medvetenhet att om målet att kunna etablera ett nordiskt samarbete efter kriget skulle uppnås behövde också mottagandet av de nordiska flyktingarna i Sverige bli en del av denna nordiska politik.

Mer schematiskt kan således fyra tidpunkter spåras där de centrala myndigheterna stegvis utvidgade begreppet politisk flykting samtidigt som landsfiskalsdistrikten i olika grad redan tillämpade politiskt flyktingskap i en rad fall:

- I december 1941 meddelade muntligt Socialdepartementet enligt min tolkning landsfogdarna i gränslänen för vidarebefordran till landsfiskalerna att flyktmotiv som var kopplade till terrorn i Norge skulle ses som politiskt flyktmotiv. Det innebar att de flesta motiv kunde konstituera politiskt flyktingskap. Samtidigt tillämpade några landsfiskaler denna utvidgning redan i praktiken från våren 1941.
- I december 1942 erbjöd sig Sverige genom framställning från UD till Tyskland att ta emot de judar som fortfarande fanns kvar i Norge. Dock hade avvisningarna av norska judar vid gränsen upphört redan efter oktober 1941.
- I början av 1943 meddelade socialministern i riksdagen att också själva flykten nu räknades som politiskt flyktmotiv. Det innebar att inga flyktingar längre stoppades vid gränsen utom de som enligt utlänningslagen inte var önskvärda. Samtidigt hade en del flyktingar

som uppgav själva flykten som motiv redan under våren 1941 beviljats nödfallsvisering av en del landsfiskaler.

- I början av mars 1943 meddelade Socialdepartementet genom en hemlig skrivelse att den tidigare införda hemliga bestämmelsen om avvisning av desertörer nu upphörde. I praktiken hade emellertid den siste tyske desertören avvisats i november 1942.

*

Vad min studie visat är att den första vågen av tusentals norrmän som flydde till Sverige under april till maj 1940 redan i detta läge medförde att utlänningslagens restriktioner började omprövas samtidigt som flyktingmottagningen vid gränsen genom ad hoc-lösningar började byggas upp. Den fråga som man emellertid ställer sig är varför det skulle behöva ta över två år innan det politiska flyktingskapet kom att inrymma alla de flyktmotiv som hade att göra med ockupationen av Norge. Varför följde exempelvis inte UD redan 1940 Norska legationens flera gånger ställda krav att själva flykten skulle konstituera politiskt flyktingskap? Studien visar att under denna segdragna övergångsperiod kom ett stort antal avvisade norrmän att arresteras av tysk polis och deporteras till tyska och norska läger. Det har alltså betydelse att ställa frågan. Mina jämförelser av de tre gränslänens landsfiskalsdistrikt väcker också frågor kring varför avvisningarna huvudsakligen gjordes i de värmländska distrikten, medan norra Bohuslänns två distrikt endast avvisade en bråkdel av flyktingarna. Eftersom landsfiskalerna dessutom per telefon stämde av med UD alla de flyktingar som ville till Sverige, kan man i samband med detta fråga sig varför departementet inte reagerade på den olika hanteringen vid distrikten.

I tidigare forskning har ett småstatsrealistiskt perspektiv i regel försvarat den svenska samlingsregeringens politik under kriget om vad den ansåg var nödvändigt för att bevara freden och att tillvarata svenska intressen. Som Klas Åmark visar i *Att bo granne med ondskan* fanns det en viss tyngd i detta synsätt så länge de svenska eftergifterna gällde de direkta nazityska kraven och de svenska reaktionerna och eftergifterna på dem.⁸⁸⁵ Men när

⁸⁸⁵ Åmark, 2016, s. 683–685; Johansson Alf W, "Något har gått snett i den svenska synen på andra världskriget" i *Respons* nr 1, 2014; Åmark, "Kan man förhandla med gangsters?" och Johansson Alf W, "Säkerhetspolitikens primat var bestämmande för samlingsregeringens politik" i *Respons* nr 2, 2014. Se

perspektivet ändras och bland annat flyktingpolitiken involveras i sammanhanget blir de säkerhetspolitiska motiven inte lika övertygande. Restriktionerna i flyktingpolitiken så som de gällde vid gränsen fram till 1942 byggde inte på några direkta påtryckningar från tysk sida, i varje fall inte när det gällde flyende norska medborgare. Däremot förelåg krav på tillbakasändande av tyska desertörer som flytt från Norge till Sverige men inte heller här drev Tyska legationen frågan till sin spets. Skriftväxlingen mellan UD och legationen visar att tyskarna anade att en del desertörer gömdes undan i svenskt förvar utan att legationen drev frågan vidare.

Varför fortsatte då de centrala och lokala myndigheterna att driva en restriktiv flyktingpolitik 1940–1942 om inga tyska krav fanns som tillnärmelsevis skulle kunna leda till säkerhetspolitiska problem för Sverige? Var det rädslan för inhemska motsättningar som kunde följa av massflykten och hur Sverige skulle kunna svara upp mot sådana flyktingströmmar? Fanns i bakgrunden hotet mot det välfärdsbygge som påbörjades under 1930-talet och som riskerade att komma i fara med alltför många flyktingar i landet? Möller återkom i riksdagsdebatten till hotbilder med okontrollerade flyktingmassor av norrmän som vällde in i landet på grund av vantrivsel och statsministern beskrev faran om landet plötsligt utan kontroll översvämmades av tyska desertörer. Deras yttranden från 1941–1942 kan ställas i kontrast mot Tage Erlanders redovisning vid ett slutet riksdagsmöte 1944 att de omfattande flyktingströmmar som Sverige kunde förväntas mottaga kunde komma att innebära ingrepp på praktiskt taget befolkningens hela livsföring. Det var således vid krigsslutet inte längre frågan om att restriktionerna i flyktingpolitiken skulle upprätthållas utan hur vi på bästa sätt skulle mottaga flyktingarna. Sverige hade i det läget fått en helt annan erfarenhet av omhändertagandet av stora flyktingantal vilket ledde till en helt annan beredskap än vid krigets början.

Om det nu var rädsla för det okända som dikterade den svenska restriktiva hållningen vid norska gränsen 1940–1942 uppstår frågan varför olikheterna mellan landsfiskalsdistrikten i så fall kunde godtas av de centrala myndigheterna under i stort sett hela 1940 till 1941. Avvisningarna var som framgått främst koncentrerade till de värmländska distrikten. Henrik Berggrens fråga, som jag refererar till i avhandlingen, hur det moraliska landskapet kring en svensk landsfiskal i Värmland såg ut är därför berättigad

även Martin Fritz, Birgit Karlsson, Ingela Karlsson och Sven Nordlund, *En (o)moralisk handel. Sveriges ekonomiska relationer med Nazityskland*, Stockholm 2006, s. 7–8, 184–190.

att ställa. Det finns emellertid inga belägg för att de värmländska fiskalerna skulle vara speciellt anfrätta av nazism, tyskvänlighet eller norgehat. Inte heller skilde sig flyktingtrycket nämnvärt mellan Värmland och Bohuslän under 1941 som skulle kunna ha motiverat en högre restriktivitet. Kanske var det traditionella polisiära strukturer som sedan lång tid tillbaka skilde sig mellan länen? En bidragande orsak kan emellertid också ha varit att de svensk-norska släkt- och yrkesförbindelserna i norra Bohusläns gränsområden var mer utvecklade än i de värmländska områdena. Studien visar bland annat att stenhuggarskrået, fiskarna och tulltjänstemännen kring Idefjorden och dess utlopp i havet var starkt sammansvetsade genom såväl yrkena som giftermål. Detta förstärktes också av att landsfiskalen i Strömstad rekryterade ett stort antal arbetslösa svenska stenhuggare som gränsvakter i början av kriget.

En intressant fråga är emellertid varför UD i egenskap av central myndighet för flyktingpolitiken inte under hela 1941 reagerade på att bemötandet var så olika mellan distrikten och detta trots att kritik av förhållandet vid flera tillfällen under året riktades från Norska legationens sida. En förklaring kan vara att UD aldrig uppfattade sig ha en inrikespolitisk roll gentemot landsfiskalerna utan att det var den utrikespolitiska kopplingen till flyktingpolitiken som för UD var det väsentligaste att handha. Rättschefen Engzells kommentarer i samband med den Parlamentariska undersökningskommissionen att UD inte hade ansvar för instruktionsgivningen gentemot fiskalerna tyder på att detta kunde vara en biträdande orsak. Frågan blir då var ansvaret egentligen låg under de första krigsåren.

En annan förklaring kan vara att departementets olika kontaktpersoner gentemot landsfiskalsdistrikten helt enkelt inte insåg skevheternas omfattning under den första flyktingströmmen våren 1941 och att det var först mot slutet av 1941 och i samband med diskussionen i riksdagen som man förstod att något måste göras för att få en flyktingpolitik som åtminstone utvecklades åt samma håll.

Bilaga 1. Län och landsfiskalsdistrikt som gränsade till Norge

Totalt fanns sju län med sammanlagt 26 landsfiskalsdistrikt utmed den norsk-svenska gränsen (indelning från 1 oktober 1941). Dessutom en rad distrikt som mottog enstaka flyktingar.

Länsstyrelse och Landsfogde i	Landsfiskalsdistrikt
Göteborgs och Bohus län, Göteborg	Strömstad
	Tanum
Älvsborgs län (Dalsland), Vänersborg	Bengtsfors
	Dals Ed
Värmlands län, Karlstad	Årjäng
	Järnskog
	Charlottenberg
	Torsby
	Finnskoga
Kopparbergs län (Dalarna), Falun	Lima
	Särna
Jämtlands län, Östersund	Tännäs
	Undersåker
	Mörsil
	Offerdal
	Föllinge
	Frostviken
Västerbottens län, Umeå	Vilhelmina
	Tärna
	Sorsele
Norrbottens län, Luleå	Arjeplog
	Gällivare
	Jokkmokk
	Vittangi
	Kiruna
	Karesuando

Källor: RA, UD P 1340, Förteckningar 4 juni respektive 14 oktober 1940; *Svensk författningssamling*, SFS 1940: 219; *Svensk författningssamling*, SFS 1941:682

Anm. 14 distrikt utmed Bohusläns kust mottog också flyktingar: förrymda sjömän från tyska fartyg och båtflyktingar från norska sydkusten. Nodals distrikt i östra Dalsland mottog enstaka tyska soldater, som hoppade av permittenttågen. Norrbottens län gränsade även mot norra Finland genom landsfiskalsdistrikten Nederluleå (Haparanda), Övertorneå, Pajala och Karesuando. Det sistnämnda distriktet mottog således flyktingar från både Nordnorge och norra Finland.

Bilaga 2. Landsfiskalernas förhørsprotokoll

Protokollen omfattar de förhör som landsfiskalerna höll med flyktingarna vid gränsen vilka återfinnes i landsfiskalernas arkiv hos landsarkivet i Göteborg respektive Värmlandsarkivet i Karlstad. Förhören protokollfördes från och med 1941 enligt förtryckt blankett och omfattar i regel en sida. Protokollet ger information om flyktingens bakgrund och motiven för flykt.

Protokollen har överförts manuellt i två steg från dokumentet till arbetsblankett och slutligen till digitalt system. Det innebär alltid viss risk för felkodningar. För att minimera detta och för att underlätta felsökning har variablerna i den digitala sammanställningen korsats på en rad sätt med varandra för eventuella korrigeringar. Vidare finns visst bortfall för några variabler jämfört med totalantalet. För kön och ålder rör det sig om ett obetydligt antal medan för yrke och flyktmotiv cirka 5 procent inte har kunnat preciseras. Bortfallet är hänfört till några specifika distrikt där utgallringar gjordes kring 1970 och genomfördes genom beslut av arkivmyndigheterna själva. Det förstörda materialet har dock kunnat rekonstrueras vad gäller kön, ålder och nationalitet men dock inte avseende flyktmotiv och yrke. Rekonstruktionerna har kunnat ske genom att samtliga namn på flyktingarna har funnits införda i landsfogdarnas så kallade hemliga diarium som fördes under krigsåren och avsåg handlingar vilka inte fick komma till allmän kännedom. Uppgifterna har därefter kompletterats via underlagen i det norska flyktingregistret över alla norska medborgare som flydde till Sverige under kriget.⁸⁸⁶

Avhandlingen har avgränsats till Göteborgs och Bohus län, Älvsborgs län och Värmlands län till vilka närmare 33 000 flyktingar anlände 1941–1945. Denna studie har gjort det möjligt att utkristallisera vilka kategorier som under olika skeden av kriget flydde till Sverige. En problematisering av flyktingens bakgrund och uppgivna motiv ger också möjligheter till ökad insikt i hur mottagningen organiserades och varför vissa kategorier plötsligt ökade och andra minskade under krigets gång. Det är förändringar vilka inte alltid uppmärksammats i forskningen om olika länders flyktingpolitik. Det är dock relevant i relation till frågan om vad som är en ”politisk flykting” och hur begreppet förändrats över tid.

⁸⁸⁶ NAV, Digitalverket, media.digitalverket.no.

P.M.

angående norske underståten Cornelia Cristina Bakken, född den 19 juni 1915 i Holland och hemmahörande Jens Tvedtagaten 20, Stavanger, som den 10 augusti 1942 ankom från Norge över svenska gränsen vid Hävedalen i Skee socken.

Omhändertagen av: Gränsbevakningen i Skee socken.

Legitimationshandling: Grenseboerbevis nr 10807, utfärdat den 13 november 1940 av poliskammaren i Stavanger.

Yrke eller titel: Fru.

Senaste uppehållsort i Norge: Ulandsgaten 67, Oslo.

Senaste anställning och arbetsgivare: Hon hade icke innehaft någon anställning.

Anledningen till utresan ur Norge: Hon vågade icke kvarstanna när hennes man flydde till Sverige.

Färdväg: Cykel och tåg från Stavanger till Halden varifrån hon gått till Hävedalen i Skee socken.

Senaste vistelseort i Sverige: Hon hade icke varit i Sverige förut.

Straffad eller anhållen: Hon hade icke varit straffad eller anhållen.

Tillgångar: Hon hade inga tillgångar.

Övriga uppgifter: Sedan hennes man, ombudsmannen Lars Meyer Bakken, tillkännagivit sin avsikt att fly till Sverige, enär han var eftersökt av Gestapo, hade hon icke vågat kvarstanna i Norge. Bakken åtföljdes av sin son Robert Christian, född den 5 oktober 1939.

Bakken, som meddelats nödfallsvisering för vistelse inom Vingåkers landsfiskalsdistrikt eller å ort som Socialstyrelsens representant vid Kjesäter förläggning äger bestämma, har denna dag tillsammans med förnämnde Robert Christian avrest från Strömstad till Gøteborg för vidare transport till Vingåker.

Strömstads distrikts landsfiskalskontor den 11 augusti 1942.

(Fredrik Pettersson)
t.f. landsfiskalsassistent.

Exempel på protokoll upprättat efter förhör 11 augusti 1942 i Strömstads landsfiskalsdistrikt. Av sista stycket framgår att flykten beviljats nödfallsvisering inom Vingåkers landsfiskalsdistrikt inom vilket mottagningslägret Kjesäter var beläget.

Följande huvudtitlar har förts in i det digitala statistiksystemet, benämnda variabler: kön, ålder/åldersklass, yrke, etnicitet, nationalitet, flyktmotiv, havsflyktingar, minderårig och avvisade.⁸⁸⁷ Variablerna är ordnade efter län, landsfiskalsdistrikt samt efter det år och den månad som flyktingen anlände till Sverige. Varje variabel innehåller en rad olika uppgifter (labels) som lagts in i systemet och variabelns olika slag av uppgifter är markerade efter värden (values) 0, 1, 2 etc. Varje flykting upptar en egen rad i systemet från nummer 1 till nummer 32 638, där flyktingen för varje variabel getts ett markerat värde. För exempelvis variabeln nationalitet finns 27 etiketter (länder) angivna där var och en har ett värde, exempelvis 2= Danmark och 3= USA. Ett annat exempel gäller variabeln flyktmotiv där 18 etiketter (motiv för flykt) finns inlagt. De mer omfattande motiven avser etikett 3=judisk flykting, 4=flykt undan arbetstjänst eller tvångsarbete, 5=desertering, 6=illegal verksamhet, 7=flykt undan gisslanhot, 11=vantrivsel med förhållandena i Norge och 12=vill vidare till Storbritannien/Kanada eller till de norska polistrupperna i Sverige.

Tablå 1.1: Variablerna i statistiksystemet för flyktingarna utifrån tre exempel

Flyktingnr	Län	Distrikt	Ank- år	Ank- mån	Kön	Ålder	Yrke	Etnicitet	Nationalitet	Flyktmotiv	Avvisade
1	1	1	410	1	0	41	10	99	99	6	99
27874	3	10	441	10	1	30	6	99	99	6	99
32 638	2	5	420	2	0	23	10	99	4	5	99

I statistiksystemet anges variablerna vågrätt, medan siffrorna=etiketten svarar för uppgiften inom variabeln. För exempelvis flykting med nummer 27 874 ankom denne till Värmlands län (3), Finnskoga distrikt (10), hösten 1944 (441) i oktober (10). Flyktingen var kvinna (1), 30 år, kontorist (6) och flydde för viss motståndsverksamhet (6). Kod 99 markerar inom respektive variabel för nationalitet=norsk, båtflykting=icke båtflykting och avvisad=ej avvisad.

För att kunna analysera den stora datamängden finns inbyggt i systemet en rad analysverktyg som innebär att olika variablers värde kan korsas sinsemellan. Om exempelvis variabeln flyktmotiv korsas med kön och ankomstår redovisas en sådan tabell direkt i systemet. Det går även att selektera ut tabeller för särskilda kategorier eller särskilda flyktingmotiv vilket framgår i flera av avhandlingens avsnitt.

⁸⁸⁷ Djurfeldt, Larsson och Stjärnhagen, 2014.

Bilaga 3. Flyktingstatistik

Samtliga tabellers underlag baseras på landsfiskalernas förhörsprotokoll i Göteborgs och Bohus län, Älvsborgs län (Dalsland) och Värmlands län och har bearbetats inom det så kallade SPSS-systemet (se kapitel ett, metoder).

Tabell A: Inkommande flyktingar (norska medborgare) efter gränslän 1941–1945.

Län	1941	1942	1943	1944	1945	1941–45
Bohuslän	804	1 086	1 478	3 113	3 194	9 675
Dalsland	236	256	549	771	462	2 274
Värmland	989	2 561	4 122	7 136	3 364	18 172
Summa	2 029	3 903	6 149	11 020	7 020	30 121

Tabell B: Inkommande flyktingar (norska medborgare) efter kön 1941–1945.

Län	1941	1942	1943	1944	1945	1941–45
Man	1 843	2 747	4 153	7 979	4 645	21 367
Kvinna	159	851	1 199	2 010	1 550	5 769
Barn	27	303	498	775	695	2 298
Summa	2 029	3 901	5 850	10 764	6 890	29 434

Tabell C: Inkommande flyktingar (norska medborgare) efter ålder 1941–1945.

Län	1941	1942	1943	1944	1945	1941–45
15-24 år	1 270	1 848	2 352	5 624	2 936	14 030
25-34 år	495	1 010	1 887	2 562	1 904	7 858
35-44 år	157	408	686	1 084	846	3 181
45- år	68	318	393	719	509	2 007
Summa	1 990	3 584	5 318	9 989	6 295	27 076

Tabell D: Inkommande flyktingar (norska medborgare), flyktmotiv och kön 1941–1945.

Flyktmotiv	Motståndsvärksamhet	Arbetsjänst	Gisslanhot	Vantrivsel	Övrigt	Summa
Man	11 166	6 717	1 322	789	560	20 554
Förvärvsarbetande kvinna	818	578	549	166	100	2 211
Gift kvinna	449	70	2 101	117	262	2 999
Summa	12 433	7 365	3 972	1 072	922	25 764

Tabell E: Inkommande flyktingar (norska medborgare), huvudmotiv och ålder 1941–1945.

Flyktmotiv	Motstånd- verksam- het	Arbets- tjänst	Gisslanhot	Vantrivsel	Övrigt	Summa
15–24 år	5 698	5 592	1 292	682	242	13 506
25–34 år	4 288	1 324	1 387	250	306	7 555
35–44 år	1 617	365	783	107	193	3 065
45 – år	891	155	621	80	221	1 968
Summa	12 494	7 436	4 083	1 119	962	26 094

Tabell F: Avvisningar (norska medborgare) efter län 1941–1945.

Län	1941	1942	1943–1945	Summa
Bohuslän	26	7	15	48
Dalsland	37	53	0	90
Värmland	345	62	17	424
Summa	408	122	32	562

Tabell G: Inkommande flyktingar (icke norska medborgare) 1941–1945.

Län	1941	1942	1943	1944	1945	1941–1945
Antal	27	154	186	770	786	1 923

Tabell H: Sovjetiska krigsfångar efter åldersgrupp 1941–1945.

Åldersgrupp	15–24 år	25–34 år	35–44 år	45 – år	Totalt
Antal	139	237	73	3	452

Tabell I: Sovjetiska krigsfångar efter ankomstår till Sverige 1941–1945.

Ankomstår	1941	1942	1943	1944	1945	1941–1945
Antal	0	31	20	178	223	451

Tabell J: Förrymda sjömän efter nationalitet 1941–1945.

Nation	Norge	Holland	Finland	Lett- land	Dan- mark	Tysk- land	Fran- krike	övrigt	Totalt
Antal	371	96	26	23	17	15	12	13	573

Tabell K: Förrymda sjömän ankomstår 1941–1945.

Ankomstår	1941	1942	1943	1944	1945	1941–1945
Norrmän	1	273	32	48	17	371
Övriga	0	2	40	118	42	202
Totalt	1	275	72	166	59	573

Tabell L: Förrymda sjömän efter ankomstdistrikt 1941–1945.

Ankomst-distrikt	Strömstad /Tanum	Kville	Malmö	Lysekil	Sotenäs	Tjörn	Göteborg	Hisings-Kärre	Övriga	Totalt
Antal	312	10	17	125	34	13	17	22	23	573

Uppgifterna i tabellerna jämfört med den kompletta omfattningen enligt tabell A skiljer sig något på grund av att förhørsprotokoll saknas för Årjäng 1943–1945 (cirka 700 personer avseende kön och ålder samt cirka 2 000 avseende flyktmotiv).

Bilaga 4. Schweiz flyktingpolitik

Schweiz situation under kriget var i delar lik den svenska. Båda länderna var neutrala och de var också inringade av den tyska krigsmakten. De hade även att konfronteras med tusentals flyktingar som sökte sig till de två länderna och som bemöttes med en likartad utlänningslagstiftning där arbetsmarknaden skulle skyddas från ”oönskade” flyktingar.⁸⁸⁸ Det gällde i Schweiz grupper som hotade befolkningens ”Eigenart” och avsåg såväl i Sverige som Schweiz att judisk börd som flyktmotiv inte renderade politiskt flyktingskap.⁸⁸⁹

Flyktingpolitiken styrdes av den federala främlingspolisen som var direkt underställd Justitie- och polisdepartementet men också av arméns krav på en restriktiv hållning.⁸⁹⁰ I debatterna om den schweiziska flyktingpolitiken menade försvararna att regeringen hade burit ett stort ansvar för att i likhet med Sverige balansera förhållandena till stormakterna men att landets generösa inställning hade måst begränsas på grund av den inhemska matbristen, säkerhetskrav och hotet från Tyskland.⁸⁹¹

En avgörande skillnad mellan Sverige och Schweiz gällde agerandet när de franska respektive norska judarna sökte fly undan deportationerna under andra halvåret 1942. Medan Schweiz drastiskt stängde gränsen i augusti 1942 meddelade den svenska regeringen Tyskland i början av december 1942 att Sverige var beredd ta emot samtliga återstående judar i Norge.⁸⁹² I samband med stängningen av gränsen 1942 centraliserades besluten i Schweiz till den federala myndigheten och därefter togs besluten om flyktingpolitiken fortlöpande i Justitie- och polisdepartementet genom den federala främlingspolisen. Kantonerna hade haft ett stort regionalt ansvar för flyktingpolitiken under 1930-talet, men de federala myndigheterna hade

⁸⁸⁸ Den svenska neutralitetsförklaringen den 1 september 1939 återfinns i *Svensk författningssamling*, SFS 1939:586. Schweiz avgav också åtgärder för upprätthållandet av neutraliteten den 30 augusti 1939, men var redan genom en rad mellanstatliga avtal förbunden att upprätthålla neutraliteten i alla framtida krig. För en närmare redovisning, se Samuel Werenfels, ”Die schweizerische Praxis in der Behandlung von Flüchtlingen, Internierten und entwichenen Kriegsgefangenen im Zweiten Weltkrieg” i *Schwedische und Schweizerische Neutralität im Zweiten Weltkrieg*, Rudolf Bindschedler, Hans Rudolf Kurz, Wilhelm Carlgren, Sten Carlsson (red), Basel 1985, s. 377.

⁸⁸⁹ Werenfels, 1985, s. 377–384. Uriel Gast, ”Aspekter schweizerischer Fremden- und Flüchtlingspolitik vor und während des Zweiten Weltkrieges” i *Schweden, die Schweiz unter der Zweite Weltkrieg*, Irène Lindgren och Renate Walder (red), 2001, s. 219.

⁸⁹⁰ Georg Kreis, *Switzerland and the Second World War*, 2000, s. 7, 105; Independent Commission, 2002, s. 30.

⁸⁹¹ Kreis, 2000, s. 105.

⁸⁹² RA, UD Hp 21 An 1070/II, skrivelser 30 nov, 1 dec och 3 dec 1942; Paul Levine, *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938–1944*, Uppsala 1996, s. 134–140.

gradvis tagit över allt mer av politikens utformning under 1938–1942.⁸⁹³ Samtidigt var det kantonernas polismyndighet som svarade för tillämpningen av den federala politiken och därigenom avgjorde om en flykting skulle få stanna eller avvisas. Kantonerna var dock inte eniga i sina uppfattningar i flyktingfrågan. Gränskantonerna drev en ytterst restriktiv politik medan kantonerna inne i landet överhuvudtaget inte kunde inse att läget var alarmerande.

Det fanns även i Schweiz ett förhållande centralt-lokalt där flyktingpolitikens tyngd i takt med att flyktingströmmarna blev allt större gradvis gick över från kantonerna och centraliserades till den federativa myndigheten. I Sverige förelåg också en motsättning men i motsats till Schweiz förlades besluten i stället så nära de faktiska händelserna som möjligt genom att landsfiskalerna vid gränsdistrikten fick befogenhet att hantera nödfallsviseringen. Även armén stärkte sitt inflytande under kriget som representant för säkerhetspolitiken med målet att en markant restriktiv hållning måste hållas mot flyktingars försök att korsa gränsen. Här fanns också en klar skillnad mot Sverige, där den civila myndigheten genom länsstyrelsen hade samordningsansvaret i fredstid för gränsbevakningen.⁸⁹⁴

Schweiz flyktingpolitik var även under kriget starkare kopplad till hur de judiska flyktingarna från bland annat Frankrike bemöttes. Den var också mer centraliserad och militärt präglad vilket var en följd av regeringens flyktingpolitik att stänga gränserna för främst de judiska flyktingarna. Det fanns sammanfattningsvis en skillnad i förhållningssättet mellan svensk och schweizisk flyktingpolitik och det gällde i första hand bemötandet av de judiska flyktingarna.⁸⁹⁵

⁸⁹³ Schweiz är en förbundsstat med 26 kantoner, vilka var och en äger egen författning, regering och parlament. Förbunds församlingen (parlamentet) är lagstiftande organ och väljer förbundsrådet (regeringen).

⁸⁹⁴ Independent commission, 2002, s. 128–137; Werenfels, 1985, s. 379–386.

⁸⁹⁵ Till Sverige flydde 1942 1 200 till 1 300 norska judar som alla mottogs, medan till Schweiz det rörde sig om 100 000 franska judar som sökte tillflykt för att undgå deportation till dödslägren.

Summary in English

On the 9th April 1940, Norway was attacked by Nazi Germany, and after two months of combat, Norway capitulated. One consequence was that thousands of Norwegians fled to Sweden during April and May. It may with good reason be said that Sweden then experienced its first more extensive refugee crisis. In September the same year, Germany established martial law in Norway which meant that a German Commissioner took over the government of the country and that all political parties except for the Norwegian Nazi party were forbidden any activity in Norway. During the occupation, that lasted until the German capitulation in May 1945, almost 70,000 people fled from Norway to Sweden, and up until the summer of 1943, refugees from Norway constituted the main refugee influx into Sweden. Sweden was however at the same time poorly equipped to handle the great number of distressed people passing its frontier. Neither the legislation nor the refugee reception organization were designed for any such scenario, which therefore resulted in an almost chaotic situation. Most of the problems arising had to be solved ad hoc, as and when they occurred. From 1943, however, refugee reception had developed into a more smoothly run organisation with frontier guards, healthcare, interpreters and so on. Refugee politics had also changed radically, from stringently restrictive to more liberal. From the autumn of 1943 until the end of the war, massive waves of refugees flowed in from Finland, Denmark and the Baltic states. The experiences of refugee reception gained from the Norway-Sweden frontier during the first years of the war thus turned out to be decisive for the development and construction of Swedish refugee politics and reception in the final year of the war.

The overall objective of this dissertation is therefore to describe and explain what effects the experiences of the extensive waves of Norwegian refugees had on the shaping of refugee politics and the outlook on labour immigration. This in its turn is conditional upon a local perspective on how reception and evacuation were organised along the Swedish-Norwegian frontier. The dissertation's main question is thus to explain and show how Swedish refugee politics developed in the intersection between the local and the central authorities when it came to the enforcement of laws and regulations.

Earlier research on why Swedish refugee reception and politics changed during the second world war has mainly been focused on how the Ministry for Foreign Affairs and the National Board of Health and Welfare handled the waves of refugees fleeing from war and terror. These were chiefly German refugees fleeing from Nazi tyranny and they included both opponents to the regime and Jewish refugees. Focus on the central levels and the lack of studies on local levels has however meant that the Norwegian refugee problems have only marginally been considered as grounds for an explanation of the changes in Swedish refugee politics during the war years. Several researchers see instead the ethnic aspect as decisive for the development of refugee politics, attaching great significance to how asylum-seeking Jewish refugees were received by the central authorities. It has been emphasised among other things that it was "our Norwegian brothers' " flight that led to a gradual loosening of the restrictions in refugee politics. The starting point in this present dissertation is also that the pressure of the growing waves of refugees from Norway resulted in successive loosening of the restrictions, but my explanation is not that it was first and foremost on account of their being a Nordic people. My contention is instead that the growing refugee pressure in itself made it impossible to enforce legal restrictions along the 1,600 kilometre-long frontier between Sweden and Norway.

Earlier research has also focused on refugee reception at the end of the war and especially on supplying jobs to the approximately 30,000 Baltic refugees who fled to Sweden. These were met by a well organised reception that offered possibilities of helping the refugees out onto the Swedish labour market. Since no earlier studies have been done on the refugee reception at the Norwegian-Swedish frontier, the experiences of mainly Estonian refugees of being helped in this way have been interpreted as being decisive for the shaping of labour immigration into Sweden during the postwar years. In the present dissertation, it is stressed that refugee reception and supplying labour opportunities were started as early on as 1940 in the context of the Norwegian mass exodus to Sweden, as has also been established by Norwegian historians' study on amongst other things the recruitment of Norwegian refugees for work in forestry and agriculture in Sweden.

The legislation of the war years was based on the 1937 Aliens Act, which has been the starting point for many historical studies. This legislation was very restrictive and was intended to safeguard the domestic labour market

for the country's own population and also to hinder "undesirable elements" from settling down in the country. The Nazi takeover made its mark even on Swedish legislation since many Germans sought asylum to escape from the persecutions in their homeland. The legislation therefore aimed at offering so-called political refugees the opportunity of remaining in Sweden, which mainly referred to social democrats and to some degree communists. The concept of political refugee did not however include those who had left their homeland on account of general dissatisfaction with the conditions in their country, which had in view individuals who used their Jewish descent as motivation for their flight. This manifestation against accepting Jewish refugees also emerged in regulations as well as in a communication from the Board of Health and Welfare in which it was stated that persons should be rejected who did not intend to return to their homeland and who from the point of view of state interests or the security of the realm were not considered desirable.

When the large-scale waves of refugees from Norway crossed the frontier into Sweden in April and May 1940, the district police superintendents at the Swedish-Norwegian frontier were given the authority to grant emergency visas to Norwegian citizens fleeing to Sweden. The legislation for this, issued by the Ministry for Foreign Affairs, agreed in the main with the regulations of the Aliens Act, and came in practice to be the accepted formal ground for assessing whether or not a refugee should be allowed entrance into Sweden or be turned away. Very little research has been devoted to how the regulation concerning emergency visas was actually applied and how different categories of refugees were treated, including which ones were turned away. Spot-check investigations have however been carried out by both Norwegian and Swedish researchers concerning how Jewish refugees were treated, but no overall account of the cooperation between local and central levels or between the local levels themselves has ever been presented.

At the frontier between Norway and Sweden, seven border counties with 26 district police superintendents were responsible for frontier control. The study upon which this dissertation is based was however limited to the three southern Swedish counties of Bohuslän, Dalsland and Värmland, together consisting of nine police districts. About 60 percent of all refugees from Norway arrived at these frontiers during 1940–1945. Previously uninvestigated information from almost 33,000 interrogation protocols has been studied and analysed. Compilations have been made of the refugees'

gender, age, occupation, nationality and ethnicity as well as the connection between these and the motivations for escaping that were stated. The largest group of refugees consisted of men aged 20–25, but towards the end of the war, large groups of women with children also fled. The study material shows that the stream of refugees consisted of a variety of categories and flight motivations that to a great extent mirrored the actions undertaken by the occupying power against different groups in the Norwegian population. One example was the arrest of Norwegian Jews for deportation to Auschwitz that led to about 900 refugees with Jewish descent fleeing in 1942–1943 to the three counties in Sweden that have been investigated here. Another example was the introduction of compulsory labour that was understood as a first step towards the forced mobilisation of Norwegian men into the Wehrmacht and to the eastern front. In 1943–1944, this resulted in thousands of young men of conscription age fleeing mainly through forested regions over the frontier to Värmland, to be recruited as a next step into the secret army that was being formed in Sweden. Large groups of married women with children also fled in order to avoid being taken as hostages after their husbands had escaped to Sweden.

The material also shows clearly that Sweden's restrictive deportment during the first years of the war led to many Norwegians being turned away but also that this was gradually changed into unconditional reception. It was above all the efforts made for refugees at the Norwegian frontier that worked from below to reform Sweden's refugee politics and reception and that enabled Sweden to manage to handle the vast waves of refugees entering the country at the end of the war.

This study shows that refugee politics was transformed from restrictiveness to liberalism basically because of the growing waves of Norwegian refugees during the first years of the war. The change did not occur overnight but took place successively over a couple of years. It was connected to the issue of which motivations to flight were considered political, thereby offering the possibility of being granted an emergency visa. In this study it is possible to follow how more and more motivations to flight were included in the concept of being a political refugee, but one problem was that it happened at a varying pace in the different districts depending on how the district police superintendent interpreted the legislation. The results of this study show that at the beginning of 1943, the escape to Sweden in itself made a person into a political refugee. Attempting to escape to Sweden

led namely to severe punishment in Norway and thus flight in itself became a political action. A few researchers have also arrived at the conclusion that the transformation towards greater openness occurred during 1943, based on the fact that at that time there were no more rejections of applications from Jewish refugees to be granted entrance or residence permits for Sweden. For Jewish refugees who fled over the frontier to the three counties investigated, there were no more rejections after October 1941. All Jewish applications were accepted.

The development of refugee reception at Sweden's frontier with Norway and then successively from 1943 at all Sweden's frontiers provided Sweden with experience concerning how reception on a large scale should be handled and also increased clarity concerning the problems that could arise in connection with guiding refugees in joining the Swedish community, amongst other things when it came to obtaining housing and jobs. To prepare for the end of the war, Sweden therefore developed its readiness to be able to receive several hundred thousand refugees from the Nordic and Baltic countries. At the end of the war there were about 200,000 refugees in the country, to be compared with the 25,000 at the outbreak of war in September 1939. Towards the end of the war, refugee reception was also governed by what has been called by earlier research "the Nordic idea", meaning an awareness that if the goal after the war to be able to establish a Nordic cooperation was to be attained, the reception of Nordic refugees in Sweden also needed to become a part of this Nordic politics.

Tack

Så har då avhandlingen till slut blivit klar och det är många jag vill tacka. Anders Ottosson och Roddy Nilsson har varit huvudhandledare respektive biträdande handledare. Anders har lotsat mig fram genom såväl C- som D-nivån för att nu kröna sin gärning med avhandlingen. Hans entusiasm och kreativitet har fört arbetet till oanade nivåer och jag är stort tacksam för hans stöd. Roddy ska ha ett stort tack för hans krav på preciseringar och kommentarer kring alla de luckor han funnit i texterna. Ett stort tack också till Maria Sjöberg för hennes slutgranskningar av inledning och avslutning. Ett tack även till Lars Hansson som var opponent vid slutseminariet.

Ett särskilt tack vill jag rikta till författaren Anders Johansson som generöst delat med sig av sin stora kunskap om allt som sig tilldrog i Norge under kriget, sitt omfattande kontaktnät och sitt källmaterial. Också ett stort tack för faktagranskningen. Utan Anders hade arbetet blivit betydligt svårare att ta sig igenom. Tack även Mats Wallenius som gett mig möjlighet att delta i flera norsk-svenska diskussioner om Norge och Sverige under kriget.

Jag vill också tacka de som granskat mina texter i slutskedet och hittat alldeles för många fel. Tack Sari Nauman, Daniel Zackrisson, Anna Locke, Johannes Daun, Mari Malmer (som granskat alla norska citat) och sist men inte minst Frida Wikström, som utöver granskningen bringat ordning i såväl min gamla hjärna som i mitt oordnade notsystem. Ett särskilt tack också till Ruben och hans respektlösa syn på avhandlingen. Jag tackar även institutionens livaktiga doktorandkollektiv för socialt och intellektuellt utbyte under mina studieår. Ett tack också till Hugo Palmqvist som ordnat så att jag kunnat använda litografin *Flykten från Norge* av Sven X:et Erixson till omslag. Jag vill också tacka Birgitta Lundh som gett medgivande att använda hennes fars, Stig Gitses fina teckning av en landsfiskal.

En stor del av mitt arbete har tilldragit sig i arkivens gömslen och vår och jag kan nog blygsamt våga utnämna mig till en äkta ”arkivrätta” efter dessa år. Finns det något mer spännande än att ur dammiga kartonger finna dokument som förändrar världen, åtminstone lite lite grann om man har tur! Jag vill tacka samtliga refererade arkiv, inget nämnt och inget glömt, som jag belastat med alla beställda kartonger och hoppas ryggar och knän inte tagit alltför stor skada. Det är verkligen en enorm kompetens som döljer sig inom arkivens väggar.

Ett särskilt tack vill jag rikta till Lars Hallberg på Riksarkivet som varit en ovärderlig kontakt för att kunna ta sig fram bland alla centrala myndigheters hemliga arkiv och som alltid ställt upp när jag ställt mina ständiga frågor om var ett visst dokument kunde tänkas finnas.

Jag vill också tacka mina nära vänner Lars Nordborg, Anders Fredenlund och Johan Hagerborg som helhjärtat korrekturläst, fotograferat omslagsbilden och stått för en mängd andra aktiviteter och teknikaliteter som övergått mitt förstånd.

Göteborg, november 2018

Lars

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Justitiedepartementet

Medicinalstyrelsen

Parlamentariska undersökningskommissionen

Socialdepartementet

Socialstyrelsen

Statens utlänningskommission

Statens utrymningskommission

Utrikesdepartementet (UD)

Krigsarkivet (KrA)

Beredskapsverket

Försvarsstaben

Landsarkivet i Göteborg (LA)

Landsfogdens arkiv i Göteborgs och Bohus län

Landsfogdens arkiv i Älvsborgs län

Landsfiskalernas arkiv i Göteborgs och Bohus län

Landsfiskalernas arkiv i Älvsborgs län

Poliskammaren i Göteborg

Värmlandsarkivet, Karlstad (VA)

Landskansliet i Värmlands län

Landsfogdens arkiv i Värmlands län

Landsfiskalernas arkiv i Värmlands län

Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG)

DAGf nr 566, 575, 605, 620, 650, 789 och 1109

Regionarkivet Västra Götaland (RVG)

Göteborgs Föreningsarkiv. Göteborgs Stads kurator för statslösa flyktingar

Bundesarchiv (BA)

Militärarchiv, Freiburg

Norska arkivverket, Oslo (NAV)

Digitalverket, <https://media.digitalarkivet.no/view/43434>

Flyktningkontorets arkiv

Tryckta källor

Riksdagens propositioner

1917 nr 239. *Förslag till lag om överflyttande å landsfiskalerna av kronofogde åliggande bestyr m.m.*

1925 nr 50. *Försvarsväsendets ordnande.*

1937 nr 269. *Lag om utlänningars rätt att här i riket vistas (utlänningslag).*

1940 nr 219. *Omorganisation av landsfiskals- och statsfiskalsbefattningarna m.m.*

1945 nr 259. *Förslag till lag om utlänningars rätt att här i riket vistas (utlänningslag) m.m.*

1947 nr 270. *Anslag till statens utlänningskommission m.m. Bilaga.*

1992/93 nr 164. *Om upphävande av 1905 års konvention mellan Sverige och Norge angående neutral zon, befästningars nedläggande m.m.*

Publikationer

Frykholm Lars och Brundin Margareta (red), *Samråd i krigstid. Utrikesutskottets memorialprotokoll 1940–1945*, Stockholm: Sveriges Riksdag, 2007.

Protokoll vid riksdagens hemliga sammanträden 1942–1945, Stockholm: [Riksdagens förvaltningskontor], 1976 [utgiven av Lars Frykholm].

Sveriges förhållande till Danmark och Norge under krigsåren. Redogörelser avgivna till den svenska utrikesnämnden av ministern för utrikes ärendena 1941–1945, Stockholm: Nordstedt, 1945.

Riksdagstrycket med bihang, 1917–1945

Statens offentliga utredningar (SOU)

Promemoria angående omorganisation av landsfiskals- och stadsfiskalsbefattningarna, Stockholm: Nordstedt, 1935, SOU 1935:57.

Betänkande med förslag angående åtgärder mot statsfientlig verksamhet, Stockholm, SOU 1935:8.

Promemoria angående omorganisationen av landsfiskals- och stadsfiskalsbefattningarna, Stockholm: Nordstedt, SOU 1935:57.

Utredning angående revision av bestämmelserna om utlänningars rätt att här i riket vistas och därmed sammanhängande spörsmål/verkställd av tillkallade sakkunniga, Stockholm: Nordstedt, 1936. SOU 1936:53.

Betänkande med förslag till omorganisation av landsfiskals- och stadsfiskalsbefattningarna med mera/1937 års landsfiskals och statsfiskalsutredning, Stockholm: Nord. bokh., 1939, SOU 1939:9.

Betänkande med förslag till förstatligande av polisväsendet i riket och åklagarväsendet i rikets städer. D. 1, Allmänna grunder, Stockholm 1944, SOU 1944:53.

Betänkande med förslag till utlänningslag och lag om omhändertagande av utlänning i anstalt eller förläggning, /avgivet av 1943 års sakkunniga, Stockholm: Norstedt, 1945. SOU 1945:1.

Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst. 1, Betänkande angående flyktingars behandling, Stockholm 1946, SOU 1946:36.

Sakkunniga angående arbetsförmedlingens organisation. D. 1, Den offentliga arbetsförmedlingen under krigsåren, Stockholm 1946, SOU 1946:44.

Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst. 2, Betänkande angående utlämnade av uppgifter om flyktingar, Stockholm 1947, SOU 1946:93.

Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst. 3, Betänkande angående säkerhetstjänstens verksamhet, Stockholm 1948, SOU 1948:7.

Norge och den norska exilregeringen under andra världskriget: undersökning på uppdrag av Grundlagsberedningen, Stockholm 1972, SOU 1972:18.

Svensk författningssamling (SFS)

- 1917:907. *Landsfiskalsexamen.*
- 1920:251. *Anvisningar för smittrening jämlikt § 5 i epidemilagen den 19 juli 1919 och § 8 i lag angående vissa åtgärder mot utbredning av lungshot den 4 september 1914.*
- 1927:333. *Lag om utlännings rätt att här i riket vistas.*
- 1932:134. *Fortsatt tillämpning av lagen den 2 augusti 1927 (nr 333) om utlännings rätt att här i riket vistas.*
- 1932:448. *Stats- och reservpolisen.*
- 1934:142. *Karantänkungörelse.*
- 1937:344. *Lag om utlännings rätt att här i riket vistas (utlänningslag).*
- 1937:912. *Föreskrifter i anledning av utlänningslagen.*
- 1939:586. *I anledning av att krig utbrutit mellan Polen och Tyska Riket.*
- 1939:599. *Särskilda föreskrifter om tillsyn över utläningar.*
- 1940:92. *Tillägg till kungörelsen den 1 september (nr 599) med vissa särskilda föreskrifter om tillsyn över utläningar.*
- 1940:94. *Vissa särskilda föreskrifter om tillsyn över utläningar vid krig eller krigsfara (särskild utlänningskungörelse).*
- 1940:231. *Vissa bestämmelser om utlännings vistelse i Norrbottens län.*
- 1940:248. *Utlännings vistelse i Värmlands län samt vissa delar av Älvsborgs län.*
- 1940:274. *Befrielse för danska och norska medborgare att innehava arbetstillstånd.*
- 1940:287. *Utlännings vistelse i Gotlands län samt vissa delar av Stockholms län.*
- 1940:288. *Utlännings vistelse i vissa delar av Göteborgs och Bohus län.*
- 1940:289. *Utlännings vistelse i Åre landsfiskalsdistrikt av Jämtlands län.*
- 1940:301. *Utlännings vistelse i vissa delar av Västerbottens, Jämtlands, Kopparbergs och Örebro län.*
- 1940:367. *Ändrad lydelse av 2 och 3 §§ kungörelse den 1 september 1939 (nr 599) med vissa särskilda föreskrifter om tillsyn över utläningar.*
- 1940:383. *Tillämpning av lagen den 17 maj 1940 (nr 358) med vissa bestämmelser till skydd för försvaret m.m. (bevakningskungörelse).*
- 1941:682. *Rikets indelning i landsfiskalsdistrikt*
- 1942:59. *Övervakning av samfärdseln över riksgränsen mot Finland och Norge (gränskontrollkungörelse).*
- 1944:728. *Övervakande av samfärdseln över rikets gränser vid krig eller krigsfara (gränsövervakningskungörelse).*
- 1945:105. *Vissa bestämmelser angående avvisning och förpassning enligt Utlänningslagen.*

Tidningar

- ”Dramatiska händelser vid anfallet mot Oslo” i *Dala-Demokraten* 11 april 1940.
- ”Norska vägar fulla av flyktingar” i *Karlstads Tidning* 13 april 1940.
- ”Den meningslöse evakuering fra Halden i panikken fredag” i *Smaalenes Amtstidene*, 15 april 1940.
- ”Fredrikstad och Halden har nu fallit” i *Värmlands Folkblad*, 15 april 1940.

”Flyende normän riskerade livet på Idefjordens is” i *Bohusläningen* 15 april 1940.

”Upplåt edert hem för flyktingar!” i *Arvika Tidning*, 15 april 1940.

”Flyktingströmmen i Dals-Ed växer” i *Nya Wermlandstidningen*, 16 april 1940.

”Hjälporganisation i full verksamhet i gränsbygden” i *Karlstads Tidning*, 16 april 1940.

”Upprop. Hjälp de norska flyktingarna!” i *Strömstads Tidning*, 16 april 1940.

”Hjälp ordnas åt flyktingarna från Norge” i *Värmlands Folkblad*, 16 april 1940.

”Flyktingströmmen i Dals-Ed växer” i *Nya Wermlandstidningen* 16 april 1940.

”Stor mängd flyktingar över Hån” i *Karlstads Tidning* 16 april 1940.

”4–500 flyktingar i Nord-Bohuslän” i *Strömstads Tidning*, 20 april 1940.

”Reportagefärd i Norge med poänger” i *Karlstads Tidning*, 17 april 1940.

”Flyktingarna i Dalsland omhändertagas väl” i *Nya Wermlandstidningen*, 17 april 1940.

”Moralisk samling mot ryktessmidare” i *Karlstads Tidning*, 18 april 1940.

”Flyktinghjälpen i Årjäng alltjämt lika storslagen” i *Nya Wermlandstidningen* 19 april 1940.

”Flyktinghjälp väl ordnad i Strömstad” i *Bohusläningen*, 20 april 1940.

”Gränsen vid Nordmarken helt i tyska händer” i *Nya Wermlands-Tidningen*, 23 april 1940.

”Gränsbefolkningen känner det som en familj hade sprängts” i *Bohusläningen* 23 april 1940.

”Flyktingarna från Norge få arbete här” i *Skaraborgs Läns Tidning*, 23 april 1940.

”Flyktingarna lämna staden” i *Strömstads Tidning*, 25 april 1940.

”Flyktingströmmen gav dock outplånligt intryck av tragik” i *Karlstads Tidning*, 27 april 1940.

”Vårt försvar blir starkare för varje dag” i *Karlstads Tidning* den 3 maj 1940.

”Vår beredskap fullföljes med kraft” i *Karlstads Tidning* den 7 maj 1940.

”Gränsförhållandena med Norge diskuteras” i *Strömstads Tidning*, 28 maj 1940.

”God behandling i de svenske interneringsleirer” i *Aftenposten*, 19 juni 1940.

”Norske soldater vittna gott om behandlingen i Sverige” i *Aftonbladet*, 14 juli 1940.

Kluge Ole, ”De internerte norske soldater i Sverige” i *Tidens Tegn*, 27 juli 1940.

”Quislings beskyllningar tillbakavisas med indignation av militär och civila” i *Social-Demokraten*, 7 november 1940.

”Norske officerer mot Quislings lögnaktion” i *Social-Demokraten*, 9 november 1940.

”När de norska soldaterna kommo till Värmland” i *Karlstads Tidning*, 21 december 1940.

”Rotlösa och rolösa men optimismen lever kvar” i *Borås Tidning*, 21 oktober 1941.

”Rymning sändes åter” i *Dagens Nyheter*, 20 november 1941.

”Mänskligt minium” i *Dagens Nyheter*, 23 november 1941.

”Den österrikiske rymmarer arkebuserades” i *Sundsvalls Tidning*, 7 januari 1942.

”Bara befålet blev kvar på båt i Lysekil” i *Bohusläningen*, 9 oktober 1942.

”Tyskar söka fly ur Norge till Sverige” i *Karlstads Tidning*, 30 november 1942.

”Fångna tyska soldater ombord på tyska fartyg” i *Karlstads Tidning*, 1 december 1942.

”Gisslan för flydda normän publiceras i pressen” i *Nya Wermlandstidningen*, 20 maj 1943.

”Första gisslan tagen för norska flyktingar” i *Värmlands Folkblad*, 20 maj 1943.

”Personer i Trysil tagna som gisslan” i *Karlstads Tidning*, 21 maj 1943.

”Det fria Norge i Sörmland” i *Arbetet*, 10 juni 1943.

”Fly till Sverige mana flygblad tyskarna i Norge” i *Svenska Morgonbladet*, 17 november 1943.

”Två norska studenter flydde hit” i *Bohusläningen*, 7 december 1943.

- ”Oerhört skärpt bevakning av gränsen till Sverige” i *Arvika Tidning*, 8 december 1943.
 ”Nya fångläger i Norge för tyska soldater” i *Karlstads Tidning*, 21 december 1943.
 ”Nya flyktingöden rullas upp” i *Gotlands Allehanda*, 14 september 1944.
 ”50 fria judar hyllades i Ed” i *Nya Wermlandstidningen*, 9 maj 1945.
 ”Skotten från 1941 ekar än” i *Göteborgs Posten*, 16 juni 1963.
 ”Svenskt dubbelspel i desertörsfrågan” i *Dagens Nyheter*, 19 september 1974.

Tidskrifter

- Meyerhöffer Alf, ”Utrikeskrönika” i *Flyglarm* nr 5, 1940.
Polisunderrättelser 1940–1945.
 ”Vad hände i Norge. Östfolddivisionens öde” i *På Vakt* nr 41, 1940.
 ”Tysk skildring av svensk soldat” i *På Vakt* nr 51/52, 1940.
 ”Kriget och medicinen” i *Social-Medicinsk Tidskrift* 10, 1945.

Litteratur

- Aarnes Helle, *Tyskerjentene. Historiene vi aldri ble fortalt*, Oslo: Gyldendal, 2009.
 Ahlqvist Carina, Nordström Annika och Frykman Skarin Birgitta, *Vardagsliv under andra världskriget. Minnen från beredskapstiden i Sverige 1939–1945*, Göteborg: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg, Institutionen för språk och folkminnen, 2012.
 Almgren Birgitta, *Drömmar om Norden. Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945*, Stockholm: Carlsson, 2005.
 Amundsen Arne Bugge, ”Svenskefaen og hvite vester. Svensk arbeidsinnvandring på 1800-tallet – eksempler fra Östfold” i *Kirke, protestantisme og samfunn*, Jensen Roger, Thorkildsen Dag och Törnessen Aud (red), Trondheim: Tapic, 2006.
 Andersson David, *Ett drama vid gränsen*, Arvika: Tänk, 1961.
 Andersson Sven, *På Per Albins tid*, Stockholm: Tiden, 1980.
 Andolf Göran, ”De grå lapparna. Regeringen och pressen under andra världskriget” i *Nya fronter? 1943 – Spänd väntan*, Bo Hugemark (red), Stockholm: Svenskt militärhistoriskt bibliotek, 2002.
 Andolf Göran, ”Den svenska frivilliga insatsen i Norge 1940” i *Urladdning 1940 – Blixtkriget år*, Bo Hugemark (red), Stockholm: Svenskt militärhistoriskt bibliotek, 2002.
 Andrae Carl Göran, *Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944*, Uppsala: Gustav Adolfs Acad., 2004.
 Arnstad Henrik, *Spelaren Christian Günther. Sverige under andra världskriget*, Stockholm: Wahlström & Widstedt, 2006.
 Auer Gottfried, *Desertör på flykt genom Sverige*, Stockholm: Hägglund, 2000.
 Axelsson Carl (red), *En bok om Filipstad. Minnesskrift med anledning av Filipstads 350-årsjubileum*, Filipstad: Filipstads stads jubileumskommitté, 1961.
 Barstad Tor Arne, ”Norske flyktinger i Sverige” i *Broderfolk i ufredstid*, Ekman Stig och Gremnes Ole Kristian, (red), Oslo: Univ.-fort. 1991.

- Berg Roald, ”Fra den norsk-svenske grenselinjens historie 1814–1914” i *Goda grannar eller morska motståndare? – Sverige och Norge från 1814 till idag*, Nilsson Torbjörn och Sörensen Öystein, Stockholm: Carlsson, 2005.
- Berge Anders, *Flyktingpolitik i stormakts skugga. Sverige och de sovjetryska flyktingarna under andra världskriget*, Uppsala: Centre for multiethnic Research, 1992.
- Berggren Henrik. ”Obeklaglig nationell sårskorpa” i *Dagens Nyheter*, 23 maj 1992.
- Berglund Carl Axel, *Bohusläns regemente och dess hembygd del III*, Uddevalla: Kungl Bohusläns regementes historiekommitté, 1961.
- Bindschedler Rudolf, Kurz Hans Rudolf, Carlgren Wilhelm och Carlsson Sten (red), *Schwedische und Schweizerische Neutralität im Zweiten Weltkrieg*, Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1985.
- Blidberg Kersti, ”Operation ”Rädda Norge” – Militär plan och politisk vanda” i *Beredskap i Väst. Sveriges militära beredskap och gränsen i väster 1941–1945. Meddelande från krigsarkivet XIV*, Lars Ericson (red) Stockholm: Krigsarkivet, 1991.
- Boken om Kjesäter – Svenskt scoutliv*, Stockholm: Scoutfrämjandet, 1964.
- Brandt Willy, *Minnen*, Solna: Bergh & Bergh, 1990.
- Bratholm Anders. ”Motståndskampen 1940–1945 ved Universitetet i Oslo. Saerlig om arrestasjonen av studentene for 50 år siden” i *Lov og Rett, Norsk Juridisk Tidsskrift* 1993.
- Broberg Gunnar och Tydén Mattias. *Oönskade i folkhemmet. Rashygiensk sterilisering i Sverige*, Stockholm: Dialogos, 2005.
- Browning Christopher, *Helt vanliga män. Reservbataljon 101 och den slutliga lösningen i Polen*, Stockholm: Norstedt, 1998.
- Bruland Bjarte, *Holocaust i Norge, registrering, deportasjon, tillintetgjørelse*, Oslo: Dreyers Forlag, 2017.
- Bystrom Mikael, *En broder, en gäst och parasit. Uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947*, Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2006.
- Bystrom Mikael, *Utmaningen. Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid*, Lund: Nordic Academic Press, 2012.
- Böhme Klaus-Richard, ”Från 9 april till transisteringsöverenskommelsen” i *Sveriges militära beredskap 1939–1945*, Wangel Carl Axel (red), Stockholm: Militärhistoriskt förlag, 1982.
- Christensen Jan och Moland Arnfinn, *Myter om krigen i Norge 1940–1945*, Oslo: Nova, 2011.
- Crannenberg Arvid, ”Krigsfall Tyskland” i Bo Hugemark (red) *Urladdning 1940 – Blixtkrigets år*, Stockholm: Svenskt militärhistoriskt bibliotek, 2002.
- Dahl Hans Fredrik, *Vidkun Quisling. En norsk tragedi*, Stockholm: Norstedt, 1993.
- Diesen Christian, *BEVIS 2. Prövning av flyktingärenden*, Stockholm: Norstedts juridik, 1998.
- Djurfeldt Göran, Larsson Rolf och Stjärnhagen Ola, *Statistisk verktygslåda*, Lund: Studentlitteratur, 2010.
- Dybeck Lars-Göran, *Den gömda historien*, Stockholm: Type & Tell, 2016.
- Egge Björn, *En kriger for fred*, Oslo: Aschehaug, 2004.

- Ekman Stig och Grimnes, Ole Kristian (red), *Broderfolk i ufredstid. Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig*, Stockholm: Krigsarkivet, 1991.
- Ekman Stig, ”Beredskap och upprustning – svensk försvarspolitik under andra världskriget” i Ekman Stig (red), *Stormaktstryck och småstatspolitik*, Stockholm: Liber förlag, 1986.
- Ekman Stig, ”Forskningsläget rörande Sverige under andra världskriget” i *Beredskapen i Väst. Sveriges militära beredskap och gränsen i väster 1940–1945. Meddelanden från krigsarkivet XIV*, Ericson Lars (red), Stockholm: Krigsarkivet, 1991.
- Ekman Stig, ”Förbindelser under krig” i *Goda grannar eller morske motståndare? Sverige och Norge från 1814 till idag*, Nilsson Torbjörn och Sörensen Øystein (red), Stockholm: Carlsson, 2005.
- Ericson Lars (red), *Beredskapen i väst. Sveriges militära beredskap och västgränsen 1940–1945. Meddelanden från Krigsarkivet XIV*, Stockholm: Krigsarkivet, 1991.
- Ericson Wolke Lars, ”Svenskar i Waffen-SS” i *Andra världskriget: dramatiska händelser 1939–1945*, Ericson Wolke Lars (red), Lund: Historiska Media, 2003.
- Ericsson Martin, *Exkludering, assimilering eller utrotning? ”Tattarfrågan” i svensk politik 1880–1955*, Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet, 2015.
- Ericsson Martin, *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige*, Stockholm: Forum för levande historia, 2016.
- Ericson Walter, *Över gränserna*, Luleå: Tornedalica, 1981.
- Erlander Tage, *1940–1949*, Stockholm: Tiden, 1973.
- von Falkenhorst Nikolaus, *Så erövrade jag Norge 1940*, Stockholm: Svenskt militärhistoriskt bibliotek, 2015.
- Flykting 26276, ”En flykting minnes Kjesäter” i *Boken om Kjesäter – svenskt scoutliv*, Stockholm: Scoutfrämjandet, 1964.
- Fritsche Maria, *Entziehungen. Österreichische Deserteure und Selbstverstümmler in der Deutschen Wehrmacht*, Wien: Böhlau Verlag, 2004.
- Fritz Martin, Karlsson Birgit, Karlsson Ingela och Nordlund Sven, *En (o)moralisk handel. Sveriges ekonomiska relationer med Nazityskland*, Stockholm: Forum för levande historia, 2006.
- Frøystad Ivar, *Fra hesterygg til stridsvogn*, Oslo: Cappelens Forlag, 1979.
- Fronth Aksel, *Fra krigstidens Koster 1940–1945*, Strömstad: Kulturförvaltningen, 1998.
- Frykman Skarin Birgitta, Nordström Annika och Trossholmen Ninni (red), *Västsvenskt vardagsliv under andra världskriget. En tillbakablickande antologi*, Göteborg: A-script, 2014.
- Furtenbach Börje, ”Värmländsk beredskap i vår tid” i *Värmland förr och nu 1974. Meddelanden från Värmlands Museum årgång 72*, Karlstad: Värmlands museum, 1974.
- Furuhagen Björn, *Från fjärdingsman till närpolis – en kortfattad svensk polishistoria*, Växjö: Polisutbildningen, Växjö universitet, 2009.
- Gast Uriel, ”Aspekter schweizerischer Fremden- und Flüchtlingspolitik vor und während des Zweiten Weltkrieges” i *Schweden, die Schweiz unter der Zweite Weltkrieg*, Lindgren Irené och Walder Renate (red), Frankfurt am Main: Lang, 2001.
- Grimnes Ole Kristian, *Et flyktingesamfunn vokser fram. Nordmenn i Sverige 1940–1945*,

- Oslo: Aschehaug, 1969.
- Grimnes Ole Kristian, "Norske flyktinger i Sverige under den annen verdenskrig" i *Nordisk flyktingpolitikk i verdenskrigens epok*, Johansson Rune och Persson Hans-Åke (red), Lund: Lunds universitet, Press, 1989.
- Gustavsson Anders, "Flöden över gränser. Kulturkontakter längs svensk-norska gränsen under 1900-talet" i *Gränsmöten. Kulturhistorisk antologi för Bohuslän, Dalsland och Östfold*, Danielsson Rolf och Gustavsson Anders (red), Strömstad: Strömstads museum, 1999.
- Gyllenhaal Lars, *Tyskar och allierade i Sverige – Svensk krigshistoria i nytt ljus*, Stockholm: Fischer & Co, 2014.
- Haagestad Wilhelm, "Kjesäters slott i Sörmland. Det svenska greveslottet som ble norsk flykninghjem" i *På Kjesäter – årsbok 1995–1996*, Vingåker: Kjesäters folkhögskola och ledarutbildningsinstitut, 1996.
- Haave Per, "NS-regimets taterpolitikk – en minoritetspolitikk i utakt?" i *På siden av rettsoppjøret*, Per Ole Johansen (red), Oslo: Unipub, 2006.
- Hallberg Lars, *Källor till invandringens historia i statliga arkiv 1840–1990*, Stockholm: Riksarkivet 2017.
- Hammar Tomas, *Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1972*, Stockholm: Förf., 1964.
- Hammerman Margareta (red), *Estlandssvenskarnas flykt över Östersjön. Flyktingberättelser och namnförteckning över anlända 1940–1945*, Stockholm: Svenska odlingens vänners förlag, 2014.
- Hansson Lars och Thor Tureby Malin (red), *Muntlig historia i teori och praktik*, Lund: Studentlitteratur, 2015.
- Haugland Knut och Saeter Svein, *Operatören. Knut Hauglands egen beretning*, Oslo: Cappelen Damm, 2008.
- Haukelid Knut, *Sabotörer i frihetskamp*, Stockholm: Folket i Bild, 1956.
- Helén Gunnar, "Flyktasyl" i *Vingåkersboken del I*, Vingåker: Vingåkers hembygdsförening, 1945.
- Henningsson Bengt, *Granne med kriget. En värmlandsynglings dagbok 1939–1945*, Uppsala: B. Henningsson, 1995.
- Holmert Bengt Göran, *Gotland under beredskapsåren 1939–1945. Flyktingströmmarna från Baltikum i andra världskrigets slutskede*, Visby: [B.G.N], 1999.
- Hugemark Bo (red), *Nya fronter? 1943 – Spänd väntan*, Stockholm: Svenskt militärhistoriskt bibliotek, 2002.
- Hugemark Bo (red), *Urladdning 1940 – Blixtkrigens år*, Stockholm: Svenskt militärhistoriskt bibliotek, 2002.
- Hugemark Bo (red), *Vindkantring 1942. Politisk kursändring*, Stockholm: Svenskt militärhistoriskt bibliotek, 2002.
- Jensen Roger, Thorkildsen Dag och Törnessen Aud V (red), *Kirke, protestantisme og samfunn*, Trondheim: Tapic, 2006.
- Johannessen Gösta, *Kurirer, flyktinglotsar och slippegång*, Karlstad: Eget förlag, 1999.
- Johannessen Heidi Björk, *Sivil motstand i Sandefjord under okkupasjonen 1940–1945*

- med hovedvikt på flyktningstransporter til Sverige, Masteroppgave i historie, Oslo: Oslo universitet 2007.
- Johansen Per Ole, *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914–1943*, Oslo: Gyldendal, 1984.
- Johansen Per Ole (red), *På siden av rettsoppgjøret*, Oslo: Unipub, 2006.
- Johanson Arvid, *Grenseland i ufredsår. Halden og distrikten under den andre verdenskrigen*, Halden, 1985.
- Johansson Alf W, *Per Albin och kriget. Samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget*, Stockholm: Tiden, 1995.
- Johansson Alf W (red), *Gösta Bagges minnesanteckningar 1939–1941, del I*, Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 2013.
- Johansson Alf W, "Något har gått snett i den svenska synen på andra världskriget" i *Respons* nr 1, 2014.
- Johansson Alf W, "Säkerhetspolitikens primat var bestämmande för samlingsregeringens politik" i *Respons* nr 2, 2014.
- Johansson Anders, *Den glömda armén. Norge-Sverige 1939–1945*, Stockholm: Fischer & Co, 2008.
- Johansson Anders, *De glömda agenterna. Norsk-svenska vapenbröder mot Nazi-Tyskland*, Stockholm: Fischer & Co, 2014.
- Johansson Anders, *De glömda blockadbrytarna. Krigsdramatik på svenska västkusten 1939–1945*, Stockholm: Fischer & Co, 2016.
- Johansson Sven, *Kyrkbyn som togs i beslag*, Hestra: Tryckmästarna, 2002.
- Kersaudy Francois, *Slaget om Norge 1940*, Stockholm, Fischer & Co, 2010.
- von Knorring Göran, *Utan kvinnor hade det inte gått*, Furudal: Furudal International: Svensk-norskt kulturcenter, 2008.
- Koehler John. "East Germany. The Stasi and De-Stasification" i *Demokratizatsiya*, 2004.
- Komissar Vera, *Nådetid. Norske jøder på flukt 1942*, Oslo: Aschehoug, 1992.
- Kreis Georg, *Switzerland in the Second World War. Responding to the Challenges of the Time*, Zurich: Pro Helvetia, 1999.
- Kreis Georg, *Switzerland and the Second World War*, London: Frank Cass, 2000.
- Kvist Geverts Karin, *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktningpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2008.
- Larsen Odd, "Flykten till Sverige" i *Kosterbladet*, 2006.
- Larsmo Ola, *Djävulssonatern. Ur det svenska hatets historia*, Stockholm: Bonnier, 2007.
- Larsmo Ola, *Förrädare*, Stockholm: Bonnier, 2012.
- Lemkow Samuel och Ljunggren Margit, *På tå hev*, Oslo: Gyldendal, 1989.
- Levin Mona, *Mors historie. En familiesaga*, Oslo: Kagge, 2015.
- Levine Paul, *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938–1944*, Uppsala: Univ, 1996.
- Lidegaard Bo, *Landsmän. De danska judarnas flykt i oktober 1943*, Stockholm: Bonnier, 2013.
- Lindal Kurt, *Självrensning i stövelns skugga. Den svenska radions roll och hållning under det andra världskriget*, Stockholm: Carlsson, 1998.

- Lindberg Hans, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941*, Stockholm: Allmänna förlaget, 1973.
- Lindgren Irene och Walder Renate (red), *Schweden, die Schweiz unter der Zweite Weltkrieg*, 2001.
- Ludwig Carl, *Die Flüchtlingspolitik der Schweiz seit 1933 bis zur Gegenwart*, Bern: Bundeskanzlei, 1957.
- Lundbäck Britt-Marie, ”Problematiska gäster. Norsk militär inmarsch i Värmland 1940” i *Beredskap i väst. Sveriges militära beredskap och gränsen i väster 1940–1945*, Meddelanden från Krigsarkivet XIV, Lars Ericson (red), Stockholm: Krigsarkivet, 1991.
- Lundgren Hans, *Krampen. Ryssläger i Sverige under andra världskriget*, Västerås: Västmanlands länsmuseum, 2008.
- Lööv Helene, *Hakkorset och Wasakärven. En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924–1950*, Göteborg, 1990.
- Lööv Helene, ”Bohuslän under beredskapen” i *Beredskapen i väst. Sveriges militära beredskap och gränsen i väster 1940–1945. Meddelanden från krigsarkivet, XIV*, Lars Ericsson (red), Stockholm: Krigsarkivet, 1991.
- Manus Max, *Mitt liv*, Oslo: N.W Damm & Sön, 2004.
- Margolinsky Julius, *Statistiske undersøgelser over alders- og kønsfordelingen m.m. blandt flyktninge fra Danmark*, Stockholm 1945.
- Messerschmidt Manfred och Wüllner, Fritz, *Die Wehrmachtjustiz im Dienste des Nationalsozialismus*, Baden-Baden: Nomos, 1987.
- Minell Gösta, ”Minnen från gränsvakten 1939–1945, Värmländsk beredskap i vår tid” i *Värmland förr och nu. Meddelanden från Värmlands Museum årgång 72*, 1974.
- Modig Nils, *Strömstad i ofred och krig*, Sävedalen: Warne, 2013.
- Moland Arnfinn, *Over grensen? Hjemmefrontens likvidasjoner under den tyske okkupasjonen av Norge 1940–1945*, Oslo: Orion, 1999.
- Montesino Norma och Thor Malin, ”Migration och folkhälsa. Hälsovårdspolitiska bedömningar i den svenska flyktingmottagningen under 1940-talets första hälft” i *Historisk Tidskrift* nr 1 2009.
- Myhre Jan Eivind, ”Kajsa Sven og hundre tusen svensker – innvandring fra Sverige til Norge pa 1800-tallet” i *Goda grannar eller morska motståndare? Sverige och Norge från 1814 till idag*, Nilsson Torbjörn och Sörensen Öystein (red), Stockholm: Carlsson, 2005.
- Nilsson Torbjörn och Sörensen Öystein, *1905 – Unionsupplösningens år*, Stockholm: Carlsson, 2005.
- Nilsson Torbjörn och Sörensen Öystein, *Goda grannar eller morska motståndare? Sverige och Norge från 1814 till idag*, Stockholm: Carlsson, 2005.
- Olofsson Willy, *Gränsbo i krigets skugga. Erfarenheter och minnen av motståndet*. Uppsala: Uppsala universitet, Svenska institutet för missionsforskning, 2012.
- Olsson Lars, *På tröskeln till folkhemmet. Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånkt jordbruk kring slutet av andra världskriget*, Lund: Morgonrodnad, 1995.

- Ottesen Kristian (inledning), *Nordmenn i fangenskap 1940–1945. Alfabetiskt register*, Oslo: Universitetsforlaget, 2004.
- Ottesen Kristian, *I slik en natt. Historien om deportasjonen av jøder fra Norge*, Oslo: Aschehoug, 1994.
- Palm Thede, *Några studier till T-kontorets historia*, utgivna genom Evabritta Wallberg, Stockholm: Kungl. Samf. For utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1999.
- Pedersen Stefi, *Psykoanalys i vår tid*, Stockholm: Wahlström & Widfeldt, 1986.
- Persson Lennart K, *Arbete, politik, arbetarrörelse. En studie av stenindustrins Bohuslän 1860–1910*, Avhandling, Göteborg: Historiska institutionen, Univ., 1984.
- Paulsson Jens-Anton, *Tungvannssabotasjen. Kappløpet om atombomben 1942–1945. Antisabotasje 1944–1945*, Oslo: Orion, 2006.
- de los Reyes Paulina, ”Det problematiske systemet. Om ”svenskhet” og ”invandrarskap” inom svensk genushistorisk forskning” i *Historisk Tidsskrift* nr 3 1998.
- Rimstad Birgit, *Unge tidsvitner. Jødiske barn og unge på flukt fra den norske Holocaust*, Oslo: Gyldendal, 2016.
- Ringdal Nils Johan, *Mellom barken og veden. Politiet under okkupasjonen*, Oslo: Aschehoug, 1987.
- Rolfen Münster, Wilhelm, *Osynlige veier*, Oslo: J. Dybwad, 1946.
- Roughthvendt Bernt, *Dødsspillet. En biografi om motstandsmannen Gregers Gram*, Oslo: Cappelen Damm, 2012.
- Sandemose Aksel, *Bakom står Hin Onde og hoster så smått*, Oslo: Aschehoug, 1976.
- Soleim Neerland Marianne, *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945. Antall, organisering og repatriering*, Oslo: Spartacus, 2009.
- Soleim Neerland Marianne, Nergård Jens-Ivar og Andersen Oddmund, *Grenselos i grenseland. Samisk og norsk losvirksamhet i nordre Nordland og Sør-Troms 1940–1945*, Stamsund: Orkana Akademisk, 2015.
- Spångberg August, *I tidens strøm*, Stockholm: Bok o bild, 1966.
- Stenwig Sigurd, *Ideologi eller pragmatisme? En studie av nordmenn i tysk krigstjeneste som flyktet til Sverige 1941–1945*. Masteroppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Institutt for historiske studier, Trondheim 2014.
- Steffenak Einar, *Russerfangene. Sovjetiske krigsfanger i Norge og deres skjebne*, Oslo: Humanist forlag, 2008.
- Svanberg Johan, *Arbetets relationer og etniske dimensjoner. Verkstadsforeningen, Metall och esterna vid Svensk Stålpressnings AB i Olofström 1945–1952*, Växjö: Linnaeus University Press, 2010.
- Svanberg Johan, *Migrationens kontraster. Arbetsmarknadsrelationer, Schleswig-Holstein-aktionen og tyskerne ved Algots i Borås under 1950-talet*, Lund: Nordic Academic Press, 2016.
- Svanberg Ingvar og Tydén Mattias, *I nationalismens bakvatten. Om minoritet, etnicitet og rasism*, Lund: Studentlitteratur, 1999.
- Switzerland National Socialism and the Second World War. Final report of the*

- Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War*, Zürich: Pendo, 2002.
- Tallerud Berndt, *Farsoter genom tiderna*, Stockholm: Brevskolan, 1991.
- Tamelaender Michael och Zetterling Niklas, *Den nionde april. Nazitysklands invasion av Norge 1940*, Lund: Historiska media, 2000.
- Tangestuen Mats, *Også jødene kom for övrig over grensen høsten 1942. Jødiske flyktninger fra Norge i Sverige 1940–1945*, Bergen, 2004.
- Tau Max, *En flyktning finner sitt land*, Oslo: Aschehoug, 1965.
- Thor Tureby Malin och Hansson Lars (redaktörer), *Muntlig historia i teori och praktik*, Lund: Studentlitteratur, 2015.
- Tydén Mattias och Svanberg Ingvar, *I nationalismens bakvatten. Om minoritet, etnicitet och rasism*, Lund: Studentlitteratur, 1999.
- Ulstein Ragnar, *Englandsfarten, del II. Alarm i Ålesund*, Oslo, 1967.
- Ulstein Ragnar, *Svensketrafikken, 1. Flyktninger til Sverige 1940–1943*, Oslo: Det norske samlaget, 1974.
- Ulstein Ragnar, *Svensketrafikken, 2. Flyktninger til Sverige 1943–1945*, Oslo: Det norske samlaget, 1975.
- Ulstein Ragnar, *Svensketrafikken, 3. Flyktninger fra Trøndelag og Nord-Norge til Sverige 1940–1945*, Oslo: Det norske samlaget, 1977.
- Ulstein Ragnar, *Jødar på flukt*, Oslo: Samlaget, 1995.
- Utenrikesdepartementet, Norge (red), *Norges forhold til Sverje under krigen 1940–1945. Aktstykker utgitt av Det Kgl Utenriksdepartement, Del I–III*, Oslo: Gyldendal, 1947–1950.
- Veum Eirik, *Nådeløse nordmenn. Statspolitiet 1941–1945*, Oslo: Kagge, 2012.
- Vindkantring 1942*, Bo Hugemark (red), Stockholm: Svenskt militärhistoriskt bibliotek, 2002.
- Värmland förr och nu 1974, Meddelanden från Värmlands museum årgång 1972*, Karlstad: Värmlands museum, 1972.
- Wahlbäck Krister [Sammanställd], *Regeringen och kriget. Ur statsrådets dagböcker 1939–1941*, Stockholm: Prisma, 1972.
- Wangel Carl Axel, ”Neutralitetsrätt – regler och tillämpning” i *Sveriges militära beredskap 1939–1945*, Wangel Carl Axel (red), Stockholm: Militärhistoriskt Förlag, 1982.
- Werenfels Samuel, ”Die schweizerische Praxis in der Behandlung von Flüchtlingen, Internierten und entwichenen Kriegsgefangenen im Zweiten Weltkrieg” i *Schwedische und Schweizerische Neutralität im Zweiten Weltkrieg*, Bindschedler Rudolf, Kurz Hans Rudolf, Carlgren Wilhelm och Carlsson Sten (red), Basel: Helbing & Lichten-nat., 1985.
- Wigström Gun, *Gränslös vänskap i skuggan av kriget*, Partille: Warne, 1996.
- Wilhelmus Wolfgang, ”Det tyska anfallet mot Skandinavien” i Bo Hugemark (red) *Urladdning 1940 – Blixtkrigets år*, Stockholm: Svenskt militärhistoriskt bibliotek, 2012.
- Williams Åke, *Krigsmäns erinran. Beredskapen 1939–1945*, Göteborg: Tre Böcker, 1989.

Zetterberg Kent, ”1942 – Stormaktskriget vänder. Sveriges utsatta läge består” i Åman Margareta, *Spanska sjukan. Den svenska epidemin 1918–1920 och dess internationella bakgrund*, Uppsala: Uppsala universitet, 1990.

Åmark Klas, ”Ansvar och moral. Flyktingforskningens problematik” i *Arbetshistoria* nr 2–3, 2006.

Åmark Klas, ”Kan man förhandla med gangsters?” i *Respons* nr 2, 2014.

Åmark Klas, *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*, Stockholm: Bonnier, 2016.

Övriga källor

Media

Produktionsbolaget Sotfilm 1992, dokumentärfilmen *Fläcken*, sänd i TV2 14 december 1992.

Internet

Beredskapsperioden ur ett värmländskt perspektiv <http://docplayer.se/18374162->

Foredrag-i-oslo-militaere-samfund-mandag-5-februar-2007-ved-overste-ingvar-klang-oversteloynant-sven-ake-modin-og-major-carl-henrik-dyegard.html., s. 7.
Hämtad senast 9 november 2018.

Bergens offentlige bibliotek. <https://digitalt.uib.no/handle/1956.2/2567>. Hämtad senast 9 november 2018.

Brottmålsakt nr 30, 1945. Gränskränkning av tysk militär vid Dalen, Töcksmarks socken, den 8 mars 1945, s. 4.

http://www.arjang.se/Documents/Uppleva_gora/Maries%20mapp/Brottsm%C3%A51.pdf?epslanguage=sv. Hämtad senast 9 november 2018.

DAGF 575, Folkminnesarkivet, Nordmarks härad under beredskapstiden, s. 8.

<http://web.telia.com/~u55205618/upsats.htm>. Hämtad senast 9 november 2018.

De falt för Norge, https://www.vg.no/spesial/2015/vaare_falne/?. Hämtad senast 9 november 2018.

Desertören Bruno Plischkes gravplats: <http://byblis.net/ww2/havstein/p.html> (Havstein kyrkogård för tyska soldater i Norge). Hämtad senast 9 november 2018.

Historisk satsning på krigsforskningen i nord. <https://forskning.no/2016/04/historisk-satsing-pa-krigsforskning-i-nord-samt>

<https://khrono.no/forskning-krigen-trond-mohn/historisk-satsing-pa-krigsforskning-i-nord/157636>. Hämtade senast den 11 november 2018.

Kung Haakon VII:s Frihetskors:

https://no.wikipedia.org/wiki/Liste_over_tildelinger_av_Haakon_VII_s_Frihetskors. Hämtad senast 23 november 2018.

Skandinaviske romanifolk. https://no.wikipedia.org/wiki/Skandinaviske_romanifolk. Hämtad senast 9 november 2018.

NAV, Den Kgl. Norske Legasjons Flyktningsskontor, V/Va/L0022: Kjesäterkartoteket.
Alfabetiskt register, A-Å., 1940-1945, s. 1.
<https://media.digitalarkivet.no/view/43434>. Hämtad senast 9 november 2018.

Utställning

Judiska muséet i samarbete med Forum för levande historia, Utställningen Broderfolk – om räddningen av de norska och danska judarna 2005-2006.

Opublicerat

Gjessing, Steffen (red), *Harald Gjessings dagbok*.

